

Բաժնի Կայծեր մաս 1

Ա.

ԸՆՏԱՆԻՔ

Իմ մանկությունից շատ փոքր բան կարող եմ գրել, որովհետև նա անցավ այնքան շուտ և այնքան դատարկ կերպով, որ շատը ես ինքս չեմ հիշում:

Բայց երբ մտաբերում եմ անցյալը, իմ տխուր և հիմարություններով լի անցյալը, կրկին զարթնում են վաղեմի հիշողությունները, և որպես մի խավարի միջից, նկարվում է իմ առջև մանկությունը իր անմեղ-երեխայական կերպարանքով:

Ահա մինը մյուսի ետևից երևան են գալիս ծանոթ պատկերները.-

Ես տեսնում եմ հայրենի տնակը իր հին, ժամանակի ավերմունքից մաշված պարիսպներով: Դեռ նույն տերևախիտ ծառերը հովանավորում են նրան իրանց հսկայական ճյուղերով, դեռ նույն ճնճղիկները երգում են ոստերի վրա, ինձ թվում է, որպես թե ծանոթ լինեին նրանց խորամանկ երեսիկները:

Կարծես, շատ ժամանակ չէ անցել, կարծես, հենց երեկ լինեք այդ,-ես տեսնում եմ իմ պառավ տատին, նստած իր սովորական տեղում, մեր խրճիթի դռան հանդեպ: Դարձյալ նույն ընկուզենին պատսպարում է ավեր գլուխը ամառային արեգակի կրակոտ ճառագայթներից: Նա նստած է, որպես միշտ, լուռ և մտախռի կերպով: Նրա ծնկների վրա մրափում է իր մտերիմ՝ ահագին մագոս կատուն, երևի, քաղցր երագներ է տեսնում:

Միբեյի տատ, և այս բոլորիս քո երեսի մուգ-դեղնագույն խորշումների մեջ ես տեսնում եմ նույն բարությունը, որպես առաջ, և այժմ քո լի գթով աչքերը նայում են իմ վրա վաղեմի սիրով: Ինձ թվում է, որպես թե դեռ լսում եմ քո իմաստալից խրատները.-«Ֆարհատ, որդի, բաց գլխով մութի մեջ ման չգաս, չարքերը կգարկեն գլխիդ... հորանջելու ժամանակ երեսիդ խաչ հա՛ն, որ սատանան չմտնե փորդ... գիշերը մաստաք չծամես, մեռելները կնեղանան»... Այսպիսի շատ խրատներ տալիս էիր դու ինձ, զգուշացնում էիր, որ ավերակների մեջ չմտնեմ... զգուշացնում էիր, որ գերեզմանատան մոտից մենակ չանցնեմ... ու սև կատվի հետ չխաղամ...

Տատս կոչվում էր Շուշան: Նա ժառանգել էր իր մոր անունը: Թե քանի՞ տարեկան էր,-ես հիմա էլ չգիտեմ: Բայց նա ականատես էր եղած այնպիսի անցքերի, որոնց վրայից դարեր էին սահել: Այսուամենայնիվ, նա բոլորովին չէր կորցրել իր ժրությունը: Կտեսնեիր, մի անվաստակելի մեքենայի պես, առավոտից մինչև երեկո, անդադար շարժման մեջ է: Նրա ամենատես աչքերը ամեն բանի վրա կնայեին և ամեն բան կդիտեին. նրա անհանգիստ լեզուն ամեն բանի մասին հարցմունքներ կաներ և անվերջ հաշիվ ու համարներ կպահանջեր: Մինչև մահ նա չթողեց ձեռքից իր կառավարության գավազանը — ահագին փայտյա շերեփը, որով նա ընթրիքի և ճաշի ժամանակ կերակուր էր բաժանում: Մինչև նրա մահը մեր տան թե մեծը և թե փոքրը ամենայն խոնարհությամբ հպատակում էին նրա հեղինակությանը:

Տատու շատ աշխատասեր կին էր: Ես դեռ հիշում եմ, թե որպես գիշերի մեծ մասը, նստած այժի մորթի վրա, դնում էր իր առջև մանեղու մեքենան, և ոսկրացած ձեռքով, պտույտ տալով ճախարակի թևքը, բամբակից թել էր պատրաստում: Ինձ թվում է, թե դեռ զարկում է իմ ականջներին պատավի դողդոջուն մեղեդին իր տխուր, մելամաղձական հնչյուններով. ինձ թվում է, թե դեռ լսում եմ նրա նահապետական մեքենայի խուլ ճռճոցը:

Մեր գյուղում տատու համարվում էր խելացի պառավներից մեկը, իսկ իր տան մեջ նրա իմաստությունը հասնում էր անսխալականության: Ճշմարիտն ասած, ես էլ փոքր ժամանակս հիացած էի նրա իմաստությունով: Նա ամեն բան գիտեր: Նա գիտեր, թե ի՛նչ նշանակություն ունեն այս և այն երազները: Նա գիտեր, թե ի՛նչ խորհուրդ ունեն, երբ մարդու մարմնի այս ու այն մասերը «խաղում են»: Նա հասկանում էր կաշաղակի լեզուն, և բացատրում էր, թե ի՛նչ լավ խաբարներ է բերում նա, երբ մեր պատի վրա նստած կչկչում է: Նա լսել չէր կարող բուհ չարագուշակ ձայնը, և պատվիրում էր ինձ՝ քարով սպանել նրան, երբ կնստեր մեր պատի վրա: Նա գիտեր, թե ինչո՞ւ Սողոմոն իմաստունը անիծեց ճնճղիկին, կամ ո՞վ դրեց հոպոպի գլխի վրա այն գեղեցիկ փետուրե սանդրը:

Այո՛, տատու շատ բան էր իմանում: Նա պատմում էր ինձ, թե ինչպես կհասնի աշխարհի վերջը, կամ երբ կհայտնվի Նեոք: Նա ասում էր, թե անիծյալ Նեոք կգա, մի ահագին էշի վրա նստած, թե նրա ավանակի ականջները այնքան երկար կլինեն, որ մի ականջի ծայրը կհասնի մինչև արևմուտք, իսկ մյուսինը՝ մինչև արևելք: Նա ասում էր, թե այն ժամանակ կհայտնվին «աջուջ-մաջուջները», թե դրանք այնքան փոքրիկ թզուկներ են, որ իմ կոշիկները կարող էին նրանց համար բնակարաններ լինել:

Բայց ես ավելի սիրում էի տատիս հեքիաթները:

Ես դեռ հիշում եմ մի քանի հեքիաթներ, որ գիշերները պատմում էր նա: Երբեմն, մի անգամ սկսած հեքիաթը վերջացնում էր մի ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Ա՛յո, ինչպես լավ պատմում էր նա: Ես բոլորը, բոլորը հասկանում էի և միշտ ուրախությամբ էի լսում: Բայց երբ պատմում էր դների, սատանաների, գրողների և դժոխքի մասին,-ես սարսափում էի, և ավելի շատ էի վախենում, երբ խոսում էր մեռելների մասին:

Իսկ երբ տատու մեռավ, նրանից չէի վախենում: Նա խիստ հանգիստ կերպով պառկած էր դագաղի մեջ, կարծես քնած լիներ: Նրա դեմքը էլի այնպես բարի էր, որպես առաջ: Ես մտածում էի, թե նա հրեշտակների մոտ կգնա, նրա համար, որ ինձ երբեք չէր ծեծում: Երբ նրան թաղեցին, ես շատ լաց եղա: Մայրս ասում էր, թե նա մի օր գերեզմանից կվերկենա. ես ուրախանում էի:

Իմ մորը կոչում էին Նիգյար: Դուք տեսե՞լ եք դեռ նոր բացված մի ծաղիկ, որ թառամել էր իր կոկոնի մեջ,-այդ իմ մայրն էր: Խեղճ կնիկ, ես երբեք չեմ կարող մոռանալ քո միշտ տխուր և գունաթափ դեմքը: Ինչո՞ւ դու ուրախ լինել կարող չէիր... Ինչո՞ւ այնպես սպանված էին քո գեղեցիկ աչքերը, որոնցից արտասուքը շատ քիչ էր պակասում...

Մայրս մի բարձրահասակ կին էր, նիհար և թույլ կազմվածքով: Ոտքի վրա նա միշտ հիվանդ էր, բայց երբեք չէր պառկում: «Ո՞վ պիտի պահե իմ երեխաներին» -պատասխանում էր նա, երբ նրան ասում էին, թե պետք է փոքր-ինչ հանգստանալ, թե պետք է փոքր-ինչ կազդուրել սպառված

ուժերը: Ամբողջ օրը դադարում չունեք: Նա էր թխում մեր տան հացը, նա էր եփում կերակուրները, նա էր լվանում մեր շորերը, նա էր կարում և կարկատում մեր հագուստը: Բայց տնային հոգսերը չէին, որ մաշում էին նրան,-նրա ցավը սրտիցն էր... Ես այն ժամանակ չէի հասկանում, բայց հիմա հասկանում եմ...

Մեր գյուղում գովասանված էր մորս վարպետությունը կարելու և ձևելու մեջ, բայց շատ քիչ էին վճարում նրա աշխատությունների համար: Շաբաթական մի քանի շահի հազիվ էր վաստակում, և նրանցով ապրում էինք: Տատիս մեռնելեն հետո տան հոգսը բոլորովին մնաց մորս վրա: Քույրերս՝ Մարիամը և Մագթաղը, դեռ փոքրիկներ էին. դրանք ավելի խանգարում էին մորս, քան թե օգնում էին:

Մարիամը և Մագթաղը երկվորյակներ էին, այնքան նման միմյանց, որ ես շատ անգամ սխալվում էի մինը մյուսից որոշել: Մայրս նրանց ճանաչելու համար կարել էր զանազան գույներով գդակներ,-Մարիամինը կանաչ գույնով, իսկ Մագթաղինը կարմիր: Ես դեռ հիշում եմ այն անմեղ կռիվները, որ ծագում էին այդ երկու հրեշտակների մեջ իրանց գդակների մասին: Պատճառները շատ ծիծաղելի էին, օրինակ, երբ Մարիամին սիրում էին, Մագթաղը խլում էր նրա գդակը, դնում էր իր գլխին, որ ինքն էլ Մարիամ դառնա և նրան էլ սիրեն:

Ես շատ անհանգիստ երեխա էի, բայց դարձյալ մայրս ինձ չէր ծեծում, որովհետև նրա մի հատիկ տղան էի: Մորս սերը հասնում էր մինչև այն թուլությանը, որ շատ անգամ ներում էր իմ անկարգություններին: Կպատահեր վաղ առավոտյան, ամենևին երեսս չլվացած ու մազերս չսանդղած, տանից դուրս կգայի, և ամբողջ օրը կխաղայի, կթափառեի դատարկաշրջիկ երեխաների հետ: Մայրս մասամբ գոհ էր լինում, երբ ես տանը չէի գտնվում, նրա համար որ, եթե տանը մնայի, անպատճառ կամ մի բան կկոտորեի, կամ մի բան կվիթեի, և եթե ոչինչ չլիներ, կսկսեի քույրերիս ծեծել: Խեղճ երեխաներ, ինչպես համբերում էին չար եղբոր կոպտություններին: Կարծես նրանք զգում էին, թե իրանք աղջիկներ էին, իսկ ես -տղա, կարծես, մտածում էին, թե ես շատ բանով բարձր էի նրանցից, ուրեմն, իրավունք ունեի տանջելու: Եվ այսպես, մանկությունից պատրաստվում էին լինել տղամարդի ստրուկներ... Ո՞վ մտցրեց նրանց մեջ այդ զգացմունքը:

Մեր դրացիները հանգստություն չունեին ինձանից: Նրանց մեջ կազմվել էր մի այսպիսի համոզմունք, թե մայրս ինձ ծնելու միջոցին ոգիները գողացել էին նրա տղան և փոխարենը մի դև էին դրել: Բայց իմ և դևի մեջ ոչինչ նմանություն չկար. ես բավական գեղեցիկ երեխա էի, ինչ անենք, որ չար էի: Բայց դարձյալ մայրս չէր հավատում այդ գրոյցներին, նա ասում էր, եթե մի այնպիսի բան լիներ, տատս կգիտենար: Նա դևերի հանգամանքները լավ էր հասկանում:

Իմ հորս հիշում եմ որպես մի երագ: Այսքանը միտքս է գալիս, որ նա մի չոր ու ցամաք մարդ էր, մորս նման բարձր հասակով և դեպի ցած կռացած մեջքով: Նրա գլուխը պատած էր տարածամ ալևորած, սպիտակ մազերով: Նրան կոչում էին Հայրապետի տղա Սհակ: Երեսուն և վեց տարեկան տղամարդ էր նա, բայց վաղահաս ծերությունը բոլորովին փոխել էր նրա երիտասարդական դեմքը: Ինչու՞ այնպես շուտ ծերացավ նա, ինչու՞ մորս նման նա էլ միշտ տխուր էր, և երբեք ուրախ լինել կարող չէր:

Մեր տանը խիստ սակավ էի տեսնում հորս: Նա, որպես սովորաբար ասում են, դաշտի մարդ էր: Տարվա երեք եղանակներում՝ գարուն, ամառ և աշուն -նա մշակում էր իր հողերը և փոքրիկ այգին,

Ճանաչել իր ջուլհակի խորի մեջ կտավ էր գործում: Բայց դարձյալ մնում էր միշտ աղքատ: Հայրս շոյալ մարդ չէր, ոչ արաղ էր խմում, ոչ ծխում էր և ոչ էլ լավ ուտում կամ հագնվում էր: Ես դեռ չեմ մոռացել նրա բազմամյա հողաթափները, որոնք ստեպ կարկատվելուց այնքան ծանրացել էին, որ հազիվ կարելի էր շարժել: Նրա մորթե գդակը բոլորովին կորցրել էր իր մազերը: Էլ ինչո՞վ պետք էր բացատրել այդ խնայող և աշխատավոր մարդու դառն աղքատության պատճառները:

Լինում էր, շատ անգամ տանը հաց չունեինք ուտելու, քույրերս լաց էին լինում սովից: Եվ ահա՛, գիշերային տարածամ պահուն հայտնվում էին հարկապահանջները: Սկսում էին դուռը զարկել: Կկոտրեին, եթե իսկույն չբաց անեինք: Ներս էին թափվում մի խումբ կատաղի ֆերրաշներ: Բոլորովին դժոխք էր դառնում այն ժամանակ մեր տունը: Ամենքս սարսափում էինք: Հայրս մեռելի գույն էր ստանում, իսկ մայրս երկյուղից սկսում էր դողալ: Ես և քույրերս փախչում էինք ու մտնում մեր քնաշորերի մեջ, թեև երբեք քնել կարող չէինք, բայց սուս էինք կենում:

Ֆերրաշները հորս բռնում էին ու կապում մեր խրճիթի սան վրա, այնքան պինդ, որ շարժվել կարող չէր, կարծես ամբողջ մարմնով մեխած լինեի սան հետ: Նրա մոտ դիզվում էր մի ահագին խուրձ դալար ճիպտների՝ սկսում էին ծեծել հորս: Նա մորմոքում էր, աղաղակում էր, աղաչանք էր անում -բայց ո՞վ էր նրա ձայնը լսողը...

Ֆերրաշները հարկ էին պահանջում: Եվ եթե մի փոքր ուշանում էր, սկսում էին հորս մերկ ոտների տակ կրակ լցնել, այդ բավական չէր, նրա մարմինը այրում էին տաքացրած շամփուրներով: Այդ սոսկալի տանջանքների ժամանակ ինչ որ իմ մոր դրությունն էր, աստված՝ ազատե, ես անկարող եմ նկարագրել: Նա բոլորովին գժվում էր, նա կտրում էր իր գլխի և պարանոցի զարդերից ամենաթանկագինը և տալիս ֆերրաշներին: Նա աղաչում էր, պաղատում էր, որ չծեծեն հորս, որ չսպանեն նրան, որ սպասեն մինչև առավոտ, մինչև լույսը ծագի, որ հայրս կարողանա մի տեղից պարտք անել և պահանջած հարկը վճարել:

Այս բուպեիս էլ իմ մարմնի վրա դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ այն սարսափելի գիշերները... Ֆերրաշները գալիս էին միշտ գիշերով, ինչպես չար երեխաները միշտ գիշերային մթության ժամանակն են քանդում խեղճ ծտի բույնը, և գիշերով են բռնում նրան, որովհետև գիտեն, որ ողորմելի թռչունը այն ժամանակ մի ուրիշ պատասպարան չունի, բացի իր օթևանը:

Զարհուրելի գիշերներ... Որքա՛ն արտասուքի և որքա՛ն տանջանքների պատճառ էին դառնում նրանք մորս... Նա գիշերային այն մթին խավարի մեջ, մենակ դուրս էր գալիս տունից, առնում էր իր հետ մի պղինձ կամ մի ուրիշ բան, և տանում էր գինետուն, որ գրավ դնե և նրանց համար ըմպելիքներ բերե: Նա մորթում էր մեր հավերը և նրանց համար կերակուրներ էր պատրաստում, բայց անողորմ հյուրերի ուտելուն և խմելուն չափ չկար:

Այսպիսի դեպքերը պատահում էին համարյա միշտ, որովհետև հարկերը վերջ ու սահման չունեին: Ամեն բանի համար պահանջվում էր, թե ցանքի համար, թե անասունների համար և թե մեր ընտանիքը կազմող հոգիների համար: Հաշիվ չկար. հաշիվը կախված էր պահանջողի կամքից միայն: Վերջապես հարկերը կարող էին ծագել հազար ու մեկ հանգամանքներից, և այնքան զանազան միմյանցից, որ շատերի անունները մոռացել եմ: Ո՞ր տեղից պետք էր վճարել: - Պետք էր տունից մի բան ծախել, մի բան գրավ դնել: Բայց մեր տանը ոչինչ չէր մնացել. մեր տունը նմանում էր մերկ գերեզմանի: Այդ կարո՞ղ էր հասկանալ ֆերրաշը: Նա ինքն էր ծախել տալիս մեր

կովը, մեր եզը և մեր գոմեշը, ամեննին չմտածելով, թե վաղը մեր արորը կդադարե գործելուց և մի ամբողջ ընտանիք կզրկվի ապրուստի միջոցներից:

Հայրս վերջին ժամանակներում բոլորովին թողեց իր հողերի մշակությունը, որովհետև ստացած արդյունքը մինչև անգամ չէր լրացնում հարկերի վճարը: Բայց այսպիսով նա դարձյալ չազատվեցավ ֆերրաշներից, նրանց այցելությունները դարձյալ շարունակվում էին:

Ի՞նչով պետք էր ապրել: -Մնում էր մի բան, որ սոված չմեռնենք՝ միշտ պա՛րոտք և պա՛րոտք անել... Բայց որքան ծա՛նր էին տոկոսները... Ես այն ժամանակ երեխա էի, իհարկե, հաշիվներ չէի կարող հասկանալ, բայց դեռ չեմ մոռացել մեր անիրավ վաշխառուի վայրենի դեմքը: Նրան կոչում էին Հաջի-Բաբա. դա մի հարուստ մահմեդական էր, բայց հոգեառ հրեշտակը ձեզ օրինակ, երբ հայտնվում էր տոկոսները հավաքելու: Նա գրել-կարդալ չէր իմանում և ոչ սոված փողերի համար պարտամուրհակ էր պահանջում: Նրա պարտամուրհակը իր խղճմտանքն էր, իսկ ամսաթիվը կամ տարեթիվը հաշվում էր եղանակների փոփոխության վրա: Նա մի տոպրակի մեջ իր հետ ման էր ածում փայտի զանազան կտորներ, երկայն և կարճ, բարակ ձողերի նման, որոնց վրա նշաններ էին արած գույնզգույն դերձաններով,-դրանք նրա հաշվամատյաններն էին: Ձողերի վրա կային շատ և փոքր թվով խազեր, որ նշանակում էին գումարների որքանությունը, իսկ գույնզգույն դերձանները պարտականների անուններն էին որոշում:

Հաջի-Բաբան գանգատ անելու սովորություն չունեի, երբ նրա պարտականներից մեկը իր ժամանակին փող չէր վճարում կամ ուշացնում էր.-նա իր դատաստանը իր ձեռքովն էր անում: Ամենին հայտնի էր Հաջի-Բաբայի ահագին մահակը, որով նա ջարդում էր իր պարտականների ոսկորները: Նա մինչև անգամ իր հրամանով բանտարկում էր շատերին և ծախել էր տալիս նրա տան կայքը:

Ես դեռ հիշում եմ անգութ վաշխառուի խոսքերը, երբ նա տոկոսները առնելու համար մեր տունն էր գալիս: -«Միակ, ասում էր նա իմ հորը,-գիտե՞ս ո՞րքան է անցել, տե՛ս, այս ծառը դեռ նոր էր տերև բացել (նա ցույց էր տալիս մեր բակի ընկուզենին), հիմա կրկին կանաչել է նա, ուրեմն, անցել է մի բոլորակ տարի: Թե գլուխքը չես կարող տալ, գոնե կաթը (տոկոս) տուր, թե չէ, այդ ջուխտ աղջիկներիդ կտանեմ, կթորքացնեմ»...

Մարիամը և Մագթաղը, երբ այդ խոսքերը լսում էին կուչ էին գալիս և միմյանց գրկելով, սկսում էին լաց լինել: Անմե՛ղ արարածներ, կարծես, նրանք հասկանում էին, թե ինչ սարսափելի բան է թուրքի հարեմը...

Ահա այսպես էին անցնում մեր սև օրերը:

Հայրս, չկարողանալով հայրենի երկրում իր ընտանիքը պահել, ստիպվեցավ դիմել դեպի պանդուխտություն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու: Մենք տարանք նրան մինչև գյուղից դուրս ճանապարհ գցելու: Ես և քույրերս շատ ուրախ էինք, երբ նա գնում էր, կարծում էինք, թե բազարն է գնում, որ մեզ համար չամիչ կամ խուրմա բերե: Բայց մայրս լաց էր լինում: Տխուր էր և հայրս. մահվան չափ տխուր էր նա: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խոսքերը, որ բաժանման րոպեում ասաց նա մորս.-«Ամանաթ քեզ որդիքս, Նիգյար, եթե կենդանի կմնամ, թող չեմ տա, որ նրանք սոված մնան»... «Շուտ է՛կ, շո՛ւտ, հայրիկ,-կանչում էինք ես և քույրերս նրա ետևից,-մեզ համար չամիչ և փշատ բե՛ր»:

Բայց նա գնաց, էլ չվերադարձավ...

Տարի չանցավ, հորս մահվան լուրը մեզ հասավ: Այդ ցավալի մահը, որի մանրամասնությունները ես կպատմեմ հետո, ամենասաստիկ ներգործություն ունեցավ մեր դժբախտության վրա: Այն ժամանակ հայտնվեցավ Հաջի-Բաբան, տիրեց մեր բոլոր կայքերին և մեզ մերկ ու ոտաբոբիկ դուրս արեց հայրենական տնակից: Մայրս բռնելով իմ և քույրերիս ձեռքից, գնաց քեռուս տունը, այնտեղ ապրելու: Միակ ժառանգությունը, որ մնաց մեր հոր հարստությունից, էին՝ Սըրոն -մեր ահագին շունը և Նազլուն-տատիս մտերիմ կատուն, դրանք չբաժանվեցան մեզանից:

Բ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Պարսկաստանի Ատրպատական կոչված նահանգի ամենահարուստ գավառներից մեկն է Մալմաստը: Նա բռնում է Ուրմիո ծովակի արևմտյան ափերը, և շրջապատված լեռների ալիքավոր բարձրությամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգվում է Սուլա գետով: Այդ գետը Մալմաստա Նեղոսն է, որի բազմաթիվ ճյուղերի վրա, մինը մյուսի մոտ, շարված են մեծ և փոքրիկ գյուղեր, որոնց գեղեցիկ երևույթը ամեննին չէ համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմխիթար վիճակին:

Մալմաստը որպես հին ժամանակներում եղել է Հայաստանի բազմամարդ գավառներից մեկը, և այժմ նրա բնակիչների մեծ մասն բաղկացած էին հայերից: Մնացյալ ազգաբնակչություններին պատկանում էին թուրքերը, հրեաները, ասորիները և քրդերը, -այդ բոլորը միասին վեր առած, հազիվ թե հայերի կես մասին էին հավասարվում:

Ամեն դար, սկսյալ խորին հեթանոսական ժամանակներից, թողել էր այդ գավառում իր տիրապետության հետքերը: Այստեղ դեռ տեսնվում էին հին Ջարեհավանի հետքերը: Այստեղ ահագին մոխրաբլուրներ դեռ հիշեցնում էին մոզական ասորուշանները և սրբազան կրակի հազարավոր տարիներով լափած նյութերը: Այստեղ բարձր մինարեթներ իրանց գեղեցիկ մոզայիկներով ցույց էին տալիս արաբաբոց տիրապետությունը և հիշատակը այն ազգի, որը ուր և իշխում էր, տարածում էր արհեստ, գիտություն և արյուն: Այստեղ դեռ մնացել էին բեկորները այն ամրոցի, ուր մեծ Հուլավունը պահում էր իր գանձերը: Այստեղ գանազան լեռների և բլուրների բարձրավանդակի վրա դեռ մնում էին փլատակները մեծամեծ բերդերի, որպես փշրանք ավատական իշխանների խորտակված փառքի, որոնք իրանց բռնակալության ներքո ճնշում և խեղդում էին ամեն կենդանի գորություն: -Իսկ այդ բոլոր հնությունների մեջ իմ ուշադրությունը գրավում էր մեկը. դա Փիրչավուշ լեռան ժայռերից մեկի վրա քանդակած, պատմական մի անցքի տխուր նկարագիրն էր: Պարսպաձև ժայռի հարթած մակերևույթի վրա դուրս էին բերված մի քանի ձիավորներ հնադարյան հագուստով և նույնպես նախնական զենքերով: Մեկին գերի էին տանում: Նա թագավոր էր: Ոչ մի արձանագրություն չէր ցույց տալիս դրանց ո՞վ և ի՞նչ ժամանակի մարդիկ լինելը: Միայն հայ ժողովրդի մեջ պահված էր մի ցավալի ավանդություն. գերին Արշականյաց վերջին թագավոր Արտաշեսն էր, որից հետո Հայաստանը ընկավ պարսիկների իշխանության ներքո և կորցրեց իր թագավորներին: Կարծես, այդ պատկերը, որպես մշտական նախատիպ, իր քարաժայռի բարձրությունից հանդիմանում լինել հայերին, ասելով. «Ահա, ինձ նման միշտ գերի և ստրուկ կմնաք դուք, որովհետև ձեր թագավորին գերության մատնեցիք»...

Եվ իրավ, հայ մարդու գերությունը և ստրկությունը իսկույն նկատվում է այդ երկրում, երբ մարդ փոքր-ինչ խորին կերպով ծանոթանում է ժողովրդի կենցաղավարության հետ: Երկրի արտաքին կերպարանքը խաբուսիկ է, կարող է մինչև անգամ սխալանքի մեջ ձգել անփորձ հետազոտողին: Երբ ջերմ, ամառային օրերում մարդ հեռվից նայում է Սալմաստա պայծառ արեգակի ճառագայթներով լուսավորված հովտին, տեսնում է դաշտերը, մշակված աշխատասեր ձեռքով, խոստանում են առատ հունձք.-տեսնում է՝ ցորյանը, գարին, բրինձը, բամբակը և ընդդեմների ամեն տեսակները, իրանց բեղմնավորությամբ ներկայացնում են խիստ գոհացուցիչ առատություն. տեսնում է՝ մրգաբեր այգիները լիացած են պտուղների ամենաազնիվ տեսակներով.-տեսնում է՝ խոտավետ արոտամարգերի վրա արածում են տավարների նախիրներ և ոչխարների հոտեր,-մի խոսքով, նա տեսնում է, որ բնությունը անխնա առատությամբ թափել է այստեղ իր հարստությունները: Նա սկսում է մտածել. «ո՞րքան բախտավոր ապրում են այստեղ մարդիկ»... Իսկ այդ ճոխությունները, բնության այդ պարզվածները չեն պատկանում այն բյուրավոր աշխատող ձեռքերին, որոնք դաշտերի վրա, արևի կրակոտ բոցերի մեջ քրտինք են թափում:

Ահա գյուղերում, այստեղ և այնտեղ բարձրանում են ամրոցներ, որոնք իրանց հպարտ աշտարակներով և ատամնավոր պարիսպներով իշխում են շրջակայքի վրա, նրանց մեջ բնակվում են «աղաները» իրանց ախտերով և մոլություններով, -ահա նրանց է պատկանում երկրի բոլոր բեղմնավորությունը, նրանք են շռայլում մշակ մարդու աշխատավոր ձեռքի վաստակը:

Երեխայությանս ժամանակ, երբ ես որևիցե անկարգություն էի անում, տատս և մայրս ամեն մեկը իր առանձին եղանակն ուներ ինձ սաստելու, որ վախենամ և հանգիստ կենամ: Տատս ասում էր. «Սու՛ւ, սու՛ւ, մարդագելը եկավ, քեզ կտամ կուտի»: -Մայրս ասում էր «Ձենդ կտրի՛, թե չե, ֆերրաշին կկանչեմ»... Թե առաջին և թե վերջին սպառնալիքը իմ վրա միօրինակ ազդեցություն էին գործում. ես ֆերրաշից նույնքան էի վախենում, որքան գայլից: Բայց երբ փոքր-ինչ մեծացա, մարդագայլից այլևս չէի վախենում, որովհետև հասկանում էի, թե մարդը գայլ չի դառնա, բայց ֆերրաշի երկյուղը երբեք դուրս չեկավ իմ սրտից... Ինձ թվում է, որ այս ընդհանրությունը մտրակի ձայնը ինձ թվում է, թե իմ ականջին զարկում են գյուղացու ցավալի հառաչանքները, և ես տեսնում եմ նրան թուլացած, ուշաթափ եղած հարկապահանջի անգութ գանահարությունից...

Քեռուս տունը, ուր տեղափոխվեցանք մենք, մեզ հասած դժբախտությունից հետո, գտնվում էր Քոհնա — Շահարում: Քոհնա — Շահար նշանակում է հին քաղաք. այսպես կոչում էին նրան Սալմաստա նոր քաղաքից որոշելու համար, որի անունը Դիլիման էր: Հին քաղաքը կորցրել էր իր անունը: Շատ հավանական է, որ դա լինել մեր Ջարեհավանը կամ Ջարեվանդը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամբողջ գավառը:

Այս քաղաքում բնակվում էին չորս ազգություններ՝ հայ, թուրք, ասորի և հրեա. յուրաքանչյուր ազգություն զետեղված էր առանձին թաղերում: Հայերը ունեին երկու եկեղեցի, իսկ ասորիները՝ մեկ: Հին քաղաքը արժանի էր իր կոչմանը, այստեղ, կարծես, մի քանի քաղաքներ շինված էին մինը մյուսի վրա: Նոր շենք կառուցանելու համար նյութեր պետք չէին. քանդում էին գետինը և հողի տակից դուրս էին բերում անագին քանակությամբ աղյուս, կոփածո քարեր, և շատ անգամ բացվում էր մի ընդարձակ, ստորերկրյա բնակարան: Ո՞րքան փորձանքներ, ո՞րքան հեղափոխություններ պետք է կրած լինել այդ քաղաքը. ո՞րքան ազգեր այնտեղ բնակվել և

անհետացել էին. իսկ հայր, նրա նախկին բնակիչը, դեռ մնում էր: Արաբներից մնացել էր մի լայնատարած գերեզմանատուն միայն, գեղեցիկ զարդարած տապանաքարերով:

Քաղաքի բոլորովին սպառված մի անկյունումն էր գտնվում քեռուս տունը, մեծ հեղեղատի ափի մոտ: Այդ հեղեղատը զարնան անձրևների ժամանակ հորդանում էր, և քանդելով ավերակները, բերում էր իր հետ զանազան հնություններ: Ես շատ ուրախ էի լինում, երբ հեղեղը փոքրանում էր, որովհետև մեր դրացի երեխաների հետ գնում էինք գետի ափերի մոտ և ավազների միջից գտնում էինք հին դրամներ, կանանց զարդեր, և վաճառելով հրեա ոսկերիչներին, փող էինք ստանում:

Հայերի տները թեև փոքրիկներ էին, բայց հովանավորված պարտեզներով և ծառերով, գեղեցիկ տեսք ունեին: Բնակարանը, ասում են, խիստ խորին կապ ունի մարդու կյանքի ու բնավորության հետ: Այս մտքով, հայերի տների ձևը և նրանց ներքին ու արտաքին դիրքը, ոչ միայն մեծ նշանակություն ունեին բնակիչների ճաշակի մասին, այլ առավելապես արտահայտում էին նրանց վիճակը և հասարակական դրությունը: Տները շատ սերտ և անմիջական կերպով կցած էին մինը մյուսի հետ, այնպես, որ տանիքերի վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչև մյուսը գնալ: Բոլոր տները ունեին գաղտնի հաղորդակցություն: Այդ հաղորդակցությունը պահպանվում էր զանազան ծակերի միջոցով, որ բացված էին մի տանից մյուսի մեջ: Ծակերը բացված էին աննկատելի տեղերում: Նրանցից շատերը այնքան նեղ էին, որ մի ձեռք միայն կարելի էր անցկացնել, և ծառայում էին ավելի բանավոր հաղորդակցության համար: Երբ պատահում էր մի անսովոր դեպք, մի քանի բռնի մեջ թաղի մյուս ծայրում արդեն զիտեին: Ամեն մի լուր, ամեն մի խոսք, ծակերի միջոցով, կայծակի արագությամբ տարածվում էր ամբողջ թաղի մեջ, առանց մի մարդ իր տանից դուրս գալու: Ծակերից շատերն այնքան մեծ էին, որ կարելի էր, մանավանդ վտանգի ժամանակ, մի տան կայքը թաքցնել կամ տեղափոխել մյուսի մեջ, և կամ հարևանի մոտ ապաստան գտնել: Թաքստի համար յուրաքանչյուր տան մեջ կային ստորերկրյա մառաններ, որոնց գաղտնի մուտքը միայն տան տիրոջն էր հայտնի:

Ասեցի, հայոց թաղի բոլորովին սպառված ծայրումն էր քեռուս տունը, ուր մենք պատասպարան գտանք մեզ հասած դժբախտությունից հետո, այսինքն այն օրից հետո, երբ հորս պարտատերերը մեզ արտաքսեցին հայրենական տնակից: Ամենօրյա երկյուղը, գողերի և ավազակների հարձակումների հաճախ կրկնությունը ստիպել էին կանգնել տան շրջապարիսպը, որքան կարելի է, բարձր և հաստ պատերով, որոնք անձրևից և խոնավությունից ստացել էին մուգ-կանաչ գույն: Ժամանակի ավերող ձեռքը կիսով չափ մաշել էր շրջապարիսպի վերին մասը, բայց նա տակավին այնքան բարձրություն ուներ, որ կարող էր ընդդիմադրել ամենահանդուգն հարձակման: Պատերի քայքայված ճեղքերից բուսել էին մացառներ փշոտ ոստերով և մանրիկ տերևներով, որոնց միջից կանաչ մողեսները շատ անգամ դուրս էին նայում իրանց նենգավոր աչիկներով: Բայց ես մողեսներից չէի վախենում, երբեմն ձեռքով բռնում էի նրանց. ես վախենում էի միայն օձերից, թեև նրանք այնքան ընտելացած էին մեզ հետ, որ երբեք չէին կծում: Քեռուս տան մեջ այդ օձերի մասին պահված էին խիստ հետաքրքիր ավանդություններ. պատմում էին, թե նրանք թագավոր և թագուհի ունեն, թե երկուսի գլուխներն էլ զարդարած են ոսկի պսակներով, որոնք կրում են իրանց վրա աշխարհի ամենաթանկագին գոհարները: Ասում էին, թե իմ մեծ քեռին շատ անգամ տեսել էր նրանց, բայց չէր կամեցել խլել նրանց պսակները, որովհետև այդ օձերի հետ մի դյուրական կապով կապված էր նրա տան բախտավորությունը:

Գլխավոր դուռը ներս էր տանում դեպի բավական ընդարձակ բակը, որ հովանավորված էր դարևոր թթենիներով և կեռասենիներով: Բակի մեկ ճակատում արևելյան ճաշակով շինված էին մի քանի մեծ և փոքրիկ սենյակներ, հնացած, քայքայված, և միայն իրանց ծերության մեջ պահպանած հնության պատկառանքը: Այս տունը շինված էր այն ժամանակ, երբ քեռուս պապը քաղաքի նշանավոր և հարուստ բնակիչներից մեկն էր. հարյուրավոր տարիներից հետո նա տակավին պահպանել էր վաղեմի վայելչությունը: Ծառերի հետ փաթաթած խաղողի որթերը համարյա թե գրկում էին իրանց ծոցի մեջ այդ կիսանահապետական բնակարանը, որի նմանը անտառներում կամ լեռների խուլ ձորերի մեջ միայն կարելի է տեսնել: Փողոցից հոսող վտակից բաժանված էր մի առվակ, որ անցնում էր բակի միջով և ռոռգում էր ոչ միայն պարտեզը, այլ պահպանում էր մի մշտական զովություն, որ ազատում էր բնակիչներին ամառային տոթերից:

Առհասարակ այդ հնացած և մաշված տունը իր ընդարձակությամբ դարձյալ մեծ հարմարություն ուներ քեռուս հոյակապ ընտանիքի համար, որ կազմված էր բազմաթիվ անդամներից: Մեծ քեռիս, այսինքն մորս հայրը, դեռ կենդանի էր. նրան բոլորը դա-դա (հայր) էին կոչում: Նա հինգ որդի ուներ, բոլորը ամուսնացած, բոլորը բազմաթիվ չափահաս և անչափահաս զավակների տեր էին: Մայրս իր եղբայրների միակ քույրն էր: Առհասարակ մի հատիկ քույրը միշտ սիրելի է լինում իր եղբայրներին, բայց մորս վերաբերությամբ ընդհակառակն էր պատահել: Մայրս այն հազվագյուտ բնավորություններից էր, որին անկարելի էր չսիրել: Բայց ի՞նչ էր պատճառը, որ նրա և իր ազգատոհմի մեջ տիրում էր մի տեսակ խուլ սառնասրտություն, մի տեսակ ծածուկ անհամակրություն, որը իսկույն աչքի էր զարկում: Այստեղ մի գաղտնիք կար, որ ինձ համար այն ժամանակ անհասկանալի էր, թեև ես չէի կարող չնկատել, որ քեռիներս խիստ անտարբերությամբ ընդունեցին իրանց քրոջ ամուսնու մահվան ցավալի բոթը, և կարծես ուրախ լինեին, որ աստծու արդար դատաստանը վերջապես պատժեց նրան: Այդ էր պատճառը, որ մեզ պատահած դժբախտությունից հետո մայրս խիստ դժվարությամբ հանձն առեց իր եղբայրների մոտ բնակվիլ, և եթե անճարությունն ու աղքատությունը չստիպեր նրան, գուցե այդ ծանր զիջողությունը չէր անի:

Քեռուս տան այն մասը, ուր տեղավորեցին մեզ, բոլորովին գուրկ էր ծառերից: Այստեղ գտնվում էր ախոռատունը, որի բակի մեջ կար փոքրիկ խրճիթ բաղկացած մի սենյակից և նախասենյակից, որ շինված էր ծառաների համար: Եվ որովհետև այժմ քեռիս ծառաներ չունեի, խրճիթը մնացել էր բոլորովին անբնակ. այնտեղ պահում էին տան կոտրատված և անպիտանացած կարասիքը: Այդ մթերքներին փոխարինեցինք մենք, որ մեր վիճակով շատ չէինք տարբերվում նրանցից: Այնուամենայնիվ, մենք գոհ մնացինք մեր բախտից, մաքրեցինք խրճիթը իր հին ապականությունից, շինեցինք և սարքեցինք նրան, թեև քայքայված առաստաղը և խարխուլ պատերը բոլորովին անգոր էին անձրևի հոսանքի առաջը առնելու, կամ պահպանելու մեզ վատ եղանակից:

Գ

ՀԻՆ ՄԵՂՔԸ

Աշունը մոտենում էր իր վախճանին:

Այդ առաջին աշունն էր, որին հանդիպում էինք մենք, քեռուս տունը տեղափոխվելուց հետո: Դաշտերը ստանում էին տխուր և գունաթափ կերպարանք. կանաչ մարգագետինները, օրըստօրե դեղնելով, մեռելային դեմք էին կրում: Անխղճաբար փչում էր սառը քամին և թափում էր մերկ ծառերի մնացած տերևները: Երկնքի խոժոռ և մոխրագույն դեմքի վրա գլորվում էին մթին ամպերի ահագին բեկորներ և արգելում էին արևի թույլ ճառագայթները: Խիստ տխուր եղանակով լսելի էր լինում կռունկների խուլ կոնչյունը, որոնք բարձր եթերքի միջով, եռանկյունի շարքերով, դիմում էին դեպի օտար աշխարհ: Ծիծեռնակներ ամեննին չէին երևում. նրանք վաղուց էին գաղթել: Միայն մրջյունները խիստ եռանդով կրում էին դեպի իրանց ամբարները ընդդեմների զանազան տեսակներ: Ամեն արարած պատրաստվում է ընդունել ձմեռը -իր անախորժ հյուրը: Այս օրերը սակավ հոգսեր չպատճառեցին մորս: Ձմեռը, աղքատների թշնամին, մեզ պատժելու համար էր գալիս:

Մայրս իր հոր տունը տեղափոխվելուց մի քանի օրից հետո հրաժարվեցավ կերակուրներ ընդունել նրանց սեղանից և ապրում էր իր անկախ աշխատանքով: Նա շուտով հաշտվեցավ իր նոր վիճակի հետ, չկամենալով ծանրություն պատճառել իր եղբայրներին, որոնց շատ հաճելի չէր իրանց գերդաստանի վրա ընդունված նոր բեռը: Մայրս աղքատություն շատ էր կրած, բայց երբեք իր տան չքավորությունը օտարներին հայտնած չէր, թե ինչպես է ապրում, կամ ինչ միջոցներով է պահում իր երեխաներին: Նա բավական հպարտ կին էր: Նա ամեն հույս դրած էր իր աշխատող ձեռքերի և աստծո վրա: Բայց աստված շատ անգամ թույլ է տալիս, որ դժբախտությունը մինչև վերջին ծայր տանջե մարդուն: Այդ անում է նա, որպես ասում են, արարածների համբերությունը փորձելու համար: Մորս համբերությունը երկաթի ամրություն ուներ: Բայց երկաթն էլ փշրվում է, երկաթն էլ խորտակվում է...

Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ մորս արտասովոր աչքերը, երբ առաջին անգամ, ինձ և երկու քույրերիս իր հետ առնելով, գնացինք դաշտը, հնձած արտերից թափված հասկերը հավաքելու: Դա մուրացկանության առաջին քայլն է, որին ենթարկվում է պատվավոր աղքատը: Մենք մի ժամանակ արտեր ունեինք, հունձք ունեինք, և մեր հունձը հավաքելուց հետո խուրձերից ընկած հասկերը թողնում էինք աստուծու աղքատներին և երկնքի թռչուններին: Բոլորը կորցրինք, և այժմ ստիպված էինք ուրիշի արտերից հասկաքաղ1 անել... Արտերի կարճ խուզած տափարակի վրա, մխաթների նման վեր ցցված ձողերի սուր ծայրերը ծակծկում էին իմ և քույրերիս բոլորովին մերկ ոտները: Բայց մենք ցավ չէինք զգում: Մենք շատ ուրախ էինք և խիստ եռանդով կպանք գործին: Մարիամը և Մագթաղը իրանց մանրիկ ձեռներով հավաքում էին ընկած հասկերը և ինձ վրա ծիծաղում էին, որովհետև ես ծույլ էի: Նրանք փունջեր էին կապում հասկերից, և երկու քույրեր մրցություն էին անում, թե որը շատ կհավաքե: Խեղճ երեխաներ, կարծես զգում էին, թե ձմեռը քաղցած կմնան, եթե այժմ պաշար չպատրաստեն: Մայրս նայում էր նրանց վրա և լաց էր լինում...

Երեկոյան ժամուն մեզանից ամեն մեկը իր հավաքածը կապեց շալակին, դարձանք տուն: Մարիամը և Մագթաղը իրանց բեռներով մի առանձին հպարտությամբ հանդիպեցին քեռուս երեխաներին, որպես անխոնջ մշակներ, որ դառնում էին դաշտից:

Այսպես ամեն օր, վաղ — առավոտյան գնում էինք դաշտ հասկաքաղ անելու և երեկոյան վերադառնում էինք: Մեր խրճիթի դռան առջև կազմվեցավ մի փոքրիկ դեզ հավաքած հասկերից:

Այնուհետև սկսեցինք մեր կայք կալսել: Բայց նա այնքան մեծ չէր, որ հարկավոր լիներ կալսել ջարջառով: Մայրս սկսեց իր ձեռքով մանրել հասկերը մի հաստ փայտով, որը այնքան ծանր էր, որ ես դժվարությամբ կարողանում էի բարձրացնել: Երբ հարողը քամուն տվեցինք, մաքուր ցորենը հավաքեցինք թաղարների մեջ: Ձմեռվա մեր հացի պաշարը արդեն պատրաստ էր:

Դեռ մնում էր ամենահարկավորը -վառելիքը: Մեր խարխուլ բնակարանի համար պետք էր բավական տաքություն, մանավանդ որ ձմեռը այս կողմերում խիստ սաստիկ է լինում: Մայրս այնքան զբաղված էր, որ ամենևին ժամանակ չունեի հոգ տանելու վառելիքի մասին. այդ պատճառով, այդ հոգսը մնաց իմ և քույրերիս վրա: Մայրս իր ձեռքով հյուսեց երեք փոքրիկ կթոցներ, մեկը ինձ համար, երկուսը Մարիամի և Մագթաղի համար: Տեսնելու էր, թե ո՞ր պիսի ուրախությամբ մենք այդ կթոցները առնում էինք մեր ուսերի վրա և ամեն օր գնում էինք դաշտը. այնտեղ հավաքում էինք քակորներ, ծառերից թափված տերևներ, փուշ և մացառներ, և բերում էինք ձմեռը մեր խրճիթը տաքացնելու համար: Ա՛խ, ո՞րքան լավ բան է եղել աշխատությունը: Ես այնուհետև միշտ հարգանքով էի նայում այն քակորների կույտի վրա, որ ինքս էի հավաքել, և բարկանում էի, թե ինչո՞ւ խնայողությամբ չէին գործ ածում, թեև մորս խնայողությունը հասնում էր ժլատության:

Ձմեռվա մեր ապրուստը բավական ապահովված կլիներ, եթե մի մեծ դժվարություն դեռ մնացած չլիներ: Մայրս պետք է վճարեր հարկերի վերջին վեցամսյակը: Թեև մենք այժմ ոչ տուն ունեինք և ոչ տեղ, ոչ հող ունեինք և ոչ ցանք, բայց հարկը դարձյալ պահանջում էին: Պահանջում էին գլխավորապես հորս գլխահարկը: Մայրս ցույց էր տալիս այն նամակը, որ ստացել էր հորս մահվան մասին, և ասում էր, որ մեռելի համար հարկ չեն վճարում: Բայց նրան չէին լսում, պատասխանում էին, թե դուք խորամանկությամբ հնարել եք այդ նամակը, որ հարկ չտաք, թե նա դեռ կենդանի է: Մայրս աղաչում էր, որ փոքր-ինչ ժամանակ տան, մինչև կարողանա փող վաստակել և նրանց պահանջը լրացնել: Թեև ընդունվեցավ խնդիրքը, բայց շատ թանկ նստեց այն մի ամիս ժամանակը, որ շնորհեցին մեզ, որովհետև առանց կաշառքի չէր կարելի գրավել հարկապահանջների բարեսրտությունը: Այնուհետև մայրս գիշեր ու ցերեկ հանգստություն չունեի. ասեղը, ջահրեն և թեշին անդադար գործում էին:

Բայց Ի՞նչ կարող էր լինել մորս աշխատանքը, մանավանդ մի այնպիսի երկրում, ուր տիրում էր ընդհանուր աղքատություն, ուր ամեն մարդ ինքն էր կատարում իր տան գործերը: Նա ընդունում էր երբեմն ապսպրանքներ հրեա մանրավաճառներից, որոնք մի շապիկ կամ մի արխալուղ կարելու համար վճարում էին խիստ չնչին վարձատրություն: Այդ նրա ցերեկվա պարապմունքն էր: Իսկ գիշերների մեծ մասը անց էր կացնում նա իր ջահերով, կամ բամբակից թել էր պատրաստում և մանածը վաճառում էր ջուլիակներին և կամ թեշիով բուրդ էր մանում շալ գործողների համար: Ճրագալույսի ծախսը դուրս գալուց հետո մնում էր այնքան վաստակ, որ հազիվ բավական էր լինում շաբաթը մի անգամ, այսինքն տոն օրերում, միս գնելու և տաք կերակուր ուտելու: Մնացած օրերը ապրում էինք համարյա ցամաք հացով:

Մեզ շնորհված մի ամիս ժամանակը անցավ սովերի պես: Մայրս չկարողացավ մի ամսում պատրաստել պահանջված գումարը: Հարկահանները ծախեցին մեր կայքից ամեն բան, որ կարող էր փոքր ի շատե գին բերել, և նրանց թվում վաճառվեցավ ցորենի մթերքը, որ հավաքված էր իմ, Մարիամի և Մագթաղի ձեռքով: Երևակայեցեք մեր արտասուքը և մեր դրությունը այնուհետև: Աղքատությունը հասցրեց իր վերջին հարվածը, և շատ զգալի էր...

Այդ բոլորը կատարվեցավ իմ մեծ քեռու և իմ մոր հինգ եղբայրների աչքի առջև: Բայց նրանք այնքան աղքատ չէին, որ չկարողանային օգնել մեզ, որ չկարողանային ազատել մեզ մեր անտանելի թշվառությունից:

Ես հետո, շատ հետո, հասկացա այն սառնասրտության պատճառը, որ տիրում էր իմ մոր և նրա ազգատոհմի մեջ և որը արդեն աստելության կերպարանք էր ստացել: Մայրս, որպես վերևում հիշեցի, իր եղբայրների միակ քույրն էր, նա իր աղջիկ ժամանակը շատ սիրված էր թե եղբայրներից և թե հորից: Ամեն կողմից խնդրում էին մորս ձեռքը, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա շատ գեղեցիկ էր, այլ ամեն երիտասարդ մի առանձին բախտավորություն էր համարում լինել փեսա այն ընտանիքի, որ ամբողջ գավառի մեջ վայելում էր մեծ հարգանք: Փեսաների թիվը այնքան շատ էր, որ չգիտեին, թե որին պետք էր ընտրել, կամ որին պետք էր մերժել: Վերջապես ընտրեցին Մահլամ գյուղի մելիքի որդուն, իհարկե, առանց հարցնելու իմ մոր կամքը և առանց ստանալու նրա հաճությունը: Երբ կատարվում էր հարսանիքի հանդեսը, հենց այն գիշերը, երբ նորահարսին և փեսային պետք է եկեղեցի տանեին, հանկարծ գտան նորահարսին անհայտացած հոր տնից: Խայտառակությունը չափ և սահման չուներ: Չար լեզուները սկսեցին զանազան կերպով բացատրել նրա պատճառը. ոմանք ասում էին՝ թուրքերը գողացել են նորահարսին, ոմանք ասում էին իրան սպանել է, ոմանք ասում էին՝ որ նա ծածուկ սիրում էր մի ուրիշին և նրա հետ փախել է: Այդ կարծիքներից արդյոք ո՞րն էր ուղիղ,-այն ժամանակ դժվար էր ստուգել, իսկ ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ իմ մայրը կորավ և կորավ:

Անցան տարիներ, իմ մոր մասին տեղեկություն չկար: Նրա մայրը կսկիծից մեռավ, նա չկարողացավ տանել իր աղջկա ցավը: Մյուսները բոլորովին մոռացան նրան:

Հանկարծ հայտնվեցավ նա իր ամուսնի և երեք զավակների հետ: Այն ժամանակ միայն ստուգվեցավ, որ վերջին ենթադրությունը ուղիղ էր. արդարև, մայրս փախել էր իր սիրած տղամարդի հետ: Հասարակական կարծիքը սկսեց դատապարտել նրան: Նրան չներեցին հարազատ եղբայրները և մինչև անգամ հայրը, չնայելով, որ նա արդեն ամուսին էր և երեք զավակների մայր: Բայց ինչո՞վ էր մեղավոր հին հանցավորը, ինչո՞վ էին մեղավոր նրա զավակները. մի թե ճնողների հանցանքը տարածվում է որդիների վրա...

Իմ քեռիները զայրացան ավելի այն պատճառով, երբ տեսան, որ իրանց քույրը ամուսնացել է մի տղամարդի հետ, որին ատում էին, որի ազգատոհմի հետ ժառանգական թշնամություն ունեին, և, որ ավելի գլխավորն է՝ աղքատ էր: Այսպիսի ամուսնությունները մոռանալ են տալիս հին ռիսկալությունը և բառնում են հին վրեժխնդրությունը երկու տոհմերի միջից: Բայց մայրս չկարողացավ քավել այդ մեղքը, նրա ամուսնությունը չկարողացավ կապել թշնամի տոհմերին միմյանց հետ: Մորս հայրը անիծեց նրան, և նա այնուհետև չհամարձակվեցավ ոտք կոխել ճնողական տան շեմքի վրա, մինչև այն օրը, որ հորս մահը մի փոքր մեղմացրուց նրանց խստասրտությունը:

Այժմ պիտի խոսեմ այդ ցավալի մահվան մասին: Հայրս դիմելով դեպի պանդխտություն, նպատակ ուներ Կ. Պոլիս գնար, ուր այն ժամանակ լինում էին հայ գաղթականները: Նա պետք է անցկենար Էրզրումից: Այստեղ, մի օր, փողոցից անցկենալու ժամանակ, հանկարծ մի թուրք հարձակվում է նրա վրա, և իր դաշույնի մի հարվածով կտրում է նրա պարանոցը, և գլուխը մի

կողմ գլորելով, ուրախությամբ գոչում է. -«Ես տա՛րա... ես տարա՛»... Թուրքերի բազմությունը հավաքվում է նրա շուրջը, հետաքրքրությամբ հարցնում են, թե ի՞նչը տարավ.-«ընկերիս հետ վիճում էինք,-պատասխանում է եղեռնագործը,-նա ասում էր, թե իմ դաշույնը ավելի սուր է. իսկ ես ասում էի, թե իմն է ավելի սուր: Վճռեցինք փորձել այդ գավուրի պարանոցի վրա, գրագ գալով, թե մեզանից ով որ մի հարվածով կկտրե պարանոցը, մյուսը պետք է պարտավորվի իր հաշվով հյուրասիրել նրան մի ֆինջան քաղցր դահվետով և մի նարգիլետով: Այժմ ես տարա»: Բազմությունը գովաբանում է սրիկայի քաջությունը, ասելով՝ «մաշալլա... մաշալլա»... և հեռանում է: Իսկ սրիկան, իր ընկերի ձեռքից բռնելով, քարշ է տալիս դեպի դահվետուն, որ ստանա խոստացած մրցանակը: Մի ամբողջ օր հորս դիակը մնում է հրապարակի վրա: Մուսուլմանները ծաղրելով են անցնում նրա մոտից, թե ո՛րքան թույլ է եղել «գավուրի» պարանոցը, որ մի հարվածից կտրվել է. իսկ ոմանք զարմանում էին սրիկայի բազկի գործության և նրա դաշույնի սրության վրա: Բայց տեղային հայերը, երկյուղից չէին համարձակվել ցերեկով մոտենալ նրան, և միայն զիջերով վեր էին առել դիակը ու թաղել:

Այդ սարսափելի եղեռնագործության լուրը խիստ սառնասրտությամբ ընդունվեցավ մեր կողմերում, որպես թե, սովորական անցքերի կարգից դուրս մի բան չլիներ: Մեր թշնամիները ուրախացան, իսկ մեր բարեկամները ավելորդ համարեցին տրտմել: Ավելի հասկացող մարդիկ այսպես էին բացատրում, թե աստված նրա ճակատին այնպես էր գրած, պետք է այս տեսակ մահով վախճանվեր: Իսկ իմ քեռիները ասում էին, թե աստված պատժեց նրան, որովհետև նա գողացել էր նրանց քրոջը հոր տանից, և մի այսպիսի մարդ չէր կարող բախտավոր լինել: Մի սիրող սիրտ միայն խորին կերպով խոցված էր,-դա իմ մոր սիրտն էր: Այդ ողորմելին մինչև մահ չկարողացավ մոռանալ թշվառ ամուսնի կսկիծը: Ես և իմ քույրերս ոչինչ չէինք հասկանում. մենք միայն անգիտակցաբար լաց էինք լինում, երբ տեսնում էինք, որ մեր մայրը լաց էր լինում: Բայց երբ ես մեծացա, այն ժամանակ միայն հասկացա բոլորը, և դառն վրեժխնդրությունը, իմ հասակի հետ, սկսեց փոքր առ փոքր աճել...

Դրանից ավելի այլևս ի՞նչ կարող էր լինել, որ ազդեր որդու սրտի վրա, որ գուրկ չէր զգացմունքից, որ սկսել էր հասկանալ, թե ի՞նչ բան է բարբարոսությունը: Իմ հոր պարանոցի վրա կատարվել էր մի սուկավի փորձ, որը եթե գործ դրված լիներ մի հավի, մի այծի և մինչև անգամ մի շան պարանոցի վրա, անտարակույս անպատիժ չէր մնալու չարագործը: Բայց հայ մարդը -գավուրը - ավելի ստոր էր այդ անասուններից: Նա տեր չուներ, նա գին չուներ. նրա հետ կարելի էր անել ամեն բան և անպատիժ մնալ...

Իմ քեռիները արհեստով զինագործ էին. այդ արհեստը ժառանգաբար անցել էր նրանց տոհմի մեջ, և հարյուրավոր տարիների ընթացքում զարգացել և բավական կատարելագործվել էր: Պարսկաստանում, ինչպես և Տաճկաստանում, առհասարակ բոլոր զինագործները հայեր էին. նրանք զենք էին պատրաստում իրանց թշնամիների համար, որոնք թեև շինելը չէին իմանում, բայց գործ ածելու մեջ շատ հմուտ էին: Ես միշտ մի առանձին բարկությամբ էի մտածում այն աղետալի անցքի մասին, թե անպատճառ մի հայ արհեստավորի ձեռքով պետք է շինված լինեին այն դաշույնները, որոնցով փորձ փորձեցին իմ հոր պարանոցի վրա:

Իմ քեռիները մեր գավառի նշանավոր զինագործներն էին, այդ պատճառով նրանց արհեստանոցը ամբողջ տարի միշտ գործ և աշխատություն ուներ: Արհեստանոցը զետեղված էր տան գլխավոր մուտքի գավիթում և բաժանվում էր կանանցից առանձին բակով: Այստեղ միշտ կարելի էր

տեսնել մի խառնիճադանջ բազմություն, բաղկացած պարսիկներից, թուրքերից և քրդերից, որոնք բերել էին իրենց զենքերը շինել տալու: Հեռու կամ օտար երկրներից եկողները այնտեղ մնում էին օրերով և շաբաթներով մինչև կպատրաստվեին նրանց զենքերը: Այս վերջիններից շատերը կերակրվում էին քեռիների սեղանից և մինչև անգամ փող չէին վճարում նրանց աշխատության համար: Ես փոքր ժամանակս չէի կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ նշանակություն ուներ այդ նահապետական հյուրասիրությունը՝ համ ձրի աշխատել, համ կերակրել, համ փող չստանալ: Հետո հասկացա, որ այդ հյուրասիրությունը ցույց էին տալիս ոչ բոլորին, այլ նշանավոր անձնավորություններին միայն: Խաների, բեկերի, սեփդների, շեյխերի և զանազան քուրդ ցեղապետների համար աշխատում էին ձրի: Դրանք մահմեդական ժողովրդի առաջնորդներն էին, դրանց պետք էր քաղաքավարի կերպով կաշառել, դրանց բարեսրտությունը պետք էր գրավել, որպեսզի կարելի լիներ դրանց շնորհիվ հասարակ մահկանացուներից վարձատրություն ստանալ: Հակառակ դեպքում անհնար էր գործել, առաջնորդները կարող էին հրամայել, որ բոլորովին ձրի աշխատեցնեն արհեստավորներին կամ զանազան շառեր կսարքեին: Իսկ այժմ ոչ մի թուրք, ոչ մի պարսիկ, և ոչ մի քուրդ չէր համարձակվում իր վճարը չհատուցանել, որովհետև գիտեր, որ պետերը հարգում են, պաշտպանում են վարպետ Բարբային. այսպես էր իմ մեծ քեռու անունը:

Կար և մի ուրիշ բան: Մեր գավառում բնակվող զանազան մահմեդական ցեղերը, մանավանդ քրդերը, անհաստատաբնակ ժողովուրդ էին. գարնան սկզբից սկսած մինչև աշնան վերջը իրանց հոտերով և վրաններով թափառում էին լեռնային ամառանոցներում, և ձմեռը միայն վերադառնում էին իրանց տները: Թափառումների ժամանակ ամեն մի խումբ պետք է իր հետ զինագործ ունենար, որովհետև զենքը նրանց ամենահարկավոր գործիքն էր: Եվ այս մտքով ման էին ածում իրանց հետ զինագործի շարժական արհեստանոցներ: Իմ մեծ քեռու հինգ որդիներից չորսը մի քուրդ ցեղի վարպետներն էին և իրանց աշակերտներով շրջում էին նրանց հետ: Նրանք վերադառնում էին տուն ձմեռը, բերելով իրանց հետ բեռներով յուղ, պանիր, բուրդ և մեծաքանակությամբ ոչխարներ, կովեր, եզներ և այլն: Քրդերը վճարում էին այն մթերքներով, որ ստանում էին իրանց անասուններից:

Մյուս որդիների բացակայության ժամանակ մեծ քեռուս մոտ մնում էր միայն կրտսեր որդին: Ես, կարծես, հենց այս բուպեիս տեսնում եմ իմ աչքի առջև ձերուսի արհեստավորին, նստած զնդանի առջև, կաշյա գոգնոցով, անդադար ուղղում էր քթի վրա դրած ահագին ակնոցները, և երկաթի կտորը ունեղիքով բռնած, կամ խառտում է, կամ հղկում է և կամ փոքրիկ մուրճով ծեծում է: Նրա շուրջը լսելի են լինում ահագին կռանների դաշնակավոր ձայները. փուքսերը գոռում են, շիկացրած երկաթը դուրս են բերում քուրայի միջից, դնում են զնդանի վրա և մեծ-մեծ կռաններով կռում են – յուրաքանչյուր հարվածի հետ դուրս է ցայտում կայծերի մի ամբողջ հեղեղ: Չգիտեմ թե ինչո՞ւ այդ կայծերը իմ ամենափոքր հասակից միշտ մի առանձին կախարդական ազդեցություն ունեին իմ վրա. ես տեսնում էի նրանց մեջ մի անբացատրելի խորհուրդ, մի գաղտնիք, որը հասկանալ չէի կարող: Երկաթի մեջ թաքնված կայծերը դուրս էին ցայտում այն ժամանակ միայն, երբ սառն երկաթը սաստիկ ջերմացնում էին, և երբ սկսում էին ծեծել, հարվածել նրան: Երկաթի հանգիստ և խաղաղ դրության ժամանակ կայծերը, կարծես, քնած էին լինում. հենց որ տաքացնում էին երկաթը, հենց որ զարկում էր առաջին կռանը, իսկույն շանթերի կոտորակների նման նրանք դուրս էին ցայտում և սփռվում էին դեպի ամեն կողմեր... Ուրիշ երեխաներ կարող էին վախենալ, բայց ես միշտ մի առանձին զվարճությամբ էի նայում այդ հրեղեն տարափի վրա: Ես մինչև անգամ սիրում էի մրրիկը, երբ երկինքը սարսափելի կերպով որոտում էր, երբ օդի մեջ

տիրում էր մի սուկալի ալեկոծություն և երբ կայծակը դուրս էր շողում մթին ամպերի միջից: Ինձ երևում էր, թե այնտեղ, երկնքի բարձրության մեջ, կատարվում է մի սաստիկ պատերազմ. հսկաները ահագին կռաններով փշրում էին ամպերը, ես լսում էի նրանց հարվածների ձայնը և տեսնում էի, թե որպես կայծերը հրեղեն օձերի նման դուրս էին ցայտում ամպերի միջից: Ինչո՞ւ օդի խաղաղ ժամանակը չէին հայտնվում նրանք, բայց երբ սկսվում էր փոթորիկը, երբ սկսվում էր տարերքի միմյանց հետ ընդհարումը, միմյանց հետ զարկվելը,-այն ժամանակ միայն հայտնվում էին երկնքի կայծերը: Ինձ թվում էր, թե այնտեղ կատարվում էր միևնույնը, ինչ որ կատարվում էր իմ քեռու դարբնոցի մեջ...

Դ

ՈՐՄՈՐԴԸ

Անցան մի քանի ամիսներ այն օրից, երբ հարկապահանջները ծախեցին մեր տան կայքը,-անցան մի քանի դառն և մահաբե ըր ամիսներ...

Մեր շուրջը տիրում էր արդեն ձմեռ, որ սառն ձեռքով խլեց դաշտերի և լեռների բոլոր գեղեցկությունները: Ցուրտը օրըստօրե սաստկանում էր և մուգ — մոխրագույն երկնքի երեսը ավելի և ավելի խոժոռ կերպարանք էր ստանում: Արեգակը, կարծես, խռովել էր երկրից և չէր ուզում իր դեմքը ցույց տալ: Վերջապես եկավ ձյունը և թանձր պատանը տարածեց երկրի վրա:

Մութ փոթորկային գիշեր էր: Դրսում քամին կատաղի կերպով մռնչում էր և նորեկ ձյունի փխրուն տարափը ահագին քանակությամբ տարուբերում էր մի տեղից մյուս տեղ: Մեր խրճիթը դողդողում էր սարսափելի մրրիկից: Մտածում էինք, ահա բուֆանը հիմքից կխլե նրան և խառնելով ձնային լեռների հետ, կտանե հեռու և հեռու և կփշրե դաշտերի մեջ:

Մայրս նստած էր յուղային ճրագի մոտ, կարում էր մի բան: Նա այնքան խորին կերպով ընկղմված էր իր մտածությունների մեջ, որ ամենևին չէր զգում, թե ինչ էր կատարվում դրսումը: Մարիամը և Մագթաղը երկար լաց եղան, որ մի բան ուտեն, և երբ ոչինչ չգտան, այնպես քաղցած քնեցին: Ես նստած էի վառարանի մոտ և շուտ-շուտ դնում էի նրա մեջ ցամաք տերևներ և չոր մացառներ, որ քույրերիս հետ հավաքել էինք այգիներից: Նրանք հանկարծ բռնկում էին, բոցավառվում էին և քանի բոպեից հետո կրկին հանգչում, մոխիր էին դառնում: Այդ խաղը պատճառում էր ինձ ավելի զվարճություն, քան խրճիթի մեջ որևիցե տաքություն:

Դուռը սաստիկ զարկեցին: Մայրս չլսեց. ես գնացի բաց արի: Ներս վազեց սպիտակ գնդակի նման մի բան, երբ անցավ շեմքից, կատվի պես թափ տվեց իր մարմինը և ձյունը բամբակի գլուզների նման թափվեց ցած:

— Տո, Մարո, գետի՛նը մտնես, ո՞ր տեղից եկար,-հարցրի ես:

Փոքրիկ աղջիկը ոչինչ չպատասխանեց և իմ վրա ուշադրություն անգամ չդարձրեց, միայն զցելով մորս մոտ թաշկինակի մեջ կապած մի բան, վազեց դեպի վառարանը և սկսեց իր լրջացած ձեռքերը տաքացնել արդեն մարած կրակով: Երբ նկատեց, որ ջերմություն չկա, գնաց մորս մոտ, և գրկելով նրա պարանոցը, կպավ կուրծքին:

— Հայրս ուղարկեց,-ասաց նա, ցույց տալով կապոցը:

Հետո դարձավ դեպի ինձ, կարծես նա չէր կարող համբերել, որ իմ կոշտ հարցմունքը թողեց առանց պատասխանի:

— Ես քեզ նման պառավ տատիկ չեմ, որ կրակի մոտը նստեմ, ու տնից դուրս չգամ:

Մորս տխուր դեմքի վրա երևաց մի անսովոր ժպիտ, նա դրեց Մարոյի սառած ձեռքերը իր ծոցի մեջ, և գրկելով նրան, սկսեց տաքացնել: Նրա լեզուն բացվեցավ:

— Հարսի՛,-ասաց նա մորս մի առանձին ուրախությամբ,-ա՛յնքան ձյուն է եկել, ա՛յնքան ձյուն է եկել, ուղիղ մի արշին,-տես այսքան (նա ձեռքով չափեց իր ոտքից մինչև գլուխը): -Ֆարհատ,-դարձավ նա դեպի ինձ,-առավոտյան ձնագնդի կխաղանք, այնպես չէ՞: Ո՛ւր է Մարիամը,-խոսքը փոխեց նա,-թո՛ղ լուսանա, ես նրա աչքը կհանեմ... Մագթաղին ձյունով չեմ խփի, նա լավ աղջիկ է: Բայց այդ սատկած Մարիամը, բերնումը ինչ որ գալիս է, դուրս է տալիս... Թո՛ղ լուսանա...

— Ես ինքս կծեծեմ Մարիամին, կպատվիրեմ, որ քեզ վատ բան չասե,-հանգստացնում էր նրան մայրս:

— Լեզուն կտրե՛ր, որ սուս կենա:

— Կկտրեմ... — պատասխանեց մայրս ժպտալով:

Մարոն տեսնելով, որ պատիժը ավելի սաստիկ պետք է լիներ,քան այն վիրավորանքը, որ Մարիամը հասցրել էր նրան, ետ առեց իր խոսքը:

— Չէ, մի՛ կտրե, ասա, որ ինձ վատ բան չասի, թե չէ ծամերը մեկ-մեկ կփետրեմ...

Մայրս սեղմեց նրան իր կուրծքին և համբուրեց:

— Հարսի,-առաջ տարավ շատախոս Մարոն,-ի՛նչ լավ է ձյունը... վազում ես, վազում, չես կշտանում... ընկնում ես, այնքան փափուկ է, որ կողքդ չէ ցավում... -Հարսի, ե՞րբ կսառչի մեր լիճը:

Մարոյի վերջին հարցմունքը մեր տան մոտ գտնված փոքրիկ լճակի մասին էր, որը ձմեռը սառչելով, մեծ զվարճություն էր պատճառում խաղասեր երեխաներին: Մայրս այդ մասին ոչինչ չպատասխանեց, միայն հարցրուց, արդյոք վախեցա՞վ նա, որ այնպիսի մթին և վատ եղանակում մեր տունը եկավ:

— Ինչի՞ց պիտի վախենամ,-ասաց նա մի առանձին հպարտությամբ,-գայլ չկա, սատանա չկա, բոլորը ցրտից փախել, մտել են իրանց ծակերը: Ես խո Մարիամը չեմ. որ վախենամ: Ո՛ւհ, սատկած, հիմա կքնե՞ն: Տես, ի՞նչպես քնել է, մտիկ տո՛ւր, Ֆարհատ, մտիկ տուր, հարսի...

Վերջին խոսքերի միջոցին Մարոն այնպիսի մի հեզնական ծամածռություն գործեց իր սևուկ դեմքի վրա, որ չէր կարելի առանց ծիծաղելու նրա երեսին նայել: Բայց հանկարծ նրա մեծ և գեղեցիկ աչքերը վառվեցան, նա դուրս թռավ մորս գրկից և վազեց մահճի մոտ, ուր քնած էին

քույրերս: Նա խոնարհվեցավ, համբուրեց Մագթաղի երեսը, բայց Մարիամի մազերից այնպես սաստիկ ձիգ տվավ, որ խեղճ աղջիկը ծվաց, սարսափելով քնած տեղից վեր թռավ, և տեսնելով իր ոխերիմը կշտին նստած, գոչեց վրդովված ձայնով:

— Տո, սև սատանա, այստեղ ի՞նչ ես շինում:

Դեռ քնաթաթախ Մարիամը ջանք արեց, որ նրան բռնե, վրեժը առնե, բայց վայրենի Մարոյի ճարպիկ մատները պինդ սեղմվեցան նրա կոկորդին և շնչասպառ աղջիկը գլորվեցավ բարձի վրա: Ես մոտ վազեցի, որ ազատեմ քրոջս: Նույն միջոցին Մարոն կատվի արագությամբ դուրս թռավ, և աներևութացավ գիշերային խավարի մեջ: Մայրս չգիտեր՝ ծիծաղել թե բարկանալ. նա ասաց ինձ, որ գնամ և այն «ղևի ծնունդին» հասցնեմ իրանց տունը, չիցե թե ճանապարհին փորձանքի հանդիպի: Ես դուրս վազեցի, նա արդեն անհետացել էր, միայն փողոցում տեսա մի ահագին կերպարանք, որին մոտեցավ Մարոն: Դա նրա հայրն էր:

— Մի՞ թե կարելի է թողնել փոքրիկ աղջկան այս խավարում, այս ձների մեջ, տնից դուրս գալ-հարցրի նրանից:

— Թո՛ղ սովորե՛...-պատասխանեց հայրը և հեռացավ:

Այդ սառն և խստասիրտ պատասխանը ինձ խիստ օտարոտի երևաց: Ի՞նչ պիտի սովորեր փոքրիկ աղջիկը: -Գիշերային փոթորիկի ժամանակ, ձյունի և սառնամանիքի մեջ միայնակ ման գալ: Ես չէի հասկանում դրանում ինչ միտք կամ նպատակ կարող էր լինել: Այդ ինչ տարապայման կրթություն էր, որ խստասիրտ հայրը ցանկանում էր տալ մանկահասակ աղջկան: Մարոն առանց դրան ևս վայրենի բնավորություն ուներ: Ամեն անգամ, երբ մեր տունն էր գալիս, առանց մեկին կծելու, առանց մյուսին ճանկեղու չէր հեռանա: Նա անպատճառ մեկ դավադրալ պետք է սարքեր: Այս պատճառով վերջին անկարգությունը մեզ երևաց բոլորովին սովորական: Նա խիստ չար աղջիկ էր, բայց մենք ամենքս սիրում էինք այդ կյանքով լի և միշտ ուրախ փոքրիկին: Իսկ Մարիամի հետ նրա ռիսակալությունը ուներ իր պատմական պատճառները. չգիտեմ մի տարի առաջ, թե երբ, մի անգամ Մարիամը նրան կոչել էր «բոջա». այդ վիրավորանքը Մարոն երբեք չէր կարող մոռանալ, թեև քրոջս խոսքը բոլորովին հեռու չէր ճշմարտությունից, որովհետև Մարոյի մեջ կար շատ ինչ բոջայական: Մարոն չէր կարող համբերել, երբ նրան հիշեցնում էին, թե նրա երեսը սևուկ գույն ունի, թե նրա մեծ, կրակոտ աչքերը «ֆալ բացողի» (կախարդի) աչքեր էին, նրա մանր գանգուրներով թուխ ծամերը միայն արաբները կարող էին ունենալ: Հարկավոր չէր ուղղակի նկատողությունը, բավական էր ասել, թե Մարիամի երեսը ձերմակ է կամ նրա մազերը շեկ ոսկու գույն ունեին,-այն ժամանակ Մարոն իրանը հասկանում էր: Նա մինչև անգամ նախանձվում էր, որ Մարիամը միևնույն անունն է կրում, ինչ որ ինքն ուներ, և այս պատճառով ամենևին չէր բարկանում, երբ նրան կրճատած կերպով Մարո էին կոչում. դրանով գոնե իր անունը զանազանվում էր:

Ինձ հետ Մարոյի հարաբերությունները նույնպես բարեկամական չէին. երբ ես բարկացնում էի, նա պատրաստ էր պատահոտել ինձ, բայց զգալով իր ուժի անհավասարությունը, միշտ սպառնում էր, թե «գիշերը, իմ քնած ժամանակը, նա կգա և կխեղդե ինձ»: Մարոն հաշտ էր միայն Մագթաղի հետ, որովհետև չափազանց փափուկ բնավորություն ունեցող Մագթաղը թեքվում էր նրա առջև և համարյա բոլորովին ենթարկված էր նրա ազդեցությանը: Այդ պատճառով Մագթաղի

նույնպես ճերմակ երեսը և շեկ մազերը չէին բարկացնում նրան և չէին հիշեցնում, թե ինքը բոշայի դեմք ունի:

Մարոյի այն գիշեր բերած կապոցը այնպիսի սովորական բան էր, որ մենք առանց բաց անելու, գիտեինք նրա միջում ինչ կար: Դա որսի խորոված միս էր հացի հետ, որ երբեմն ուղարկում էր նրա հայրը, չնայելով, որ ինքն էլ ոչ սակավ աղքատության մեջ էր ապրում: Երբ Մարիամին հրավիրեցին ուտելու, նա հրաժարվեցավ, ասելով, թե ինքը քաղցած կմեռնի և այն «սև սատանայի» բերած ողորմությանը չի մոտենա: Բայց մայրս միշտ գոհությամբ էր ընդունում բարերար ձեռքի օժանդակությունը այն մարդից, որի հետ ամենևին ծանոթություն չունեիր, որը մի անգամ ևս ոտքը ներս դրած չէր մեր շենքից, թեև մեր ամենամոտ դրացին էր: Միայն Մարոն, որ հաճախ գտնվում էր մեր խրճիթում, պատմել էր իր հորը մեր թշվառ դրությունը, և նա համարյա ամեն գիշեր չէր դադարում ուղարկել իր տնում գտնվածից մեր բաժինը, և այնպես ծածուկ, որ ոչ ոք չէր հասկանում:

Մարոյի հորը կոչում էին Ավո -նրա իսկական անունը ես չգիտեի: Նա ահագին բարձրությամբ, մի վիթխարի տղամարդ էր, որ պարապում էր որսորդությունով: Ավոն մեր քաղաքի բնիկներից չէր, բայց մի քանի տարի առաջ, մի սաստիկ ձմեռնային եղանակում նա հայտնվեցավ մեր քաղաքում, բոլորովին միայնակ, որպես մի փախստական: Հետո փոքր առ փոքր կազմվեցավ նրա ընտանիքը: Այդ ընտանիքը շատ մեծ չէր, -ինքը՝ որսորդը, իր միակ զավակի՝ Մարոյի հետ -ահա բոլորը: Դրանց թվում գտնվում էին՝ մի մշտական ծառա Մըհե անունով, մի տնակալուչ կին, որին կոչում էին Խաթուն, և մի պատանի, որին կոչում էին Հաստ: Այս վերջինը որսորդի որդեգիրն էր: Ո՞վքեր էին դրանք և ո՞րտեղից եկան -հայտնի չէր: Միայն մեր քաղաքում որսորդի մասին խոսվում էին շատ զարմանալի պատմություններ, իբր թե նա տաճկական Հայաստանի արևելյան կողմերիցն էր, թե նա իր հայրենիքում մի նշանավոր մարդ է եղել, թե նա շատ կռիվներ է ունեցել քրդերի հետ և իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է սպանել և այլն: Ո՞րքան ստույգ էին այդ զրույցները, մենք չգիտեինք, մեզ այսքանը միայն հայտնի էր, որ Ավոն մի բարի մարդ էր և մեր ամենավավ դրացին, թեև ամենքն ասում էին նրան և խորշում էին նրանից, որպես մի սարսափելի եղեռնագործից:

Ճշմարիտ է, որ Ավոն իր միշտ լուռ, միշտ տխուր և ծածկամիտ բնավորությամբ մնաց ամենի համար որպես մի մթին հանելուկ: Նրա ճակատի վրա դրած խոր սպին իր ահավորությամբ մի առանձին արտահայտություն էր տալիս դեմքի խոշոր, միննույն ժամանակ ավազակային գծագրությանը, որ հարուցանում էր նայողի մեջ ակամա երկյող և կասկած: Այսուամենայնիվ, նա շատ բարեսիրտ մարդ էր. ես, Մարիամը և Մագթաղը ամենևին չէինք վախենում նրանից: Երբ գնում էինք նրա տունը, նա առնում էր մեզ իր երկայն և ահագին ծնկների վրա, օրորում էր, և «պոչը կտրած մկան», «քոստո այծի» հեքիաթներն էր պատմում. մենք թուլանում էինք ծիծաղելուց: Մարոն չէր կարողանում համբերել, երբ տեսնում էր, որ իր հայրը Մարիամին նույնքան սիրում էր, որքան Մագթաղին և ինձ: -«Նա էլ քո քույրն է», ասում էր հայրը և խրատում էր նրան նախանձոտ չլինել: Ամեն անգամ, երբ մենք գնում էինք որսորդի տունը, նա անսահման զվարճություն էր պարզևում մեզ: Ավոն տալիս էր մեզ իր որսած թռչուններից, որը դեռ կենդանի էր մնացած. մենք կապում էինք նրա ոտը թելով և օրերով խաղ էինք անում նրա հետ:

— Ֆարհատ,-ասաց ինձ մի անգամ որսորդը,-դու շատ ես չարչարում թռչուններին, եթե այսպես կվարվես, ես մյուս անգամ քեզ ոչինչ չեմ տա:

Ես, սկսյալ փոքր հասակիցս, խոսքի ետևից ման եկողներից չէի. իսկույն պատասխանեցի. — Ես խո չեմ սպանում, բայց դու սպանում ես թռչուններին ու ինձ ասում, թե ի՞նչու ես չարչարում:

— Սպանելու և տանջելու մեջ մեծ զանազանություն կա, -ասաց նա ժպտելով,-վերջինը ավելի վատ է:

Ամեն անգամ, երբ մեր թաղի մեջ ձայն էր տարածվում, թե Ավոյի ծուղակի մեջ գայլ, արջ կամ մի ուրիշ գազան է ընկել, ամբողջ թաղը թափվում էր այնտեղ տեսնելու: Նա իր ծուղակը կազմել էր քաղաքից դուրս, որ շատ հեռու չէր մեր բնակարանից: Դա մի բոլորակ վիրապ էր, բավական ճարտարությամբ գետնի մեջ փորած, և քսան արշինի չափ խորություն, հինգ արշինի չափ լայնություն ուներ: Երևակայեցեք ձեզ մի սամովար. որի ջուր լցնելու տեղը դատարկ է, իսկ կրակ լցնելու տեղը ամբողջ է.-վիրապը մի այսպիսի ձև ուներ: Վիրապի մեջտեղում, ուր մի հաստ սյունի նման պինդ գետին էր բարձրանում, նրա վրա ամեն գիշեր դրվում էր մի գեշ, իսկ սյունի չորս կողմի դատարկությունը ծածկվում էր եղեգներով, այնքան թույլ կերպով, որ եթե մի հավ անցնելու լիներ ծածկոցի վրա, իր ծանրությամբ կարող էր իսկույն ցած գլորվել: Գազանները գեշի հոտը առնելով, մոտենում էին նրան, բայց դեռ գեշին չհասած, ընկնում էին վիրապի մեջ:

Վաղ — առավոտյան հայտնվում էր որսորդը Մըհեի հետ: Բազմությունը հետաքրքրությամբ սպասում էր, թե ինչպես պետք է դուրս բերեն գազանին, որը կատաղած, զայրացած և անհանգիստ կերպով պտտվում էր վիրապի մեջ, մոնչում էր, զարհուրելի ձայներ էր արձակում և փորձեր էր փորձում դուրս գալ, բայց չէր կարողանում: Այդ միջոցին վիթխարի Մըհեն, աջ ձեռքում մի ահագին երկաթե մահակ բռնած, իսկ ձախ ձեռքում բռնելով շղթաներով ամրացրած քալափչեն², իջնում էր վիրապի մեջ: Բազմությունը սարսափում էր կիսախելագար որսորդի աներկյուղության վրա: Լիներ այնտեղ գայլ, արջ, վագր, ինձ, մի երկչոտ աղվես,-միննույն էր Մըհեի համար. նա բոլոր գազանների վրա նայում էր, որպես ոչխարների վրա:

Վիրապի մեջ սկսվում էր գազանի և Մըհեի ստորերկրյա կռիվը: Մենք ոչինչ չէինք տեսնում, միայն լսում էինք գազանի բարկացկոտ մոնչյունը, շղթայի ձայնը և երբեմն երկաթե մահակի ծանր հարվածները: Երբ գազանը հաղթված էր, Մըհեն մի առանձին փաղաքշական եղանակով ասում էր նրան. «հանգստացի՛ր, գառնուկս, ես քեզ երկար այստեղ չեմ թողնի»: Եվ իրավ, մի քանի րոպեից հետո հայտնվում էր Մըհեն, իր հետ դուրս քաշելով գազանին, որի գլուխը և բերանը կաշկանդված էին լինում քալափչեի մեջ, և այնքան ամուր կերպով, որ ոչ ոքին վնասել չէր կարող:

Խիստ սակավ անգամ էր պատահում, որ Մըհեն դուրս գար վիրապից երեսը արյունաթաթախ, ծվատված կամ մարմնի մի այլ մասը վիրավորված: Բայց երբեք չէր պատահում, որ նա չկարողանար զսպել գազանին: Ես մինչև այսօր հիշում եմ, թե ո՞րպիսի անհոգությամբ այդ երկաթե մարդը ձեռքով սրբում էր իր երեսից արյունը, կարծես թե քրտինք էր սրբում:

Ավոյի պարապմունքի մեջ Մըհեն օգնում էր նրան ավելի, քան նրա բոլոր որսորդական շները և բարակները: Նա զարմանալի ճարպկություններ և հասկացողություն ուներ որսորդության մեջ: Անասունների բնավորությունը և նրանց սովորությունները նա այն աստիճան ուսումնասիրած էր, որ բավական էր տեսնել նրանց թաթերի ձյունի վրա տպավորված հետքերը, այնուհետև նա գիտեր, թե ի՞նչ անասուն էր անցել, ո՞րտեղ կարելի է գտնել նրան կամ ի՞նչ հնարքով պետք էր որսալ:

Ավոն ուրիշ պարապմունք չուներ. նա ապրում էր որսորդությունով միայն: Մազոտ գազանների մորթերի գործածությունը մահմեդականների համար պիղծ համարվելով, թուրքերը, պարսիկները և քրդերը նրանց որսորդությունով չէին պարապում, և այս պատճառով ասպարեզը մնացել էր միայն Ավոյին: Նրա տունը մի կատարյալ գազանանոց էր: Ամեն անգամ, ես այնտեղ գնալիս, գտնում էի նրան զբաղված կամ գազանները կերակրելով և կամ աղվեսի, կուզի, գայլի, արջի, վագրի և այլ այս տեսակ անասունների մորթերը չորացնելով: Հրեա և հայ վաճառականները իրանք գալիս էին, և գնելով մորթերը, տանում էին հեռու երկրներ վաճառելու:

Մարոն այն աստիճան ընտելացած էր գազանների հետ, որ ամենևին նրանցից չէր վախենում: Մի անգամ նա ցույց տվեց ինձ մի ամեհի վագր, ասելով.

— Տես, Ֆարհատ, ի՛նչ գեղեցիկ բծեր ունի:

Ես սարսափեցա, երբ փոքրիկ աղջիկը մոտեցավ և սկսեց փայփայել գազանի ահագին գլուխը:

— Ի՞նչու ես վախենում,-ասաց նա ծիծաղելով,-դա մի մեծ կատու է, և ավելի ոչինչ:

Այդ վագրին մանուկ հասակից որսացել էր նրա հայրը, որովհետև Մարոն շատ սիրում էր նրան, այս պատճառով պահել, մեծացրել էին: Ինձ թվում էր, որ Մարոն էլ այն գազանների ձագերից մեկը պետք է լիներ, որովհետև նրանցից չէր վախենում և նրանց շատ սիրում էր:

Ե

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ ԵՎ ՔԱՀԱՆԱ

Մայրս իմ փոքր հասակից հոգս էր տանում, որ գիր կարդալ սովորեմ և «լավ մարդ» դառնամ: Տասն տարեկան էի, երբ նա ինձ մեր թաղի քահանայի մոտ տարավ: Այն օրը հոգեգալստյան տոնն էր: -«Հոգեգալուստը լավ օր է,-ասում էր մայրս,-եթե երեխան այս օրը վարժատուն մտնե, շատ բան կսովորի, նրա համար որ, հոգին սուրբ այսօր առաքյալներին լեզու տվեց»:

Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խոսքերը, որ մայրս ինձ վարժապետին հանձնելու ժամանակ ասաց.-«Տեր հայր, ծառա լինեմ սուրբ աչիդ, որդիս քեզ համար դուլ (ճորտ) եմ բերել, միսը քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ ուզում ես արա, միայն թե երեխասս մի բան սովորի»...

Ես բոլորովին չհասկացա, թե ինչ էին նշանակում մորս խոսքերը, միայն լսեցի, որ տերտերը խոստացավ ինձ լավ ուսում տալ, բոլոր գրքերը կարդացնել, ավելացնելով, թե «հանգուցյալ հայրս» իր լավ բարեկամն է եղել, և «նրա խաթրու» ինձ վրա առանձին ուշադրություն կդարձնե և այլն:

Տեր Թողիկը -այսպես էր վարժապետիս անունը -իր ուսումը ստացել էր Աղթամարա անապատումը: Թե ինչո՞ւ համար նա թողեց վանքը,-այդ ես չգիտեմ, միայն ասում էին, որ նա բերեց իր հետ գիտության խիստ ահագին պաշար: Տեր Թողիկը մեծ համարում ուներ ոչ միայն մեր քաղաքի մեջ, այլ մեր ամբողջ գավառում հռչակված էր նրա իմաստությունը: Ով որ մի երագ էր

տեսել, նրա մոտն էր վազում և նրանից բացատրություն խնդրում: Ում երեխան հիվանդ էր, նրան Նարեկ կամ Ավետարան էր կարդալ տալիս, որ առողջանա: Ով որ մի գործ էր կամենում սկսել, նրա «տերողորմեայի» վրա էր փորձում իր բախտը: Մի խոսքով, նա մեր գավառի մարգարեն էր. ամեն մարդ նրա խորհրդին էր դիմում, ամեն մարդ նրանից խրատ էր ընդունում...

Աստված իմ, ինչէ՛ր չէին պատմում նրա մասին... Ասում էին, տեր հայրը իր եղունգի վրա մի բան է գրում, և այն գրի գործությամբ կնիկները իրանց առջև ծով են տեսնում և իսկույն տկլորվում են... Ասում էին, թե նա մի աղոթք է կարդում, և գարու հատիկների մրջեմի նման բարձրանում են դեպի տան սյունը, և ընդհակառակն, նրա խոսքով արագաշարժ կարիճը քարացած կանգնում է և բնավ չէ շարժվում: Ասում էին, ծտերի բերանը աղոթքով կապում է, և նրանք չեն կարողանում արտերի ցորյանը ուտել: Ասում էին, դևերին, սատանաներին բռնում է, լցնում է ապակյա սրվակների մեջ և այնպես պահում է, որ մարդերին վնաս չտան: -Այսպիսի շատ բաներ խոսում էին նրա մասին, ես բոլորին, բոլորին հավատում էի: Սկզբում իմ վրա սարսափ էին բերում այս խոսքերը, բայց հետո այնքան ընտելացա, որ մտածում էի.-«Տեր աստված, ե՞րբ կլինի, որ ես էլ այդ ամենը սովորեմ և իմաստուն մարդ դառնամ»...

Ի՞նչպես չհավատայի, երբ ամեն օր տեսնում էի նրա տունը լիքն էր հայի, թուրքի, ջհուդի և զանազան ազգերի կնիկներով: Որը տեր հոր համար ընծա էր բերել մի քանի հատ ձու, որը մի աքաղաղ, որը մի շիշ արաղ, որը մի գույգ գուլպա,-վերջապես ոչ մի մարդ դատարկաձեռն ոտք չէր կոխում նրա շենքի վրա: Ի՞նչ էր նրանց դարդը: Մեկը չբերք էր. տեր հայրը նրա համար մի բան էր գրում, որ երեխա ունենա: Մյուսի տղամարդը ուրիշին էր սիրում. տեր հայրը իր «վեցհազարյակի» շնորհիվ նրա սերը սառեցնում էր օտար կնկանից և իր կնոջն էր սիրել տալիս: Մեկ ուրիշը ուզում էր մարդի գնալ. տեր հայրը իր «թիլիսմանների» գործությամբ նրա բախտը բաց էր անում: -Այսպիսի շատ բաներ անում էր նա, և ասում էին, որ բոլորը կատարվում է...

Իր եկեղեցական պաշտոնի մեջ տեր Թողիկը նույնպես իր ժողովրդի թե հոգևոր, թե բարոյական մխիթարությունն էր: Ամեն մարդ նայում էր նրան, որպես մի սրբության վրա: Երբ սկսվում էր մեծ պասք, մեր թաղեցիքը սովորություն ունեին կեսավուր ժամից առաջ հավաքվել եկեղեցու բակում մի խուցի մեջ: Վարժապետս գնում էր այնտեղ, նրանց համար կարդում էր և մեկնում էր մի գիրք: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն ահագին մեծ գիրքը. նրան կոչում էին «Այսմավուրք»: Նա այնքան ծանր էր, որ հոգիս դուրս էր գալիս մինչև տանում էի եկեղեցու խուցը: Թե ի՞նչ էր գրած նրա մեջ, ես չգիտեի, բայց շատ անգամ գիրքը տանելու ժամանակ մտածում էի.-«Ա՛խ, աստված ջան, ի՞նչ կլինի, որ այդ գրքի բոլոր գրվածները իմ գլխումը լցնես»: Հետո ինձ ու ինձ ծիծաղում էի - «լավ, ասում էի. իմ պատիկ գլուխը ո՞նց կարող է այս ամեն բաները իր մեջ տանել»: Հետո էլի մտածում էի.-«վարժապետիս գլուխը հո իմից մեծ չէ, բա՛ ինչո՞ւ նա ամենը իմանում է»:

Թաղի ծերունիները հավաքված էին լինում եկեղեցու խուցի մեջ, սպասում էին տեր հոր գալստյանը: Ես տանում էի գիրքը, դնում էի փոքրիկ գրակալի վրա, և ձեռքերս կուրծքիս վրա դրած, կանգնում էի այնտեղ: Նա գալիս էր: Ա՛խ, ի՞նչպես պատվով ընդունում էին նրան, մարդ չէր մնում, որ սուրբ աջը չհամբուրե և նրա օրհնությունը չառնե: Նա նստում էր գրակալի մոտ, բաց էր անում գիրքը, կարդում էր և պատմում էր նրա միտքը: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել մի քանի բաներ, որ այն ժամանակ սովորեցա սուրբերի, ճգնավորների, արեղանների հրաշագործությունների մասին, թե ի՞նչպես նրանք խորոված աղավնիներ էին թոցնում, ի՞նչպես հրեշտակների հետ էին խոսում, ի՞նչպես դևերին բռնում էին և իրանց սպասավորություն էին

անել տալիս, կամ ի՛նչպես շաբաթներով ոչինչ չէին ուտում, բայց աստված նրանց համար երկնքից մանանա էր ուղարկում: -Ո՛վ է իմանում, հազար ու մեկ այսպիսի բաներ էի լսում, որոնք լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան ջերմեռանդությամբ, և ես մտածում էի.-«Թող տամ այս փուչ աշխարհը, գնամ սարերը, մտնեմ քարերի մեջ, ճգնավոր դառնամ, որ ես էլ հրեշտակների հետ խոսեմ. որ ես էլ երկնքի մանանայով կերակրվեմ»...

Երբեմն ծերունիներից ոմանք առաջարկում էին վարժապետիս խորին աստվածաբանական հարցեր: Նա բոլորի պատասխանը խիստ խելացի կերպով տալիս էր...

Զ

ԴՊՐՈՑ

Մեր դպրոցը տեր Թողիկի ավելորդ սենյակներից մեկն էր, անասունների ախոռին շատ մոտ և համարյա կպած նրա հետ: Այն նեղ և խեղդված խուցի մեջ լցված էին թվով մինչև քառասուն աշակերտներ. բացի աշակերտներից, այնտեղ կապած էին տեր հոր նորածին հորթերից երեքը: Ձմեռը շատ լավ էր այնտեղ, թեև վառելիք չունեինք, բայց ախոռից դասատան մեջ ծակված պատուհանները բաց էին անում և ջերմ գոլը մառախուղի պես ներս էր թափվում, մեր դասատունը դառնում էր տաք, որպես բաղնիք: Ո՛րքան ուրախանում էինք մենք... Թեև անասունների շնչառությունից գոլորշիացած ջերմությունը խեղդելու չափ ծանր էր: Ամառը շատ վատ էր այնտեղ, որովհետև ախոռի մեջ գտնված անմաքրությունների խմորվելուց՝ մի կողմից փչում էր անախորժ գարշահոտություն, մյուս կողմից, գոյանում էին զանազան տեսակ գեռուններ, որոնք լվերի հետ խումբեր կազմելով, ահագին բազմությամբ արշավանք էին գործում դեպի մեր դասատունը: Նրանք այնքան մանր էին, որ աչքը հազիվ էր տեսնում, բայց ո՛րպես սարսափելի կերպով խայթում էին,-այդ միայն աստված գիտե:

Ամբողջ դպրոցը բաղկացած էր մեկ դասատնից. նրա միջումն էին ավանդվում թե բարձր և թե տարրական գիտությունները, սկսյալ այբբենարանից, մինչև այն ահագին գիրքը, որ ես հազիվ էի կարողանում մինչև ժամատան խուցը տանել: Մեր դասատունը, թուրքի մեչիդի նման, բոլորովին մերկ էր. նստարան, աթոռ, սեղան կոչված բաները այնտեղ չկային: Աշակերտները ծալապատիկ նստում էին խոնավ հատակի վրա, առանց տախտակամածի, որ միայն պատած էր ճահճային բույսերից հյուսած հասիրներով: Վարժապետը միայն իր տակին փռած ուներ այծի մորթի, և մի քանի հարուստների որդիները նույնպես ունեին փոքրիկ օթոցներ, որ բերել էին իրենց տներից: Միակ առարկաները, որոնք հիշեցնում էին, թե այն մթին և գերեզմանի պես խոնավ սենյակը դպրոց էր,-էին՝ ֆալախկան և մի խուրձ դալար ճիպտոներ նրա մոտ դրած...

Ա՛խ, քանի՛, քանի՛ անգամ մենք գողացանք, քանի՛ անգամ կոտրեցինք այն անիծված ֆալախկան, դարձյալ չկարողացանք ազատվել նրանից: Նա միշտ կար և կար... Նա միշտ անպակաս մնաց մեր դպրոցից... Երբ ես շատ ուշ, վերջին ժամանակներում, կարդացի ինկվիզիցիայի հնարած գործիքների նկարագրությունը և նրանց տեսակները, զարմացա, թե ի՛նչպես էր պատահել, որ կաթոլիկ եկեղեցու հանճարը, որ այնքան զորավոր էր տանջանքի մեքենաներ ստեղծելու մեջ, բոլորովին ի նկատի չէր առել ֆալախկան -այդ, աշակերտի հոգին մարմինը մաշող գործիքը... Աշակերտի մերկ ոտները դնել այդ պատժական մեքենայի մեջ, պտտեցնելով վեր բարձրացնել, հետո դալար ճիպտոներով այնքան հարվածել, մինչև ողորմելի զոհը բոլորովին թուլանա,

ուշաթափ լինի,-ահա այդ էր ֆալսիկայի նշանակությունը: Ամենաանտանելին այն էր, որ պատժվող աշակերտին ծեծել էին տալիս նրա բարեկամի կամ ամենասիրելի ընկերի ձեռքով: Եթե այդ վերջինը հարվածները թուլացնում էր, կամ հրաժարվում էր ծեծելուց, նրան ևս ենթարկում էին միևնույն գանահարությանը:

Վաղ առավոտյան սկսվում էր դասատվությունը: Վարժապետը մի անկյունում նստած էր լինում, որպես քուրմը իր խորին սրբազնության մեջ: Նրա առջև դրած էր փոքրիկ գրակալը,-այդ նրա ամբիոնն էր: Աշակերտները հերթով մոտենում էին, վարժապետի աջը համբուրում էին, չոքում էին նրա առջև և դասագրքերը դնելով գրակալի վրա, սկսում էին «համար տալ» (դասը ասել): Սովորաբար ամեն մի սխալի համար յուրաքանչյուրն ընդունում էր «խրատի» մի-մի սաստիկ զարկ իր ափի մեջ: Իսկ եթե դասը բոլորովին սերտած չէր, նրա համար պատրաստ էր անիծված ֆալսիկան...

Այդ «խրատ» կոչվածը աստծո մի առանձին պատիժն էր. նա շինված էր ամենամուր փայտից և փոքրիկ թիակի ձև ուներ: Հին գրքերի մեջ գտնված բոլոր ասացվածքները որոնք վերաբերում էին ծեծելու, գանահարության, փորագրված էին նրա վրա: Օրինակ, այսպիսի խոսքեր. «Որ ոչ լուիցե ունկամբ, լուիցե թիկամբ», -«Ծառա, որ ոչ գիտիցե զկամս տեառն եւ արժան ինչ գանի գործիցե, արբցե գան սակավ, իսկ որ գիտիցե եւ մեղիցե արբցե գան բազում», -«Դառն է ծառ խրատու, իսկ պտուղ նորա քաղցր»... Խրատելու այդ գործիքն առանձնապես պատրաստվում էր վարժապետների համար, և տեր Թողիկը՝ իր ունեցածը, որպես պատմում էր, ընծա էր ստացել իր վարժապետից, որպես հիշատակ և որպես նշան իր մեծաքայլ հառաջադիմության:

Պատիժների մեջ մինչև այսօր չեմ մոռացել մեկը, որը որքան ծիծաղելի, այնքան էլ սարսափելի էր: Աշակերտին կանգնեցնում էին ոտքի վրա և երկու ձեռքով բռնել էին տալիս մի աղյուս կամ ահագին Այսմավուրքը: Նա ժամերով, հնդկական ֆակիրի նման, այդ ծանր գիրքը պետք է պահեր գլխից բարձր, երկու ափերի մեջ: Թևերը հոգնում էին, ջղերը թուլանում էին, բայց այդ ոչինչ: Գլխավոր տանջանքը նրանումն էր, որ հանցավորը պետք է կանգներ մեկ ոտքի վրա. մյուս ոտքը գետին դնելու համարձակություն չուներ: Սովորաբար ընտրում էին ձախ ոտքը, իսկ աջը պետք է վեր բարձրացած պահեր: Մի աշակերտ մտրակը ձեռին կանգնած էր նրա մոտ, հսկում էր այդ անտանելի մարմնամարզության վրա: Երբ պատահում էր հանցավորին ոտքը գետին դնել, նա իսկույն մտրակով զարկում էր ոտին: Այդ սատանայական պատժին ես այն աստիճան սովորած էի, որ երկար կարողանում էի սազի նման մեկ ոտքի վրա կանգնած մնալ:

Մեր դպրոցն ուներ իր ուրիշ խստությունները:

Վաղ-առավոտյան պետք է դասատուն գայինք բոլորովին անոթի, առանց մի պատառ հաց անգամ բերան դնելու: Թեյի կամ սուրճի գործածությունը այն ժամանակ դեռ մեր երկրում մտած չէր: Իսկ եթե մեր տներում գտնված թանից կամ մածունից նախաճաշիկ անեինք, դրա համար սաստիկ պատիժներ էին նշանակված: Վարժապետն ասում էր. «Կուշտ փորով չէ կարելի դաս սովորել, երբ մարդ մի բան ուտում է, խելքը պակասում է»: Եվ նա օրինակ էր բերում ճգնավորներին, վարդապետներին, որոնք ոչինչ չէին ուտում, բայց իրանցից գրքեր էին շարադրում:

Հիշյալ պատվերը մենք կատարում էինք ամենայն ճշտությամբ. զեղծումներ անել նրա դեմ անկարելի էր, որովհետև վարժապետը սատանայի պես իմանում էր, երբ աշակերտը մի բան

կերած էր լինում: Ահա ինչպես էր իմանում. նախ քան ուսման սկսվելը, վարժապետը ո՛ր աշակերտի վրա կասկած ուներ՝ սկսում էր նրա լեզուն քննել, որ տեսնե, արդյոք նա իր ծումը լուծել էր, թե ոչ: Հայտնի բան է, անսվաղ մարդու լեզուն ավելի սպիտակ գույն է ունենում. նրա մակերևույթի վրա ճերմակ փառ է նստած լինում. իսկ երբ մի բան ուտում կամ խմում է, լեզուն մաքրվում է և ավելի կարմիր գույն է ստանում: Այդ պատճառով մենք ամեն առավոտ ոչ միայն ոչինչ չէինք ուտում, բայց մինչև անգամ վախենում էինք երեսներս լվանալու ժամանակ բերաններս մաքրել ջրով, որ չիցե թե մեր լեզվի ճերմակությունը սրբվի, և վարժապետը ասե, թե ծումը լուծել ենք...: Եվ այսպես, մինչև կեսօր մենք պարապում էինք բոլորովին սոված փորով. գլուխներս պտտվում էր, աչքներիս առջև սևանում էր քաղցածությունից, դարձյալ ոչինչ չէինք կարողանում սովորել:

Մեր ժամացույցը պատի սովերն էր, որը գետնի վրա մինչև մի նշանակյալ խազ հասներ, գիտեինք թե արդեն կեսօր է: Այն ժամանակ միայն թույլտվություն էինք ստանում ճաշելու: Բայց ո՛րքան անհամբերությամբ սպասում էինք, մինչև սովերը հասնում էր խազին...: Կարծես, արևն էլ մեր վարժապետի նման սիրտ չուներ. նա միշտ դանդաղ և դանդաղ էր գնում, և սովերը խիստ թույլ կերպով էր տարածվում...

Ճաշը ուտում էինք դասատան մեջ: Աշակերտները իրենց հետ էին բերում բոլոր պաշարը և անուշ պատառներից բաժին էին հանում տեր հոր համար, այնպես որ, նրա մասը ավելի ճոխ էր լինում և բազմատեսակ, մինչև անգամ երեցկիին ու նրա որդիքն էլ կերակրվում էին տեր հոր սեղանից:

Ճաշից հետո, թեև մենք ունեինք մի քանի հանգստության ժամեր, բայց սաստիկ արգելված էին խաղերը: Խաղը համարվում էր մեզ համար մի տեսակ չարություն, որ ընդդեմ էր համեստության և հանդարտության կանոններին: Աշակերտը պետք է լիներ լուռ, անշարժ, ամոթխած և խոնարհ: Այդ պատճառով սաստիկ պատժվում էր աշակերտը, երբ նրան նկատում էին խաղալիս, ավելի վատթար, երբ նրա մոտ գտնում էին խաղալիքներ: Այդ մասին երբեմն դպրոցում անակնկալ խուզարկություններ էին լինում, աշակերտների գրպանները որոնում էին:

Հարուստների որդիքը բացառություն էին կազմում դպրոցի խիստ կարգապահության մեջ. նրանց շատ բան ներվում էր. դասատան մեջ առաջին տեղումն էին նստացնում, իսկ դրսում նրանք անպատիժ էին մնում, երբ ծեծում էին իրանց աղքատ ընկերներին: Այսպիսիներից մեկն էր Ալո անունով մի տղա, որ մեր քաղաքի առաջին հարստի որդին էր. նրա հայրը արքունի փողերանոցի կապալառու էր: Այն ժամանակ Պարսկաստանի գլխավոր քաղաքներում դրամներ էին կտրում և կտրելու իրավունքը կառավարությունը կապալով տալիս էր մասնավոր անձինքներին: Ալոյի հայրը Խոյ քաղաքի փողերանոցի պետն էր, և այդ արտոնությունը սերունդից սերունդ, որպես մի առանձնաշնորհություն, տված էր նրանց տոհմին: Այս պատճառով այդ տոհմը կոչում էին «զառաբիներ»:

Ալոն մեր ամենաանպիտան աշակերտներից մեկն էր, ոչ ոք չէր սիրում նրան, բացի վարժապետից: Երբ պատահում էր աշակերտներից մեկին պատժել, Ալոն առաջինն էր լինում, որ խնդրում էր վարժապետից իրան թույլ տալ կատարելու դահճի պաշտոնը: Ծեծել իր ընկերներին, նահատակել նրանց, դա զվարճություն էր պատճառում անսիրտ Ալոյին, և մեր վարժապետը երբեք չէր զրկում նրան այդ ուրախությունից... Ամեն օր կգար նա դպրոց, մի նոր գիրք իր հետ

բերելով, ցույց կտար վարժապետին ու կասեր. «Հա՛յրս ասաց, որ այս գրքից դաս տաք»: -«Լավ» - կպատասխաներ վարժապետը, -«դրա վրա կարդա»:

Մի անգամ ես չկարողացա համբերել, ասեցի Ալոյին.

— Դու մի կանոն Սաղմոսը դեռ հեզելով ես կարդում, այդ մեծ գիրքը ո՞նց պիտի կարդաս:

— Իմ հայրն էլ մեծ մարդ է,-պատասխանեց նա մի առանձին հպարտությամբ:

— Քո հայրը մեծ մարդ է, այդ ես իմանում եմ, բայց որդին մեծ գիրք կարդալու համար պետք է դեռևս մի քանի տարի սովորե:

— Ի՞նչ պիտի սովորեմ... հայրս ասաց, տար այդ գիրքը կարդա, որ դպրոցի մեջ առաջին աշակերտը լինես:

— Որպես ինքը քաղաքի մեջ առաջին մարդն է,-պատասխանեցի ես ծիծաղելով:

Այդ միջոցին զգացի ապտակի մի սաստիկ հարված երեսիս վրա: Ես էլ պատասխանեցի նրան իմ գորեղ մուշտիով: Անպիտանը իսկույն վազեց վարժապետի մոտ և ինձ վրա գանգատվեց: Ձեզ եմ թողնում երևակայել այն անտանելի պատիժը, որ ես ստացա իմ հանդգնության համար, ես համարձակվել էի իմ մուշտիով պատասխանել արքունի փողերանոցի գլխավորի որդուն... այդ անկարելի բան էր: Բայց այն օրից իմ մեջ ծագեց մի սաստիկ ատելություն դեպի ամեն ինչ, որ արքունական էր և դեպի ամեն մարդ, որ հարստացել էր արքունիքի շնորհիվ...

Հարուստների որդիների նախապատվությունը դպրոցի մեջ առանց պատճառի չէր. նրանք տոն օրերում վարժապետի համար ընծաներ էին բերում գինի, արաղ, յուղ, պանիր և դրանց նման բաներ: Նրանց հայրերը վարժապետին «խալաթ» էին տալիս, երբ որդիները մի գրքի կարդալը վերջացնում էին և սկսում էին մյուսը: Բայց ես աղքատ էի. մայրս դժվարությամբ կարողանում էր վճարել իմ ամսականը, իսկ ընծաների փոխարեն ես կատարում էի վարժապետիս տնային գործերը: Առավոտից մինչև երեկո հանգստություն չունեի. աղբյուրից խմելու ջուր էի բերում, կովերի համար ուտելու խոտ էի քաղում դաշտից, հորթերը բռնում էի, մինչև երեցկիներ կովերը կթում էր, և եթե ուրիշ գործ չէր լինում, ճաշից հետո նստում էի վարժապետիս կողքին, ճանձեր էի քշում, որ նրա անուշ քունը տանի...

Պատահում էր, մեր թաղում մկրտություն էր լինում կամ թաղում. այն օրը վարժապետիս համար հարսանիք էր, իսկ մեզ համար մահ: Աշակերտներից մի քանիսը, որոնք մեծ էին հասակով և տիրացություն անել գիտեին, վեր էին առնում տեր հոր փիլոնը, մաշտոցը, բուրվառը, և քահանայական այլ սպասները: Նրանք գնում էին խորհրդի տեղը: Այսպիսի դեպքերում, երբ կարող էինք մի փոքր ազատ շունչ քաշել, ավելի դառն էր լինում մեր վիճակը: Վարժապետը մտածելով, որ իր բացակայության ժամանակ մենք անկարգություններ կանենք, հնարել էր մի սատանայական միջոց մեզ հանգիստ պահելու համար: Նա մեզ նստացնում էր միմյանցից հեռու, մեր հագուստի լայն փեշերը տարածում էր գետնի վրա, նրանց վրա ածում էր մանր ավազ, հետո ավազը դրոշմում էր փայտյա կնիքով, որ հատկապես դրա համար պատրաստված էր: Երևակայեցե՞ք մեր դրությունը, ամբողջ ժամերով պետք է մեխած մնաս գետնի վրա, մի շարժում

անգամ անել կարող չես, որովհետև իսկույն ավազը կխառնվի, կնիքը կլուծվի, և վարժապետը այդ տեսնելով, հոգիդ կառնե...

Այսպիսի պատիժներին խիստ հաճախ ենթարկվում էի ես: Բարերար աստված, ի՞նչ պետք է անեի, խո մեռել չե՞ի, որ անշարժ մնայի: Պատահում էր, կամ լուն էր կծում, կամ ճանճն էր նեղացնում, կամ վերջապես մի ուրիշ հարկավորություն ունեի... Վարժապետը դառնում էր տուն մի փոքր տաքացած գլխով. նա գտնում էր կնիքը լուծված, այն ժամանակ պատրաստ էր ինձ համար կամ անիծված ֆալախկան, կամ մերկ ծնկներով չոքել աղյուսի մանրած կտորների և կամ սիմֆոնիայի հատիկների վրա: Դարձյալ պետք է անշարժ մնայի...

Լինում էին օրեր, որ պատիժը ընդհանուր էր դառնում. աշակերտները բոլորը միասին պատժվում էին: Տարվա մեջ մի քանի անգամ մենք ունենում էինք արձակուրդներ: Մեծ արձակուրդները լինում էին զատկի և ծննդյան տոների ժամանակ, յուրաքանչյուր տոնին մի-մի շաբաթ: Երբ տոներից հետո աշակերտները կրկին հավաքվում էին դպրոցը, մեր վարժապետը առանց խտրության աշակերտների ոտները դնում էր ֆալախկայի մեջ և բոլորին հավասարապես ծեծում էր: Ինչո՞ւ համար: -Այդ նրա համար էր, գուցե աշակերտները արձակուրդի ժամանակ իրանց տներում կամ դրսում որևիցե անկարգություն արած լինեին, իհարկե, այդ կարծեցյալ անկարգությունը ստուգել անհնարին էր, ուրեմն պետք էր, թե մեղավորին և թե անմեղին հավասարապես պատժել... Այս բարբարոսության մեջ մի ուրիշ միտք ևս կար: Ինչպես լավ ձիավորները ձիու վրա նստածին պես տալիս են նրան մի քանի մտրակի զարկ, որ թմրած անասունը զգաստանա, գրգռվի, — այնպես էլ մեր վարժապետը հանգստի օրերից հետո լարում էր մեր մտավոր ուժերը ճիպոտներով, որ սթափվինք, որ վայրենացած կյանքից կրկին ընտելանանք դպրոցական տաժանակիր կյանքին...

Մեր վարժապետը չարասիրտ մարդ չէր, ընդհակառակն, նա շատ բարի էր: Այս բոլոր խստությունները, այս բոլոր անգթությունները առաջ էին գալիս նրա մանկավարժական հասկացողությունից: Նա համոզված էր, որ առանց ծեծի, առանց տանջանքի աշակերտը ոչինչ չի սովորի: Նա այնքան հավատում էր իր ֆալախկային, որքան հավատում էր իր թիլիսմաններին և կախարդական արարողություններին, որոնցով հրաշքներ էր գործում...

Երբ պատմում էի մորս դպրոցում կրած իմ տանջանքները. նա էլ միևնույնն էր հաստատում և սովորաբար պատասխանում էր. — «Որդի, մինչև ծեծ չուտես, մինչև նեղություն չքաշես, բան չես սովորի»: Ապա ի՞նչու այնքան ծեծ էի ուտում, այնքան տանջվում էի, դարձյալ ոչինչ չէի կարողանում սովորել:

Ես հիմար տղա չէի, ես շատ սրամիտ էի, երբ տատս մի հեքիաթ էր պատմում. ես միանգամից բոլորը սովորում էի. երբ մեր քաղաքում աշուղ էր գալիս, երգ էր երգում, վեպ էր պատմում, ես իսկույն սովորում էի: Իսկ դպրոցում ի՞նչու այնքան բթամտացա, ո՞րտեղ կորավ իմ սրամտությունը...

Տատիս հեքիաթը, աշուղի երգը ես հասկանում էի, դրա համար շուտ էի սովորում, բայց վարժապետիս դաս տված բաներից ոչինչ չէի հասկանում. ինձ երևում էր, որպես թե նրանք հայերեն չլինեին: Գիշեր ու ցերեկ դասս սերտում էի ու սերտում, գլխումս մի բան չէր մտնում.

հենց որ վարժապետիս աչքը ընկնում էր աչքիս, ես սարսափում էի, միտքս շփոթվում էր, գիտցածս մոռանում էի...

Ես մինչև այն աստիճան ընկած էի թե մտքով և թե հոգով, մինչև այն աստիճան սպանված էին իմ մեջ մանկական ուժերը, որ բոլորովին հավատում էի, երբ վարժապետս բարկանալով ասում էր. — «Սատանայի լակոտ, քեզանից մի օրինավոր բան չի դուրս գա»...

Առաջին անգամ վարժապետս ինձ տվեց սովորել այբբենարանը: Կարծես, այս րոպեիս էլ իմ աչքի առջևն է այն փոքրիկ տետրակը, տպած խոշոր տառերով: Նրա ճակատին նկարած էր մի մեծ խաչ, որի ներքև կային այս խոսքերը -«Խաչ, օգնյա՛ ինձ»: Մի քանի ամբողջ ամիսներ, երեսու խաչակնքելով կրկնում էի այդ երեք բառերը: Վարժապետս ասում էր, եթե ամեն դասի սկզբում խաչից օգնություն չխնդրես, ոչինչ չես կարող սովորել: Բայց երևում էր, որ խաչն էլ խոռվել էր իմ գլխին, նա ինձ խելք ու միտք տալու նպատակ չուներ...

Ես մինչև այսօր չեմ կարող հեռացնել այն ծանր և անախորժ տպավորությունը, որ թողել է իմ վրա այբ-բենը... նրա ամեն մի տառը, կարծես թե, ուզում էր վիշապի նման ինձ կռվ տալ... գիշերներն անգամ հանգիստ քուն չունեի... երազների մեջ նույնքան տանջվում էի, որքան դպրոցում...: Ինձ երևում էր, որպես թե նոն, մեյմունի նման առջևս պըպըզած, իր զգվելի ռեխը ծրամոելով, ուզում էր վախեցնել ինձ... ռան, մի մեծ մողես դարձած, վազում էր որ ծոցս մտնի... Ամենից ավելի ես ստում էի ճեն, նա միշտ երևում էր ինձ վիզը ծռած ուղտի պես... ես շատ էի վախենում ուղտից: Բայց մի տառ, որին ես շատ սիրում էի, էր օն. ես նրան խիստ շուտ ճանաչեցի, որովհետև նա նման էր գեղեցիկ Սոնայի բոլորակ աչքերին...

Նազելի՛ Սոնա, քո անունը հիշելու ժամանակ ես բոլո՛րը, բոլո՛րը մոռանում եմ, ինչ որ կրեցի այն դժոխքի մեջ... դու էիր իմ մխիթարությունը... դու էիր քաղցրացնում իմ տխուր ժամերի դառնությունը...

Սոնան վարժապետիս աղջիկն էր: Ես իմ կյանքում չեմ տեսել մի այնպիսի. բարի և անմեղ բնավորություն: Պատահում էր, երբ վարժապետս ծեծում էր ինձ, Սոնան մի թաքուն տեղ նստած, լաց էր լինում: Խե՛ղճ աղջիկ, ի՛նչու էր լաց լինում նա:

Է

ՄԻՐՈ ԱՌԱՋԻՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔԸ

Վարժապետիս ընտանիքը կազմում էին երեք հոգի՝ կինը, որդին և փոքրիկ Սոնան: Նրա կնոջը կոչում էին Գյուլ-Ջեհան: Չնայելով իր գեղեցիկ անվանը, որ նշանակում է աշխարհի վարդը, երեցկինը աշխարհի ամենաայլանդակ արարածներից մեկն էր: Այսուամենայնիվ տեր հայրը, եթե չասենք սիրում էր, բայց բավականին հարգում էր նրան: Թեև պատահած ժամանակ մանր հայիոյանքներ տալիս էր, բայց շատ սակավ էր պատահում, որ ծեծեր նրան: Դա ուներ իր առանձին պատճառները. որպես մարգարեի առաջին երկրպագուն լինում է իր կինը, այսպես էլ «աշխարհի վարդը» տեր հոր ամենամոլեռանդ պաշտողներիցն էր: Նա էր հոչակում կանանց հասարակության մեջ, թե որպիսի հրաշալի ներգործություններ էին անում իր ամուսնի կախարդական թղթերը: Նա էր տարածում լուրեր, թե այսինչ և այնինչ տիկինը որպիսի բախտի

հասավ տեր հոր կախարդությունների շնորհիվ: Այսպիսով ավելանում էր վարժապետիս հաճախորդների թիվը:

Որդին — Ստեփանը — վարժապետիս երեխաների անդրանիկն էր. դա մի սիրուն տղա էր, որ ամենևին նման չէր մորը: Միշտ լուռ, միշտ, մունջ, գունաթափ դեմքով և մարած աչքերով Ստեփանը մի ապուշ երեխա էր: Չէր կարելի առանց խղճալու նայել նրա երկչոտ երեսին: Նրա հետ խոսելու ժամանակ ես միշտ նկատում էի, որ առանց պատճառի ժպտում էր, ծիծաղում էր, արձակում էր մի քանի անմիտ, անկապ խոսքեր և իսկույն գծի նման փախչում էր, վախենալով, չիցե թե իրան ծեծեն: Խեղճը ցնորված էր: Երբեմն ամբողջ գիշերներ անցուցանում էր նա անհանգիստ զառանցության մեջ, շատ անգամ քնած տեղից վեր էր թռչում և անգիտակցաբար գնում էր, ուր որ հանդիպում էր: Այս պատճառով նրան կապում էին: Հոր բոլոր կախարդական հնարները, որոնք ուրիշների վրա հրաշալի կերպով ազդում էին, բոլորովին անգոր մնացին գեղեցիկ Ստեփանի առողջությունը վերականգնելու, խեղճը մնաց միշտ խելագար: Որքան ճիշտ էր, ես չգիտեմ, միայն պատմում էին, թե նրա խելագարության պատճառը եղել էր նույնիսկ հայրը: Ստեփանը ինձ նման չար և անհանգիստ տղա էր. մի օր, հայրը բարկանալով նրա վրա, կամեցել էր «խրատել» և այս պատճառով կախ էր տվել ջրհորի մեջ, — ասում էին, այն օրից խեղճ Ստեփանին պատահել էր այդ դժբախտությունը: Պատմում էին, որ դևերը այնտեղ զարկել էին Ստեփանին, որովհետև ջրհորը միշտ լիքն է լինում դևերով: Բայց լինում էին օրեր, որ Ստեփանի խելքը գլխին էր գալիս, նա խիստ քաղցր և բարի երեխա էր դառնում. մենք ամենքս ուրախանում էինք և սիրում էինք նրան:

Աղջիկը — Սոնան — նույնպես լուռ երեխա էր, և չնայելով իր փոքրիկ հասակին, կատարում էր տնային շատ գործեր: Սոնան կրում էր եղբոր հեզ, հանդարտ և մուգ-երկնագույն աչքերը, այն զանազանությամբ միայն, որ քրոջ աչքերը ավելի պայծառ և կենդանի էին, մինչդեռ եղբորը՝ բոլորովին կորցրել էին իրանց կենդանի փայլը: Սոնայի ծամերը նույնպես ավելի մուգ գույն ունեին, քան եղբոր շեկ, մետաքսանման մազերը, և ավելի խիտ էին, քան թե նրանը: Ջարմանալին այն էր, որ այդ երկու երեխաներից ոչ մեկը նմանություն չունեի ոչ հոր հետ, որի կերպարանքի մեջ կային մի քանի որոշ մոնգոլական գծեր, և ոչ նման էին մորը, որի դեմքը վախեցնելու չափ տգեղ էր:

Չնայելով, որ տեր Թողիկը 700 ընտանիքից բաղկացած մի ամբողջ թաղի ավագ քահանան էր, չնայելով, որ բացի դրանից, նա վիճակավոր առաջնորդի գործակալի պաշտոն էր կատարում, և այդ բոլորից առատ արդյունք էր ստանում (էլ չեմ խոսում դպրոցի մասին) — այնուամենայնիվ, նրա ապրուստը, նրա կեցությունը խիստ չքավոր էր: Մի քանի մթին սենյակներ, ծեփած սպիտակ կավով, նեղ բակ ցածրիկ շրջապարիսպով,-այդ բոլորը կացուցանում էին նրա անշուք բնակարանը, ուր տիրում էր մշտական փոշի, աղոտ, խորին տխրության հետ: Դրացիները տեր հոր այսպիսի չքավոր կեցությունը վերաբերում էին նրա անփառասիրությանը և նրա աշխարհի վայելչություններին չցանկացող բնավորությանը: Դա մասամբ իրավացի կլինեի, եթե ազահներն էլ այնպիսի հատկություններ չունենային: Ժլատները նույնպես անապատի մեջ են ապրում, որպես տեր Թողիկը իր մերկ ճգնարանում: Դերվիշությունը առհասարակ գրավիչ է լինում և հրապուրում է ռամկի սնահավատությունը, թեև դերվիշի քրքրված վերարկուի տակ շատ անգամ ծածկվում է մի շահասեր և հարստահարիչ ոգի...

Վերջին տարիներում, մայրս չկարողանալով վարժապետի ամսականը վճարել, ինձ բոլորովին ծանրաբեռնեցին տնային գործերով, այնպես որ ժամանակ չէի գտնում դասերս պատրաստելու:

Ամբողջ ցերեկը հոգիս դուրս էր գալիս կամ երեցկնոջ, կամ տեր հոր պատվերները կատարելով: Մտում էր պարապվել միայն զիշերով, իսկ այդ ևս շատ անգամ չէր հաջողվում, որովհետև ճրագ և լույս չունենալու համար միշտ ստիպված էինք քնել շատ վաղ: Քեռուս տան հետ ավելի հարաբերություններ չունեինք. մայրս իր եղբայրներից ոչինչ օժանդակություն չէր ստանում, և էթե հնար լիներ, նա կթողներ այն խեղդված խրճիթը, որ քեռիներս շնորհել էին մեզ բնակության համար: Մեր հույսը մնացել էր մեր բարերարի՝ որսորդ Ավոյի վրա: Սա էլ դպրոցի վերաբերությամբ ինձ չէր օգնում, և մինչև անգամ խիստ անախորժ էր թվում նրան, որ ես այնտեղ ուսում էի առնում: Ես դեռ չեմ մոռացել այն խոսքը, որ մի օր հայրական բարեսրտությամբ որսորդը ասաց ինձ.

— Ֆարհատ, դուրս եկ այդ դժոխքից, դու բոլորովին կբթանաս այնտեղ:

— Դուրս գամ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ սովորեմ, — հարցրի ես:

— Մտի՛ր քեռիներիդ արհեստանոցը, զենք շինել սովորի՛ր, — պատասխանեց նա:

— Մի՞թե ուսումը վատ է:

— Այդ ուսում չէ, որ դու սովորում ես:

Հետո նա սկսում էր երկար ու երկար բացատրել ինձ, թե ի՞նչ բան է ճշմարիտ ուսումը, բայց ես այն ժամանակ չէի հասկանում, միայն զարմանում էի, թե ի՞նչպես այդ կոշտ, կոպիտ մարդը, որ անդադար գազանների հետ պատերազմելով, գազանի բնավորություն էր ստացել, — այնքան լավ, այնքան հիմնավոր կերպով խոսում էր ուսման վրա...

Որսորդը շատ մոտ բարեկամ էր իմ քեռիներից մեկի հետ, որին կոչում էին Մինաս. դա բոլորովին ձրի շինում էր, նորոգում էր որսորդի զենքերը, երբ նրանց որևիցե մասը խանգարված էր լինում: Այդ Մինասի հետ խոսել էր որսորդը, համոզել էր նրան, որ ինձ վեր առնեն իրանց արհեստանոցը որպես աշակերտ: Ես սիրում էի այդ արհեստը, իմ սիրտը դողդողում էր ուրախությունից, երբ քեռիներիս արհեստանոցն էի մտնում, և ամբողջ ժամեր նստած այնտեղ, խորին հոգեզմայլությամբ նայում էի գեղեցիկ, փայլուն զենքերին, որ դուրս էին գալիս քեռիներիս ճարտար ձեռքից: Բայց մայրս սատանայի նման հակառակ եղավ և չթողեց, որ ես այդ արհեստը սովորեի: Նա ատելով քեռիներիս, ասում էր և նրանց արհեստը: Նա կրկնում էր միննույն խոսքերը, որ ես շատ անգամ լսել էի վարժապետիցս, թե բոլոր զինագործները մեղավոր մարդիկ են, բոլորն էլ դժոխքը կգնան:

— Ի՞նչու,-մի անգամ հարցրի ես:

— Նրա համար որ, թուր, սուր, հրացաններ են պատրաստում, և այդ զենքերով մարդիկ միմյանց կոտորում են, — պատասխանեց նա:

Թե այսպես, թե այնպես, քեռիներիս արհեստանոցը մտնելը ինձ չհաջողվեցավ. ես դարձյալ մնացի այն «դժոխքի» մեջ, որպես կոչում էր նրան որսորդը:

Բայց նույն «դժոխքի» մեջ ես ունեի մի մխիթարիչ հրեշտակ, որ թեթևացնում էր իմ կրած վշտերի դառնությունը: Դա Սոնան էր-վարժապետիս աղջիկը: Թե ի՞նչ զգացմունք էր այն, որ կապել էր իմ սիրտը այդ նազելի արարածի հետ,-ճշմարիտ, ես էլ չգիտեի և մինչև այսօր չեմ կարողացել հասկանալ:

Սոնան ինձ շատ էր օգնում, առավել այն աշխատությունների մեջ, որ ես պետք է կատարեի վարժապետիս տնտեսության մեջ: Երբ միասին գնում էինք այգին կովերի համար խոտ քաղելու, նա ասում էր ինձ.

— Ֆարհատ, դու նստիր, դասդ սերտիր, ես կքաղեմ խոտը:

— Դու մենակ չես կարող բոլորը քաղել, դու կհոգնես, — ասում էի նրան:

Նա ժպտում էր և իր հրեշտակային անմեղ բարեսրտությամբ ասում էր ինձ.

— Չէ, կարող եմ, ես չեմ հոգնի: Դու սովորիր, որ հայրս չձեռն քեզ:

Թեև Սոնան շատ էր ցանկանում միշտ օգնել ինձ, որ ես ժամանակ գտնեի դասերս պատրաստելու, բայց չէր կարողանում, որովհետև վերջին օրերում նրան արգելեցին մոտենալ ինձ, և ես այնուհետև միայնակ էի գնում այգուց խոտ քաղելու, և միշտ տխուր էի լինում, երբ նա ինձ հետ չէր:

Այսպես անցուցի ես յոթն բոլորակ տարիներ.-մի խորհրդավոր թիվ, որի մեջ թաքնված են իմ մանկության սկզբնական տանջանքները... Այս յոթն տարվա ընթացքում, ես անցա գիտության բոլոր աստիճանները, այսինքն, սովորեցա այնքան, որքան կարող էր սովորել այն ժամանակ մի բարձր ուսում ստացող աշակերտ: Ես կարողացել էի բոլոր գրքերը, որ հայտնի էին մեր երկրում,-Սադմոս, Ժամագիրք, Ավետարան, Հին կտակարան, Նարեկ և մինչև անգամ այն ահագին գիրքը, որ ես փոքր հասակումս դժվարությամբ կարողանում էի վեր առնել: Ես կարողանում էի գրել և գրածս կարդալ, ես գիտեի և մի քանի կանոններ հայոց հին լեզվի քերականությունից: Բայց մի բան, որ չկարողացա ձեռք բերել ես — դա էր վարժապետիս խորին գիտությունը ոգիների և կախարհությունների մասին. այդ գիտությունը վարժապետս պահում էր իր մոտ որպես մի գաղտնիք, որին մասնակից լինելու համար պետք էր տասն-քսան տարի ծառայել նրան:

Նրա դպրոցում աշակերտները երկար տարիներով անշարժ մնում և ծերանում էին: Մորուքավոր, անմորուք, չափահաս, անչափահաս, երեխա և երիտասարդ, բոլորը խառնված էին միմյանց: Տասն տարեկան էի ես, երբ մտա այդ դպրոցը. այն օրից անցել էր ավելի քան տասն և երկու տարի դա փոքր ժամանակ չէ. այժմ ես բոլորովին հասուն պատանի էի: Բայց, չնայելով իմ հասակին, վարժապետս վարվում էր ինձ հետ, որպես մի երեխայի հետ — դարձյալ նույն ֆալախկան, դարձյալ նույն «խրատի» հարվածները ավերիս մեջ, դարձյալ նույն մերկ ոտներով չոքելը աղյուսի կտորտանքի վրա... մի խոսքով, պատիժների թվից ոչինչ չէր պակասել: Բայց զարմանալին այն էր, որ ես այն աստիճան սովորած էի այդ պատիժներին, այն աստիճան մեռած էր իմ մեջ պատվի, հպարտության և անձնասիրության զգացմունքը, որ ես անտրտունջ կերպով համբերում էի բոլորին, որպես էջը, եզը, ձի համբերում են իրանց տիրոջ անգութ հարվածներին: Բայց մի անգամ ընդհակառակը պատահեց:

Մեծ գատկի տոնն էր. աշակերտներից ոչ մեկը չկարողացավ պատրաստել «Դանիելի գիրքը» եկեղեցում կարդալու համար: Այդ գիրքը կարդում էին սովորաբար հարուստների որդիքը և նրանց ծնողները մի նշանակյալ նվեր էին տալիս եկեղեցուն: Իսկ այն տոնին վարժապետը իր աշակերտների հառաջադիմությունը ժողովրդին ցույց տալու համար, պահանջում էր, որ այդ գիրքը կարդային անգիր: Բայց հարուստների որդիների մեջ ո՞րտեղից էր այնքան ընդունակություն, որ կարողանային ամբողջ «Դանիելին» անգիր պատրաստել: Մեծ պասի սկզբից նրանք ամեն օր սերտում էին ու սերտում, բայց հենց որ մոտեցավ գատիկը, վարժապետը որից որ հարցրեց, չկարողացավ կարդալ: Էլ ուրիշ ճար չկար. վարժապետը ստիպված, ինձ հանձնեց պատրաստել «Դանիելին»: Այն օրը մեծ պասի վերջին ավագ ուրբաթ օրն էր – Հիսուս Քրիստոսի խաչելության և չարչարանքի օրը... մի այնքան չարչարանք պետք էր՝ մի օրվա մեջ «Դանիելին» պատրաստելու համար: Ավագ շաբթի կեսօրին վարժապետը հարցրեց, ես կարողացա կարդալ երեք քառորդ մասը միայն: Գուցե մինչև երեկոյան պատարագի սկսվելը ես կարող կլինեի մնացածն էլ սերտել, բայց նա համբերել չկարողացավ, սաստիկ բարկացավ և նախատեց ինձ ամենակեղտոտ հայհոյանքներով: Ես էլ համբերել չկարողացա, պատասխանեցի նրան մի քանի կոպտություններով: — «Սատանայի լակոտ, ես քո հերը կանիծեմ»... գոռաց նա կատաղելով, և որովհետև ավելի ժամանակ չունեի, բանտարկեց ինձ ախոռատան մեջ և հրամայեց այնտեղ փակված պահել, մինչև ինքը ճրագալույցի երեկոյան պատարագը կվերջացներ և եկեղեցուց վերադառնալով, իմ հոգին կառներ...

Ոչինչ ինձ այնքան չէր տանջում, որքան այն զգացմունքը, որ ամբողջ քառասուն օր ծով ու պաս էի պահել, առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան ժամ էի գնացել, աղոթք էի արել, իսկ այս գիշեր, որ գատկի ճրագալույցի գիշերն էր, նույնպես պիտի եկեղեցի գնայի, պատարագ տեսնեի և «Սուրբ-սուրբը» երգելու ժամանակ՝ պետք է մորս տված կարմիր ձուն տաճարին ցույց տայի ու այնուհետև պասս բաց անեի.-այս բոլոր ջերմեռանդ ցանկություններս անկատար մնացին, բոլորից զրկվեցա... Կրոնական զգացմունքը վառ էր իմ մեջ, իմ հոգին լի էր ջերմ հավատքով: Եկեղեցու ամեն մի ծեսը, ամեն մի արարողությունը, ամեն մի պաշտամունքը ինձ համար սրբազան նշանակություն ուներ, և այս պատճառով մեծ ցավ էի զգում, որ այն օր գուրկ մնացի եկեղեցուց: Մյուս կողմից, ինձ տանջում էր մի սարսափելի նախանձ. ես մեր դպրոցի առաջին աշակերտն էի, իսկ ինձանից հարյուր անգամ ստոր ընկերներս այն գիշեր պետք է եկեղեցում «փոխ» ասեին, «գիրք» կարդային, շարականներ երգեին և իրանց ծնողներին ուրախացնեին,-իսկ իմ խեղճ մայրը պետք է իր որդու ձայնը չլսեր... Այս բոլոր մտածություններն այն աստիճան պաշարել էին ինձ, որ ես բոլորովին մոռացել էի վարժապետիս սպառնալի պատիժը, որ սպասում էր ինձ մի քանի ժամից հետո: Զարմանալի հակասություն: Նա պիտի պատժեր ինձ, նա պիտի բարբարոսի նման նահատակեր ինձ, այն խոսքերից հետո, որ այսօր աստծո սուրբ սեղանից, իբրև քահանա, պիտի ավետեր աշխարհին — «Քրիստոս յար եաւ ի մեռելոց. մահուամբ զմահ կոխեաց եւ յարութեամբն իւրով մեզ զկեանս պարգեւեաց»:

Իսկ իմ բա՞նտը... ես իմ անձնամոռացության մեջ դեռ նրան ուշադրության չէի առել: Չնայելով, որ ապրիլ ամիսն էր, բայց շոգերը սկսվել էին արդեն: Գոմը, ուր բանտարկված էի ես, լիքն էր զանազան միջատներով, որոնք իրանց սուր խայթոցները խրում ու խրում էին մարմնիս մեջ: Մի կողմից անասունների հոտած աղբի արտաշնչությունը խեղդում էր ինձ, մյուս կողմից սիրտս թուլանում էր քաղցածությունից: Ողորմա՛ծ աստված, ի՞նչ անեի, փախչել չէի կարող. դուռը ամուր կերպով փակված էր. իսկ համբերել այն տարտարոսի մեջ,-մահվան չափ սպանիչ էր...

Արևը վաղուց արդեն մտել էր. խավարը ավելի և ավելի թանձրանում էր գոմի մեջ: Ես բոլորովին կատաղեցա, ինձ տիրեց մի տեսակ խելագարություն: Երկաթե վանդակի մեջ նոր բռնված գազանի նման, ես այս կողմ և այն կողմ էի թռչում, աշխատում էի մատներով քանդել պատերը, խորտակել սյուները, ծակել առաստաղը, կոտրել դուռը, լայնացնել նեղ լուսամուտները, որ մի հնար գտնեմ ազատվելու: Այդ կռիվը տևեց մի քանի ժամ, մինչև ես բոլորովին հոգնեցա, թուլացա և վեր ընկա հատակի վրա: Այդ միջոցին ինձ տիրեց երևակայության բորբոքումը և հրեշավոր ցնորքների խառնափնթորությունը: Տատիս հեքիաթների մեջ լսած յոթնգլխանի վիշապները, եղջյուրավոր դևերը, պոչավոր սատանաները, ահագին խումբերով գալիս ու գնում էին աչքիս առջև: Մտածում էի ահա խավարը բոլորովին կպատե, և դրանք կխեղդեն ինձ...

Թե քանի՞ ժամ ես մնացի այդ տենդային դրության մեջ,-չգիտեմ. միայն լսեցի, հանկարծ դուռը ճռաց: Ես ամբողջ մարմնով սարսափեցա: Բայց տուկումն անցավ շուտով: Տեսնում ես, ներս է մտնում Սոնան, մի այցելու հրեշտակի նման, ձեռքում բռնած յուղային ճրագը: Նա վեր բարձրացրեց ինձ ընկած տեղիցս, և նրա քնքուշ ձայնը բոլորովին սթափեց ինձ:

— Փախի՛ր, Ֆարհատ, — ասաց նա, — փախի՛ր, քանի հայրս տանը չէ...

Ես կամեցա գրկել, համբուրել իմ ազատչին, բայց նա ոգիների նման աներևույթ եղավ:

Ես դուրս եկա իմ բանտից, ես թողեցի դպրոցը — իմ մանկության, իմ տանջանքների «դժոխքը» — և մյուս անգամ չվերադարձա այնտեղ...

Ը

ՀԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Ազատվելով իմ բանտից, ես վճռեցի մյուս անգամ չվերադառնալ այնտեղ, և ոչ մեր տունը գնացի, որովհետև գիտեի, որ մայրս առավոտյան կրկին ինձ կտաներ տերտերի մոտ, և հանձնելով նրան, կասեր.-«Միսը քեզ, ոսկորը ինձ»... Բայց ես այժմ հասկացել էի այդ սարսափելի խոսքի նշանակությունը, որ մայրս առաջին անգամ ինձ դպրոց տալու ժամանակ ասաց վարժապետիս:

Գիշեր էր, երբ ես դուրս եկա բանտից. չգիտեի, թե ուր գնամ: Հուսահատությունը մինչ այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ մտածում էի. «Էլ ուրիշ ճար չկա, գնամ գետն ընկնեմ, գուցե ազատվեմ»...

Խորին վրդովմունքի մեջ ես անցա մեր ամբողջ թաղը. փողոցների մեջ ոչ ոք չէր երևում. դեպի ամեն կողմ տիրում էր խուլ լռություն: Ամեն ընտանիք, եկեղեցուց տուն դառնալով, ուրախ, զվարթ, բոլորել էր զատկական սեղանի շուրջը և ընթրիք էր վայելում: Բայց ես, որպես փախստական, որպես մի թշվառ դատապարտյալ, տեղ և օթևան չունեի այս գիշեր: Տներից բուրում էր խնկի և կնդրակի անուշահոտությունը. ամբողջ օդը լցված էր այդ սրբազան բուրմունքով: Երբեմն իմ ականջին զարկում էին ուրախ բացականչություններ. «Քրիստոս հարեավ ի մեռելոց»... այո՛, հարյս վ սիրո և խաղաղության աստվածը... Բայց ո՞րտեղ էր սերը, ո՞րտեղ էր խաղաղությունը, ո՞րտեղ էր եղբայրությունը, — ես իմ կյանքի մեջ այդ բաները ոչ մի տեղ չէի տեսել...

Իմ խռովությունը այժմ հասնում էր մինչև խելագարության... Ես այժմ ոչինչ չէի լսում, ոչինչ չէի զգում: Ինձ մինչև անգամ անհասկանալի էին քաղցրաձայն տաղերգությունները, որ հնչվում էին այս և այն տան լուսամուտներից: Կարծես ամբողջ աշխարհը խլացել էր ինձ համար: Թե ի՞նչպես հայտնվեցա գետի ափի մոտ,-մինչև այսօր չգիտեմ, միայն հիշում եմ, երբ Ես պատրաստվում էի ընկնել գետի գարնան հեղեղներից հորդացած ալիքների մեջ, ինձ կանգնեցրեց մի ձայն:

— Է՛յ, ի՞նչ ես անում:

Մի կողմից գիշերային մթությունը, մյուս կողմից իմ խռովությունը, թույլ չտվին իսկույն ճանաչել նրան, բայց ինձ երևաց, որ ձայնը բոլորովին ծանոթ էր:

— Ֆարհատ, չե՞ս ճանաչում ինձ...

— Ա՛խ, Կարո, սիրելի՛ ընկեր, մի՞թե դու ես... Չե՛, չե՛, դու Կարոն չես... Որտեղի՞ց եկար... ո՞ւր էիր... քեզ համար ասում էին...

Այսպես, իմ շփոթության մեջ, սկսեցի հարցնել հին բարեկամիս, որ գրկելով ինձ, խուլ ձայնով պատասխանեց:

— Ես եմ, ես Կարոն եմ...

Իմ ուրախությանը չափ չկար. ես երեխայի նման քարշ ընկա նրա պարանոցից, համբուրում էի կարտալի աչքերը, համբուրում էի երեսը, ձեռքերը և երկար չէի բաժանվում նրանից: Ես պատմեցի այն ավուր անցքը, իմ բանտարկությունը, իմ փախուստը և հայտնեցի, թե ո՞րպիսի դիտավորություն բերեց ինձ գետի ափի մոտ: Նա սկսեց ծիծաղել իմ միամտության վրա, ասելով.

— Խելքդ կորցրե՞լ ես, ինչ է:

— Ապա ի՞նչ անեմ,-հարցրի ես:

— Գցի՛ր գետը այդ սատանայի կծիկը: — Պրծավ գնաց...

Նա ցույց տվեց Դանիելի գրքի վրա, որը, չգիտեմ ինչպես էր պատահել, առել էի ինձ հետ: Ես առանց մտածելու, գիրքը նետեցի գետի մեջ, ինձ այնպես երևաց, թե նրա հետ սրտիս բոլոր տանջանքները խորասուզվեցան սառն ալիքների մեջ...

— Դե՛, շատ լավ,-ասաց նա: -Հիմա գնանք:

Ես հետևեցի նրան, ամենևին չհարցնելով, թե ուր է տանում ինձ:

Լուսնի եղջուրը երևեցավ հորիզոնի ծայրից, և գիշերի թանձր խավարը փոքր-ինչ պարզվեցավ: Օղը իր հովասուն սառնությամբ բավականին կազդուրեց իմ բորբոքված գլուխը: Ես սկսեցի ազատ շունչ քաշել: Այժմ ինձ այնքան լավ էի զգում, կարծես, ոչինչ չէր պատահել ինձ հետ:

Կարոն տասն և երկու տարի առաջ թողեց մեր դպրոցը և այնուհետև անհայտացավ: Նա դուրս եկավ մեր դպրոցից, առանց մի այբի կտոր անգամ իր հետ տանելու: Իսկ այդ տասն և երկու տարվա ընթացքում ո՞րքան փոխվել էր նա: Լղարիկ, փոքրիկ, վատառողջ Կարոն այժմ աճել, հասունացել, հսկայական ձև էր ստացել: Նրա համարձակ ընթացքը, հանդուգն կերպարանքն արտահայտում էին վեհություն, ուժ և անձնավստահություն: Կարոն չորս տարով միայն մեծ էր ինձանից, բայց ես, թեև բավական բարձր էի հասակով, դարձյալ իմ գլուխը հագիվ հասնում էր նրա ուսերին: Իմ երեսի վրա մազերի հետքեր անգամ չկային, իսկ նրա վերնի շրթունքը դեռ նոր սկսել էր սևին տալ թուխ ընչացքով: Արևից այրված երեսը ստացել էր մուգ-դեղնապղնձի գույն, բայց սև աչքերը դեռ վառվում էին նույն բոցով, որպես տեսել էի առաջ: Ինձ երևում էր, թե այն գեղեցիկ աչքերը ավելի խոշորացել էին և կարծես մի կիսավայրենի բնավորություն էին ստացել:

Ճանապարհին նա խիստ սակավ խոսեց ինձ հետ. մի անգամ միայն հարցրեց. «Մի՞ թե դեռ, կենդանի է այն հրեշը»... Այդ հարցմունքը մեր վարժապետի, տեր Թողիկի մասին էր: Երբ ես սկսեցի նկարագրել դպրոցի դրությունը, նա ինձ չէր լսում, իմ պատմությունը նրան չէր հետաքրքրում, կարծես նա բոլորը գիտեր: Եվ իրավ, ի՞նչ էր փոխվել տասն և երկու տարվա ընթացքում, որ նրան հետաքրքիր լիներ, -բոլորը նույնն էր...

Ինձ հանդիպելը, որ սկզբում այնքան ուրախություն ազդեց Կարոյի մեջ, երևում էր, հետո պատճառ տվեց խորին տխրության: Նրա մտահույզ լռությունն ինձ առիթ էր տալիս այսպես կարծել: Բայց ո՞չ, ես սխալվում էի, Կարոն նույն ժամուն բոլորովին ուրիշ բանի վրա էր մտածում և իմ ներկայությունը կարծես թե նրան նկատելի չէր: Նա մոռացավ ինձ... Ինձ խիստ անախորժ թվեց այդ սառնասրտությունը նրա կողմից, և ես չկարողանալով համբերել, հարցրի.

— Ո՞ւր ենք գնում:

— Ա՛խ, մոռացա ասել... քեզ հիմա կտանեն մի տեղ, ուր կտեսնես քո երկու հին ընկերներին: Դու խո չե՞ս մոռացել Ասլանին և Սագոյին:

— Ասլանին և Սագոյին...-բացականչեցի ես, չկարողանալով զսպել իմ ուրախությունը, որ այնքան օտարոտի էր երևում, համեմատելով իմ ուղեկցի սառնասրտության հետ: — Ո՞րտեղ են նրանք, շուտով կտեսնեն:

— Շուտով, -պատասխանեց նա, շարունակելով իր ընթացքը:

Գիշերը լուսնկա էր: Ես պարզ որոշում էի շրջապատող առարկաները. քաղաքը բավական հեռու մնացել էր մեր ետևից: Խոսքովի աչքիները, գիշերային մառախուղի մեջ, երևում էին ծածկված արծաթի քողով, որպես թե մրափում էին խորին անշարժությամբ: Խիստ ախորժ կերպով լսելի էր լինում ամվակների խխոջմունքը, որոնք հոսում էին կանաչ արտերի մոտով: Օդը, սոգորված բուսականների անուշահոտությամբ, ծավալվում էր իր թարմ, խոնավ արտաշնչության մեջ:

Մենք շարունակում էինք ճանապարհը միևնույն ուղղությամբ: Ինձ տակավին հայտնի չէր, թե ուր էինք գնում: Հանկարծ Կարոն ընդհատեց մեր մեջ տիրող լռությունը և դարձավ դեպ ինձ այդ խոսքերով.

— Տարհատ, գիտե՞ս ինչ կա. ևս չէի ցանկանա, որ իմ ծանոթներից մեկը տեսներ ինձ, բայց դեպքը այնպես բերեց, որ մենք հանդիպեցինք մեկմեկու. ես հուսով եմ, որ մեր հանդիպումը կմնա որպես գաղտնիք:

— Ես չի՞ պիտի գիտենամ պատճառը:

— Այժմ ոչ. հետո ինքդ կհասկանաս... քանի օրից հետո...

— Ես Ջաքարիայի նման մունջ կմնամ, երբ այդ ցանկանում ես դու:

— Հա, այդպես, ինձ հարկավոր է առժամանակ ծածուկ մնալ...

Նա կրկին խորասուզվեցավ իր մտածությունների մեջ:

Կարոյի զգուշացուցիչ պատվերը չափազանց զարմացրեց ինձ: Մի մարդ, որ ամբողջ տասն և երկու տարի հեռացել էր հայրենի երկրից, որին ամենքը կորած էին համարում, որը այժմ մի հրաշքով կրկին հայտնվել էր, ցանկանում էր դարձյալ ծածուկ մնալ, ցանկանում էր իր ծանոթներին, բարեկամներին չհանդիպել: Ի՞նչ էր գաղտնիքը — այս հարցը սկսեց տանջել իմ միտքը:

Անցնելով ավելի քան կես մղոն ճանապարհ, անապատի միջով, մենք հասանք այն տեղը, ուր անհիշելի ժամանակներից մնացել էին հին ավերակներ, որոնց մասին տատու պատմել էր ինձ այնքան շատ զարմանալի գրույցներ: Փլատակների մեջ մի մինարեթ միայն մնացել էր ամբողջ և լուսնյակի լուսով նա ավելի գեղեցիկ էր, քան թե ցերեկով: Նրա կապտագույն մոզայիկները այժմ փայլում էին կախարդիչ հրապույրներով: Ինձ երևում էր, որ այդ մինարեթը, որպես մի վիթխարի հսկա, փառավոր կերպով վեր բարձրացած փլատակների միջից, լի ռիսկալությամբ, սպառնում էր ժամանակներին -«դուք ոչնչացրիք իմ շրջակայքում բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր արհեստը և ճարտարությունը, բայց ես կմնամ, դեռ երկար կմնամ և կպատերազմեմ ձեզ հետ»...

Բայց ոչ, այսպիսի մտածություններ չէին զբաղեցնում իմ միտքը... այլ այն բուրբուրում, երբ հասանք ավերակների մոտ, ինձ տիրեց մի սարսափելի խռովություն: Երեխայությունից լսածներս այն հին, խորհրդավոր ավերակների մասին, մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ սնահավատությունը, որ ես լույս-ցերեկով երբեք չէի համարձակվում մոտենալ նրանց. իսկ այժմ, գիշերով, դա զարհուրելի հանդգնություն էր: Այդ պատճառով ես իմ մտքում խիստ դժգոհ մնացի Կարոյից, երբ նկատեցի, որ ինձ այն տեղ է տանում:

Մոտենալով մինարեթին, Կարոն շվացրեց: Մինարեթի միջից պատասխանեցին նույն զիլ և ձգական ձայնով: Ես խորին անվստահությամբ ոտք կոխեցի նրա շեմքի վրա, երբ Կարոն հրավիրեց ներս մտնել:

Մինարեթի ներսը լուսավորված էր փայտակույտ խարույկով, որ վառվում էր հատակի մեջտեղում, տարածելով իր կարմիր-ծիրանի լույսը խուլ գմբեթների մեջ: Կրակի մոտ երկու հոգի միս էին խորովում, որ շարած էր հրացանի սոււմբաների վրա, նրանցից ոչ այնքան հեռու դրած էր հաց և գինի: Երեք հոգի ևս մի կողմ քաշված, պառկած էին մերկ գետնի վրա: Տեսնելով Կարոյին, նրանք մոտեցան, և հեռանալով դեպի մինարեթի մթին կողմը, սկսեցին անլսելի ձայնով խոսել:

Այդ տևեց ավելի քան տասն րոպե: Ես մնացի աննկատելի. ոչ ոք ինձ վրա ուշադրություն չէր դարձնում: Այդ բավական վիրավորեց իմ անձնասիրությունը: Ես ոչինչ չհասկացա նրանց խոսակցությունից, միայն ինձ երևաց, որ Կարոյի հաղորդածը շատ ուրախալի պետք է չլիներ իր ընկերներին, որովհետև իսկույն նկատեցի նրանց դեմքի վրա մի խորհրդավոր տխրություն: Ես կարծում էի, թե խոսակցությունը իմ մասին էր:

Երբ վերջացրին, նրանցից գլորիկ հասակով, արագաշարժ մեկը դարձավ դեպի ինձ և շիվառվառն աչքերը ուղղելով իմ երեսին, ասաց.

— Օ-հո՛ւ ... դու ո՞րտեղից դուրս ընկար:

Ինձ խիստ անախորժ երևաց այդ կուպիտ հարցմունքը, և ես վրդովմունքից այնքան շփոթվեցա, որ ոչինչ չգտա պատասխանելու: Կարոն, կարծես, այժմ մտաբերեց ինձ և իմ փոխարեն պատասխանեց.

— Չե՞ս ճանաչում, Սագո-: Հետ դառնալով դեպի մյուսնե կողմերը, ասաց.

— Ա՛խ, ես մոռացա ներկայացնել տեսե՛ք, ի՛նչ լավ հյուր եմ բերել ձեզ համար:

Նա ցույց տվեց իմ վրա և նրա խոսքերից երևաց, որ գաղտնի խոսակցությունը իմ մասին չէր:

— Ես չեմ ասի թե ով է,-շարունակեց Կարոն: -Տեսնեմ կճանաչե՞ք:

— Ես նրան ձվի միջում կճանաչեի,-խոսեց դարձյալ շիվառվառ պատանին, մոտենալով ինձ,-
Ֆարհատը չե՞: Քո տունը չքանդվի, Ֆարհատ, ի՛նչքան փոխվել ես դու, ի՛նչ լավ տղա ես դարձել:

Այս լսելով, մյուս ընկերը, որ հետաքրքրությամբ նայում էր իմ վրա, գրկեց ինձ և ուրախանալով ասաց.

— Ա՛խ, Ֆարհատն է, ի՛նչպես չճանաչեցի ես:

Կարսն ինձ ճանապարհին հայտնել էր, թե ես կտեսնեմ իմ երկու ընկերներին՝ Ասլանին և Սագոյին. այդ պատճառով, դժվար չէր ճանաչել, որ ինձ այնքան սիրով գրկող պատանին Ասլանն էր, իսկ մյուս շիվառվառ — Սագոն: Երկուսն էլ իմ հին աշակերտակիցներն էին, որոնք փախան մեր դպրոցից ճիշտ այն ժամանակ, երբ Կարոն անհայտացավ: Բայց մի բան, որ դժվարացրեց սկզբից ճանաչել նրանց, այն էր, որ թե Կարոն և թե մյուս ընկերներս, բոլորն էլ հագուստները փոխած էին. նրանք չէին հագնված այն ձևով, որպես առհասարակ հագնվում են Պարսկաստանի հայերը, այլ կրում էին մի տեսակ զգեստ, որ հատուկ է Մշու կամ Բաղեշի կողմերի լեռնաբնակ հայերին, որը շատ չէ զանազանվում քուրդ էշիրաթների հագուստից:

Սագոյի իսկական անունի Սարգիս էր, բացի դրանից, մեր դպրոցում նրան կոչում էին «սատանայի եղունգ». այդ անունը ստացել էր նա իր չափազանց խորամանկության, ճարպկությունների և անհանգիստ բնավորության պատճառով:

Ինձ երևաց, թե այժմ նա ավելի փոքրացել էր և համարյա գունդի ձև էր ստացել, թեև առաջ նույնպես բավական կարճահասակ տղա էր: Նրա դեմքը բոլորովին կատվի կերպարանք էր կրում. անփոփոխ էին մնացել միայն շիլ աչքերը, այն վաղեմի դիվական աչքերը, որ միշտ արտահայտում էին եռանդ և մի առանձին կենդանություն:

Ասլանը շատ չէր փոխվել. նույն խաղաղ դեմքը իր բոլոր քնքշությամբ, նույն երկնագույն հեզ աչքերը, հովանավորված խիտ թերթերունքներով, նույն անմեղ ժպիտը,-բոլորը նույնն էր: Միայն նրա շեկ մազերը այժմ ավելի մուգ գույն էին ստացել և երեսի ճերմակ կաշին կորցրել էր իր վաղեմի սպիտակությունը: Մարմնի կազմվածքը մնացել էր նույնպես նուրբ, որպես առաջ, միայն այժմ փոքր-ինչ կոլոլվել էր նա և հասակը ավելի գեղեցիկ և վայելուչ ձև էր ստացել:

Ասլանը միակ աշակերտն էր, որին ես շատ էի սիրում. նա միշտ բարի էր դեպի ինձ, և քիչ չէր պատահում, որ ամբողջ ժամերով պարապվում էր ինձ հետ. նա մեր դպրոցի ընդունակ և հառաջադեմ աշակերտներից մեկն էր: Ի՞նչ պատճառով նա թողեց մեր դպրոցը, — ես հիմա էլ չգիտեմ, միայն նա թողեց մեծ ափսոսանքով, կարծես մի բան կապած լիներ նրա սիրտը այն «դժոխքի» հետ...

Մեր դպրոցում ես, Կարոն, Ասլանը և Սագոն այնպես սերտ կերպով կապված էինք միմյանց հետ, որ համարյա կազմում էինք մի անբաժան չորրորդություն: Բայց երբ նրանք միասին անհայտացան մեր քաղաքից, ամենևին չհայտնեցին ինձ իրանց նպատակը, երևի նրա համար, որ ինձ անհարմար գտան իրանց ընկերությանը, որովհետև ես նրանցից հասակով շատ փոքր էի և բոլորովին անփորձ: Այնուհետև նրանց մասին ամենևին ստույգ տեղեկություններ չկային, միայն երբեմն խոսվում էին զանազան օտարոտի տեղեկություններ, լսվում էին զանազան սարսափելի համբավներ, որոնց ես երբեք չէի հավատում: Իսկ այժմ ի՞նչ բախտ էր, որ մեզ կրկին հանդիպեցրեց միմյանց տասն և երկու տարվա անջատումից հետո...

Երկու մյուս անձանոթները, որոնք խարույկի մոտ խորոված էին պատրաստում, ամենևին չշարժվեցան իրանց տեղից, միայն երբեմն կասկածավոր աչքերով նայում էին ինձ վրա: Եվ Կարոն չասեց, թե նրանք ովքեր են:

— Երևի, ուղիղ դպրոցի՞ց այստեղ,-հարցրեց Ասլանը ժպտալով:

Մինչև իմ պատասխանը, Սագոն մեջ մտավ.

— Չե՞ս տեսնում, Ասլան, չե՞ս տեսնում, որ բոլորովին քացախել է այբուբենի մեջ: -Խե՛ղճ տղա, հենց որ նայում ես երեսին, այնտեղ կարդում ես այբ-ժե, ճե-ռա, խա ... խա ... խա ... Այսպես չէ՞, Ֆարհատ: Ա՛ խ, ինչպես ազատվեցա ես... տասն և երկու տարի է, ինչ-որ մեր թոնրում այրեցին այն անիծած գիրքը... թո՞ղ սատանային փայ լինի... խա ... խա ... խա ...

Սագոյի կծու և դառն կատակները ամենևին չվիրավորեցին ինձ, միայն հիշեցրին մեր աննախանձելի դպրոցական կյանքը, երբ այբ-ժե-ճե-ռան մեր հոգին հանում էր, այնքան արտասուքի և տանջանքի պատճառ էր դառնում մեզ...

Այդ միջոցին լսելի եղավ Կարոյի ձայնը.

— Տղե՛րք, ով քաղցած է, թող մոտ գա:

Շատախոս Սագոն վազեց դեպի ընթրիքի սեղանը. ես և Ասլանը մնացինք մենակ:

— Ի՞նչպես է «նա»... — հարցրեց Ասլանը դողդոջուն ձայնով:

Իսկույն հասկացա, որ Սոնայի մասին էր հարցնում:

— Այնպես, որպես էր առաջ. ժպտում է, կարմրում է հետը, խոսելիս... փախչում է, երբ ուզում ես գրկել... լաց է լինում, երբ իր հայրը սիրած աշակերտին ծեծում է... Ամենը էլի այնպես է, որպես տեսել ես: Գլխավոր փոփոխությունը, որ եղել է քո ժամանակից հետո, այն է, որ հիմա ավելի գեղեցկացել է և ավելի հասունացել է...

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա մթին դեմքը ավելի մոայլվեցավ:

— Գնանք մի բան ուտենք, դու երևի քաղցած ես, -ասաց նա բուրբուխի խոտիկներից հետո:

Խարույկից ոչ այնքան հեռու պատրաստված էր ընթրիքի սեղանը. ի՛նչ սեղան. մերկ գետնի վրա տարածել էին սփռոցի փոխարեն մի փալասի կտոր և նրա վրա դրած էր հաց, պանիր, սոխ և ավելի ոչինչ: Տղեքը բոլորել էին այդ նահապետական սեղանի շուրջը, ամեն մեկը իր վերարկուն օթոցի փոխարեն իր տակը ձգած ունենալով: Խորովածը հրացանի սուբսաներից, -որ շամփուրի տեղ էին գործածում, -տաք-տաք քաշում էին լավաշների վրա և այնպես արյունաթաթախ ուտում էին: Մի կողմում թավալված էր մի ահագին եղջերու, որից հոշոտում էին խորովածացու միսը: Նրա մոտ պառկած էր գինով լիքը տկճորը: Գավաթի տեղ գործ էին անում մի մեծ դդումի կտրած կեսը, որի ներսույքը դուրս էին տված: Նույն գավաթից ամենքը խմում էին հերթով:

— Ինձ մոտ, Ֆարհատ, — ասաց Կարոն:

Ես նստեցի նրա մոտ: Այն օրվա բոլոր անցքերը, սկսյալ հայր Թողիկի բանտից մինչև խորհրդավոր մինարեթը, իրանց ուրախ և տխուր տպավորություններով մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ ջղերը, որ ես ամեննին ախորժակ չունեի մի բան ուտելու, թեև ամբողջ օրը քաղցած էի մնացել: Տասն և երկու բոլորակ տարիներից հետո, սիրելի ընկերներիս հետ կրկին հանդիպելը թեև շատ ուրախալի է ինձ, -բայց այն օրից երբ նրանք անհայտացան, այնքան անհավատալի գրույցներ լսած էի նրանց մասին, որ բոլորովին չէի կարողանում ցրվել հին նախապաշարմունքը: Այդ մանկահասակ, ծպտյալ, կերպարանափոխ եղած փախստականները երևում էին ինձ կասկածավոր մարդիկ, մանավանդ երբ նկատում էի, որ նրանք ևս ոչ բոլորովին հավատարմությամբ վերաբերվում էին դեպ ինձ: Ես տեսնում էի նրանց մեջ մի առանձին ծածկամտություն, խիստ զգուշավոր խորհրդապահություն, որպես թե մի բանից քաշվում էին կամ վախենում էին: Ինչո՞ւ չէին կարող անկեղծ լինել ինձ հետ: Ի՞նչն էր ստիպում նրանց, որ վերադառնալով հեռավոր երկրներից, փոխանակ իրանց բարեկամների և ազգականների մոտ գնալու, նրանք ընտրել էին այդ անմարդաբնակ ավերակները: Չէ՞ որ քաղաքը շատ հեռու չէր այնտեղից, այն քաղաքը, ուր նրանք ծնվել էին, ուր մի քանիսի ծնողները դեռ կենդանի էին: Ինչո՞ւ չէր չորախացնել կարոտալի ծնողներին, մանավանդ զատկական մեծ տոնի ժամանակ, երբ հայրը, մայրը, գրկելով նրանց, «Քրիստոս հարեավ ի մեռելոցե»-ի փոխարեն պիտի ասեին. «Մեր որդին կորած էր, գտնը-վեցավ. մեր որդին մեռած էր, կենդանացավ»... Իմ մտատանջությունը, իմ նույն

Ժամուն տխրամած դեմքը չէր կարող աննշմարելի մնալ ընկերներիցս, մանավանդ Մագոյի արծվի տեսությունից, որ դարձավ դեպ ինձ այս խոսքերով.

— Կե՛ր, սիրտդ բաց արա՛, ի՞նչ ես ռեխո թթվացրել ձմեռվա երկնքի պես: Չլինի՞ թե մտածում ես, հիմա մայրս սպասում կլինի ինձ, հիմա նա ասում կլինի.-«ա իս, ի՞նչ եղավ, չեկավ որդիս, փլավը սառեց, ա իս չեկավ, որ ուտե՞... Իմ խեղճ մայրն էլ այս խոսքերը լսելով մեռավ, բայց սիրելի որդու երեսը չտեսավ... իսա ... իսա ... իսա ... -Դու էլ, Ֆարհատ, մյուս անգամ մորդ եփած փլավը չե՛ս ուտի...

Նա սկսեց դարձյալ ծիծաղել: Չատկական փլավը աղքատ ընտանիքի աղքատ գավակի համար մի այնպիսի բարիք էր, որ նա երբեք մոռանալ չէր կարող: Արևելյան կերակուրների այդ թագուհին, որ հարուստները վայելում են համարյա ամեն գիշեր, աղքատի տանը մուտք է գործում տարեն մի անգամ միայն, այն է գատկական տոնի օրը: Բայց իմ ցավը փլավը չէր, ես գիտեի, որ մեր տանը այն գիշեր փլավ չէր լինի և ոչ որևիցե գատիկվա կերակուր, որով մայրս և քույրերս կարողանային իրանց քառասուն օրվա պասը բաց անել: Ինձ միայն դուր չեկավ Մագոյի վայրենի զգացմունքը դեպի մայրական գուրջ. ես երեսս շուռ տվի նրանից և դարձա դեպի Կարոն, որ գինով լիքը ահագին գավաթը մեկնեց ինձ, ասելով.

— Խմի՛ր:

— Այսքանը չեմ կարող խմել, — պատասխանեցի ես հրաժարվելով:

— Խմի՛ր, կտվորես... -ասաց նա ժպտելով:

Ես դարձյալ հրաժարվեցա:

— Ես էլ առաջ գինու հոտը առնելիս հարբում էի.-մեջ մտավ Մագոն,-բայց հիմա՞...

— Հիմա ուրիշները քո հոտը առնելիս հարբում են...-վրա բերեց երկու անձանոթ երիտասարդներից մեկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր:

Ես ընդունեցի Կարոյի ձեռքից գինու գավաթը և դատարկեցի մինչև կեսը. այդ առաջինն էր մինչև այնօր, որ միանգամից այնքան խմեցի:

Խոսակցությունը գնալով ավելի կենդանանում էր. գինու գավաթը արագությամբ պտտվում էր. լուռ էր միայն Ասլանը, թեև նա ևս ընդունած բաժակը մինչև վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր:

Ինձ բոլորովին անձանոթ մնացին երկու երիտասարդները, որոնց մեկին կոչում էին Մուրադ, իսկ մյուսին Ջալադ: Ովքե՞ր էին նրանք կամ ո՞ր տեղացի,-ես չկարողացա գիտենալ. միայն ինձ երևում էր, որ Ջեյթունի կողմերից պետք է լինեին, և նրանց թե հագուստի ձևերը և թե բարբառը հաստատում էին իմ կարծիքը: Չգիտեմ, թե ինչո՞ւ ես այնպես հակակրոնությամբ էի վերաբերվում դեպի այդ երկու վիթխարի տղամարդիկը, որոնց թե խոսակցությունը, թե վարմունքը և թե դեմքերը արտահայտում էին կատաղի վայրենություն:

Ընթրիքը վերջացավ, երբ տկճորից գինին սպառվեցավ: Խարույկի վրա ավելացրին փայտ և կրկին մինարեթի մթին կամարները սկսեցին փայլել ծիրանի լուսով:

Այդ միջոցին նրանք սկսեցին խոսել ինձ բոլորովին անհասկանալի մի լեզվով: Խոսակցությունը, որ սկզբում մեղմ էր, հետզհետե սաստկանալով, հասավ տաք վիճաբանության: Ասվանը նույնպես սառն և հանդարտ կերպով վիճում էր, որպես ընթրիքի ժամանակ խմում էր: Մագոն չէր դադարում անընդհատ շատա-խոսելուց. նրա կատվի դեմքը բարկությունից բոլորովին լրջացել և ճակնդեղի գույն էր ստացել: Կարոն հանդարտ էր, որպես միշտ. բայց նրա ճակատի երակները հաստացել և դեմքը ավելի խոշոր գծագրություն էր ստացել, ոչ այնքան շատ խմելուց, որքան ներքին վրդովմունքից: Երկու երիտասարդները, կարծես, չէին խոսում, այլ արձակում էին մի տեսակ վայրենի հնչյուններ, որ ավելի նման էին գազանների մոնյունին: Ես սարսափում էի և միշտ սպասում էի, թե ահա վեր կկենան և միմյանց կկոտորեն:

Ես ոչինչ հասկանալ չկարողացա, թե ի՞նչ առարկայի վրա էր վիճաբանությունը, միայն նկատեցի, որ Կարոյի հեղինակությունը հաղթեց բոլորին: Այժմ խոսակցությունը սկսեց մեղմանալ և կրկին բոլորը հանգստացան: Ճշմարիտ ասած, այդ աղմկալի տեսարանը, այդ տաք, կրակոտ վիճմունքները ոչինչ բավականություն չպատճառեցին իմ մեջ, և ես երկար նրանց լսել չկարողացա: Մի տեսակ տխուր ձանձրույթ տիրեց իմ սրտին, անսովոր խմելուց գլուխս սկսեց պտույտվիլ, և շուտով իմ աչքերը ծանրացան քնով...

Թ

ԿԱՐՈՅԻ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այստեղ ես ստիպված եմ մի փոքր կանգ առնել, թողնել ընկերներիս խորհրդավոր մինարեթի մեջ և դառնալ դեպի Կարոն: Այդ անձնավորությունը, որ գլխավոր դերերից մեկը պիտի խաղա իմ պատմության մեջ, արժանի է առանձին ուշադրության:

Կարոյի իսկական անունը ես չգիտեմ, գուցե նա ինքն էլ չգիտեր, միայն հայտնի էր, որ դա մի մականուն է նրա ծագումը և ազգատոհմը թաքցնելու համար: Նա մեր քաղաքի բնիկներից չէր, ո՞րտեղացի էր, — ոչ ոք չգիտեր, միայն ասում էին, մի անգամ հայտնվեցավ մեր քաղաքում մի անծանոթ կին և բերեց իր հետ փոքրիկ Կարոյին, որին կոչում էր իրա թոռը: Զումրուղը-այսպես էր կնոջ անունը - հմուտ էր ժողովրդական բժշկության, այդ արհեստով փող էր վաստակում, ապրում էր ինքը և սնուցանում էր իր որբ թոռնիկին:

Կարոյի հետ ես ծանոթացա մեր դպրոցում. այնտեղ բոլորը, բացի վարժապետից, սիրում էին նրան, թեև նա խիստ չար և անհանգիստ երեխա էր: Չգիտեմ, ո՞րպիսի զգացմունք կապեց իմ սիրտը այդ վայրենի վագրի ձագի հետ, որից ամեն օր մի փորձանք պակաս չէր լինում: Եվ ճշմարիտ, միշտ մի վերք կարելի էր տեսնել նրա մարմնի վրա. կամ ձեռքը վիրավորված էր լինում, կամ գլուխը կոտրած, կամ երեսը ճանկոած, վերջապես միշտ անդամներից մեկը փաթաթված էր լինում:

Թեև նա խիստ բարի սիրտ ուներ, բայց անկարելի էր բոլորովին մտերիմ լինել նրա հետ: Կարոն այն գազաններից էր, որին դժվար էր ընտելացնել: Այդ պատճառով, աշակերտների ակնածությունը դեպի նա ծագում էր ավելի երկյուղից, որ ունենում են տկարները դեպի իրանցից

հզորները: Եվ արդարև, Կարոն համարվում էր մեր դպրոցի մեջ խիստ սրտոտ, համարձակ և աներկյուղ աշակերտ:

Նա խիստ վատ էր սովորում, թեև ընդունակ և բնական ձիրքերով հարուստ տղա էր: Նրա անհամբեր, անհնազանդ բնավորությունը շատ անգամ առիթ էր տալիս զեղծումներ գործել դպրոցի խիստ կարգապահությունների դեմ. շատ անգամ նա պատճառ էր դառնում աղմկալի խռովությունների: Գրգռելով աշակերտներին, հարուցանում էր նա ընդհանուր ապստամբություն վարժապետի դեմ: Այսպիսի դեպքերում նրան շատ օգնում էին Ասլանը և Սագոն. առաջինը իր խելքով և խոհեմությամբ, իսկ երկրորդը՝ իր խորամանկությամբ, որ սատանայի պես մտնում էր աշակերտների դամարը և նրանց շուր էր տալիս, որպես և ցանկանում էր:

Ես մինչև այսօր չեմ կարող երևակայել Կարոյի բնավորության գործությունը, թե ի՞նչպես նրան հաջողվում էր ազդել այն ապուշ, վարժապետի ճնշումներից հոգով և սրտով սպանված, աշակերտների վրա, որոնց երեսից երկյուղը երբեք պակաս չէր լինում, որոնց վախկոտ աչքերի մեջ միշտ կարելի էր նշմարել կույր հնազանդություն և ստրկություն: Բայց մարդկային ուժը իր մեջ աստվածային գործություն ունի, որ ստիպում է տկարներին խոնարհվել իր առջև, որ իր անձը պաշտելի է կացուցանում: Կարոն ուներ այդ հատկությունները:

Կարծես երեխաների հասակում կատարվում է նույնը, ինչ որ կատարվել էր ընդհանուր մարդկության տղայական հասակում: Ազգերի դյուցազունները, որոնց պաշտել է ամբոխը, որոնց անմահների կարգումն է դասել, եղել են նույն ազգի քաջ և հզոր տղամարդիկը, որոնք պատերազմում էին վիշապների և ամեհի գազանների հետ: Կարոն թեև այսպիսի քաջագործություններ չէր կատարում, բայց նա անում էր այն, որ մեր, երեխաներիս աչքերում ավելի մեծ նշանակություն ուներ:

Պատահում էին այսպիսի դեպքեր և այդ դեպքերը կրկնվում էին խիստ հաճախ: Ամեն երեկո, երբ աշակերտները դպրոցից վերադառնում էին իրանց տները, մահմեդականների փողոցներից անց կենալու ժամանակ, հավաքվում էին թուրքերի, պարսիկների երեխաները և ծեծում էին հայ երեխաներին: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել մի երգ, որ հնարել էին նրանք և մեզ տեսնելու ժամանակ երգում էին: Նրա բովանդակությունը մոտավորապես այս էր. «Հայը աղբի ջրաղաց է, պետք է գցել նրան տոպրակի մեջ և խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ միասին կուրանան»... Մենք ուրախ էինք լինում, երբ մեր վիրավորանքը վերջանում էր այդ նախատական խոսքերով: Բայց նրանք ծեծում էին մեզ: Աշակերտները գանգատվում էին իրանց ծնողներին, բայց ի՞նչ կարող էին անել ծնողները: Մեծերը ծեծվում էին մեծերից, իսկ փոքրերը՝ փոքրերից...

Մի անգամ Կարոն ասաց մեզ.

— Գիտե՞ք ինչ կա, տղերք, այդ թուրքի լակոտները մեզ միշտ կծեծեն, քանի որ մենք նրանց առջևից կփախչենք: Պետք է մենք էլ ցույց տանք նրանց մեր ձեռքի գործությունը:

Աշակերտներից շատերը հակառակեցին, թե դա անկարելի բան է, թե ի՞նչպես կարելի է թուրքի, պարսկի երեխայի վրա ձեռք բարձրացնել:

— Ես չեմ ասում, որ մենք հարձակվենք նրանց վրա, բայց երբ որ մեզ վրա հարձակվելու լինեն, պետք է պաշտպանվենք:

— Ինչո՞վ,-հարցրեց մեկը:

— Առաջ մեր մուշտիներով,-ասաց Կարոն,-իսկ երբ այդ չի օգնի, սկսեցեք քարերով:

Դարձյալ աշակերտներից շատերը չհամաձայնվեցան. տասն հոգի միայն ընդունեցին Կարոյի առաջարկությունը, որոնց թվում գտնվում էինք՝ ես, Ասլանը և Սագոն:

Կարոն կազմակերպեց իր փոքրիկ գունդը, ինքն առաջ ընկավ, Ասլանին և Սագոյին կարգեց վերջապահ, իսկ ինձ կանգնեցրեց մեջտեղում, որովհետև ամենից փոքրն էի: Մեր գրպանները լիքն էին քարերի գնդակներով: Այսպես սկսեցինք առաջ գնալ: Մեր ընկերներից մի քանիսը, որ չմիացան մեզ հետ, հեռվից հետևում էին մեզ, որ տեսնեն, թե ինչով կվերջանա այդ «հիմարությունը»...

Թուրքերի փողոցի մեջտեղումն էինք, երբ մի խումբ մահմեդական երեխաներ, մեզ տեսնելով, սկսեցին իրանց սովորական երգը: -Դա կովի հրավերքն էր:

— Տղերք, -ասաց Կարոն,-չվախենաք, հենց որ նշան կտամ, սկսեցեք...

Մահմեդական երեխաների խումբը մոտեցավ, մեր ճանապարհը կտրեց:

— Թողեք, որ անցնենք,-ասաց Կարոն:

— Չենք թողնի, մինչև ձեզ մոտ գտնված սպիտակ թղթերը մեզ չտաք,-ասաց նրանցից մեկը:

— Ոչինչ չեք ստանա,-պատասխանեց Կարոն:

Մահմեդական երեխաները սովորություն ունեին մեր ձեռքից խլել մեր գրելու թղթերը և երբեմն հափշտակում էին մեր գրքերը. թեև այս վերջինները նրանց պետք չէին, բայց քանի օրից հետո դարձնում էին, փոխարենը ստանալով փող, կամ մի ուրիշ բան: Մի անգամ իմ Նոր կտակարանը, որ գերի էր ընկած մի թուրք երեխայի ձեռքում, ես կարողացա ազատել, նրան տալով իմ զմելին: Ո՞վ էր սովորեցրել նրանց, թե նրանք իրավունք ունեին հափշտակելու հայ երեխաների իրեղենները...

Իսկ այս անգամ նրանց պահանջը հանդիպեց սաստիկ ընդդիմադրության: Երբ Կարոն պատասխանեց, թե «ոչինչ չեք ստանա», այդ միջոցին մահմեդականներից մեկը վրա պրծավ և խլեց նրա գդակը: Կարոն մի հարվածով ցած գլորեց անզգամին և խլեց գդակը: Առաջին անգամն էր, որ մահմեդական երեխաները տեսան «զավուրի» հարվածը և՛ այդ հանդգնությունը սաստիկ բարկացրեց նրանց:

— Սպանեցե՛ք...-ձայն տվեցին միմյանց:

— Սկսեցե՛ք...-ասաց մեզ Կարոն:

Ես երբեք չեմ մոռանա այն փոքրիկ, երեխայական կռիվը, որ սկսվեցավ մեր և նրանց մեջ: Սկզբում մահմեդականները փոքր էին թվով, բայց մի այնպիսի վայրենի ճիչ և աղաղակ բարձրացրին, որ նրանց ձայնից մի քանի բռպեթի մեջ հավաքվեցավ այնքան բազմություն, որի թիվը մեր կրկնապատիկը եղավ: Բայց ես չգիտեմ, ի՞նչ էր պատճառը, որ կովի մեջ մեզ տիրեց մի այնպիսի կատաղություն, որ բոլորովին մոռացանք, թե մենք հայի զավակներ ենք, թե մեր բազուկները կապված են, թե մենք համարձակություն չի պիտի ունենանք մահմեդականի վրա բարձրացնելու, մեր «պիղծ» և միշտ անգործության դատապարտված — ձեռքը: Կարոն մի սարսափելի փոթորիկի նման, դեպի ո՛ր կողմը և դառնում էր, իր առջևից ցած էր գլորում թուրքի երեխաներին: Նրա օրինակը մեզ սիրտ և խրախույս տվեց: Ասլանը, ասլանի3 ձագի նման, իր գորեղ ճանկերով բռնում էր նրանց, և ձեռքը կոկորդներին դնելով, կիսախեղդ էր անում: Փոքրիկ Սագոն իմ աչքում ավելի աճել և ավելի մեծացած էր երևում: Նա դևի նման կովում էր իր մարմնի բոլոր անդամներով. ձեռքով մուշտի էր խփում, ոտքով քացի էր տալիս, գլխով նաղդա էր գալիս4, ատամներով կծում էր, եղունգներով ճանկում էր: Ոչ սակավ քաջությամբ հանդիսացան և մեր մյուս ընկերները, որոնց ճարպկությունները մի առ մի նկարագրելը շատ երկար կլիներ: Միայն այսքանը կասեմ, որ բոլորից թույլը, բոլորից անվարժը կովի մեջ էի ես... Ես այս բռպեթիս էլ առանց ծիծաղի չեմ կարող գրել այս տողերը, թե ի՞նչով էի օգնում ընկերներինս.-եւ միայն գետնից ավերով հող էի վեր առնում, ցրում էի թուրք երեխաների երեսի վրա, որ նրանց աչքերը լցնեմ հողով, որ նրանց կուրացնեմ, որ ոչինչ չտեսնեն, և այսպիսով հեշտացնեմ ընկերներինս ջարդել նրանց:

Չնայելով, որ մահմեդական երեխաները մեզանից կրկնապատիկ թվով ավելի էին, այսուամենայնիվ, նրանք խույս տվեցին կովի դաշտից և սկսեցին հեռվից մեզ վրա քարեր արձակել:

— Դուք էլ քարերով...-ձայն տվեց Կարոն:

Մենք կատարեցինք նրա հրամանը: Այդ միջոցին վրա հասան մի քանի չափահաս մահմեդական պատանիներ, և մենք ստիպված էինք փախչել:

Մեր ընկերներից մի քանիսը վնասվեցան. մի տղա թևքի վրա դանակի վերք ստացավ, մի ուրիշի ատամները ջարդվեցան քարի հարվածքից, իսկ իմ գլխի փոքրիկ սպին, որի նշանը մնացել է մինչև այսօր, այն օրվանից ստացված է:

Վերադառնալով տուն, մայրս սաստիկ բարկացավ, երբ լսեց մեր «հիմարությունը»: Նա պատրաստվում էր ինձ ծեծել, որ խրատվեմ, որ թուրք երեխաների հետ գործ չունենամ, բայց գլխիցս հոսող արյունը մի փոքր մեղմացրեց նրա բարկությունը: Նա չէր մեղադրում նրանց, որ իմ գլուխը պատառել էին, այլ մեղադրում էր ինձ թե ինչո՞ւ ես մասնակցեցի կովի մեջ: Այդ պատճառով կսեց սաստիկ անիծել ինձ.

«Գետինը մտնես... գրողը տանե քեզ... չար սատանա... պատանդ կարեմ... անիծված... նաշո տեսնեմ»... և այլ այսպիսի խոսքեր:

Մյուս օրը ես դպրոց գնալ չկարողացա, որովհետև մի ամբողջ շաբաթ տանը հիվանդ պառկած էի: Այդ հիվանդությունը ազատեց ինձ մեր վարժապետի պատժից: Ինձ պատմեցին, թե բոլոր աշակերտները, որոնք մասնակցել էին կովին, սաստիկ ծեծ կերան: Նրանք ծեծ կերան նրա

համար միայն, որ թույլ չտվեցին մահմեդական երեխաներին իրանց ծեծել... Մի թե ինքը, դպրոցը, չէր պատրաստում մեզ ծեծվելու համար... մի թե նա չէր մտցնում մեր մեջ ստրկությունը...

Թեև խիստ թանկ նստեց մեր կատարած անկարգությունը, բայց նրա հետևանքը բավական օգտավետ եղավ մեզ համար: Այնուհետև մահմեդական երեխաները սկսեցին վախենալ մեզանից և ավելի հարգանքով վարվել: Եվ շատ սակավ էր պատահում, որ նրանց փողոցներից անց կենալու ժամանակ մեր ընկերները ծեծվեին, մանավանդ երբ խումբերով էին անց կենում և պատրաստ էին ընդդիմադրել:

Այդ անցքից հետո Կարոն նշանակություն ստացավ իր ընկերների մեջ, և համարյա բոլորին պաշտելի դարձավ: Ամեն մեկը խոնարհվում էր նրա հեղինակության առջև:

— Տեսա՞ք, — ասաց մեզ Կարոն մի քանի օրից հետո. — «շանը մինչև չծեծես, չի բարեկամանա»...

Այդ բոլորը «անկարգությունների խմորը» (տեր Թողիկի լեզվով) Կարոն էր: Վարժապետը վաղուց արտաքսած կլիներ այդ խռովարարին իր հիմնարկությունից, եթե մի քանի պատճառներ արգել չլիներին: Որպես վերևում ասեցի, Կարոյի տատը հմուտ էր ժողովրդական բժշկության մեջ. իր արհեստով նա վայելում էր քաղաքի ոչ միայն հայ հասարակության հարգանքը, այլև մահմեդականների մեջ մեծ պատիվ ուներ: Նրա պատվի համար Կարոյին ներում էին: Բացի դրանից, Ջուրուղը իր բժշկական հնարներով ոչ սակավ օգնում էր միշտ հիվանդ տերտերակնոջը և ամենևին վարձատրություն չէր պահանջում:

Մի դեպքի պատճառով ինքը Կարոն հեռացավ տեր Թողիկի դպրոցից:

Մեր դպրոցը ուներ մի վերակացու, որին կոչում էին Խալֆա-Թաթոս: Այդ Գովիաթը կլիներ երեսուն տարեկան, այսինքն՝ հասակովը տասն և հինգ տարի մեծ Կարոյից: Նա վախենում էր կարիճից, վախենում էր ամեն տեսակ պողոճներից և մինչև անգամ ճանճերից: Միակ արարածները, որոնցից չէր վախենում Խալֆա-Թաթոսը, էին աշակերտները: Երեխայությունից այդ տիտանը ձրի ծառայում էր, սպասավորություն էր անում տեր Թողիկի մոտ, որպեսզի նրա շնորքից, նրա գիտությունից մի մասն ստանա, որ ինքն էլ կարողանա քահանայական փիլոնը զգել ուսին և վարժապետական աստիճանին արժանանալ: Բայց խղճալին իր կյանքում մի անգամ միայն կարողացել էր եկեղեցում «Լույս զվարթ» երգել և այն օրից միշտ պարծանքով էր հիշում այդ փառքը: Աշակերտները նրան կոչում էին «դպրոցի շուն», այն պատճառով, որ ամեն օր, ճաշից հետո, յուրաքանչյուր աշակերտի սեղանից ավելցած փշրանքը Խալֆա-Թաթոսի կերակուրն էր: Բայց այնքան բազմաթիվ աշակերտներից ավելացած պաշարը դարձյալ չէր բավականանում կշտացնելու շատակեր Խալֆայի անհագ որկորը, որ պատմական Շարայի հետ կարող էր ազատ մրցություն անել: Նա, բացի դրանից, ստանում էր կաշառքներ խեղճ աշակերտներից, որոնք ծածուկ տալիս էին նրան մի ամբողջ լավաշ, որ չծեծեր, կամ իզուր չպատժեր նրանց:

Խալֆա-Թաթոսը կոչվում էր «դպրոցի շուն» առավել այն պատճառով, որ ամենին կծում էր, ամենի վրա հաչում էր, աշակերտները հանգստություն չունեին այդ բարբարոսի ձեռքից: Կարոն սաստիկ ատում էր նրան. օր չէր անցնում, որ մի խայտառակություն չսարքեր նրա գլխին: Տեսնում էս, հանգստի ժամանակ նա ման է գալիս դպրոցի բակումը կարգ պահպանելու համար. աշակերտները երկյուղածությամբ նայում էին նրա վրա. Կարոն դնի նման ծածուկ մոտենում է, քար է տալիս Խալֆայի ետևից մի աղվեսի պոչ: Նա ոչինչ չէ նկատում, շարունակում է ման գալ և

աշակերտներին սպառնալ, որ հանգիստ լինեն, մինչդեռ աշակերտների մեջ տիրում է ընդհանուր ծիծաղ և հռհռոց...

Մի անգամ կեսօրից հետո վարժապետը գնացել էր քնելու. այդ ժամանակ, ամենավուր սովորության համեմատ, մեզ հավաքում էին և ածում դասատան մեջ, որ լուռ մնանք, շարժում չգործենք, որպեսզի վարժապետի քունը չխանգարվի. որովհետև նրա սենյակը կից էր մեր դասատանը: Մենք քարե արձանների նման նստած էինք: Խալֆան երկար ճիպոտը ձեռին, փառավոր կերպով անցուդարձ էր անում դասատան մեջ, որպես սուլթանն իր պալատում: Տիրում էր գերեզմանական լռություն. ճանճի թռչելն անգամ լսելի էր լինում: Կարոն նայեց նրա վրա, և իմ կողքին խթելով, ասաց.

— Տես Ֆարհատ, այդ ավանակի ականջները եթե կտրես, մի ջուխտ լավ տրեխ դուրս կգա:

Վերակացուն, իհարկե, ոչինչ չլսեց, միայն Կարոյի սրախոսությունը Խալֆա-Թաթոսի ահագին ականջների մասին այնքան ճիշտ էր, որ ես չկարողացա իմ ծիծաղը զսպել, որով դարձրի իմ վրա ամբողջ դասատան ուշադրությունը:

— Չոքի՛ր, -գոռաց խալֆան, ցույց տալով անկյունը:

Ես պատրաստվեցա կատարել հրամանը:

— Դու չե՛ս չոքի, Ֆարհատ, -ասաց Կարոն:

— Ինչո՛ւ, -հարցրեց վերակացուն, ավելի բարկանալով:

— Նրա համար, որ ես ծիծաղեցրի նրան, նա մեղք չունի, — պատասխանեց Կարոն:

— Ուրեմն, երկուսդ չոքեցեք, -ասաց վերակացուն, կրկին անկյունը ցույց տալով:

— Ոչ ես կչոքեմ, ոչ՝ նա, -պատասխանեց Կարոն վրդովված ձայնով:

Ես նկատեցի, Կարոն գունաթափվեցավ, նրա ձեռքերը սկսեցին դողդողալ և աչքերը լցվեցան արյունով. — դրանք նրա կատաղության նշաններն էին: Չգիտեմ, վերակացուն այլևս ինչ խոսեց, միայն այն տեսա, որպես վագրը թռչում է փղի պարանոցի վրա և իր սուր ճանկերով բռնում է նրա կոկորդից, նույնպես և Կարոն բռնեց վերակացուի վզից, և մի քանի պտույտներից հետո, ահագին Գոլիաթը գլորվեցավ գետին... Կարոյի երկաթե մատները սեղմվեցան նրա կոկորդի վրա և ողորմելի սկսեց խոխոալ... Հետո թռչելով շնչասպառ Խալֆայի կուրծքի վրա Կարոն ասաց.

— Տե՛ս, ես այստեղ կչոքեմ...

Ամբողջ դասատունը հավաքվելով, հագիվ կարողացան ազատել թշվառ Խալֆային Կարոյի ճանկերից, որը այնուհետև մինչև կես ժամ ուշաթափ մնաց:

Կարոն առանց մի խոսք խոսելու, նույն բռնուկ թողեց դպրոցը և կրկին չվերադարձավ այնտեղ...

Ժ

ՋԵՆՔԵՐ

Թողնելով դպրոցը, այնուհետև Կարոն վարում էր լի փորձանքներով թափառական կյանք: Շատերը նրան համարում էին ցնորված: Լինում էր, շատ անգամ Կարոյի տատը, բոլորովին հուսահատ, բոլորովին շվարած, մութ գիշերային պահուն, գալիս էր ինձ մոտ. — «Ֆարհատ, էլի չէ երևում նա»... ասում էր խեղճ պառավը և թափում էր աչքերից ջերմ արտասուքը:

Ես գնում էի որոնելու նրան: Ո՞րտեղ ասես չէի պտռում, և գտնում էի շատ անգամ պառկած բարձր, սարսափելի քարաժայռի վրա, և կամ լուռ մտախոհության մեջ, նստած հեղեղատի ափի մոտ, հափշտակված էր լինում, աստված գիտե, ո՞ր պիսի ցնորքներով...

Ի՞նչ էր նրա դարդը, ի՞նչ էր, որ դուրս էր հալածում անբախտ պատանուն մարդկային բնակությունից: -Ես չգիտեի, միայն նկատում էի, որ նա տանջվում էր ներքին, հոգեկան անհանգստությամբ, և կարծես, իր վշտերը մոռացության տալու համար փախչում էր դեպի սարերը, դաշտերը, անտառները, -առանձնություն և ամայություն էր որոնում:

Ես նրանից չէի հարցնում պատճառը, որովհետև գիտեի նրա բնավորությունը, մի բան որ նա ինքը հայտնել չէր ուզում, եթե հարցնեիր, իսկույն կսկսեր բարկանալ: Ես հարցրի Ասլանից: Նա Ասլանին ինձանից ավելի խելացի էր համարում և շատ բաների մեջ նրա հետ խորհուրդ էր անում: Բայց Ասլանի հաղորդած տեղեկությունները այնքան մթին էին, որ կարոտ էին առանձին բացատրության:

— Ես էլ չգիտեմ, -ասաց Ասլանը, -թե ինչ սատանա է մտել նրա սրտի մեջ. սիրահարված լինել նա չէր կարող, որովհետև այդ հասակում սերը ջահիլ տղին չէ գժվացնում:

Հետո նա պատմեց, թե սուրբ Հովհաննու մատուռի տոնախմբության օրը (մի ամիս անցել էր այն օրից) Կարոն էլ ուխտավորների թվումն էր: Այնտեղ հավաքվել էին Սալմաստա ամբողջ գավառից ոչ միայն հայեր, այլ բազմաթիվ օտարազգիներ ևս: Տոների սովորական հանդեսների համեմատ կատարվեցան զանազան խաղեր: Բոլոր մրցությունների մեջ, որ տղամարդիկ իրանց շնորհքը ցույց տալու համար կատարում են այս տեսակ հանդեսներում, Կարոն նշանավոր գտնվեցավ: Զիարշավների մեջ նա բոլորին հաղթեց. ըմբիշների մեջ իր հասակակիցներից մեկը չգտնվեցավ, որ նրա կողքը գետնին խփեր. մուշտեկոնի մեջ բոլորը փախչում էին նրա առջևից. վազ տալու մեջ նա եղջերուից ավելի արագավազ էր, մի խոսքով, բոլոր խաղերի մեջ նա ցույց տվեց զարմանալի ճարպկություններ: Կարոյի այդ արիությունները նրա վրա դարձրին հանդիսականներից մեկի, որսորդ Ավոյի ուշադրությունը, որ համբուրեց նրա ճակատը և հրավիրեց իր մոտ ճաշ ուտելու: Այնտեղ հավաքված էին մի քանի անձանոթ, կասկածավոր մարդիկ: Կարոն նրանց մեջ չափազանց ուրախ էր, անդադար երգում էր, մինչև անգամ պար էր գալիս: Նա մնաց որսորդի մոտ ամբողջ գիշերը, բոլորովին մոռանալով Ասլանին, որի հետ միասին սուրբ Հովհաննես ուխտ էին գնացած: -Ահա բոլորը, ինչ որ կարողացավ հաղորդել ինձ Ասլանը և ավելացրեց.

— Այն օրից, երբ Կարոն հարաբերություններ սկսեց որսորդի հետ, նրա մեջ նկատվում են շատ փոփոխություններ:

— Երկա՞ր ժամանակ է, որ նա ծանոթություն ունի որսորդի հետ,-հարցրի ես:

— Դպրոցը թողնելուց հետո,-պատասխանեց Ասլանը, — և այդ ծանոթությունը բուլբուլին խելքից հանեց Կարոյին:

Ես այն ժամանակ չէի կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչով որսորդը կարող էր Կարոյին խելքից հանել: Որսորդը մեր դրացին էր և ամենալավ դրացին, ես երեխայությունից ճանաչում էի նրան. նա մի այնպիսի մթին, լուռ, խորամիտ մարդ էր, որ հազիվ թե կբացվեր մեկի հետ, ուր մնաց Կարոյի նման անփորձ պատանու հետ: Նրանից անկարելի էր մի բան հասկանալ: Ես այսքանը միայն գիտեի, որ նա շատ բարի մարդ էր, թեև ուրիշները նրան վատ էին համարում, և մի այսպիսի բարի մարդը ոչ ոքին խելքից չէր հանի, ոչ ոքին չար ճանապարհի վրա չէր տանի:

Ինքս էլ էի նկատում, որ Կարոն խիստ հաճախ անգամ գնում էր որսորդի խրճիթը, երբեմն ես էլ նրա հետ էի լինում, երբ օրը կիրակի էր և դպրոցից ազատ էի: Որսորդը տալիս էր մեզ վառող, որպես երեխաներ, խաղ անելու համար. մենք նրանից շինում էինք ֆշանքներ և թոցնում էինք օդի մեջ. այդ մեծ զվարճություն էր պատճառում մեզ: Երբեմն իր հրացանն էր տալիս, մեզ վարժեցնում էր, թե որպես պետք էր լցնել, որպես պետք էր արձակել, կամ որպես պետք էր նպատակին դիպցնել: «Սովորեցեք, ասում էր նա, մի օր ձեզ հարկավոր կլինի հրացանը»... Շատ անգամ Կարոյին տանում էր իր հետ որսի, երբ մոտ տեղ էր գնում, բայց ինձ ամեննին չէր տանում, որովհետև ես շուտով հոգնում էի:

Ես սաստիկ սեր ունեի դեպի հրացան գործիքները. վառողի խեղդող ծուխն անգամ ախորժ էր թվում ինձ: Բայց մենք այնքան աղքատ էինք, որ ես չէի կարող գնել երկաթից շինված հրացան զենքեր. ես այսպիսի զենքերը ինքս էի պատրաստում եզան կամ ոչխարի ոտքերի ոսկորներից: Կտրելով ոսկորի մի ծայրը, և մյուս ծայրում մի ծակ բաց անելով, իմ թվանքի խողովակն արդեն պատրաստ էր. հետո խիստ ճարտարությամբ հագցնում էի նրան մի կտոր փայտի մեջ, որը ծառայում էր կոթի տեղ, և պինդ կապում էի թելով: Մինչև այսօր իմ աջ հոնքի ծայրին մնացել է փոքրիկ սպի, տեսնողը կմտածե, թե խենջավով ծակած են, բայց ոչ, իմ ոսկրյա հրացանը երբ պայթեց, նա թողեց երեսիս վրա այդ նշանը: Մայրս սաստիկ բարկացավ, երբ պատահեց ինձ այդ վերքը: «Գրո՞ղը տանե՞քե՞զ,-ասաց նա,-դու վերջը վառողով պիտի մեռնես»... և արգելեց զենքերի հետ խաղալ: Այդ պատճառով, երբ իմ քեռի Մինասը ընծայեց ինձ մի փոքրիկ հրացան, ես մորս երկյուղից մեր տունը չբերեցի, այլ ծածուկ պահում էի Կարոյենց տանը, և գնում էի այնտեղ, միասին բանեցնում էինք:

Ես չեմ կարող ճշտությամբ բացատրել, արդյոք ինչի՞ց էր, որ ես սիրում էի զենքեր. արդյոք նրա համար, որ քեռիներիս արհեստանոցում միշտ զենքեր էի տեսնում. արդյոք նրա համար, որ որսորդը միշտ հրապուրում էր ինձ իր վառողով և հրացանով, թե նրա համար, որ իմ ընկեր Կարոն նույնպես սիրում էր զենքեր: -Ոչ այս և ոչ մյուսը, այլ ես կարծում եմ, որ ամեն երեխայի բնության մեջ կա այդ սերը, նախքան մարդ լինելը նա ձգտում է զինվոր լինել. և եթե վերջը հանգչում է նրա մեջ այդ զգացմունքը, դրա պատճառն է կյանքը և տարապայման կրթությունը...

Երբ վարժապետս առաջին անգամ տվեց իմ ձեռքը փետուրե գրիչը իմ մեջ ծագեց մի ծիծաղելի միտք . — « Ի՞նչ լավ կլինեք, որ այդ գրիչը փոքր-ինչ հաստ ու պինդ լինեք, ես նրանից հրացան կշինեի, կոթ էլ չէր ուզենա»... Իմ մտածությունը թեև երեխայական էր, բայց համեմատությամբ

սխալ չէր, որովհետև փետուրե գրիչն էլ հրացանի խողովակի ձև ունի: Իսկ փայտից խենջար, թուր, սուր, աղեղն, նետ, նիզակ և այլ զենքեր շինելու մեջ ես կատարյալ վարպետ էի. այդ էր պատճառը, որ որսորդն աշխատում էր համոզել մորս, որ նա հանձներ ինձ քեռիներիս արհեստանոցը, զենք շինել սովորեի: Բայց մայրս չէր համաձայնվում. նա մինչև անգամ մեղք էր համարում սովորելը այն արհեստի, որ պատրաստում է մարդիկ կոտորելու գործիքներ: Տեր Թողիկն էլ միևնույնն էր կրկնում:

Բայց Կարոն ինձանից ավելի ազատ և ավելի բախտավոր էր, նա ոչ մայր ուներ, ոչ հայր և ոչ էլ վարժապետ. ոչ ոք նրան չէր արգելում հետևել բնության ձայնին. տատը չէր ճնշում նրան, և որսորդի ազդեցության ներքո նա դարձավ բոլորովին ուրիշ տղա, քան թե էին նրա բոլոր ընկերները: Այն օրից, որ թողեց դպրոցը, ես ինքս մեծ փոփոխություն էի տեսնում նրա մեջ: Ես լսում էի նրանից ինձ համար շատ անհասկանալի խոսքեր. մի անգամ ասաց նա.

— Ֆարհատ, մեր գյուղացիները շատ աղքատ են, կան ընտանիքներ, որ հաց չունեն ուտելու:

— Դու ի՞նչ գիտես, — հարցրի ես:

— Որսորդի հետ երեկ ման եկանք մի քանի գյուղեր. նա ինձ ներս տարավ գյուղացիների խրճիթները. ես տեսա սարսափելի չքավորություն:

— Ի՞նչ է պատճառը:

— Այդ մահմեդականները մեր գյուղացիների արյունը ծծում են: Այդ խաները, բեգերը նրանց կյանքը բոլորովին մաշում են: Որսորդը ինձ բացատրում էր, թե ինչ պետք է արած, որ գյուղացիները ավելի հանգիստ և ավելի կուշտ լինեն:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. նա շարունակեց.

— Ֆարհատ, քանի օր առաջ տեսա, մի գյուղացու կապած, ծեծում էին նրա համար, որ չէր գնացել խանի համար ձրի բանելու: Խեղճը իր ընտանիքի միակ աշխատող մարդն է, եթե նա միշտ խանի համար ձրի բանե, էլ ո՞վ կկերակրե նրա երեխաները: Ֆարհատ, հենց որ տեսա, սիրտս այրվեց, էլ չկարողացա արտասուքս պահել...

Ահա այսպես, միշտ գյուղացիներ, միշտ գյուղացիների մասին էր խոսում նա: Ես մտածում էի, թե ինչո՞ւ տղան ցնորվել է. նրան ի՞նչ փույթ, որ գյուղացիները ուտելու հաց չունեն կամ նրանց տանջում են: Լավ չէ՞, ասում էի, որ իր փորի համար մտածե. ինքը ավելի բախտավոր չէ այն թշվառներից, որոնք գիշերները սոված են պառկում:

Իհարկե, այդ մեծ փոփոխություն էր Կարոյի բնավորության մեջ: Նա առաջ սովորություն ուներ խոսել Քորօղլիի, Ռուստամի, Չալի և դրանց նման հերոսների մասին, որոնց պատմությունը լսել էր աշուղների վեպերի մեջ, կամ խոսում էր գեղեցիկ աղջիկների վրա և ծաղրում էր նրանց այս և այն թուլությունները: Հանկարծ բոլորը մոռացավ նա, սկսեց գյուղացիների մասին խոսել, նրանց վրա մտածել: Ո՞վ մտցրեց նրա մեջ այդ ցնորքը: — Ես չգիտեի, միայն Ասլանը վերաբերում էր որսորդ Ավոյին:

ԺԱ

ՂԱՐԱ-ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մի անգամ Կարոն ինձ ասաց.-Ֆարիատ, տատս շատ հիվանդ է, ես մենակ եմ, գնանք մեր տուն, այս գիշեր մեզ մոտ կացի՛ր:

Ես գնացի: Կարոյնց բնակարանը շատ հեռու չէր մեր տնից: Ես գտա Զոււրուդին, արդարև, ծանր հիվանդության մեջ. խեղճ կնոջ միայն մորթն ու ոսկորն էր մնացել. շունչը հազիվ ելումուտ էր անում: Երբ մեզ տեսավ նա, փոքր-ինչ հոգի առավ, խնդրեց գլուխը վեր բարձրացնել և բարձերը նեցուկ տալ մեջքին, որ կարողանա նստել: Կարոն կատարեց նրա ցանկությունը: Հնոցի մեջ վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, և կարմիր լույսը ծավալվելով փոքրիկ խրճիթի մեջ, լուսավորում էր հիվանդի մաշված, դալկացած դեմքը:

Հիվանդը կանչեց Կարոյին, նստեցրեց իր մոտ, և նրա ձեռքը առնելով իր ոսկրացած ափի մեջ, ասաց թույլ և դողդոջուն ձայնով.

— Ես մեռնում եմ, Կարո, քանի որ բերանս փակված չէ, թող լեզուս բաց անե քեզ այն գաղտնիքը, որ այսքան տարի ծածուկ էր պահված:

Նա պատմեց, թե ինքը Կարոյի ոչ տատն է, ոչ նրա ազգականը, այլ սկզբում Կարոյի հոր տան աղախինն է եղել, իսկ հետո դարձավ նրա դայակը: Նա պատմեց, թե Կարոյի հայրը կոչվում էր Միր-Մարտո, նա պատկանում էր Ղարա-մելիքների ընտանիքին, որ սերված էր հայոց մի հին իշխանական տոհմից: Դարերի ընթացքում այդ տոհմի բախտը նույնքան փոփոխության է ենթարկվել, որքան փոփոխական, հեղհեղուկ է եղել Հայաստանի դրությունը: Նա բարձրացել և խոնարհվել է իշխանության, աստիճանի բոլոր ելևէջների մեջ, երբեմն տիրող իշխան, երբեմն հասարակ տանուտեր, երբեմն տաժանակիր հողագործ,-բայց երբեք չէ կորցրել իր ազնվապետական ոգին: Պարսից մարզպանների ժամանակ այդ տոհմը դեռ պահպանել էր հզոր նախարարի արտոնությունները, բայց արաբացոց արշավանքների ժամանակ նա բավական ընկավ, երբ այդ ցեղի նշանավոր իշխանները բռնվելով, տարվեցան Դամասկոս և այնտեղ գլխատվեցան: Նրա մի ճյուղը բոլորվին ոչնչացավ հունաց Կյուրապաղատների օրերում: Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ այդ ցեղից մի տղամարդ, որ իր թուխ դեմքի պատճառով ստացել էր թաթարների խանից «Ղարա-մելիք» կոչումը, կրկին գորացավ: Նրա անունով այդ տոհմի ներկայացուցիչները սկսվեցան կոչվիլ Ղարա-մելիքներ: Հայաստանի հեղաշրջումների փոթորիկների մեջ այդ տոհմը անդադար արմատախիլ լինելով հայրենի երկրից, տարուբերվել է երբեմն Արարատ, երբեմն Վասպուրական, երբեմն Ատրպատական և երբեմն Փոքր-Հայքի կողմերը: Իսկ վերջին դարերում, երբ Վասպուրականի մեջ գորացան քրդերը, Ղարա — մելիքներից մեկը, Մարաշի կողմերից փախստական գալով, հաստատվեցավ Վանա ծովակի հարավային ափերի մոտ: Քուրդ ցեղապետների հետ դաշնակցելով, նա հետզհետե ընդարձակեց իր իշխանությունը և տիրում էր ամբողջ Ռշտունյաց գավառի վրա: -Դա էր Կարոյի հայրը՝ Միր-Մարտոն: «Միր» տիտղոսը ստացավ նա քրդերից, որ նշանակում է տեր, իշխան, պետ: Նրա հզոր ամրոցը գտնվում էր Ոստանի մոտ, մի լեռան անմատչելի բարձրավանդակի վրա, մի կողմից ծփում էր ծովակը, մյուս կողմից, շրջապատած էր սարերի պարսպաձև շղթաներով:

Միր-Մարտոն, որպես տեղային հայերի պետը, էր միևնույն ժամանակ ամենահարուստ մարդը ամբողջ գավառի մեջ: Նա ուներ մի առանձին սնահավատություն դեպի յոթնյակ թիվը և այդ պատճառով իր բոլոր հարստությունը բաժանած էր յոթն մասների վրա: Նա ուներ յոթն ջրաղաց, յոթն ձիթհան, յոթն այգի, յոթն անտառ: Նրա տնից դուրս էր գալիս յոթն գութան, որ մշակում էին յոթն անգամ յոթ անասուն օրավար հող: Նրա սեփական արոտատեղերում արածում էին յոթն հոտ ոչխարներ, յուրաքանչյուր հոտը միագույն, մեկը ճերմակ, մյուսը սև, երրորդը շիկագույն, չորրորդը խայտաճամուկ, հինգերորդը մոխրագույն և այլն: Նույն խորհրդավոր թիվն ունեին նրա ձիերի, կովերի, գոմեշների երամակները: Այդ բոլորը պիտի մնար որպես ժառանգություն նրա յոթն որդիներին, որոնցից ամենակրտսերն էր Կարոն:

Միր-Մարտոյի օրըստօրե գորանալը, նրա հաջողությունները մշտական կռիվների մեջ, գրգռեց մի հարևան քուրդ ցեղապետի նախանձը: Նա չկարողանալով բացարձակ կերպով վնասել նրան, սկսեց դիմել խորամանկության. բարեկամություն հաստատեց Միրի հետ, ձևացրեց իրան նրա ամենամտերիմ դաշնակից: Եվ մի անգամ, խաբեությամբ Միրին իր մոտ հյուր կանչելով, ընթրիքի ժամանակ հրամայեց նրան ցած գլորել իր բերդի բարձրությունից:

Կարոյի հայրը այսպես նենգությամբ սպանվելէն հետո, նրա ամբողջ ընտանիքը զոհ եղավ քուրդ բռնակալի բարբարոսությանը, բոլորը սրից անցան. ողջ մնաց միայն փոքրիկ Կարոն, որին իր դայակը– Զոււմրուդը – փախցնելով, թաքցրեց մի ասորու տան մեջ:

Հիվանդը վերջացրեց իր պատմությունը այս խոսքերով.

— Այն սարսափելի կոտորածի միջոցին, քո մայրը, Կարո, կուրծքից խենջարով խոցված, մի ձեռքով բռնել էր վերքը, մյուս ձեռքով քեզ հանձնեց ինձ, ասելով. «Ա՛ն, Զոււմրուդ, եթե աստված կհաջողե ազատել երեխայիս, սովորեցո՛ւր նրան վրեժխնդիր լինել»... Այդ խոսքերի հետ նազելի տիկինս ավանդեց հոգին:

Բոլոր պատմության ժամանակ Կարոն հանգիստ էր. նրա դեմքի վրա ես նկատում էի մի տեսակ զարմացում, մի տեսակ ապշություն, որ առաջ էին գալիս անագան ինքնաճանաչության զգացմունքից: Անտեր, անտուն, թափառաշրջիկ պատանին հանկարծ զգում էր իր երակների մեջ իշխանական արյան հոսումը: Բայց երբ նա լսեց պառավի վերջին խոսքերը, նրա դեմքի արտահայտությունը իսկույն փոխվեցավ. շրթունքը սկսեց դողդողալ, աչքերի մեջ փայլեց կատաղի բարկություն: Կարծես այն լուռ, զայրացած դեմքի վրա ես կարդում լինեի– «Երդվում եմ իմ մոր սուրբ հիշատակով, որ ես անպատճառ վրեժխնդիր կլինեմ»...

— Ես չկարողացա ավելի վաղ հայտնել քեզ, Կարո, մորդ կտակը,-շարունակեց պառավը,- որովհետև դու շատ փոքր էիր: Սպասում էի, մինչև մեծանաս, մինչև ավելի հասունանաս: Ես ոչինչ չկարողացա սովորեցնել քեզ: Բայց քո հոր պատմությունը բավական է վրեժխնդրության դաս լինելու համար: Ես մեռնում եմ հանգիստ սրտով, որովհետև գիտեմ, ինձանից հետո մի ավելի հմուտ, ավելի փորձված ձեռք քեզ պիտի առնե իր պաշտպանության ներքո: Լսի՛ր նրա խրատները և ոգևորությամբ ընդունիր ինչ որ կներշնչե նա քո մեջ: Այդ ազնիվ մարդը քո հոր բարեկամն է և նրա գավառի հինգ տանուտերներից մեկը: Նա ևս ենթարկվեցավ միևնույն բարբարոսություններին, քո հոր տունը բնաջինջ լինելուց հետո: Այդ պատմությունը գուցե նա ինքը կհահողորդե քեզ:

Պատավի վերջին խոսքերը որսորդ Ավոյի մասին էին: Ուրեմն նա հասարակ մարդ չէր. որսորդի ծպտյալ դիմակի տակ ծածկված էր մի խորհրդավոր անձնավորություն: Այդ բուպեից ես հասկացա նրա առանձին ուշադրության գաղտնիքը, որ ուներ դեպի Կարոն:

— Այժմ փակի՛ր իմ աչքերը,-շարունակեց հիվանդը, գլուխը ցած թողնելով բարձի վրա: -Եթե կուզես կրկին ձեռք բերել քո հոր իշխանությունը, դու կգտնես այն փոքրիկ սնդուկի մեջ բոլորը, ինչ որ քեզ հարկավոր է...

Նա աշխատեց ձեռքը մեկնել դեպի պատուհանը, ուր դրած էր փոքրիկ սնդուկը, բայց ձեռքը թուլացավ, ընկավ վերմակի վրա:

Նրա աչքերը կրկին բացվեցան և անշարժ նայում էին դեպի երկինքը: Կարծես այնտեղ, վերին երկնակամարի այն կողմը, նրա առջև բացված լինեք հավիտենական աթոռը, և նա շնորհ, գորություն, հաջողություն էր մաղթում այն էակի համար, որին իր ձեռքով էր սնուցել, իր բազուկների վրա էր մեծացրել:

Նրա ալևոր գլուխը թեքվեցավ, երեսի վրա երևացին մի քանի ցնցումներ, աչքերը դարձյալ փակվեցան...

— Նա մեռա՛վ...-բացականչեց Կարոն, առանց մի կաթիլ արտասուք անդամ աչքից թափելու:

Ես զարմանում էի նրա քարասրտության վրա: Ո՛րպես սառնությամբ լսեց այդ բոլորը: Կարծես, նա ամենը գիտեր, կարծես, դայակի պատմածները նրա համար նոր բաներ չլինեին: Բայց նա ոչինչ չգիտեր իր ծագումի մասին, նա իրան միշտ համարում էր պատավ Զումրուդի թոռը:

Ես սխալվում էի: Կարոն բոլորովին հանգիստ չէր: Նրա կերպարանքի գունաթափ, միևնույն ժամանակ խաղաղ կեղևի տակ բորբոքվում էր մի սարսափելի կրակ, որ նմանում էր ծածկված հրաբուխի: Նրա սիրտը փոթորկվում էր կատաղի խռովության մեջ: Ես այն ժամանակ չէի կարող հասկանալ նրա բնավորության բոլոր գորությունը, թե որքան զգացմունք, որքան կամքի ուժ կար այն անչափահաս պատանու մեջ, իսկ այժմ բոլորը հասկանում եմ, նա ծածկեց մեռնող կնոջ երեսը, և մի քանի բուպե լուռ ու անշարժ նստած էր նրա մոտ:

Ես բաց արի այն փոքրիկ արկղիկը, որը հիվանդը ցույց տվեց իր հոգեվարքի միջոցին: Նա լիքն էր զանազան հին, ցեց կերած թերթերով, որոնք գրված էին պարսից, արաբացոց, հունաց, թուրքաց և հայոց լեզուներով: Նրանց վրա դրոշմված էին մեծ և փոքր կնիքներ: Մագաղաթի գրվածքը դարերի ընթացքում բոլորովին գունատվել և մուգ-դեղին գույն էր ստացել: Կարոն խլեց իմ ձեռքից հրովարտակները և բոլորը միասին նետեց հնոցի մեջ: Կրակը բորբոքվեց, և Ղարա-մելիքների ավելի քան հազար տարվա տոհմային վկայականները մոխիր դարձան:

— Ինձ պետք չէ արտոնական իշխանությունը, որ իբրև ողորմություն շնորհված է եղել իմ պապերին, — ասաց Կարոն խորին վրդովմունքով: — Ես պիտի աշխատեմ չտվորել մուրացկանություն: Եթե կհաջողվի ինձ կրկին ձեռք բերել այն, ինչ որ կորցրել են իմ նախնիքը, — այդ պետք է լինի իմ սեփական ջանքով: Սրով, բռնի ուժով խլածը պետք է սրով վերադարձնել: Բայց ինչ որ ամենաթանկագինն է ինձ համար,-դա է իմ ծնողների արյունը: — Ահա՛ ամենագլխավոր պահանջը, որ պիտի տուժել տամ մեր թշնամիներին...

Այդ խոսքերը զարթեցրին իմ հիմար գլխում մի միտք, որ մինչև այն բուռն մնացել էր խուլ, անշարժ, անկերպարան: Մի՞թե իմ հոր արյունը նույնպես չէր բողոքում արդարության աստանի առջև, մի՞թե նա գերեզմանից չէր կոչում որդուն վրեժխնդիր լինել: Թուրքը թուրքի հետ գրավ եկավ և իր սրի գորությունը փորձելու համար, մի հարվածով կտրեց իմ հոր պարանոցը և ստացավ մի ֆինջան գահվե... Ո՛րքան նախատինք, ո՛րքան ցածություն էր այդ, իր կյանքով լինել առարկա մի այդպիսի բարբարոսական կատակի...

Հնոցի մեջ մագաղաթը դեռ այրվում էր. կապտագույն բոցերը դեռ պլպլում էին:

— Տե՛ս, այլևս ի՞նչ կա այնտեղ,-հարցրեց Կարոն, ցույց տալով սնդուկը:

Հատակի վրա մնացել էր փղոսկրյա մի տուփ. ես բաց արի տուփը. նրա մեջ դրած էր մի փոքրիկ մեղալիոն, ոսկուց շինած և ադամանդներով զարդարած, որի վրա հմուտ ճարտարությամբ նկարված էր մի գեղեցիկ կանացի գլուխ: Այդ Կարոյի մոր պատկերն էր: Նա առեց իմ ձեռքից մեղալիոնը, մի քանի վայրկյան նայեց նրա վրա, հետո թաքցրեց իր ծոցում: Այն ժամանակ միայն նկատեցի՝ նրա աչքերից գլորվեցան մի քանի կաթիլ արտասուք գունաթափ, տխուր դեմքի վրա:

Նա իսկույն սրբեց արտասուքը, որ ես չտեսնեմ, դարձավ դեպ ինձ, ասելով.

— Երդվի՛ր, Ֆարհատ, որ այդ բոլորը, ինչ որ լսեցիր, ինչ որ տեսար այստեղ, կմնան քեզ մոտ որպես գաղտնիք:

Ես երդվեցա:

Այդ անցքից երեք օր հետո Ձումրուդին թաղեցին: Ամբողջ քաղաքը ցավեց նրա համար: Նա իբրև բժիշկ այնքան բարի էր, որ չկար մի աղքատ, որ նրա օգնությունը վայելած չլիներ:

Նրա թաղումից հետո Կարոն այլևս չէրևաց: Կարոյի հետ անհայտացան մեր քաղաքից երեք հոգի — որսորդ Ավոն, Ասլանը և Սագոն: Ու՛ր գնացին,-ոչ ոք չգիտեր...

Ժ՛

ՄԹԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔ

Դառնանք դեպի մեր պատմությունը:

Վաղ առավոտյան, դեռ արևը չծագած, ես զարթեցա: Ես ինձ գտա խորհրդավոր մինարեթում, պառկած ցամաք տերևներից կազմված անկողնի վրա: Գլխիս տակին, բարձի փոխարեն, դրած էր մի խուրձ խոտ: Կարոյի վերարկուն ծածկում էր ինձ վերմակի տեղ: Երևում էր, ընկերներս խնամք էին տարել իմ հանգստության համար, որովհետև դեռ չէի սովորած բացօթյա կյանքի խստություններին:

Երկու զեյթունցիները չկային: Մյուսները՝ Կարոն, Ասլանը, Սագոն — դեռ քնած էին մերկ գետնի վրա, առանց ծածկոցների: Նրանց քունը ծանր էր և խորին: Ինձ երևում էր, թե ամբողջ գիշերը

արթուն էին մնացած. երևում էր, հենց նոր դարձել էին մի հեռու տեղից... որովհետև նրանց տրեխների ցեխը դեռ թաց էր: Նրանք պառկել էին առանց հանվելու, իրանց հագուստով, մինչև անգամ ոտնամաններով: Նրանք կրած ունեին և զենքեր, բայց գիշերը, թե ընթրիքի ժամանակ, թե վիճաբանության միջոցին, նրանց վրա զենքեր չտեսա, բացի մի-մի դաշույնից: Ուրեմն նրանք գիշերը այստեղ չէին մնացած, մտածում էի ես, ուրեմն ինձ հարբեցրին, քնացրին, որ չիմանամ, թե դեպի ո՞ր կողմն են արշավանք գործում...

Բայց ո՞րտեղ կորան այն երկու ծածկամիտ զեյթունցիները, ինչու՞ չմնացին այստեղ, ինչու՞ Կարոն չձանթացրեց ինձ նրանց հետ և ոչ ասաց, թե նրանք ովքեր են... Մի՞ Բթե նա չի հավատում ինձ: Ահա այդ հարցերը զբաղեցրին իմ միտքը, երբ առավոտյան զարթեցա խորհրդավոր մինարեթի մեջ:

Ինձ թվում էր, թե ես ընկած եմ մի կախարդված ամրոցի ավերակների մեջ, թե մի դյուրական ձեռք ինձ բերեց այդ դիվաբնակ ավերակներում, թե Կարոն, Ասլանը, Սագոն, — այդ բոլորը առաչոք և խաբեական պատկերներ էին: — «Չէ՛, մտածում էի ես, թողնեմ, փախչեմ և հեռանամ այստեղից, գնամ մորս մոտ, հնազանդ գլուխս խոնարհեցնեմ նրա առջև և ասեմ. «Ես քեզանից չեմ հեռանա, միշտ կաշխատեմ քեղ համար և քույրերիս համար, միայն ինձ վարժատուն մի՛ ուղարկիր»:

Իսկ երբ վարժապետիս սարսափելի պատկերը ալքիս առջևն էր գալիս, իսկույն սթափվում էի, կրկին լուծվում էր դյուրական թիլիամանը, և ես զգում էի, թե իրականության մեջ եմ գտնվում, թե այս բոլորը, ինչ որ տեսնում էի, երևակայության ցնորքներ չէին: Իսկույն փոխում էի միտքս. — «Չէ՛, ասում էի, երազ չե՛ իմ տեսածը և ոչ կախարդություն. դրանք իմ լավ ընկերներն են՝ Ասլանը հրեշտակի սիրտ ունի, Կարոն հենց վարժարանում եղած ժամանակ սիրում էր ինձ, Սագոն նույնպես բարի տղա է, նրա սիրտը այն չէ, ինչ որ լեզուն է: Չէ՛, կմնամ այստեղ, դրանցից չեմ բաժանվի»...

Մինչև ես այսպիսի խորհրդածությունների մեջ էի, աչքս ընկավ պառկած ընկերներիս վրա. չգիտեմ ինչու՞ ես հիշեցի մի գրույց, որ շատ անգամ լսել էի տատիս հեքիաթների մեջ: Ինձ երևաց, որպես թե, այդ երեք երիտասարդները երեք հսկաների ձագեր լինեին, որոնց մայրը կաթի փոխարեն կերակրում էր ադամորդու արյունով... Ո՞րտեղից ծագեց իմ մտքում մի այդպիսի օտարոտի համեմատություն...

Կարոյի քունը անհանգիստ էր. երևում էր, նա գտնվում է երազների սարսափելի խոռվության մեջ. — «Կսպանեմ, թե չտաս» — «ո՞ւր ես փախչում» — «Իմ գնդակը ավելի սրընթաց է, քան քո ոտները» — «Ասլա՛ն, սատկացրու նրան» — «Սագո, զգույշ, մարդ չտեսնե» — «նրանք այս կողմից փախան»... Ահա այսպիսի անկապ խոսքեր էին լսվում նրա բերանից: Նա խոսում էր խառն, զանազան արևելյան լեզուներով:

Ասլանի քունը հանգիստ էր, որպես երեխայի քուն: Երբեմն նրա գեղեցիկ շրթունքը ցնցվում էր թեթև ժպիտով: Նա լուռ էր: Մի անգամ միայն նա արտասանեց անունը «Սոնա»: — Խե՛ղճ տղա, մտածում էի ես, նա ինձանից առաջ սիրում էր նրան... գուցե այժմ տակավին սիրում է...

Սագոն իր երազների մեջ նույնպես ծիծաղելի էր, որպես արթուն ժամանակը. մեկին ջիգրացնում է նա: Նրա դեմքի վրա նկատվում էին հեզնական ծամաճռություններ:

Արշալույսը սկսել էր շառագունել: Ամեն կողմից լսելի էին լինում թռչունների ուրախ, ծլվլուն երգերը: Մինարեթի վերի հարկերում բուն դրած վայրենի աղավնիները այս կողմ և այն կողմ էին թռչկոտում և նրանց թևքերի թափ տալուց աշտարակի կամարները թնդում էին խուլ որոտումներով:

Ես ձանձրացա երկար պառկելուց, վեր կացա, մոտեցա Կարոյին և, նրա վերարկուն իր վրան ծածկելով, կանգնեցա նրա մոտ: Նա տարածված էր գետնի վրա, որպես մի ահագին պղնձե արձան, մթին, հսկայատիպ կերպարանքով: Նրա լայն կուրծքը անհանգիստ կերպով բարձրանում և ցածրանում էր: Երկար ես խորին պատկառանքով նայում էի այդ վեհափառ պատկերի վրա, մինչև իմ սիրտը լցվեցավ մի ջերմ, եղբայրական զգացմունքով. ես խոնարհվեցա և մի համբույր քաղեցի այն շրթունքներից, որոնցից շատ անգամ լսել էի այդ խոսքերը. «Ֆարհատ, ես քեզ շատ եմ սիրում»:

Նա մի թեթև շարժում գործեց և կրկին խորասուզվեցավ ծանր քնի մեջ: Ես հեռացա:

Դեռ երեխայության ժամանակից, այն ավերակները, որոնցով շրջապատված էի, այն մինարեթը, որի մեջ այժմ գտնվում էի, միշտ մի առանձին դյուրական տպավորություն էին գործում ինձ վրա: Ես լսել էի նրանց մասին շատ առասպելական զրույցներ: Բայց առաջին անգամն էր, որ գտնվում էի այնտեղ, թեև այդ ավերակներն ունեին մեր քաղաքից հազիվ քառորդ մղոն հեռավորություն: Մարդիկ, մի առանձին սնահավատությամբ, վախենում էին մոտենալ նրանց: Բայց նույն ժամուն ինձ ևս անհասկանալի մի հետաքրքրություն քարշում էր իմ սիրտը դեպի վեր, դեպի այն հսկայական շինվածքի գագաթը. այնտեղից ես ցանկանում էի նայել դեպի աստուծո գեղեցիկ աշխարհը:

Խորին երկյուղածությամբ ես ոտք կոխեցի առաջին սանդուղքի վրա, սկսեցի բարձրանալ: Ամեն տեղ տիրում էր դատարկություն. ամեն տեղ ոչ այնքան ժամանակը, որքան կույր խառնիճաղանջի մոլեռանդությունը ավերակ էր դարձրել ճարտարության այն հրաշալի գործը, համարելով նրան մի կախարդված մնացորդ «ջինների» թագուհու ամբողջից: Ես բոլորովին հոգնեցա, մինչև հասա մինարեթի գագաթը: Ա՛խ, որքան բարձր էր նա: Ամբողջ սալմաստը, լուսավորված արեգակի առաջին ճառագայթներով, դրած էր իմ առջև, որպես մի գեղեցիկ պատկեր, նկարած զանազան գույներով: Գյուղերը, այգիները, ձեռնատունկ անտառները, լավ մշակված դաշտերը, բոլորը միախառնվելով հանդիսանում էին ամբողջ հովիտը իր կանաչագարդ, գեղագրական տարածության մեջ: Ես ջոկում էի բոլոր ինձ ծանոթ տեսարանները:

Հեռու, բարձր ապառաժի վրա, տեսնում էի ես Ղարնի-Յարուղի ավերակները, ավերակները այն առասպելական ամբողջի, ուր թափվել էր այնքան արյուն, այնքան արտասուք և սեր... ուր անօրեն թուրք իշխանի ձեռքը խլում էր ամուսնի գրկից կնիկների ամենագեղեցիկը... ուր տարվում էին ամենաընտիր աղջիկները ամբողջ գավառից, և անբախտ զոհերի արտասուքը, ընտանիքի սրբությունը, ծնողների աղաչանքը չէին կարողանում ամոքել բռնակալի կրքերը...: Դեպի աջ նայելով, ես տեսնում էի սուրբ Հովհաննու մատուռը, միայնակ կանգնած բլուրի գագաթին, որը մի ահագին շաքարի գլխի նման վեր էր բարձրացել ընդարձակ դաշտի միջից: Ո՛րքան քաղցր զգացմունքներով կապված էր այդ սրբարանը իմ հիշողության հետ: Այնտեղ, տոնական հանդեսների ժամանակ, ուխտավորների աշխարհային զվարճությունները, ախտերը և կրքերը եփ էին գալի, բորբոքվում էին, միախառնվելով կրոնական ջերմեռանդության հետ...

Վերջապես իմ աչքին ընկավ քաղաքը. նա թաքնված էր ծառազարդ այգիների մեջ, որոնք ձևացնում էին մթին բոլորակ տարածություն: Ես որոշեցի մեր թաղը, այնտեղ ես երկար և երկար որոնում էի «մեկին»... կարծում էի, թե կտեսնեմ նրան... Չգիտեմ ինչու՞ նույն բուստում իմ աչքերը լցվեցան արտասուքով, ես այլևս չկարողացա նայել...

Ես սկսեցի իջնել ցած, կրկին նույն ուղոր-մուղոր սանդուղքներով: Այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ աշտարակն ուներ մի քանի գաղտնի պահեստներ և խորին մթերանոցներ: Հետաքրքրությունը հրապուրեց ինձ մտնել նրանցից մեկի մեջ: Նեղ պատուհանից ներս ցուլացած լույսով հազիվ կարողացա որոշել հետևյալ իրեղենները.-գենքերի զանազան տեսակներ, ձիաների թամբեր իրանց պարագաներով, խուրջիներ լիքը զանազան բաներով, որոնք այնքան ծանր էին, կարծես, ամբողջապես լցված լինեին մետաղներով: Ես ձեռքս տարա մեկի մեջ, տեսա, ուրիշ ոչինչ չկար, բայց միայն հրացանի փամփուշտներ, գնդակների կապոցներ և վառոդ: Այս մթերքը, անտարակույս, պատկանում էր այն երեք հոգուն, որ պառկած էին աշտարակի ներքին հարկում: Բայց ի՞նչ նպատակի համար էր այդ բոլոր պատրաստությունը: — Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ: Այնտեղ կար պատրաստություն ավելի քան հիսուն հոգու համար: Բայց ո՞րտեղ էին այդ մարդիկը: Ես ոչինչ հասկանալ չէի կարողանում: Երկյուղը և կասկածը տիրեցին իմ սրտին: Այստեղ երևում էր ինչ-որ խորհրդավոր ծածկապահություն...

Ես չուզեցի կասկածանքի պատճառ տալ ընկերներիս, և առանց մյուս բաներին նայելու, իջա ցած: Տղերքը տակավին քնած էին նույն դրության մեջ, որպես թողել էի: Ես չկամեցա խանգարել նրանց հանգստությունը, դուրս եկա մինարեթից մի փոքր թարմ օդ ծծելու համար:

ԺԳ

Վ Հ Ո Ի Կ Ը

Արեգակը բավական բարձրացել էր հորիզոնից: Վաղորդյան ցողը գույնզգույն գոհարների նման շողշողում էր նորաբույս խոտերի, թփերի տերևների վրա: Օդի մեջ տիրում էր զարնանային առավոտի մեղմ զովությունը, թեև դեռ զարուն չէր:

Իմ սիրտը զգաց անսահման բերկրություն: Ինչու՞ — Ինքս էլ չգիտեի: Գուցե նրա համար, որ այստեղ ազատ էի, ոչ ոք չէր նեղացնում ինձ, ոչ մորից, ոչ վարժապետից երկյուղ չունեի:

Փոքր-ինչ հեռանալով աշտարակից ես սկսեցի դիմել դեպի ավերակները: Կիսակործան պարիսպների, խորտակած սյուների, մամռապատ կամարների բեկորները մեծ մասամբ կորած էին վայրենի բույսերի մեջ, որ ճոխությամբ աճել էին այնտեղ: Ոգնին, ահագին կրիաները, երկչոտ չախկալները համարձակ կերպով վազվզում էին փլատակաների մեջ:

Իմ ականջին զարկեց բուի ձայնը: Ավերակների այդ թագուհին իմ մանկության հասակից զրգռել էր իմ սնահավատությունը: Ես համոզված էի, թե նա էր այդ բոլոր կործանումների պատճառը: Կռացա, գետնից մի քար վեր առի, նայում էի չորս կողմս, որ գտնեմ, որ սպանեմ նրան: Բուն չէր երևում: Ես քարը նետեցի ուղիղ այն կողմը, որտեղից լսելի եղավ նրա ձայնը: Բարձրացավ մի ճիչ, որ նման էր ադամորդու հառաչանքի: Ես սոսկացի: Փլատակների մեջ կծկվել էր մի պառավ կին, փաթաթված հին, մուգ-կապտագույն սփածանելիքի մեջ: Ինձ երևաց, որպես թե, ավերակների մեջ

բնակվող ոգիներից մեկը լինել նա, կամ այն կախարդը, որ հսկում էր այդ անմարդաբնակ անապատի վրա:

Նրա երկար, կիսով չափ կռացած հասակը բոլորովին նման էր մի այլանդակ կմախքի, որի ցամաք կազմվածքի մեջ մնացել էին ոսկորները միայն: Միակ կենդանության նշույլը, որ նկատվում էր թուխ դեմքի վրա, էին գույգ կրակոտ աչքերը, որոնք վառվում էին դիվական խորամանկությամբ:

Նա խիստ մտերմապես մոտեցավ ինձ:

— Ո՞վ ես դու, - հարցրի ես.

— Դու Կարոն չե՞ս... — ասաց նա, առանց իմ հարցին պատասխանելու:

Նա խոսեց աղավաղված թուրքերեն լեզվով, բայց արտասանությունից իսկույն երևաց, որ ինքը բոշա է, թեև նա չէր պատկանում բոշաների այն ցեղերին, որ ես հաճախ տեսել էի մեր կողմերում:

Երևում էր, որ պառավը գործով եկած էր Կարոյի մոտ և սխալմամբ ինձ նրա տեղ էր ընդունում, որովհետև աչքերի տեսությունը սաստիկ թուլացած էր: Ես կամեցա Կարոյին զարթեցնել. հետո մտածեցի. ի՞նչ վնաս, առժամանակ ձևանալ, որպես թե ես Կարոն եմ: Իմ վարմունքը երեխայական անմիտ հետաքրքրություն էր և ավելի ոչինչ:

— Հա՛, իմ անունս Կարո է, - պատասխանեցի ես: — Բայց ի՞նչպես են կոչում քեզ:

Բոշան զարմանալով նայեց իմ վրա, կարծես, չէր հավատում իր աչքերին և պատասխանեց պարսկերեն լեզվով.

— Կարոն ինչո՞ւ է հարցնում իր աղախնի անունը: Կարոն գիտե, որ մարդիկ Սուսան են կոչում նրան: Կարոն բոլորը գիտե...: -Երբ Դինբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը կապեց իր քամակին Կարոյի երեխան և մենակ անցավ Հերաթի անապատներից...: Ա իս, Սուսանի աչքերի լույսը... Այն անցքից հետո Սուսանը վատ է տեսնում...

Այդ անկապ խոսքերը այն աստիճան մթին երևացին ինձ, որ ես ոչինչ չհասկացա, մանավանդ որ բոշան խոսում էր երրորդ դեմքով: -«Կարոյի երեխա՛ն»... Մի՞ թե Կարոն երեխա ունի. ո՞րտեղ է նա: -Հերաթի անապատներից ազատել է նրան բոշան...

Այս բոլորը ինձ համար հանելուկներ էին: Միայն այսքանը հասկացա, որ Կարոն և խորհրդավոր պառավը նախածանոթներ են եղել: Միջին Ասիայի խորքերում, Ավղանիստանում, նրանք ունեցել են հարաբերություններ: Բայց ի՞նչ դեպքով, ի՞նչ առիթով: -Այդ մասին չհարցրի պառավից, զգուշանալով, բոլորովին չմերկացնել ինձ, թե ես Կարոն չեմ:

Ես աշխատեցի ուղղել իմ անտեղի հարցմունքի սխալը, ասելով.

— Ես բոլորը գիտեմ, Սուսան, դու այն ասա՛, թե ի՞նչ լուր ունես:

Պառավը որպես թե ինքն իր հետ խոսելով, ասաց.

— Սուսանը կասե, Սուսանը նրա համար եկավ, որ ասե: Սուսանը չկարողացավ իր արտասուքը պահել, երբ տեսավ, խեղճ աղջկան...: Նա աղաչում էր.-«Ասա՛ Կարոյին, որ ինձ այստեղ չըողնե. ես կմեռնեմ ցավից»...: -Խեղճ երեխա, ո՞րքան մաշվել էր նա...: Կմեռնի՛, անպատճառ կմեռնի՛ նա, եթե երկար այնտեղ կմնա...: Երեսին գույն չես տեսնի, օրինակ քեզ՝ կտավ... Ախ, Սուսանը էլ շատ չի ապրի, թե «նրա» գլխին փորձանք կգա...

Պառավը այլևս չկարողացավ խոսքը շարունակել, սկսեց դառն կերպով լաց լինել: Արտասուքը ավելի նսեմացրեց նրա աչքերի լույսը: Ես աշխատեցի մխիթարել նրան: Երբ մի փոքր հանգստացավ, հարցրի, ինձ բավական մոտեցած համարելով գաղտնիքի իսկությունը.

— Ի՞նչպես դու մտար «նրա» մոտ:

— Ի՞նչպես մտար... -կրկնեց պառավը հեզնական կերպով և նրա ցամաք դեմքի վրա վազեց մի վայրենի ծիծաղ: -Սուսանի ճանապարհը ո՞վ կարող է կտրել: Սուսանը ամեն տեղ մուտք ունի: Թե խանի ամրոցի, թե աղքատի խրճիթի դռները նրա առջև բաց են: Սուսանը կարողում է մարդերի ճակատագիրը. Սուսանը գուշակում է նրանց չարն ու բարին: -Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, գուշակեմ քեզ համար...

Կարծես նա մոռացավ առաջին տխուր զգացմունքը «խեղճ աղջկա» մասին. կարծես, նա մոռացավ, որ Կարոյի հետ էր խոսում: Այժմ տիրեց նրան այն, ինչ որ բոշայական էր, ինչ որ վայրենի էր: Նրա առաջին արտասուքը և վերջին ծիծաղը մի բույրում այնպես փոփոխակի կերպով հաջորդեցին միմյանց, որ պարզ երևաց, թե ողորմելի կինը ցնորված էր:

— Լավ, այդ հետո, թող մնա գուշակելը,-պատասխանեցի ես: -Դու այն ասա՛, թե ե՞րբ տեսար «նրան»:

— Սուսանը մտավ ամրոցը, երբ առավոտյան ցողը դեռ չէր բարձրացել խոտերից. աղախինները վազեցին նրա առջևը, «եկ, մեզ համար գուշակի՛ր, Սուսան», ասեցին. հետո տարան...

Պառավը չավարտեց իր խոսքը: Սույն միջոցին մինարեթի դռնից երևաց Կարոյի գիշերային անքնությունից գունաթափված դեմքը: Պառավը մի խոժոռ հայացք գցելով իմ վրա, իսկույն թողեց ինձ, ասելով.

— Դու Կարոն չես. դու խաբեցի՛ր Սուսանին...

Նրա խռովյալ ձայնի մեջ կար և՛ սպառնալիք, և՛ բարկություն:

— Միննույն է, նա իմ եղբայրն է, Սուսան,-հանգստացրեց Կարոն, մոտենալով պառավին:

Նրանք առանձնացան մի կիսավեր պատի ետևի կողմը, և երկար կանգնած խոսում էին ինձ անլսելի ձայնով: Պատի վրա բուսած մացառների խտությունը դեռ չէր արգելում նրանց իմ տեսությունից: Կարոն գլուխը քարշ գցած, լսում էր: Պառավը ինչ որ պատմում էր նրան: Ես այժմ մասամբ հասկանում էի, թե ինչ առարկայի վրա էր խոսակցությունը: Սուսանի մի բույր առաջ ինձ հաղորդած տեղեկությունները, որքան և մթին, որքան և կցկտուր լինեին, այսուամենայնիվ,

Ես նրանցից դուրս բերեցի հետևյալ եզրակացությունները.-մի աղջկա, կամ մի կնոջ կյանքը վտանգի մեջ էր, նրա և Կարոյի մեջ կային գաղտնի կապեր. Կարոն աշխատում էր ազատել նրան. խորամանկ պառավը ծառայում էր այս ձեռնարկության մեջ որպես գործիք. աղջիկը կամ կինը գտնվում էր «ամրոցի» մեջ: Ո՞ր ամրոցում, ո՞ւմ էր պատկանում ամրոցը: -Ահա այստեղ էր գլխավոր գաղտնիքը:

Ես երկար նայում էի կիսախելագար Սուսանի վրա: Երբ նա իր պատմությունը վերջացրեց, հանկարծ մի տեսակ ձայն արձակեց, որ ճիշտ նման էր միևնույն բուրբակի ձայնին, որ լսել էի քանի բուրբակ արագ: Մնահավատությունը կրկին տիրեց ինձ: Ես նկատեցի, մի փոքրիկ աղջիկ, խայտաճամուկ և ֆանտաստիկական հագուստներով, դուրս վազեց ավերակների միջից, մոտեցավ երկու խոսակիցներին: Կարոն գրկեց և համբուրեց նրան: Հետո պառավը փոքրիկ աղջկա հետ անհայտացան: Այս երևույթը այնքան հանկարծակի կերպով կատարվեցավ, որ ես բոլորովին ապշած մնացի: Ինձ թվում էր, թե փոքրիկ աղջիկը այն ոգիներից մեկը պետք է լինի, որ պառավ կախարհը պահում էր իր հրամանի ներքո, ման էր ածում իր հետ և ծառայեցնում էր իր հմայքների մեջ: Բայց ո՞րքան գեղեցիկ էր այդ նազելի արարածը: Ես նրա դեմքը տեսա մի սրբնաբան փայլակի նման, որ իսկույն չքացավ, բայց թողեց իմ սրտում անջնջելի տպավորություն...: Բայց Կարոն ինչո՞ւ համբուրեց նրան. ո՞վ էր նա...

Ես կարծում էի, թե Կարոն չի թաքցնի, կասե ինձ բոլորը, թե ով էր այդ անծանոթ պառավը, թե ով էր այն փոքրիկ աղջիկը, որ հայտնվեցավ փլատակների միջից: Ես վճռեցի մինչև անգամ հարցնել նրանից, բայց չհամարձակվեցա, երբ նկատեցի նրա սարսափելի կերպով վրդովված դեմքը: Երևում էր, պառավի հաղորդած տեղեկությունները խռովության մեջ էին գցել նրան:

— Այն պառավը ճնորվա՞ծ էր,-հարցրի ես, երբ նա մոտեցավ ինձ:

— Ոչ... միայն եթե մյուս անգամ կպատահի քեզ հանդիպել նրան, խնդրեմ, չհիշեցնել իր անցյալը...

Հետո խոսքը փոխելով, ասաց նա.

— Մենք պետք է հեռանանք այստեղից, Ֆարհատ:

— Ո՞ւր,-հարցրի ես:

— Ինքս էլ չգիտեմ: Մենք այն թռչուններից ենք, որ միշտ միևնույն ճյուղի վրա չեն նստում:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

— Դու երեկվանից միտքդ չէս փոխել,-հարցրեց նա, իմ ձեռքից բռնելով և մի կողմ տանելով, որպեսզի խոսակցությունը իմ և նրա մեջ առանձին լիներ:

Ես դժվարացա պատասխանելու:

— Ինչո՞ւ չես խոսում:

— Ի՞նչ խոսեմ:

– Մենք պետք է հեռանանք այստեղից: Դու չե՞ս ցանկանում դառնալ քո մոր մոտ:

– Ես ցանկանում եմ ձեզ մոտ մնալ:

– Թո՛ղ տուր մեզ, Ֆարհատ, գնա՛, մորդ մոտ, մխիթարե նրա անբախտությունը: Հեռացի՛ր մեզանից: Մենք գլխից ձեռք վեր առած մարդիկ ենք...: Մեր նավը դեռ մրրիկների մեջ է գնում. ո՞վ է իմանում, ինչ կլինի նրա վերջը...: Քեզ վիճակված է բախտի ավելի խաղաղ բաժինը, Ֆարհատ, գնա՛ պսակվի՛ր Սոնայի հետ, նա քեզ սիրում է, նրա հետ ուրա՛խ կերթա ձեր կյանքը: Սոնան լավ աղջիկ է:

Վերջին խոսքերը շարժեցին իմ սիրտը և ակամա արտասուքը թափվեցավ իմ աչքերից: Կարոն այնպես ձևացրեց, թե չէ տեսնում և շարունակեց իր խրատները:

– Հիշում ե՞ս, Ֆարհատ, երբ մենք դեռ վարժատան մեջն էինք, շատ անգամ ասում էինք միմյանց. «մենք եղբայրներ ենք, մենք պետք է միասին աշխատենք և միասին վայելենք մեր վաստակը»: Ես ունեմ այժմ մի փոքրիկ գումար, ահա այս քսակի մեջն է, ա՛ռ, քեզ եմ տալիս. նա ինձ պետք չէ: Այս գումարով դու կգնես քեզ համար մի կտոր հող, կսարքես մի արոտ, քո ձեռքով կմշակես քո հողը: Քա՛ղցր է վաստակը, երբ մարդ ստանում է իր սեփական հողից:

Ես ետ մղեցի քսակը, պատասխանելով.

– Հիշում եմ բոլորը, ինչ որ ուխտեցինք դեռ դպրոցում եղած ժամանակ: Բայց դու, երևի, մոռացել ես մի բան. մենք երդվեցինք և օգնել միմյանց ամեն փորձանքների մեջ մեր կյանքում: Այժմ ես ի՞նչպես կարող եմ հեռանալ քեզանից, երբ դու ինքդ ասում ես թե «ձեր նավը մրրիկների մեջ է գնում»...

– Այդ ուղիդ է: Բայց ես ի՞նչ իրավունքով կարող եմ քեզ քարշ տալ այն փորձանքների մեջ, որոնց ես ինքս պատրաստել եմ ինձ համար...

– Ինձ համար միևնույն է, թե ով է պատրաստել:

– Բայց դու գիտե՞ս, որ ես այս աշխարհում կորցնելու ոչինչ չունեմ. իսկ քեզ կարոտ են մայրդ, քույրերդ և, վերջապես, Սոնան: Դու չե՞ս մտածում ազատել նրան, չե՞ որ նա գերի է իր հոր, այն վայրենի հոր ձեռքում:

– Ես մտածում եմ... ես մինչև անգամ խոստացել եմ ազատել նրան...: Բայց ես նրան կազատեմ, քեզանից չբաժանվելով:

– Լավ,-ասաց նա խռովյալ ձայնով: -Այսուամենայնիվ, դու պետք է ընդունես այս քսակը. ուղարկիր մորդ, թող նա քաղցած չմնա. գուցե դու երկար բաժանված կմնաս նրանից...

Ես հրաժարվեցա, խնդրելով, որ նա ինքը կարգադրե որպես ցանկանում է:

Կարոն համաձայնեցավ: Բայց ես նկատեցի, թե որպե՛ս վառվում էին նրա լի վրդովմունքով աչքերը և ի՛նչպես անհանգիստ կերպով բաբախում էր նրա կուրծքը: Երևում էր, խիստ ծա՛նր էր նրա այն համաձայնությունը, որ տվեց ինձ իր մոտ պահելու համար...

— Դու պիտի ընդունես մի քանի պայմաններ, Ֆարհատ:

— Ամեն բանի հոժար եմ ես:

— Լսի՛ր.-քո աչքերը իբր թե ոչինչ չեն տեսնում, թեև շատ բաներ պիտի տեսնես:

— Ես ինձ կույր կձևացնեմ:

— Քո ականջները իբր թե ոչինչ չեն լսում, թեև շատ բաներ պիտի լսես:

— Ես ինձ խուլ կձևացնեմ:

— Քո լեզուն ոչինչ չպիտի խոսե, թեև շատ բաներ պիտի գիտենաս:

— Ես ինձ մունջ կձևացնեմ:

— Դու սեփական կամքի տեր չպիտի լինես:

— Ես ամեն բանում կհնազանդվեմ քո կամքին:

— Եվ իմ ընկերների կամքին:

Եվ քո ընկերների կամքին:

— Բավական է, տուր ինձ ձեռքդ:

Ես ձեռք տվեցի, նա սեղմեց ինձ իր կուրծքի վրա և համբուրեց: Այդ եղբայրական համբույրը կնքեց մեր ուխտը...

Ես խոստացա խուլ լինել, մունջ լինել, խոստացա կույր գործիք լինել...: Ես խոստացա անսիրտ, առանց կամքի մեքենա լինել...

Ես կատարեցի իմ խոստմունքը:

Պարսկաստանում այն ժամանակ դեռ նոր էր կազմվել մի գաղտնի հիմնարկություն, որ կոչվում էր «Ֆարամուշխանա», այսինքն մոռացության տուն: Այս տան մեջ ընդունվելու գլխավոր պայմանը այն էր, որ յուրաքանչյուր անդամ այնտեղից դուրս գալուց հետո պետք է մոռացության տար բոլորը, ինչ որ տեսել, ինչ որ լսել էր այնտեղ: Այսինքն՝ պետք է պահպաներ սաստիկ ծածկամտություն: Թե ի՞նչ նպատակ ուներ այդ գաղտնի հիմնարկությունը,-ես չգիտեմ, որպես չգիտեին նրա յուրաքանչյուր անդամները, թե ինչ է գործում իրանից բարձր աստիճանի վրա գտնվող անդամը: Կրտսեր անդամը ավագի հլու գործքին էր, պետք է անպայման կերպով

հնագանդվեր նրան, պետք է կատարեր ամեն բան, ինչ որ կհրամայեր նա, առանց գիտենալու, թե ինչ նպատակով էր գործում: Հիմնարկության բուն խորհուրդը պահվում էր նրա գլխավորների մոտ: Մյուսները անգիտակցական մեքենաներ էին միայն: Անդամների յուրաքանչյուրը առանձին նշաններից կարող էր ճանաչել մյուսին, առանց գիտենալու նրա անունը, նրա ո՛վ կամ ինչտեղացի լինելը: Միայն որոշ խմբեր իրանց մեջ գաղտնիք չունեին, իսկ ամեն մի խումբ առանձին վեր առած, միմյանց գործունեությունից տեղեկություն չունեին: Կարծես, մի այսպիսի հասարակության մեջ էի ընկել ես: Ինձանից էլ խոստում առին, որ ամեն բան, ինչ որ կտեսնեմ, ինչ որ կլսեմ, մոռացության տամ: Ես կատարեցի իմ խոստմունքը: Իսկ այս տողերը, որ գրում եմ այժմ,-գրում եմ ուղիղ հիսուն տարուց հետո, երբ այն անձինքը այլևս աշխարհի երեսին չեն մնացած, երբ նրանց գործունեությունը հայտնվեցավ և անհետացավ մի կարճատև փոթորիկի նման...

ԺԴ

ՁԻ

Դեռ երեխայությունից ես ձի նստելու սաստիկ սեր ունեի. այն ժամանակ այս ցանկությունը լցուցանում էի, հեծնելով փայտյա երկայն ձողի վրա, և ամբողջ ժամերով վազեցնում էի մեր բակում: Հետո, երբ փոքր-ինչ մեծացա, իմ փայտյա նժույզին փոխարինեցին կենդանի արարածներ: Մեր հորթերը հանգստություն չունեին ինձանից, և մինչև անգամ ահագին գայլանման Մըրոն — մեր շունը -երբեմն ստիպված էր ծառայել իմ զվարճություններին: Ես բռնում էի նրա երկայն ականջներից, թռչում էի մեջքի վրա, և խեղճ շունը բարեսրտությամբ ներում էր իմ հիմարություններին, գնում էր դեպի այն կողմը, ուր որ ես շուտ էի տալիս:

Երբ տասն տարեկան էի, ամեն երեկո անհամբերությամբ սպասում էի տավարների նախիրի արոտից վերադառնալուն: Հենց որ հեռվից նկատում էի մեծ ճանապարհի վրա փոշու ամպերի բարձրանալը, վազում էի նախիրի առջև, բռնում էի ավանակներից մեկին, նստում էի նրա մեջքի վրա: Ա՛խ, ո՛րքան ուրախանում էի ես, երբ իմ Պեգասը վազում էր հեռու և հեռու դաշտերի մեջ...: Իսկ հետո ավանակներին փոխարինեցին մատակ ձիաները: Առանց սարսափելու չէր կարելի նայել ինձ վրա, երբ ես դնի նման բռնած վայրենի մատակի բաշից, մրրիկի պես պտտեցնում էի մերկ և առանց սանձի ձիուն: Հովիվները բարկանում էին, զգուշացնում էին ինձ, բայց ի՞նչ ուշադրություն կդարձներ նրանց խոսքերին հանդուգն և զվարճասեր մանուկը...

Բայց ո՛րքան անգամ վեր ընկա ես... ո՛րքան անգամ ձեռքս, ոտքս կոտրեցի... ո՛րքան անգամ երեսս ջարդված, արյունաթաթախ տուն են բերել ինձ...: Մայրս լաց էր լինում, ասում էր՝ «ուր ես աղամորդու գարմ չեմ», թե ես «սատանայի ծնունդ եմ», թե ես «մի փորձանքով պիտի մեռնեմ», կամ գետի մեջ կխեղդվեմ, կամ ծառից, կամ ժայռից վեր կընկնեմ և կամ դաշտի գազանները կուտեն ինձ... Մայրս գնում էր, վարդապետիս պատմում էր իմ անկարգությունները, բայց ոչ նրա «ֆալախկան», ոչ նրա «խրատը» և ոչ «աղյուսի կոտորտանքը» -ոչ մեկը չկարողացան զսպել ինձ մանկական խաղերից, որոնք այնպես սաստիկ կերպով արգելված էին աշակերտներին:

Նույնպիսի սեր ունեի ես դեպի հրացան գործիքները: Երևակայեցեք այն ուրախությունը, երբ իմ մանկական երկու ամենագլխավոր բաղձանքները իրագործվեցան.-ես այժմ ունեի ձի և զենքեր:

Նույն ավուր երեկոյան պահուն, որի առավոտյան ժամանակ ես ավերակների մեջ հանդիպեցի բոշա կնոջ հետ, կրկին հայտնվեցան երկու զեյթունցիները, որոնց մեկին կոչում էին Մուրադ, մյուսին Ջալլադ: Նրանք բերեցին իրանց հետ չորս գեղեցիկ ձիաներ: Երևում էր, այդ ձիաները մեզանից փոքր-ինչ հեռու գտնված լեռների մեջ պահում էին, որովհետև ավերակների մոտ արոտ չկար: Կարոն ինձ իր մոտ կանչեց, և հանձնելով ձիերից մեկի սանձը, ասաց.

— Ահա քո ձին, ես գիտեմ, որ դու անվարժ չես լինի դրան զսպելու մեջ:

Հետո, տալով ինձ մի հրացան, մի գույգ ատրճանակ և մի թուր, ավելացրեց.

— Ահա քո զենքերը, դրանց բանեցնելու մեջ դու նույնպես անվարժ չես մնա:

Ես ուրախությունից այն աստիճան շփոթվեցա, որ մի խոսք անգամ չգտա շնորհակալությունս հայտնելու միայն երեխայի նման փաթաթվեցա նրա վզովը և սկսեցի համբուրել: Ես երևակայում էի, թե աշխարհի բոլոր թագավորությունները ինձ են տված:

Կարոն տվեց ինձ և մի ձեռք շոր, պատվիրեց հագուստս փոխել: Իմ նոր հագուստի մեջ ոչ թե մայրս, ոչ թե տեր Թողիկը, այլ սատանան ևս չէր կարող ճանաչել ինձ: Ես այժմ իմ հագուստով բոլորովին նման էի ընկերներին:

— Դե՛, նստիր, - ասաց Կարոն, ինքն նույնպես իր ձին հեծնելով:

Ասլանը և Մագոն արդեն ձիավորված էին: Մենք ճանապարհ ընկանք: Երկու զեյթունցիները մնացին մինարեթի մեջ, երևի, այն պատերազմական մթերքը պահելու համար, որը ես ցերեկով տեսել էի աշտարակի վերին հարկում:

Արեգակի վերջին շառավիղները դեռ խաղ էին անում մինարեթի կապույտ մոզայիկների հետ, երբ մենք բաժանվեցանք այդ հսկա շինվածքից: Ես իմ ստացած նոր ընծաներով այնքան գրավված էի, մինչև անգամ ընկերներիցս չհարցրի, թե ո՞ր ենք գնում: Իմ գեղեցիկ նժույգը ընթանում էր արագ, որպես մարդու միտքը. իմ զենքերը շողշողում էին փառավոր, սպառնական լուսով:

Կարոն չսխալվեցավ իր կարծիքի մեջ, այո՛, ես այնքան հմուտ էի զենքերի գործածության մեջ, որքան ձի հեծնելում: Շատ քիչ էր պատահում, որ իմ գնդակը շեղվեր նպատակից, որովհետև ես որսորդ Ավոյի թեև փոքրիկ, բայց լավ աշակերտն էի, - աշակերտը այն մարդու, որի անվան հետ կապված էին այնքան սարսափելի պատմություններ...: Բայց նա մնաց միշտ բարի դեպի ինձ և դեպի մեր ընտանիքը: Նրա տնում միշտ գտնվում էր իմ համար մի ավելորդ հրացան, որով ես փորձեր էի անում: Առաջին փորձը արեցի մեր հավերի վրա. մայրս ինձ շատ անիծեց, երբ տեսավ, որ իր սիրելի վառեկներից մեկը թավալվում էր մեր բակի մեջ: Նա իսկույն վազեց վարժապետի մոտ բողոքելու...

Իսկ երբ որսորդը իր ընտանիքով թողեց մեր քաղաքը, մայրս մասամբ ուրախ էր, որ ազատվեցավ մի այսպիսի դրացուց, որը նրա կարծիքով, իր որդուն փչացնում էր, խելքից հանում էր: Բայց ես երկար չէի կարող մոռանալ բարեսիրտ Ավոյին, որի պատմություններն իր որսորդական կյանքից այնքան հետաքրքրում էին, այնքան ոգևորում էին ինձ...

Բայց ո՞րքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ ճանապարհին Սագոն դարձավ ինձ այս խոսքերով.

— Գիտե՞ս, ուր ենք գնում, Ֆարհատ:

— Ինձ ոչինչ չէ ասել Կարոն,-պատասխանեցի ես:

— Դու հիշո՞ւմ ես որսորդ Ավոյին, այն լուռ, միշտ խոժոռ մարդուն, որ մի ժամանակ ձեր դրացին էր. մենք գնում ենք նրա տունը: Տե՛ս, այն սարերի մեջն է բնակվում նա:

Սագոն ձեռքը մեկնեց դեպի արևմուտք, կարծես, ես գիշերային խավարի մեջ կարող էի տեսնել նրա ցույց տված տեղը:

— Հիշում եմ,-պատասխանեցի ես մի առանձին բավականությամբ: -Հիմա բոլորովին ծերացած կլինի Ավոն, տասներկու տարի է, որ չեմ տեսել նրան:

— Հին վիշապները շուտ չեն պառավում: Դու կտեսնես նրան շատ քիչ փոխված,-ասաց Սագոն իր սովորական հեգնական եղանակով: -Բայց մի՛ տղ է, Ֆարհատ, Ավոյի որդեգիրը՝ Հասոն, որին մենք դպրոցում կոչում էինք «Էշի փալան»:

— Որին մեր վարժապետը կոչում էր «սատկած», -ավելացրի ես,-որը ոչինչ չէր սովորում և շուտ հոգնում էր, երբ ման գալու էինք գնում. աշակերտները շատ անգամ ստիպված էին շալակել նրան և ետ բերել դաշտից:

— Հենց նա, գտար. Բայց հիմա որ տեսնես, չես ճանաչի, այնքան հաստացել է, սարի արջ է դարձել. երևի, վրա եկավ լեռնային օդը:

— Ի՞նչ է շինում:

— Գրողը տանի նրան, հիմա տուն ու տեղի տեր է դարձել, վար է վարում, ցանք է անում. կնիկ ունի. ամեն տարի երկու հատ ծնվում են. տունը լիքն է երեխաներով. ճանճերի նման վժվժում են:

— Էլի այնպես մաղձո՞տ է, որպես առաջ:

— Հիմա օրինավոր մարդ է դարձել. իստակ հոգի է տալիս, երբ նրա տունն ես մտնում. ուզում է՝ ինչ որ ունե, ինչ որ չունե, քեզ ուտացնել ու այնպես ճանապարհ դնե:

— Ուրեմն հարո՞ւստ է:

— Գութան ունի, անասուններ ունի. հենց ես ու դուն մնացինք առանց ոչնչի, Ֆարհատ:

Ինձ ամենից ավելի հետաքրքրում էր Մարոն, որսորդի աղջիկը, ցանկանում էի նախքան տեսնելս նրա մասին որևիցե տեղեկություն ստանալ:

— Բայց Մարո՞ն,-հարցրի ես:

— Մարոն... -կրկնեց Սագոն մի առանձին ոգևորությամբ, — այժմ այդ սև դևիկը իր թուխ աչքերով բոլորովին խելքից հանում է մարդուն...: Սատանան տանի նրան, էլի այնպես կծում է... էլի այնպես ճանկոտում է, որպես առաջ...

— Նա միշտ կատվի բնավորություն ուներ:

— Չգիտեմ ինչն է Սագոն ընկավ խորին տրտմության մեջ, երբ Մարոյի անունը մեջ մտավ: Նա վառեց իր ծխաքարը, սկսեց ծխել: Հետո, երևի, առաջին խոսակցությունը մոռացության տալու համար, առաջարկեց ինձ ծխաքարը ասելով.

— Առ, ծխի՛ր այդ «սատանայի բուրվառը»:

Ես հայտնեցի, թե ծխելու սովորություն չունեմ:

— «Ղարաչիների օբաներում ճգնավորություն չեն անում»...-պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Ես չհասկացա, թե ինչ էր ուզում ասել:

— Շատ հասկանալի է,-ասաց նա,-սոփիները, որ սկզբում չեն ծխում, հետո սկսում են ծխախոտ ծամել. ավելացնում են դրա վրա և աֆիոն ուտելը: Այսպես է լինում ամեն պահեցողների վերջը:

Ես ընդունեցի նրա ձեռքից ծխաքարը, ճշմարիտ, նա դուր եկավ ինձ, թեև առաջին անգամն էր, որ ծխում էի:

— Հա՛, այդպես,-ասաց նա մի առանձին հաճությամբ,-օրինավոր բան տեսար, մարդուն էլ է դուր գալիս, նրա ստեղծողին էլ:

Սագոն իր ծխաքարը ընծայեց ինձ, ասելով թե ինքը երկու հատ ունի, և խնդրեց, իջևան հասնելու ժամանակ նրան հիշեցնեմ, որ ինձ ծխախոտ տա: Նա հավատացնում էր, որ առանց ծխախոտի, առանց արաղի ճանապարհորդությունը կյանք չունի: Այդ պատճառով, ես չդժվարացա ընդունել նրա ձեռքից արաղի շիշը, որ մի փոքր խուրձինի մեջ դրած, քարը էր տվել իր ձեռքից: Թեև իմ կյանքում ամենևին արաղ խմած չէի, բայց մի քանի կաթիլ կուլ տալով, շիշը ետ տվեցի. ինձ երևաց, թե բերանս կրակով այրեցին: Սագոն բավական խմեց:

— Տաքացնում է,-ասաց նա,-այնտեղ, այն սարերի բարձրավանդակների վրա ցուրտ կլինի:

Եվ իրավ, քանի վեր էինք բարձրանում դեպի լեռան գագաթները, գիշերային հովությունը այնքան զգալի էր դառնում: Մեր փոքրիկ քարավանը առաջ էր գնում ամենայն եռանդով: Ձիերը այն աստիճան սովորած էին լեռնային անցքերին, որոնց միջով վայրենի այծերը դժվարությամբ կարող էին անց կենալ: Մեր ճանապարհն ընկած էր նեղ կիրճերի միջով, ուր անհավասար, ալիքավոր դարուփոսերի և սարսափելի ելևէջների պատճառով, երբեմն ստիպված էինք ցած իջնել ձիերից: Այդ աստիճանից հոգնեցրեց ինձ: Բայց Սագոն հոգնություն չէր զգում. կարծես, ժայռերը, ապառաժներն իրանց սոսկալի պտույտներով ավելի ոգևորում էին նրան: Կարոն և Ասլանը գնում էին մեզանից քանի քայլ առաջ: Նրանք ինչ-որ բանի մասին տաք-տաք խոսում էին:

Քամին, որ սկսեց փլել բարձրավանդակների վրա, չէր թողնում, որ նրանց ձայնը լսելի լիներ: Սագոն խոսում էր ինձ հետ, առանց լռելու, զանազան խառն և անկապ առարկաների վրա: Բայց որքան էս աշխատեցի նրանից որևիցե տեղեկություն դուրս քաշել իրանց անցյալ կյանքի մասին, օտար երկրներում,-նա մնաց միշտ զգույշ և ոչինչ չհաղորդեց ինձ:

Բայց ո՛րքան դյուրական ազդեցություն ունի լեռը, այն ևս հայկական ահավոր, սքանչելի լեռը: Այդ ազդեցության ոգևորությունը էս իսկույն նկատեցի Սագոյի մեջ, երբ նա սկսեց իր գեղեցիկ ձայնով եղանակել մի փոքրիկ երգ:

ԺԵ

ՈՐՄՈՐԴԻ ՏՆԱԿԸ

Գիշերը մոտենում էր իր վախճանին, երբ հասանք Կ... գյուղը, որ գտնվում էր Դուշմանա լեռների մեջ: Անդադար հարձակումները այդ լեռներից Սալմաստ գավառի վրա՝ առիթ էր ավել տեղացիներին այսպես կոչել նրանց: Դուշմանա լեռներ նշանակում է թշնամու լեռներ:

Գյուղից դուրս, բլուրի վրա, միայնակ կանգնած էր փոքրիկ տնակ, որի պատուհաններից մեկը այն ուշ գիշերային պահուն լուսավորված էր մռայլ լուսով: Աղոտ լույսը քաշեց մեր քարավանը դեպի իր կողմը: Մենք կանգնեցանք մի քանի քայլ հեռու, միայն Կարոն մոտեցավ տնակին: Չգիտեմ նա ի՞նչ խոսեց, ի՞նչ ասաց, միայն այն տեսա, քանի թուրքից հետո բակի դռները բացվեցան, շենքի վրա հայտնվեցավ մի ահագին կերպարանք ճրագը ձեռին: Որքան և նսեմացած լինեք իմ հիշողությունը, դարձյալ էս այն կերպարանքի մեջ ճանաչեցի որսորդ Ավոյին:

Կարոն նշան արեց իր ընկերներին, բոլորը մոտեցան: Մեր առաջին հոգսը եղավ հանգստացնել ձիաները: Ախոռատան քնաթաթախ սպասավորին, երևի, շատ հաճելի չեղավ տարածամ հյուրերի այցելությունը. նա մրթմրթալով դուրս եկավ իր դարանից, — «Ո՞ր սատանան էս վախտը դուրս կգա իր բունից» — խոսեց քնթի տակից և սկսեց ձիաները ներս քաշել դեպի փարախը: Դա իմ նախաձանոթ Մըհեն էր, որ առաջ աջակցում էր Ավոյին նրա որսորդությունների մեջ, իսկ այժմ մի աստիճան ևս բարձրացել էր իր պաշտոնի մեջ, դառնալով անասունների վերակացու: Տղերքը այն աստիճան սովորած էին նրան, որ ամենևին ուշադրություն չդարձրին նրա դժգոհությանը և պատվիրեցին շատ գարի և դարման տա ձիաներին:

— Մըհեն գիտե, ասել պետք չէ, քսան տարի է, Մըհեն ձիաների հետ գործ ունի, — պատասխանեց նա խոպոտ ձայնով և դիմեց դեպի մարագը:

Որսորդի տնակը, բացի ախոռատնից, բաղկանում էր մի քանի փոքրիկ սենյակներից, որոնցից մեկը պատրաստված էր հյուրերի համար. երբ ճրագ վառեցին, ամենքը հավաքվեցան այնտեղ: Շուտով հայտնվեցավ և տանուտերը, որ բակում Կարոյի հետ մեզ անլսելի ձայնով խոսում էր:

— Դ՛ե , շուտ, Ավո, տղերքը ուտել են ուզում,-դարձավ դեպի նա Կարոն:

— Գայլի նման, — վրա բերեց Սագոն,-ինչ «հոգու բաժին» ունես, ամենը, ամենը բե՛ր:

— «Տարածամ հյուրը իր բախտից պետք է գանգատվի», — պատասխանեց որսորդը թուրքերեն առածով: — Աստուծո տվածից ինչ ունեմ, կբերեմ:

— Ո՞ւր են, ոչ մեկը չէ երևում,-հարցրեց Ասլանը:

— Հասոն դաշտումն է, նա իր անասուններն է պահում. անիծված քրդերը իստակ կատաղել են, հենց որ աչքդ հեռացնում ես, էլ ապրանքիդ տերը չես: Մարոն քնած է, ես նրան կգարթեցնեմ:

Նա դուրս գնաց ընթրիք պատրաստել տալու:

Ես մնացի աննկատելի: Ընկերներիցս ոչ ոք չխոսեց որսորդի հետ իմ մասին. իսկ ես ամաչում էի, որ մոտենամ, նրա ձեռքը համբուրեմ ու ասեմ՝ ես քո Ֆարհասն եմ, դու միշտ սիրել ես ինձ:

Բայց ինչո՞ւ ես այնքան ուրախացա, երբ նա խոստացավ զարթեցնել Մարոյին, ինչո՞ւ իմ աչքերն այնպես անհամբերությամբ նայում էին դեպի դուռը, որտեղից նա պետք է ներս մտներ: Ա՛խ, ո՞րքան սիրելի է լինում մանկության ընկերը, մանկության անմեղ բարեկամը:

Տղերքը մի կողմ դրեցին իրանց զենքերը, նստեցին բուրդից գործած թանձր օթոցների վրա, որոնցով ծածկված էր սենյակի հատակը: Շատ չանցավ, ներս մտավ մի աղջիկ, որ ձեռքով երկու կողմից բռնած, բերում էր մի մեծ պղնձե սինի, որի վրա դրած էին՝ լավաշ, պանիր, եղջերուի սառը միս, մածուն, կարագ և լեռնային զանազան բանջարներ: Նա լուռ մոտեցավ, դրեց սինին հյուրերի առջև և նույնպես լռությամբ հեռացավ, առանց աչքերը այս կողմ կամ այն կողմ դարձնելու: Տղերքը բարևեցին նրան մի քանի սրախոսություններով, բայց նա ոչ մեկին չպատասխանեց:

Նա Մարոն էր:

Ամբողջ տասներկու տարի էր, որ չէի տեսել նրան: Ո՞րքան մեծացել էր նա, ո՞րպիսի ծանր կերպարանք էր ստացել այն մշտազվարթ, պայծառ դեմքը, որից մանկական ժպիտը երբեք պակաս չէր լինում: Տարիները փոխել էին նրան, փոխել էին դեպի ավելի գեղեցիկը և ավելի սքանչելին: Մարոն կրկին վերադարձավ. այս անգամ բերեց մի ահագին խեցեղեն ամանով գինի: Նրա աչքերը հանդիպեցան իմ աչքերին և խաղաղ դեմքի վրա երևաց խռովության նման մի բան: Նա իսկույն դուրս վազեց, երևի, հորը իմացում տալու իմ մասին:

Իմ ընկերները դեռ ինձ «մարդի» տեղ չէին դնում և այս պատճառով նրանցից ոչ մեկը չմտածեց ներկայացնել ինձ: Իսկ որսորդը այն աստիճան զբաղված էր իր հյուրերով, որ կամ չնկատեց ինձ, կամ տեսավ և չճանաչեց: Վերջինը ավելի հավանական էր:

— Ո՞ւր է, — ձայն տվեց նա, շփոթված ներս մտնելով: — Ո՞ւր է Ֆարհասը:

Ես մոտեցա նրան:

— Ֆարհաս ջան, դո՞ւն ես, քո հոգուն մատաղ,-բացականչեց նա ինձ գրկելով, և ուրախության արտասուքը ցողվեցավ ալեխառն մորուքի վրա: — Տղա ս, աստծու աչքը վրադ լինի, ո՞րքան մեծացել ես դու... ի՞նչ շնորհալի տղա ես դարձել... Կարո,որտեղի՞ց գտար դրան: Ես չէի ճանաչելու, եթե Մարոն չասեր:

Կարոն կարճ կերպով պատմեց, թե որտեղ և ինչ դրության մեք գտավ ինձ: Որսորդը սկսեց ծիծաղել:

— Ես այդ սպասում էի, որ դու կփախչես այն անպիտանի մոտից,-ասաց նա,-բայց ափսո՛ւ, որ երկար մնացիր այն «դժոխքի» մեջ:

Դժոխք կոչում էր որսորդը տեր Թողիկի դպրոցին: Այդ խոսքը կրկին հիշեցրեց ինձ վաղեմի տանջանքները, որ առժամանակ մոռացության էի տվել:

Գեղեցիկ Մարոն հեռվից նայում էր հոր գգվանքին, կարծես, նա էլ ուզում էր մոտենալ ինձ, կարծես նրա փակված շրթունքի մեջ պահված էին ինձ համար մի քանի քաղցրիկ խոսքեր — «ես էլ ուրախ եմ, Ֆարհատ, շատ ուրախ, քեզ տեսնելու համար»...: Բայց ոչ, հայ աղջկա ամոթխածությունը երկաթի փականք էր դրել նրա լեզվին, ես այս խոսքերը կարդում էի նրա ուրախությունից պայծառացած երեսի վրա:

Որսորդը սկսեց այնուհետև հարցնել մորս մասին, քույրերիս մասին, թե որպես ապրում են նրանք, ինչ վիճակի մեջ են գտնվում, ով է հոգ տանում նրանց անբախտությանը: Քաջալերեց ինձ, թե ես կարող էի օգնել նրանց, մխիթարել մորս և մտածել քույրերիս բախտավորության մասին: Նա ավելացրեց, թե շատ ուրախ է, տեսնելով, որ ես ընկել եմ Կարոյի հասարակության մեջ և թե այդ ընկերությունը կարող էր օգտավետ վախճանի հասցնել ինձ: Հետո նա դարձավ դեպի Մարոն.

— Դու ինչո՞ւ մոտ չես գալիս, չես հարցնում Մարիամի, Մագթաղի մասին: Չէ՞ որ նրանք քո հին քույրիկներն էին. ամեն օր մեկմեկու ծամեր էիք փետտում, մեկ-մեկու երես էիք ծվատում էլի բարիչում էիք: Այդպես չէ՞, իմ կատվիկ, մոռացե՞լ ես, հա՛:

Ես հիշեցի այն գիշերը, այն ձմեռային սարսափելի գիշերը, երբ մրրիկը դրսում կատաղաբար մոնչում էր և ձյունը առատորեն մաղվում էր երկնքից: Մենք նստած էինք գերեզմանի պես ցուրտ խրճիթի մեջ: Մայրս կարում էր, ես վառարանի մոտ քրքրում էր հանգած կրակը: Մարիամը և Մագթաղը քնած էին: Աշտանակի վրա յուղը սպառված ճրագը պլպլում էր, որպես մի շնչավոր, որ հոգեվարքի մեջ է գտնվում: Հանկարծ դևի նման ներս վազեց Մարոն, ճարպիկ, աշխուժով լի մի երեխա, որի անմեղ չարություններն անգամ սիրելի էին մեզ: Ես հիշեցի, թե որպես քարշ ընկած մորս պարանոցին, հիմար-հիմար շատախոսում էր նա և տաք-տաք համբուրում էր մորս երեսը: Նա ուրախանում էր, որ ձյուն է գալիս, և մի առանձին երեխայական ոգևորությամբ ասում էր, վաղ առավոտյան կվազվզե նրա մեջ: Ես հիշեցի, թե որպես նա հարձակվեցավ քնած Մարիամի վրա, իր փոքրիկ ճանկերով բռնեց նրա կոկորդից, և կրկին կայծակի արագությամբ դուրս փախավ մեր խրճիթից:

Կրկին տեսնում էի այն կյանքով լի, վայրենի երեխային, այժմ հասուն, վայելչույ կազմվածքով, կանգնած էր իմ առջև որպես մի լեռնային հրեշտակ: Նույն հրեղեն չաքերը և այժմ վառվում էին լի գեղեցիկ վրդովմունքով, նույն սևուկ երեսը իր դիվական ժպիտով և այժմ կախարդիչ էր:

Չնայելով հոր խոսքերին, Մարոն չմոտեցավ ինձ. միայն ծիծաղեց և սենյակից դուրս գնաց, հյուրերի համար մի նոր բան բերելու: Ամոթխածությունը ավելի իմ կողմի՞ց էր, թե նրա կողմից, — չեմ հիշում, միայն երկուսիս լեզուն էլ պապանձված էր: Ես չգիտեի, ինչ խոսել նրա հետ, դրա

համար շատ ուրախացա, երբ Մարոն իր հեռանալով դուրս բերեց ինձ իմ նեղ դրությունից: Ես այն ժամանակ միայն զգացի իմ անշնորհքությունը, թե ո՞ր աստիճան անկիրթ էի, թե որքան կոշտ և կոպիտ պատրաստել էր ինձ դպրոցը:

Տղերքը հավաքվեցան ընթրիքի սեղանի շուրջը: Ավոն նույնպես նստեց մեզ մոտ: Մարոն սպասավորություն էր անում, անդադար ուտելիքներ և ըմպելիքներ ներս բերելով և դուրս տանելով: Երևում էր, որ տանուտերը առաջուց գիտեր իր հյուրերի գալուստը և կանխապես պատրաստություններ էր տեսել նրանց համար: Գյուղական ամեն տեսակ բարիքներից, ինչ որ կարող է մատակարարել երկրագործի և խաշնարածի տնտեսությունը, գտնվում էր սեղանի վրա:

Ընթրիքի ժամանակ ես դեռ նոր զննեցի ծերունի որսորդի, խորշմներով պատած դեմքը, նրա գլխի և մորուքի ալևորած մազերը, որոնք առաջ, իմ տեսած ժամանակը, բոլորովին թուխ էին, իսկ այժմ այն երկաթի մարդը ծերացել, շատ և շատ փոխվել էր: Նա պահպանել էր միայն իր վաղեմի աշխույժը, եռանդի կենդանությունը և հոգու ազնվությունը, որպես մի բույս, որ թառամած, ցամաքած դրության մեջ ևս պահպանում է իր անուշահոտությունը:

— Ֆարհատ, — ասաց նա ինձ, — երբ առավոտյան լույսը կծագի, կասեմ Մարոյին քեզ տանե մեր լեռների վրա ման ածե, և դու կտեսնես, թե ո՞րքան գեղեցիկ են մեր լեռները:

Իմ սիրտը թնդաց ուրախությունից, ես շատ էի սիրում լեռը. որպես դաշտային երկրի բնակիչ, լեռը միշտ ինձ վրա մի առանձին դյուրական տպավորություն էր գործում: Բայց իմ ուրախությունը կրկնապատիկ եղավ, երբ մտածում էի, թե Մարոն պիտի առաջնորդե ինձ իմ լեռնային զբոսանքի ժամանակ: Ա՛խ, ե՛րբ պիտի լուսանար այդ գեղեցիկ առավոտը: Համոզված էի, որ Մարոն երկար պիտի խոսեր ինձ հետ, շատ բաներ պիտի հարցներ քույրերիս մասին, մորս մասին, իր բոլոր հին ծանոթների մասին: Բայց դեռ բավական ժամանակ կար մինչև առավոտը. աքաղաղները դեռ նոր էին սկսել երկրորդ անգամ կանչել:

Կ. գյուղը, ուր բնակվում էր ծերունի որսորդը, գտնվում էր Դուշմանա լեռների վրա, որոնք կազմում էին մի շղթա, որ բաժանում էլ Սալմաստը Հաղբակից: Վասպուրականի սարոտ գավառներից մեկն է Հաղբակը, որ իր երկարատև ձմեռով և հովասուն ամառով, թեև ավելի հարմարություն չունի երկրագործության, բայց իր խոտավետ արոտներով խիստ նպաստավոր է անասնապահության, որը ժողովրդի գլխավոր պարապմունքն է: Ամենաջերմ ամառները միայն կարող են հալել մշտական ձյունը սարերի գագաթից. օդը տոգորված է կազդուրիչ խոնավությամբ, և ձորերի միջով վազող վտակները և աղբյուրները երբեք չեն ցամաքում:

Հաղբակ սարերի վրա և ձորերի մեջ ցրված են հայոց բազմաթիվ գյուղեր, որոնք ներկայացնում են մարդու կեցության խորին-նախնական դրությունը: Գետնափոր տները՝ զանազան ոլորմուր ուղղությամբ՝ տարված են հողի տակով և ձևացնում են կատարյալ լաբիրինթոս. նրանց մեջ իրանց անասունների հետ բնակվում են մարդիկ պարզ, խաղաղական կյանքով: Ամենափորձյալ աչքն անգամ չէ կարող որոշել գետնափոր խրճիթները հողի տափարակ մակերևույթից, միայն վաղորդյան ծուխը, երթիկների ծակերից դուրս հոսվող ծուխը հիշեցնում է՝ թե այն ստորերկրյա խորշերի մեջ ապրում են մարդիկ...

Գարնան սկզբից բնակիչները իրանց հոտերի հետ գաղթում են դեպի հեռավոր սարերի արոտները, այնտեղ ապրում են վրանների տակ մինչև աշնան վերջը: Գյուղերը համարյա թե

դատարակվում են տղամարդերից, գերդաստանի ծերունիքը միայն մնում են հսկելու տներին, որ ազատ պահեն նրանց չար ձեռքերի հրդեհելուց:

Բացի հայերից, Հաղբակա սարերի վրա թափառում են քրդերի զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնք չունեն հաստատ բնակություն, այլ տարվա տաք ամիսները անցուցանում են բաց օդի տակ, իսկ ձմեռը զետեղվում են հայերի գյուղերում, և ամեն մի հայ ընտանիք պարտավորված է պահել մի քանի քուրդ գերդաստան նրանց անասունների հետ: Ծանրությունը և նեղությունը, որ կրում են հայերը այդ ինքնակոչ հյուրերից, հասնում է վերին աստիճանի անախտոժության: Թողնենք այն, որ տանտիրոջ կացարանն իր համար ևս նեղ և անբավական է, ուր մնաց որ նա ավելորդ մարդիկ ընդունելու յուր խրճիթի մեջ: Բայց անտանելին այն է, որ շատ անգամ ձմեռը տևում է ավելի երկար քան թե սովորականը, քուրդը սպառնում է իր պաշարը, այն ժամանակ հյուրընկալը պարտավոր է խնամել նորան և նրա անասուններին, մինչև սարերից ձյունը բարձրանա, խոտերը բուսնեն, և նա կարողանա այնուհետև ապրել աստուծո սեղանից: Տանուտիրոջ մի փոքր ընդդիմադրությունը կարող է նրա կյանքը վտանգի մեջ գցել հյուրի կողմից, որի զենքերը մարմնի անբաժան մասն են կազմում, և նրանց իր կրքերին համաձայն գործածելը՝ չէ արգելում ոչ մի օրենք և ոչ մի իրավունք:

Այս կիսավայրենի ազգը, որ կառավարվում է իր բեկերով և շեյխերով, պահպանել է բոլոր բարբարոսական հատկությունները մի ժողովրդի, որ չէ խոնարհվում ոչ մի իշխանության, և իր ազատությունը գտնում է իր սրի և իր կոպիտ բռնակալական ուժի մեջ: Իսկ նույն բռնության անբախտ զոհը է մի ազգ, որ վաղուց կորցրել է իր սուրը, որի մեջ վաղուց սպանվել է ազատության և ինքնապաշտպանության ոգին, որ իր գլուխը ամենայն հնազանդությամբ խոնարհեցնում է ամեն մի անիրավ ձեռքի ներքո...

ԺԶ

ՄԻՐԱՀԱՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Մյուս օրը ես զարթեցա խիստ ուշ: Ճանապարհի հոգնածությունը, որ առաջին անգամն էր իմ կյանքում, բաշխել էր ինձ հանգիստ և երկարատև քուն: Ընկերներիցս ոչ մեկը չկար այնտեղ, ես մենակ էի մնացել քնարանում: Իսկույն հագնվեցա և դուրս եկա, որ տեսնեմ ո՞ւր են գնացել նրանք:

Գեղեցիկ էր լեռնային առավոտը. ճնճողները տակավին չըկչըկում էին վարսագեղ ուռիների վրա, որոնցմով հովանավորված էր որսորդի տնակը, և արևի առաջին ճառագայթներով լուսավորված բակում հավերն ախորժանոք քաղում էին գետնից հունդերի հատիկները, որ ցրվում էր Մարոն:

Դուրս գալով իմ սենեկից, ես առաջին անգամ նկատեցի, որ Ավոյի տնակը թե իր շինվածքով և թե մաքրությամբ համարյա մի պալատ էր, գյուղի մյուս խրճիթների հետ համեմատելով: Նա կանգնած էր գետնի մակերևույթից բավականին բարձր. պարունակում էր իր մեջ մի քանի փոքրիկ սենյակներ, նեղ պատուհաններով, ուր ապակու փոխարեն լուսամուտները պատած էին թղթով: Պատերը թե ներսից և թե դրսից ծեփած էին սպիտակ կավով, որոնք շատ կոկելուց մի առանձին փայլ էին ստացել: Խրճիթի մեկ մասը բաժանած էր անասունների համար, այնտեղ զետեղված էին՝ ախորը, մարագը և ոչխարների գոմը:

Մարոն ինձ տեսնելով, մոտ վազեց և հեզնական ժպիտը երեսին, ասաց.

— Տե՛ս, նրանք գնացին, քեզ այստեղ թողեցին, ի՛նչ տղա ես, այսքան էլ կքնե՞ն. կասես թե, շատ ճանապարհ է եկել,-մի օր և կես, այն էլ ձիով,-դրա համար հոգնել է... Օն՛ւյլ: -Ես ոտով մինչև Բարդուղիմեոս գնացի, ինչքան հայրիկն ասաց, ձին չնստեցի, ուխտ էի արած: Երբ այնտեղ հասանք, չես հավատա Ֆարհատ, ողջ գիշերը չքնեցի, հենց պար էի գալիս և թռչկոտում...: Ա՛խ, ի՛նչ լավ էր այն գիշերը, ավստս այնտեղ չէիր, Ֆարհատ: Ուխտավորները հենց ածում էին, ածում, «ջան գյուլում» ասում, ու խաղում էին մինչև լույս...:

Որքան ինձ ախորժեղի էր լսել Մարոյից նրա ուխտագնացության ուրախալի, միևնույն ժամանակ անկապ պատմությունը, այսուամենայնիվ ես անհամբերությամբ նրա խոսքը կտրեցի, հարցնելով, թե ո՞ր գնացին տղերքը և ինչո՞ւ ինձ թողեցին:

Նա ասաց, թե տղերքը տեսնելով, ես քնած եմ, թողեցին հանգստանալ, իրանք գնացին որսորդության. թե նրանք պատվիրեցին Մարոյին հայտնել ինձ՝ եթե ես ցանկություն կունենայի մասնակցել որսորդությանը, կարող էի գտնել նրանց Խանա-Սորի ձորի մեջ:

— Կուզե՞ս ասեմ, որ Սըհեն քո ձին թամբե,-հարցրեց Մարոն: -Դու մի բան չե՞ս ուտի, ճանապարհը հեռու է, մինչև Խանա-Սորի ձորը, շատ հեռու է, կքաղցես: Ես հիմա կաթը տաքացրի, սերը քեզ համար պահեցի: Կուտե՞ս բերեմ:

«Քեզ համար պահեցի»...-այս խոսքերը հնչեցին իմ ականջին, որպես քրոջ խոսքեր իրանց բոլոր անուշահոտությամբ: Նա դեռ մտերիմ էր ինձ հետ, որպես առաջ, երբ դեռ երեխա էր, երբ իրանց տանից կերակուր էր բերում մեզ, որը բարի որսորդը բաժանում է իր աղքատ դրացու հետ:

— Բե՛ր, կուտեմ,-պատասխանեցի ես: -Ինչո՞ւ հենց «ինձ համար» սերը,-հարցրի հետո:

— «Լավ է նոր սատանան, քան հին քահանան»,-ասաց նա ծիծաղելով: -Կարոն և Ասլանը էլ այնքան երեսի տեղ չունեն, Սագոն խո գահլա է տանում. ես նրան համբերել չեմ կարող: Բայց մենք վաղվա ընկերներ ենք, այդպես չե՞, Ֆարհատ:

— Ես այդպես չէի մտածում, ես մտածում էի, երբ Մարոն ինձ տեսնե, կասե, դու իմ ընկերը չես, դու ինձ ձեռում էիր, երբ երեխա էի:

— Ի՞նչ անենք, ես էլ Մարիամին ձեռում էի, մի օր երեսը ճանկոտեցի, արյուն դուրս եկավ. հիմա այնքա՛ն ուզում եմ, այնքան ուզում եմ, որ նրան տեսնեմ: Նա հիմա ինձ չի կանչի «բոշա». նա հիմա խելոքացել է, չե՞, Ֆարհատ:

— Ավելի, քան Մագթաղը: Բայց դու Մագթաղին շատ էիր սիրում:

— Մագթաղը խեղճ երեխա էր, Մարիամը գազան էր. ա՛խ, աստված, մեկ օր չէր անցնի, որ մենք մեկ մեկու պատահելիս՝ չկովենք: Ի՛նչքան հիմարներ էինք մենք...:

Վաղեմի հիշողությունները զարթնեցրին նրա մեջ տխուր զգացմունքներ, և ուրախ աղջկա պայծառ երեսը մոայլվեցավ սև թախիժներով:

— Ա՛խ, ի՛նչ լավ էր Սալմաստը, Ֆարհատ, այն այգիները, այն պարտեզները... Այստեղ, այս սարերի մեջ մանր թուփերից ավելի ոչինչ չես տեսնի: Ա՛խ, ի՛նչ լավ էր այնտեղ:

— Օ՛հ, ես իստակ մոռացա քո նախաճաշիկը...-ասաց նա և վազեց դեպի մերձակա սենյակը:

Ես մտա քնարանը, որ միննույն ժամանակ տանուտիրոջ հյուրանոցն էր: Խաթունը, ծերունի որսորդի տնակալուչ պառավը, արդեն հավաքել էր իմ քնաշորերը և սենյակը սարքել էր: Պառավի հնացած աչքերը չկարողացան ճանաչել ինձ. նա խիստ կարճատես կերպով նայեց իմ երեսին, ինչ-որ փնթփնթաց քթի տակից, և դողդոջուն քայլերով դուրս գնաց:

Քանի ըոպեից հետո, փոքրիկ փայտյա մատուցարանի վրա դրած, Մարոն ներս բերավ իմ նախաճաշիկը, որ բաղկանում էր սերից խառն մեղրի հետ. ես սկսեցի ուտել սպիտակ լավաշներով: Մարոն կանգնած էր իմ մոտ և պտտեցնում էր յուր «թեշին»: Կարծես, այն գեղեցիկ մատները չէին սովորել անգործ մնալ:

— Ֆարհատ, դու շուտով չես գնա մեր տանից. այդպես չէ՞, -հարցրեց նա շարունակելով «թեշին» պտտեցնելը: — Ի՛նչ վատ բուրդ է, սատանան տանե, որքան աշխատում ես բարակ մանեղ, գլուխ չէ գալիս:

— Դու ուզո՞ւմ ես, ձեզ մոտ մնամ:

— Ինչո՞ւ չեմ ուզում: Բայց այստեղ լավ չէ գյուղումը. ես հայրիկին կասեմ մեզ տանե «օբան», այնտեղ լավ է, շա՛տ լավ է չաղրների մեջ: Առավոտյան վեր ես կենում, մտիկ ես տալիս չորս կողմդ, ամեն տեղ կանաչ է, ծաղիկները վառվում են ուլունքների նման, գառները, ոչխարները թրթռում են դեպի արտոները...:

Սույն միջոցին հայտնվեցավ Մըհեի վիթխարի կերպարանքը, նա կիսով չափ կռանալով, անցավ դռնից և կանգնելով շեմքի մոտ, ասաց.

— Ձին հազիր է, — և ծուռը կերպով նայելով Մարոյի երեսին, դուրս գնաց: Ես հրացանս քաշ տալով ուսիցս, պատրաստվեցա ճանապարհ ընկնել:

— Դու ճանապարհին իմանում ե՞ս, -հարցրեց Մարոն:

— Չեմ իմանում, բայց կգտնեմ:

— Դժվար է: Ես քեզ կհասցնեմ մինչև «Ծակ-քարը», այնտեղից ուղիղ ճանապարհ կա մինչև Խանա-Սորի ձորը:

— Հետո դու կարո՞ղ ես մենակ ետ դառնալ:

— Ես գիշերն էլ չեմ վախենում, երբ սարերի վերա մենակ ման եմ գալիս,-պատասխանեց նա ծպտալով:

— Բայց ինձ այն ասա՛, նրանք ձիո՞վ գնացին:

— Չէ՛, ոտով:

— Ես ինչո՞ւ չեմ գնում ոտով: Մըհե, ինձ պետք չէ:

— Ձի՛ն պետք չէ՛...-կրկնեց վիթխարին, դժոխությամբ իմ երեսին նայելով: -Էդ պետք էր առաջ փիքը անել և սատանայի տանջանք չտալ մարդուն...:

— Նա գի՞ ժ է, ի՞նչ է, -հարցրի Մարոյից, երբ ծառան հեռացավ:

— Նա շատ լավ մարդ է, բայց կտրաքվի, թե մի բանի վրա չխոսա, երբ նրան դուր չէ գալիս:

Մի նեղ շավիղ, որ տանում էր դեպի Ծակ-քարը, ոլոր-մուրր պտույտներով անցնում էր բլուրների միջով, անդադար դեպի վեր բարձրանալով և դեպի վայր իջնելով: Մարոն հագած ուներ մի պարզ, խայտաճամուկ զգեստ, որը կարելի էր տեսնել քուրդ հովվուհիների հագին: Նրա սև գանգուրները գեղեցիկ կերպով ծածանվում էին բարակ քամուց, որ փչում էր ծովակից: Ամենահամարձակ այծյամն այնպես թեթև, այնպես հանդուգն չէր կարող թռչել այն քարաժայռերի միջով, որպես Մարոն: Լեռնային օդը և շտապ ճանապարհորդությունը ազդեցին մանուկ օրիորդի երեսի վրա, և նրա արևից այրված թուխ-թավիշյա թշերը ստացան մույգ — վարդագույն պայծառություն:

Ես բոլորովին հիացած էի այն կիսավայրենի լեռնաբնակի սիրուն և վայելուչ կազմվածքով, որ այնքան առաձգական էր և թեթև: Ես երբեք երևակայել չեմ կարող այնպիսի գեղեցիկ աչքեր, մեծ սևորակ աչքեր, հովանավորված խիտ թերթերունքով, այնպիսի գեղագրական հոնքեր, որոնք միանում էին խոտորնակի գծերով: Ո՛րքան ինքնավստահություն կար նրա համարձակ շարժվածքների մեջ. ո՛րքան կյանք կար այն բնության ազատ և հավատարիմ զավակի մեջ...: Ես իմ մտքում նրան համեմատում էի գեղեցիկ Սոնայի հետ, որի ամեն մի գծերից արտահայտվում էր ընտանեկան բռնությունից ճնշված և տանջված աղջկա երկչոտ-ամոթխածությունը... Մեծ տարբերություն...:

Մի տեղ, ճանապարհի կողքին, կուտակված էր փոքրիկ բլուր, որ բաղկանում էր քարերի մանր կտորներից. հասնելով այնտեղ, Մարոն առեց գետնից մի քար և նետեց նույն բլուրի վրա: Ես հարցրի այս խորհրդական գործողության պատճառը: Նա պատասխանեց, թե այս բլուրին ասում են «սիրահարի գերեզման» և պատմեց մի հին ավանդություն, որպես թե, մի տղա և մի աղջիկ միմյանց շատ սիրելիս են եղել. հայրը չէ ուզեցել յուր աղջկան տղային տալ. նրանք միաբանվում են, և տղան մի գիշեր փախցնում է իր սիրուհին: Հայրն իմանում է, աղջկա ետնեն է ընկնում, և այս ձորի մեջ բռնելով առանց մի խոսք ասելու իր խենջարը խրում է նրա սիրտը և սպանում է: Տղան այս տեսնելով, չէ կարողանում համբերել իր կսկիծին, և մի ժայռի գլխից իրան վայր է գցում և մեռնում է: -Մարոն ցույց տվեց բարձր ժայռը, որի մոտ նույնպես կուտակված էին մանր քարերի կտորտանք: -Աղջկան թաղում են այնտեղ, ուր թափվել էր նրա արյունը, իսկ տղային այնտեղ, ուր ընկած էր նա ժայռից: Այն օրից նգովք էր դրվել, որ ամեն մի ճանապարհորդ, այնտեղից անցնելով,

մի քար զգում է նրանց գերեզմանի վրա, ի նշան այն նախատինքին, որով այն աղջիկը մրոտեց իր հոր և մոր անունը:

— Դու էլ այն աղջկան վա՞տ ես համարում, որ քարկոծում ես խեղճի գերեզմանը,-հարցրի ես:

— Մեկ աղջիկ, որ ուրիշ տղայի ետնեն է ընկնում, այդ վատ չէ՞ -հարցրեց նա պինդ ձայնով:

— Ապա ի՞նչ պետք է անե, երբ սիրում է տղային: Սիրելն ինչով է վատ:

Նա սկսեց ծիծաղել, որպես թե լսում էր ինձանից մի հիմար խոսք:

— Աղջիկն ի՞նչպես կարող է սիրել տղային, երբ հերն ու մերը ասում են: Հա՛ թող սիրե, այդ ոչինչ, նրա կամքով իմ չէ՞, որ օտարի տղայի ետնից թրև է գալիս: Ամոթ չէ՞:

Ես ուզեցի հերքել նրա ասածը, բայց նա իմ խոսքը կտրեց, և մի կծու խոժոռմունք գործելով յուր գեղեցիկ երեսի վրա, ասաց.

— Է՛հ, դատարկ բաներ մի՛ խոսի, գլուխս տանում ես...:

Նա վազեց առաջ:

Ճանապարհը Մարոյի համար սովորական լինելով, չէր զգում նրա երկարությունը: Ես համարյա թե հոգնեցա: Բարձրանալով բլուրի գագաթին, նա կանչեց.

— Դիբո՛, Դիբո՛:

Նրա զիլ և ձգական ձայնը արծաթե հնչյուններով տարածվեցավ հեռու սարերի մեջ:

Հանդիպակաձ բլուրի ետնից հայտնվեցան մի քանի փոքրիկ կերպարանքներ, որոնք թռչկոտելով և ճիչ բարձրացնելով, վազեցին Մարոյի առաջ: Դրանք երեք կիսամերկ աղջիկներ էին, այնտեղ արածացնում էին Կ. գյուղի ուլերը և գառները: Մարոն բաժանեց նրանց հաց և պանիր, որ բերել էր իր հետ: Փոքրիկ հովվուհիքն ուրախությամբ ընդունեցին առատ նվերը բարերար ձեռքից և իսկույն սկսեցին ուտել:

Ես խոսեցրի մեկին, որին Մարոն կոչում էր Դիբո:

— Ի՞նչ կանես, եթե գայլը քո գառներից մեկը գողանա:

— Սորոն չի թողնի,-պատասխանեց փոքրիկ հովվուհին, խոժոռած աչքերով նայելով իմ երեսին:

— Ո՞վ է Սորոն:

Նա փոխանակ պատասխանելու, երեսը շուռ տվեց, և մատները բերնին դնելով, շվացրուց: Ժայռերի ետնից հայտնվեցավ կապտագույն շուն, որ մազոտ պոչը թափ տալով, վազեց Դիբոյի մոտ և խորին մտերմությամբ սպասում էր նրա հրամանին:

Տեսնելով գազանին, ես ետ քաշվեցա:

— Մի՛ վախիր, — քաջալերեց ինձ Դիրոն: -Մորոյին կասեմ՝ քեզ չկծե:

Ես ծիծաղեցա: Մարոն գրկեց Դիրոյին, համբուրեց նրա այրված թշերը:

— Այստեղից մենք կբաժանվենք, — դարձա ես դեպի Մարոն:

— Կուզե՞ս, քեզ կտաննեմ մինչև Խանա-Մորի ձորը, — ասաց նա ուրախ դեմքով: — Վախենում եմ ճանապարհը կորցնես:

Ես պատասխանեցի, թե այդ խիստ դժվար կլիներ նրա համար, որովհետև արեգակն արդեն սկսել էր այրել, և խնդրեցի միայն ցույց տալ, թե ո՞ր կողմից պետք է գնալ: Նա այնպիսի ճշտությամբ նկարագրեց ճանապարհի ընթացքը, մինչև ես մտածում էի, թե աչքերս խփած կարող եմ գնալ: Երևում էր, այն լեռների բոլոր շավիղները, իրանց պտույտներով, իրանց ելևէջներով նրան ծանոթ էին: Նա գիտեր յուրաքանչյուր ժայռերը, աղբյուրները, առվակները: Նա ճանաչում էր մինչև անգամ նշանավոր թուփերը:

Ես հեռացա: Մարոն երկար կանգնած «Ծակ-քարի» գլխին. հետագոտում էր իմ գնացքը, մինչև բլուրները թաքցրին իմ տեսությունից նազելի դեմքը:

ԺԷ

ԵՐԿՈՒ ՈՐՍ ՄԻԱՍԻՆ

Արեգակն արդեն բարձրացել էր յուր կեսօրյա տեղը, նրա այրող ճառագայթները, հանդիպելով սարերի հովությանը, թուլանում էին, կորցնում էին իրանց կրակոտ զորությունը: Քա՛ղցր էր շնչել լեռնային օդը, տոգորված ծաղիկների անուշահոտությամբ: Անցնելով ամեն մի բլուրից, ամեն մի հովիտից, իմ առջև բացվում էր մի նոր տեսարան, այնքան հիանալի, այնքան հափշտակիչ, որպես մի գեղեցիկ պատկեր իր հրաշալի արհեստագործությամբ: Ուր և նայում ես, լեռնային երկրի կանաչ մակերևույթը ծածկված է բարձր և դալար խոտերով, նրանց միջից վառվում են ծաղիկների հազարավոր տեսակներն իրանց հրապուրիչ պայծառությամբ: Տեղ-տեղ խուլ մրմունջով վազում են վտակներ, ամոթխածաբար թաքնված խոտերի մեջ, երբեմն նրանք նազելով ցույց են տալիս իրանց արծաթափայլ երեսիկները, և կրկին ժպտելով ծածկվում են խիտ եղեգնաբույսերի մեջ: Փոքրիկ ջրային ծտերը միայն ուրախ-ուրախ սավառնում են նույն վտակների վրա, և անդադար վերուվայր թռչկոտելով, դիպցնում են իրանց կուրծքը բյուրեղային մակերևույթին, խլելով ալիքների միջից մի անբախտ միջատ, որ տարվում էր անխնա հոսանքի հետ...:

Աչքս ես դարձնում եմ դեպի Դուշմանա ձորը, և ահա՛ մերկ քարաժայռի գազաթին դեռ կանգնած են կիսակործան աշտարակները մի հին ամրոցի: Աշտարակներից մեկի ատամնավոր վերնապարիսպի գլխին միայնակ նստած է ահագին սև արծիվը և լուռ մտախոհությամբ նայում է դեպի խորին անդունդը, որ բացված է նրա առջև: Նա նստած է անշարժ և վեհափառ կերպով, և նրա սրատես աչքերը որոնում են ձորի մթին խորության մեջ ցանկալի որսը...

Եվ ակամա հիշում ես հին ավանդությունը՝ արդյոք նա չէ՞ր մի ժամանակ այդ ավերակների տիրապետող հսկան, որ չար կախարդի դյութելով արծվի կերպարանք ստացավ, որ ճնշում էր իր բռնության ներքո ամեն կենդանություն, որ ուր և գնում էր, իր ետևից թողնում էր անապատ և ամառայություն...: Նույն աշտարակի բարձրությունից, ուր այժմ նստած էր արծիվը, ամեն առավոտ մի զոհ գլորվում էր դեպի խորին անդունդը... մի զոհ, որից նույն գիշեր խլել էր ամբողջ իշխանը նրա կուսական անմեղությունը...

Այսպես, հափշտակված երբեմն բնության գեղեցկություններով և երբեմն հին ավանդությունների հիշողությամբ, շարունակում էի իմ գնացքը: Իսկ բոլոր տպավորությունները հետզհետե անհայտանում էին, ես ընկնում էի իմ կախարդական ինքնամոռացության մեջ: Բայց մի բան մոռանալ կարող չէի, մի տպավորություն մնում էր իմ մտքում անջնջելի, — այն էր Մարոյի գեղեցիկ պատկերը:

Բայց մի թե նրա մեջ սիրտ կար, ջե՛րմ և սիրող սիրտ, մի թե նա զգում էր, թե ինչ բան է սերը...: Ոչ, նա այդ չէր զգում, նրա հոգու սրբարանի մեջ երբեք չէր վառվել այդ կրակը, եթե ոչ, նա այնպես անգույթ կերպով չէր քարկոծի «սիրահարի գերեզմանը»...

Մարոն մի տեսակ ստրուկ էր, որպես Մոնան. նա ճնշված էր ծնողաց բռնակալության ներքո, իսկ Մարոն վաղեմի նախապաշարմունքների, բայց վերջինն ավելի սարսափելի կերպով խեղդում է ամեն մի հոգեկան թարմ և ընդաբույս զգացմունք...

«Հա՛, թող սիրե, լսվում էր նա, այդ ոչինչ... աղջկա կամքով խո չէ»:

Եվ իրավ, մի թե հայ աղջիկը կամք ունի. մի թե նա իր զգացմունքների տերն է:

Տարուբերվելով այսպիսի մտախոհությանց մեջ, ես բոլորովին մոռացել էի Մարոյի պատվերը ճանապարհի ուղղության մասին: Ես հասկացա, որ մոլորված եմ միայն այն ժամանակ, երբ իմ առջև բացվեցավ մի ահագին կիրճ, որից անցնել անհնարին էր: Ետ դառնալ եկած ճանապարհով չէի կարող, որովհետև ամեննին չէի հիշում, թե ո՞րպես հայտնվեցա այնտեղ, իսկ հառաջ գնալ անկարելի էր:

Ես բոլորովին շփոթվեցա:

Արևն արդեն սկսել էր թեքվել դեպի գիշերային մուտքը, երեկոյան ցուրտը հետզհետե դառնում էր անտանելի: Մի կողմից ես զգում էի հոգնածություն, մյուս կողմից, քաղցը նեղում էր ինձ: Ո՛րքան երկար պետք է թափառած լինեի ես, որ անցուցել էի այնքան ժամանակ. իսկ Մարոն ասում էր, թե կհասնեմ որսորդության տեղը ո՛չ հետո, քան կեսօրից երկու ժամ անցած: Իսկ այժմ երեկո էր: Արևի թեքված ճառագայթները լուսավորում էին սարերի գագաթները միայն, որոնց ստվերը գնալով՝ ընդարձակ և հսկայական տարածություն էր ստանում:

Ես հիշեցի, Մարոն ինձ ճանապարհ զգելու ժամանակ դրեց իմ որսորդական մաղախի մեջ մի շիշ, դուրս բերեցի, նա լիքն էր գինով: Մաղախիս մեջ գտա և լավաշում փաթաթած սառն միս: Իմ ճաշն արդեն պատրաստ էր: Նստելով փափուկ խոտերի վրա, ես հագեցրի իմ քաղցը, սպառված ուժերս կրկին վերադարձան, ես բոլորովին հանգստացա: Այժմ ի՞նչ պետք է անել, դեպի ո՞ր կողմ գնալ — կրկին զարթեցավ իմ մեջ անհանգստությունը:

Աչք ածելով իմ չորեք կողմը, ես հարմար համարեցի վեր ելնել մերձավոր սարի բարձրությունը և այնտեղից դիտել, թե դեպի ո՞ր կողմը կարելի էր գնալ: Այդ տևեց քառորդ ժամ: Բարձրավանդակից ես տեսա սարի մյուս կողմում դեպի աջ տարածվում էր մի նեղ տափարակ, որի վրա տեղ-տեղ նկատելի էին լինում սև և շարժուն կետեր, որոնց ամբողջ հավաքածուն նմանություն էր բերում արածող անասունների նախիրին: Այդ տեսարանը խիստ ուրախություն պատճառեց ինձ, ես մտածում էի՝ եթե նրանք հոտեր են, ուրեմն, կունենան իրանց մոտ և հովիվներ, որոնք ցույց կտան ինձ ճանապարհը գոնյա ետ դառնալ Կ. գյուղը: Այս նպատակով ես սկսեցի վայր իջնել դեպի տափարակը, և բավականին հառաջ գնալով, նկատեցի, որ իմ երևակայությունը խաբել էր ինձ, շարժուն կետերն անասուններ չէին. այլ թուփեր, որոնք տեղ-տեղ ծածկում էին անապատի անհարթ երեսը, որը հեռվից երևում էր որպես տափարակ:

Այժմ ի՞նչ պետք էր անել: Ես բոլորովին ընկա հուսահատության մեջ: Ես երկյուղ չունեի, որ գիշերը բացօթյա կմնամ լեռների մեջ, ես երկյուղ չունեի ոչ ցրտից և ոչ գազաններից: Ես միայն ամոթ էի կրում, իմ հպարտությունը տանջում էր ինձ: Ես ամոթ էի կրում Մարոյից, որ այնպես հիմարաբար վարվեցա նրա ուղեցուցության հետ: Ես ամոթ էի կրում ընկերներիցս, որոնք առաջին քայլից կնկատեին իմ թուլությունները և իմ անընդունակությունը...

Հանկարծ լսելի եղավ մի խուլ որոտմունք, որի արձագանքը կրկնվեցավ հեռավոր լեռների մեջ, նրան հետևեց երկրորդը և երրորդը: Այժմ պարզ որոշեցի, թե հրացանի ձայներ էին: Բայց ո՞վքեր էին նետողները: Ընկերներս չէին կարող լինել, որովհետև իմ գտնված տեղը շատ հեռու էր Խանասորի ձորից: Ուրեմն, մտածում էի ես, կամ ուրիշ որսորդներ պետք է լինեն, կամ ավազակներ, որոնք թալանում էին ոչխարների հոտեր: Բայց ինձ համար միևնույն էր, ովքեր լինեին, ես միայն ուրախ էի, որ կհանդիպեմ մարդիկների:

Ես սկսեցի դիմել դեպի այն կողմը, ուր կից լսելի եղան ձայները, որքան մոտենում էի, այնքան պարզ լսելի էր լինում շների խառնաձայն աղաղակը: Այժմ անտարակույս էի, որ կհանդիպեմ որսորդների: Բայց մինչև նրանց մոտ հասնելը, պետք էր անցնել մեկ բլուրի վրայով: Դեռ նրա բարձրության կեսին չհասած, որոտաց մի կոնյուն, և ես տեսա՝ ինձանից քսան քայլ հեռու վազում էր ահագին դաբան (վարազ): Հրացանս ուսիցս վեր բերելը և նրան արձակելը երկու վայրկյանի գործ եղավ: Գնդակը թեև դիպավ յուր նպատակին, բայց հարվածը մահաբեր չեղավ. նա անցավ դարանի աջ ոտքի ազդրից: Հրեշավոր կենդանին, ամենին չզգալով յուր վերքի ցավը, դարձավ դեպի ինձ: Հարձակմունքը այնքան շուտափույթ եղավ, որ նա ամենին միջոց չտվեց կրկին լցնել հրացանը: Ճզնաժամը վճռական էր: Կատաղի գազանը, բարկացած, հրաբորբոք աչքերով արդեն մոտեցել էր ինձ...: Ես մի կողմ ձգեցի հրացանը և պատրոնը, որ ձեռքիս ունեի, իմ պաշտպանության միակ զենքը մնաց խենջարս, որ նույն ակնթարթում խրվեցավ դաբանի կողքում: Նա արձակեց մի սարսափելի հառաչանք, բայց դարձյալ չկորցրուց իր գորությունը: Նա փորձ փորձեց գործ դնել իր դուրս ցցված ժանիքները, բայց հարվածն անցավ անհաջող, որովհետև ես կայծակի արագությամբ մի սաստիկ թռիչք գործեցի դեպի գազանի գավակը, և նույն րոպեում խենջարիս երկրորդ զարկը խիստ խորին կերպով անցավ նորա փորի մեջ: Նա դեռ սարսափելի ընդդիմադրության պատերազմում էր: Այդ մահու և կյանքի զարհուրելի տագնապի միջոցին, ինձանից ոչ այնքան հեռու, որոտաց մի հրացան. գնդակն անցավ ուղղակի որսի գլխի մեջ. վիթխարին մի քանի անգոր շարժումներ գործեց և գլորվեցավ գետին...

Ես ետ նայեցա, տեսնում եմ՝ Մարոն, հրացանը ձեռին, հեռու կանգնած, ժպտում էր...

Ո՛վ կարող էր պատմել իմ ուրախությունը: Ես բոլորովին թաթախված արյան մեջ, վազեցի նրա մոտ, և գրկելով իմ ազատիչը, պի՛ նդ ճնշեցի քաջազնական կուրծքը իմ սրտի վրա...

Մարոն պատմեց, թե բաժանվելով ինձանից, նա իսկույն չդարձավ դեպի գյուղը, այլ բարձրանալով «Օակ-քարի» գլխին, այնտեղից հետազոտում էր իմ ուղևորությունը: Նա տեսավ, դեռ ճանապարհի կեսը չհասած, ես խոտորվեցա ուղիղ շավիղից, որ տանում էր դեպի Խանա-Սորի ձորը: Նա իսկույն վազեց իմ ետևից, միգուցե ես բոլորովին մոլորվեի լեռների մեջ: Մի քանի ժամ նա կորցրեց ինձ իր տեսությունից, և երկար որոնելով, կարողացավ գտնել այնտեղ, ուր հայտնվեցավ դաբանը: Նա շատ անգամ կանչեց ինձ, զգուշացրեց, բայց ես տաքացած լինելով պատերազմի խռովության մեջ, չկարողացա լսել նրա ձայնը: Եվ իմ առաջին անհաջող նետումից հետո, երբ ես մի կողմ ձգեցի հրացանը և պատրոնը, նա օգուտ քաղեց այդ դեպքից, իսկույն լեցրուց հրացանը նույն պատրոնով, իսկ հետևանքը՝ արդեն հայտնի էր:

Այս խոսակցության միջոցին մենք չէինք նկատում, որ չորս հոգի կանգնած բլուրի գագաթին, դիտում էին այն տեսարանը, որ հանդիսացավ քանի թույլե առաջ: Նրանք մոտեցան մեզ. մեկը որսորդ Ավոն էր, մյուս երեքը՝ իմ ընկերներն էին: Ծերունին առեց յուր գրկի մեջ ինձ և իր դուստրը, համբուրելով ասաց.

— Դուք երկուսդ էլ արժանի եք որսորդ Ավոյի որդիք կոչվելու...

ԺԸ

ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆՁՈՐԸ

Լեռների մերկ գագաթները պատեց երեկոյան սովերը, իսկ ձորերի մեջ լույսը հետզհետե աղոտ գույն էր ստանում, միայն ոսկեգույն ամպերը, որոնք ահագին բեկորներով գլորվում էին օդի բարձրության մեջ, դեռ արտափայլում էին հանգչող արեգակի վերջին ճառագայթների ծիրանի շառավիղներով:

Գեղեցի՛ կ երեկո էր, լեռնային երեկոների այն ժամը, երբ քա՛ղցր հնչում են հովիվների երգերը, երբ ախտ ըժ է լսել արոտից դարձող ոչխարների խառնաձայն բառաչումները և ձիերի երամակների ուրախ խրխիհնջը, որոնք կայտռելով վազում են դեպի իրանց գիշերային օթևանը: Նույն ժամուն թեթև քամին նազելով քսքսվում է քո երեսին և բարակ մելոդական հնչումներով մրմնջում է՝ «շնչի՛ ը լի կուրծքով անուշահոտությունը, որ ես խլել եմ հազարավոր ծաղիկներից»:

Բայց ինձ զգալի չէին այս ձայները, ես չէի լսում ոչ զեփյուռի մեղեդին և ոչ հովվի երգը, ինձ գրավել էր միայն Մարոն, միշտ նրան էի տեսնում և նրա ձայնը լսում, թեև նա ամենևին չէր խոսում:

Մեր վերադարձը դեպի Կ. գյուղը տևեց բավականին երկար, որովհետև այժմ բոլորովին այլ ճանապարհով էինք գնում: Մութը վաղուց պատել էր, և ամառային գիշերի աստղերը վառվում էին հիանալի փայլողությամբ:

Խոսակցության առարկան նույն ավուր որսորդությունն էր. ծերունի Ավոն հանաքներով ծաղրում էր Ասլանի և Մագոյի անճշտությունը, որոնց երկուսի նետումները դաբանը սպանելու համար անցել էին իգուր: Մագոն աշխատում էր յուրյան արդարացնել զանազան պատճառներով. իսկ Ասլանը ոչինչ չէր պատասխանում, նա ընկած էր, որպես երևում էր, խիստ տխուր մտատանջության մեջ: Մովորականից ուրախ էր Կարոն. նա խորին եղբայրական բարեսրտությամբ ձեռքը դրեց իմ ուսին, ասելով.

— Դու առանց սրտի չես, Ֆարհատ, քեզանից մի բան կդուրս գա...

Մարոն գնում էր մեզանից առաջ յուր հոր հետ: Նա բոլորովին լուռ էր. կարծես, նրա հպարտությանը ընդդեմ էր լսել այն գովեստները, որոնք թափում էին նրա վրա. և կամ նա չէր ուզում հիշեցնել, թե որպիսի դժվար դրությունից ազատեց ինձ. նա աշխատում էր, որ այդ դեպքի վրա խոսացվի որքան կարելի է սակավ:

Ես բավականին ետ մնացի իմ ուղեկիցներից, խոսում էի Կարոյի հետ: Մագոն մոտեցավ մեզ, և առանց որևիցե առիթի մեր կողմից, որպես ինքն իրան խոսելով ասաց.

— Ջարմանայի՛ է այդ բախտ ասած բանը, ասում են, նա մի հրեշավոր կնիկ է, երկու երես ունի, մինը առջևից, մյուսը ետևից: Առջևի երեսը թարմ և գեղեցիկ է՝ միշտ ժպտող աչքերով, նրանցով նայում է իր սիրելիներին միայն: Ետևի երեսը հնացած է, լի խորշումներով, որպես մի զզվելի պառավի դեմք. մի հատիկ աչք միայն ունի մոայլոտ ճակատի վրա, այն ևս կույր...: Նա մի շտ դարձնում է դեպի ինձ այդ չարանենգ դեմքը իր սարսափելի խորշումներով, և ես միշտ լսում եմ նրա ցամաք և գունաթափ շրթունքների միջից այդ խոսքերը՝ «Դու ինձանից ոչ մի բարիք մի՛ սպասիր»...

Նա բոպեական լռությունից հետո շարունակեց, իսկ այժմ ավելի խռովյալ ձայնով.

— Ասում են՝ մեր ժամանակներում հրաշքներ չեն լինում, հրաշք չէ՛, բա ի՞նչ գահրումար է, միանգամից — երկու որս...

Այժմ հասկացա, որ կիսախելագար Մագոյի խոսքերը կծու ակնարկություններ էին դեպի ինձ և դեպի Մարոն:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, — հարցրի ես:

Նա պատասխանեց ավելի վրդովված կերպով.

— Հա՛, երկու որս, մինը դաբանը, մյուսը՝ Մարոյի սիրտը...

Նա արտասանեց այս խոսքերը այնպիսի մի հանգով, որ իսկույն գրգռեց իմ բարկությունը: Նա առանց ուշադրություն դարձնելու, շարունակեց.

— Ախար Մարոն էլ փոքր դաբան չէ... նրան որսալը՝ ահա այդ է քաջությունը:

— Եթե դու կշարունակես այսպիսի հիմնարկություններ դուրս տալ, դու կդառնաս երրորդ որսը... — ասեցի ես և արդեն մերկացուցած խենջարը իմ ձեռքումն էր:

— Մի՞ թե արժե կովել այն վայրենի կատվի համար, — մեջ մտավ Ասլանը, որ նույն բուպեին մոտեցավ մեզ:

— Աս', երևի քե՞զ էլ է ճանկոռտել... — դարձա ես դեպի Ասլանը ավելի բարկությամբ:

Նա ոչինչ չպատասխանեց:

— Պետք է կատվի հետ կատու լինել և նրա ճանկերից ազատ մնալ... — պատասխանեց Սազոն բոլորովին վրդովված կերպով:

— Եթե ոչ, շան հետ մնում է նա միշտ անհաշտ...:

— Ամո՛ թ է, տղերք, — ձայն տվեց Կարոն և կայծակի արագությամբ խլեց իմ ձեռքից խենջարը:

Ասլանը ամենևին չշարժվեցավ յուր տեղից և ոչ ձեռքը տարավ դեպի իր սուրը, նրա մի այսպիսի արհամարհանքը ավելի վիրավորեց ինձ: Իսկ Սազոն, հեռու կանգնած, ծիծաղում էր: Նա բռնեց Ասլանի ձեռքից, և մի կողմ քաշելով, ասաց.

— Գնանք, չարժե երեխայի հետ գործ ունենալ...:

Ես և Կարոն մնացինք մենակ: Ծերունի որսորդը, յուր դստեր հետ, մեզանից շատ առաջ լինելով, չհասկացավ, թե ի՞նչ անցավ մեր մեջ:

Կարոն սկսեց խոսել, թե իմ վրդովմունքը բոլորովին անտեղի էր. ես իզուր վիրավորեցի իմ ամենալավ ընկերներին, որոնք այնքան սիրում էին ինձ, որքան ինքը Կարոն: Նա ասաց, որ ես ոչ միայն Ասլանին հաղթել կարող չէի, այլ նույնիսկ փոքրիկ Սազոն այնպես ճարպիկ էր կովի մեջ, որ անպատճառ ինձ կսպաներ, միայն նրանք խնայեցին ինձ: Եվ երկար խրատներ կարդալուց հետո, նա ավելացրուց, թե Սազոն մեղ չուներ, որովհետև մի քանի տարի է, որ նա սիրահարված է Մարոյի վրա, թեև օրիորդը չէ համակրում նրան:

Ահա՛, այսքանը հասկացա ես Կարոյի խոսքերից, որոնց մեծ մասն իմ նույն բուպեի խորվության մեջ բոլորովին անըմբռնելի էին: Ես ամբողջ մարմնով դեռ դողում էի, իմ լեզուն, կարծես, կապված էր, ես ոչինչ պատասխանել չկարողացա:

— Դու դեռ ջահել ես, Ֆահրատ, քեզ ես չեմ մեղադրում, — ավելացրեց նա: — Քո ընկերները լավ մարդիկ են, նրանք դարձյալ կսիրեն քեզ և կներեն:

Դառնալով դեպի Կ. գյուղը, մեր ճանապարհն ընկավ այն կողմից, ուր գտնվում էր ծերունի որսորդի որդեգրի՝ Հասոյի ազարակը: Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասանք այնտեղ: Տղերքը վճռեցին գիշերել Հասոյի ազարակում: Այնտեղ ծերունի որսորդի որդին շինել էր ճյուղերից հյուսած մի տաղավար, որ խիստ հարմար օթևան էր գարնան գիշերների համար:

— Մնացեք այստեղ ու քեփ արեք, — ասաց ծերուհին: Հետո ավելացրեց.

— Իմ հին ոսկորներն էլ չեն դիմանում գիշերվա ցրտին, ես կերթամ տուն ձեզ համար գինի ու հաց կուղարկեմ, խորովածի համար միս ունեք. իմ կենացն էլ կլիմեք, խոսք չկա: Հասո, լավ պատվիր հյուրերիդ: Գնանք, Մարո:

Նրանք դեռ չէին բաժանվել մեզանից, երբ Մարոն մոտեցավ ինձ և հազիվ լսելի ձայնով շշուշաց իմ ականջին:

— Դու կմբսես, Ֆարհատ, այստեղ ցուրտ է լինում. ես տանից քեզ համար քնելու շորեր կուղարկեմ:

Գիշերային մթության մեջ ոչ ոք չնկատեց մեր խոսակցությունը, ես շնորհակալություն արեցի օրիորդին նրա բարեսրտության համար, և հայտնեցի՝ թե ես փոքր-ինչ սովորած եմ առանց ծածկոցի ևս քնել, որովհետև մեր տանում երբեք անկողին չեմ ունեցել, իմ վերմակը եղել է հորս մաշված վերարկուն, իսկ դռնակս՝ սառն հասիքը:

— Դու դռչադ տղա ես, Ֆարհատ, դու չես մրսի, — ասաց նա ուրախ ձայնով, և իր ձեռքով մի թեթև զարկ տալով իմ ուսին, փախավ ինձանից, երբ երկրորդ անգամ խավարի միջից լսելի եղավ ծերունի որսորդի ձայնը.

— Ո՞ւր ես, Մարո, գնա՛նք, բալաս:

Հասուն իսկույն վառեց ահագին խարույկ տաղավարի առջև, չոր փայտերը բորբոքվեցան, և լույսը տարածվեցավ հեռու մեր շրջակայքում: Այն ժամանակ միայն կարողացա լավ տեսնել վաղեմի ընկերիս — Հասոյի — վերանորոգված կերպարանքը, որը վարժատան կյանքից հետո այնքան շատ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Մաշված և ուժից ընկած «էջի փալանը», — որպես կոչում էին նրան — այժմ առողջ և խիստ ժիր տղա էր դարձել: Ահա՛ ի՛նչ է նշանակում տերտերի այբ-բենը և երկրագործությունը... առաջինը մաշեց տրորեց նրա մանկությունը, առանց որևիցե մտավոր սնունդ տալու նրա գլխին... իսկ վերջինը վերանորոգեց նրա սպառված ուժերը և լեցրուց ծերունի հոր տունը հացով...:

Իսկ այս կոշտ-կոպիտ մշակի մեջ չէին երևում ոչ հոր բարեսրտությունը և ոչ քրոջ աշխուժությունը: Հասուն, եթե կարելի է այսպես կոչել, խստասիրտ և մռայլտ արարածներից մեկն էր: Բոլոր ժամանակը նա մի քանի անգամ միայն խոսեց ինձ հետ, և նրա խոսքերը խիստ կարճ և անգույն էին: Մագոն խիստ ճշտությամբ նկատեց՝ թե «Հասուն քաղցրախոս է միայն իր եզների հետ, որոնք նրա արորը քաշում են»: Այսուամենայնիվ, ես միշտ համակրությամբ էի վարվում նրա հետ, որովհետև նա Մարոյի եղբայրն էր...

Գյուղը շատ հեռու չէր ագարակից, մենք շուտով ստացանք ծերունի որսորդի խոստացած պաշարը՝ առատ գինի և հաց: Ղաբանի մսից պատրաստված խորովածները արդեն եփված էին, իսկույն կազմվեցավ ընթրեքի սեղանը: Տղերքը չափազանց սոված լինելով, նստեցին ուտելու. ես հրաժարվեցա սեղանից, հայտնելով, թե ախորժակ չունիմ և ինձ ոչ այնքան առողջ եմ զգում: Եվ իրավ, գլուխս սաստիկ ցավում էր, և ճանապարհի անախորժ անցքից հետո ես գտնվում էի մի տենդային գրգռման մեջ, որ գնալով, ավելի և ավելի վրդովում էր ինձ, քանի մտաբերում էի իմ

անպատշաճ վարմունքը Ասլանի և Մագոյի հետ: Իսկ նրանք, կարծես թե, մոռացել էին բոլորը, և ոչ մի կերպով, և ոչ մի թեթև ակնարկությամբ անգամ չէին հիշեցնում անցածը, այլ ընդհակառակն, պատմում էին Հասոյին՝ իմ և Մարոյի կռիվը դաբանի հետ և գովասանում էին մեր քաջասրտությունը: Իսկ նրանց մի այսպիսի ներողամտությունը ավելի ծանր էր ինձ համար. ինձ բոլորովին վիրավորական էր թվում վշտացնել մեկին, և առանց փոխադարձ բավականություն տալու, վայելել նրա ներողամտությունը: Այդ մի տեսակ ողորմություն էր, իսկ ողորմություն խնդրել էս չէի ուզում:

Ընթրիքի սեղանը կազմվել էր տաղավարի մեջ, տղերքը հավաքվել էին այնտեղ. էս պառկել էի տաղավարից դուրս խոտերի վրա, մի քանի քայլով միայն հեռու նրանցից, այնպես որ, նրանց խոսակցությունը լսելի էր ինձ:

— Ճշմարիտ, հիվանդ է նա, — հարցրուց Հասուն:

— Չէ՛, նա ուրիշ փորացավ ունի... — պատասխանեց Մագոն և մոտեցավ ինձ, գինով լիքը երկու բաժակներ ձեռքին, և երգելով մի գեղեցիկ երգ: Տաղավարի միջից միաձայն հնչեցին ամբողջ խորով նրա շարունակությունը:

Գիշերային լռության պահուն, երկրագործի մենավոր տաղավարի մեջ, մանկահասակ պատանիների ջերմ և անկեղծ սրտերից դուրս բխած հնչյունները այնքան հոգեշարժ և ոգևորիչ էին, որ ներգործեցին իմ վրա ընկերասիրության բոլոր սուրբ և կենսագործող գործությամբ: Իմ սիրտը լցվեց մի սրբազան խաղաղությամբ, և դադարեց մրրիկը, որ այնպես սաստիկ կերպով խռովում էր ինձ: Ես չկարողացա պահել իմ արտասուքը, և ընդունելով Մագոյի ձեռքից բաժակը, միասին մոտեցանք խմբին: Նրանք նույնպես մի-մի բաժակ ձեռքերին, կանգնած, բոլորել էին սեղանի շուրջը: Կարոն խիստ հանդարտ և ծանր եղանակով կարդաց մի փոքրիկ ճառ: Բայց նրա խոսքերը, որոնք այնպես ազդու և զորեղ կերպով դուրս էին հոսում, մինչ այն աստիճան ներգործեցին իմ վրա, որ էս մինչև այսօր չեմ մոռացել, թեև այն օրից անցել է հիսուն տարի, այո՛, հիսուն տարի, դա քիչ չէ...

«Միրելի՛ ընկերներ, մենք այն ազգի որդիքն ենք, որ զրկվելով հայրենական հողից, ցրված է աշխարհի զանազան անկյուններում: Մենք մի այնպիսի ժողովրդի ծնունդ ենք, որ ապրում է մի երկրում, ուր նրա խրճիթի օջախը շատ քիչ անգամ տաքանում է կրակով, որովհետև նա վառելիք չունի, որի տան մեջ լույս չկա արևը մտնելեն հետո, որովհետև նրա ճրագի յուղը վաղուց սպառվել է, որի որդիքը գիշերը քաղցած են քնում, որովհետև նա տանը հաց չունի: Արևն այրում է նրա զավակների մարմինը, ցուրտը սառեցնում է, անձրևը թրջում է, որովհետև նրանց հագուստներն այնքան քրքրված են, որ չեն կարողանում պահպանել անբախտներին եղանակների խստությունից:

Իսկ այդ ժողովուրդը ծույլ չէ. նա անդադար աշխատում է: Նա աշխատում է ավելի, քան թե կներեր մարդի ուժը: Նրա կինը, նրա աղջիկը, նրա փոքրիկ երեխաներն անգամ գործակից են լինում գերդաստանի հոր աշխատությանը: Դուք տեսել եք կանայք, որոնք հնձում են արտերը, և իրանց հունձը, իրանք շալակած, բերում են կալը ծեծելու համար: Դուք տեսել եք աղջիկներ, որոնք մեծ եռանդով մաքրում են մշակության ցանքերը ավելորդ խոտաբույսերից: Դուք տեսել եք երեխաներ, որոնք արորի լծերի վրա նստած, քշում են եզները և օգնում են հոր գործին:

Այո՛, այդ ժողովուրդը ծուլլ չէ, նա աշխատում է, նա ամբողջ տարին հանգստություն չունի, բայց դարձյալ ապրում է աղքատության մեջ, դա՛ ռն, ցավալի աղքատության մեջ...

Ի՞նչ է պատճառը:

Հողը, որի վրա նա ապրում է, թեև մի ժամանակ իր նախնիքներին էր պատկանում, բայց այժմ դարձել է օտար աղաների սեփականությունը: Նա մշակում է օտարի հողը: Իսկ աղայի պայմանները մշակի հետ այնքան ծանր են և անշահավետ, որ նրա երկրագործության բերքը և նրա վաստակը մեծ մասամբ վայելում է կավվածատերը. մշակի համար մնում է այնքան, որով չէ կարողանում յուր կենսական ամենաանհրաժեշտ պիտույքներին անգամ բավականություն տալ:

Գյուղացու կեցության մյուս պայմաններն ևս դրա նման են. Նրա խրճիթը դրվում է աղայի հողի վրա, նրա համար հարկ է վճարում: Նրա անասուններն արածում են աղայի արոտներում, նրանց համար հարկ է վճարում: Ինքը գյուղացին, նրա ընտանիքը ապրում են աղայի հողի վրա, այնտեղ ման են գալիս, նրա ջուրն են խմում, և իրանց գլուխներն պահպանելու համար հարկ են վճարում: Մի խոսքով, գյուղացին, բացի իր աշխատող ձեռքերից, ուրիշ ոչինչ չունի, նրան շրջապատող ամբողջ բնությունը պատկանում է աղային, և նրա մեջ գործելու համար նա պետք է գոհե իր աշխատության ամենամեծ մասը:

Ահա՛, այդ է պատճառը, սիրելի ընկերներ, որ մեր ժողովուրդը, հայրենի հողի վրա սնունդ չգտնելով, գաղթում է, անդադար գաղթում է և օտար երկրներում բախտ է որոնում: Բայց դառնո՞ւմ են գաղթականները: – Ո՛չ: Դուք գիտեք, քանի՛ հազարավոր ընտանիքներ մնացել են առանց տղամարդերի, քանի՛ հազարավոր օջախների կրակը հանգել է, որովհետև տղամարդիկը մեռել են պանդխտության մեջ... Մենք, որ բոլորել ենք այս սեղանի շուրջը, դուրս ենք եկել նույնպիսի ընտանիքներից. մեր մեծ մասը հայր, մայր, տուն, ազգականներ չունի, — բոլորը կորած են անհայտության մեջ: Ուրեմն, մեզ ավելի հասկանալի է, թե ի՞նչ է կրում այս երկրում մշակ մարդը, որովհետև մենք երեխայությունից փորձել ենք այն ամեն դառնությունները, որովհետև մեր ամեն մեկի սրտում դեռ մնացել են անբժշկելի այն վերքերը, որ ստացել ենք բռնության կոպիտ ձեռքից:

Ընտանիքը չկարողացավ մեզ, յուր որդիներին, այնպես դաստիարակել, այնպիսի մի ուղղություն տալ, որ ձգեինք մեր վզից աղայի լուծը, և ազատ մնայինք նրա հարստահարություններից: Նա չկարողացավ մեզ սովորեցնել կյանքի և ապրուստի հաստատ պայմանները, որ մեզ համար աշխատեինք, մեզ համար գործեինք, և մեր վաստակը օտարը չխլեր մեր ձեռքից: Ընտանիքը չկարողացավ այդ անել, որովհետև ինքը ստրկացած էր, և ավելի ցավալին այն է, որ ստրկությունը դարձել էր նրա մեջ բնավորություն: Նա չէ՛ր բողոքում բռնության դեմ: Նա մտածում էր՝ թե աստված հենց այսպես ստեղծել էր նրան, թե նա գոհ պետք է լինի իր վիճակից, որովհետև ճակատագրից մի տառ անգամ փոխել կարող չէ...

Դպրոցը, որի աշակերտներն ենք այստեղ կանգնածներս, ավելի հաստատեց մեր մեջ ստրկությունը. դպրոցը սպանեց մեր մեջ ինքնագործունեության ուժերը: Քահանա վարժապետը մտցրուց մեր մեջ կույր հնազանդություն, — խոնարհվել և հպատակել ամեն իշխանությունների, որքան ծանր և անտանելի լինե՞ր նրանց մեզ վրա դրած լուծը: Որովհետև ինքը վարժապետը նույնպես էր վարվում մեզ հետ: Նա ասում էր մեզ՝ թե այս աշխարհի կյանքն ունայն և անցավոր է.

որքան ցավալի լինի նա, որքան ճոխ լինի նա տանջանքներով, այնքան ավելի վարձատրություն կգտնե մարդ մյուս կյանքում, որ սպասում է մեզ գերեզմանը մտնելուց հետո...

Բայց գտնվեցավ մի ձեռք, որ խլեց և դուրս բերեց մեզ դպրոցի բարոյապես և մտավորապես փտեցնող մթնոլորտից: Նա կանգնեցրուց մեզ ուղիղ ճանապարհի վրա: Նա սովորեցրուց մեզ կյանքի այն պայմանները, որոնցմով կարող է մարդ հանգիստ և ապահով ապրել: Նա սովորեցրուց մեզ օգնել և մեզ նման անբախտներին, որ նրանց կյանքն էլ հանգիստ լիներ, որ նրանց ապրուստն էլ ապահովված լիներ: -Եվ մենք նվիրեցինք մեզ ժողովրդի բարօրության գործին...

Խմենք, եղբայրներ, այն մարդու կենացը, որ մտցրուց մեր մեջ այդ ոգին, խմենք այն գործի հաջողության համար, որը մեր սուրբ ուխտն է»:

Բաժակները զարկվեցան մեկ մեկու և խմեցին որսորդ Ավոյի կենացը, բոլորը միաձայն գոչելով՝ «կեցցե բարի գործը»...

ԺԹ

ԵՐԱԶ

Դարձյալ նույն հին երգը, մտածում էի ես Կարոյի ճառը լսելու միջոցին — նույն երգը, որ նա երագում էր տասն և երկու տարի առաջ գյուղացիների և նրանց աղքատության մասին:

Կարոյի և նրա կուսակիցների նպատակը թվում էր ինձ ոչ միայն անգործադրելի. այլ որպես ցնորք, որպես հիվանդոտ երևակայության գառանցություն: Միթե կարելի է գյուղացուն հանգստություն տալ, ազատել նրան աղայի ճանկերից, որի մեջ կա այնքան ուժ, որը վայելում է այնքան արտոնություններ: Եվ ինչո՞վ, ո՞րպես ապահովել մշակի ապրուստը, երբ ոչ մի օրենք չէր սահմանափակում աղայի կամայականությունը. երբ կառավարության ֆիրմաներն ևս մնում էին անգոր և չէին կարողանում աղաների բռնության առաջն առնել: Ես գիտեի հարյուրավոր օրինակներ, որ ժողովրդի բարօրության մասին շնորհած արքունի ֆիրմաները մնում էին անգործադրելի. խաները և բեկերը Բարձրագույն Դռան հրովարտակը ստիպեցնում էին բերողին ծամել և կուլ տալ, կամ պատռելով և ծեծելով բերողին, այնպես ճանապարհ էին դնում նրան, ասելով՝ «գնա՛, թագավորիդ խաբար տա՛ր»: Եվ այսպիսի գազանները, որոնք ժողովրդի արյունն էին ծծում, առանց խոնարհվելու որևիցե իշխանության, մնում էին միշտ անպատիժ:

Այժմ Կարոն, ոգևորված մի մոլի եռանդով, յուր անձնագոհ ընկերների հետ, աշխատում էին հեղափոխել հին դրությունը, աշխատում էին փշրել ստրկության շղթաները, որոնք դարբնվել էին այնքան շատ դարերով: Եվ ինչո՞վ, ո՞րպես...

Ինքը Կարոն խիստ ճիշտ նկատեց իր ճառի մեջ՝ թե «ստրկությունը դարձել է ժողովրդի մեջ բնավորություն»: Մի թե հեշտ է փոխել բնավորությունը, դարերով ամբոխի հոգու մեջ արմատացած բնավորությունը: Ի՞նչ օգուտ, երբ մի քանի եռանդոտ անձինք զարթել էին, հասկանում էին ժողովրդի չարն ու բարին, և աշխատում էին դարման տանել նրա խղճություններին, — երբ այդ մի քանի անձանց բոլոր ջանքերը կորչելու, ոչնչացնելու էր ընդհանուր անտարբերության մեջ: Նրանց բարբառը լինելու էր անապատում հնչող ձայն, և

նրանց գործակցությունը, որպես մի համերաշխություն գերեզմանատան բնակիչների հետ, չէր հասնելու որևիցե օգտավետ վախճանի: Կարոն ինքը շատ լավ գիտեր այդ, որ ամբոխը գտնվում էր այն վիճակում, ինչ վիճակում լինում են խելագարները կամ հարբածները. նրանք ընկնում են ցեխերի մեջ և ամենևին չեն նկատում իրանց կեղտոտությունը. նրանք իրանց գլուխը պատերին են զարկում և ամենևին ցավ չեն զգում, թեև ճակատից արյուն էր հոսում. նրանք փողոցներում թավալված ժամանակ՝ ամեն անցնող երեխան ոտքով խփում է, թքում է նրանց վրա, բայց նրանք հանգիստ պառկած են և վիրավորանք չեն զգում: Կարոն գիտե՞ր այդ բոլորը: Նա գիտեր, որ ժողովուրդը տանջվում էր նյութապես, ուտելու հաց չունեի և հագնելու հագուստ, բայց համբերում էր: Նա գիտեր, որ ժողովուրդը տանջվում էր բարոյապես. շատ անգամ նրա կինը, աղջիկը, տղան գոհվում էին աղայի կրքերին, բայց նա համբերում էր...: Համբերում էր, որովհետև իր թշվառությունը, իր անպատվությունը չէր համարում կարգից դուրս բաներ, այլ մտածում էր՝ թե այլ կերպ լինել կարող չէր, թե ինքը հպատակ է, թե աղան ինչ որ ուզե, այն պետք է անե...:

Ե՛կ, դու փոխի՛ր դարևոր նախապաշարմունքը: Ի՞նչ կարող ես անել, երբ ամբոխը ինքը չէ բողոքում իր թշվառությունների համար, երբ ամեն անբախտություններ տանում է նա համբերությամբ, և, — որպես Կարոն հիշեց՝ իր ճառի մեջ, — տալիս է նրանց մի վերին և աստուծո նախասահմանությամբ կարգադրած օրենքի նշանակություն: Ի՞նչ պետք է անես...:

Միթե այսպե՞ս էին իմ դատողություններն այն ժամանակ, միթե այսպե՞ս էի մտածում ես...: Ո՛չ: Ես ինքս շատ հեռու չէի նույն նախապաշարմունքներից, որոնք տիրել էին ժողովրդին, որովհետև նրա հավատարիմ զավակն էի: Ես միայն ծիծաղում էի Կարոյի ցնորքների վրա, որպես տասն և երկու տարի առաջ, երբ նա դեռ նոր էր փախել հայր Թողիկի ուսումնարանից և աշակերտում էր մի նոր դպրոցի — որսորդ Ավոյի — վարդապետությանը, վարդապետությանը այն խորհրդավոր մարդու, որի ծագումը, հայրենիքը հայտնի չէր, որ ծածկված էր հասարակ որսորդի դիմակով, որը ներշնչեց կրակոտ պատանիների մեջ նոր հոգի և նոր միտք...:

Ընթրիքը թեև վերջացավ խիստ զվարճալի կերպով, բայց ես ամենևին ուրախ լինել չկարողացա, այդ պատճառով շատ գոհ եղա, երբ տղերքը շուտով պառկեցին քնելու: Բայց ես քնել չկարողացա, և դուրս գալով տաղավարից, երկար թափառում էի գիշերային մթության մեջ: Կարծես, հազար ու մեկ սատանաներ պտույտ էին գալիս իմ գլխում. երբեմն մտածում էի՝ գնամ Ապլանին ու Մագոյին խեղդեմ իրանց քնած տեղում: Հետո ինձ ու ինձ փռմանում էի, ասելով՝ «չէ՞ որ նրանք մոռացան բոլորը, նրանք ներեցին ինձ»: Բայց ես կարո՞ղ էի ներել նրանց, որ այնպես անվայելուչ կերպով խոսում էին Մարոյի մասին...: Այսպիսի խառն մտածմունքներով լցված էր իմ հիմար գլուխը, երբ ես կրկին դարձա տաղավարի մոտ և պառկեցի նրանցից փոքր-ինչ հեռու խոտերի վրա:

Ետ ընկած լուսինը կամաց-կամաց վեր բարձրացավ սարի ետևից և լեռները լցվեցան արծաթի լուսով: Գեղեցիկ տեսարանը ամենևին չազդեց իմ վրա: Իմ գլուխը դեռ լիքն էր սև մտածմունքներով. իմ սիրտը դեռ անհանգիստ խռովության մեջ էր: Զգիտեմ, ինչո՞ւ այնպես վրդովված էի ես. չգիտեմ ի՞նչ էր, որ այնպես տանջում էր ինձ: Միայն այսքան եմ հիշում, որ շուտով իմ աչքերը լցվեցան ջերմ արտասուքով, ես սկսեցի լաց լինել, երկա՛ր լաց լինել...:

Գիշերն ես անցուցի տենդային ջերմության մեջ: Առավոտյան լուսաբացի պահուն ինձ տիրեց մի թմրություն. այն ժամանակ ևս խառն երազները սկսեցին անհանգիստ անել: Ողորմա՛ծ աստված, ի՞նչեր չէին գնում և գալիս իմ աչքերի առջև, — սատանաներ, հրեշտակներ, դժոխք, արքայություն,

— մի խոսքով, հարյուրավոր տխուր և ուրախալի պատմություններ, մինը մյուսից հետո կամ զվարճացնում էին ինձ և կամ սարսափեցնում...: Բայց երբ զարթեցա, բոլորը մոռացա, մի երազ միայն մնացել էր իմ մտքում, նրան հիշում եմ և այսօր:

Ինձ երևում էր, թե Սոլայի հեղեղատը հորդացել էր, որպես ամեն տարի, զարնան ժամանակ բարձրանում էին նրա ջրերը: Իսկ այժմ շատ էր բազմացել ջուրը, խիստ շատ: Կատաղած գետը գոռում էր, փրփրում էր, և հսկայական վիշապի նման սարսափելի պտույտներ էր գործում: Նրա պղտոր հորձանքները տանում էին իրանց հետ ամենը, ինչ որ հանդիպում էր: Ես տեսնում էի՝ թե ի՛նչպես ալիքների մեջ լող էին տալիս տնային կարասիք, տեսնում էի խեղդված մարդերի դիակներ, այլև երեխաները, կապած օրորոցների մեջ... Մտածում էի՝ ո՞րքան տներ պետք է քանդած լինի, ո՞րքան ընտանիքներ պետք է ոչնչացած լինի սարսափելի հեղեղատը... Անբախտ զոհերն երբեմն բարձրանում էին ալիքների հետ, երբեմն կորչում էին նրա պտույտների մեջ. երբեմն մոտենում էին գետի եզերքին. — ձեռքդ մեկնե՛ի՛ր և ահա՛ կազատես, մտածում էի ես:

Ես տեսնում էի՝ Կարոյին, Ասլանին և Մագոյին, նրանք այնպես փոքրիկներ էին, որպես առաջ, երբ դեռ երեխա էին, երբ հեղեղատի ջուրը նստելու ժամանակը գնում էինք միասին նրա ափերից հավաքում էինք զանազան հնություններ, որոնց նա բերել էր իր հետ, քանդվելով Քոհնա-շհարի ավերակները: Իսկ այն երազ չէր:

Իսկ այժմ տեսնում էի ընկերներիս նույն հասակում, որոնք ցույց էին տալիս խեղդվող մարդիկներին և ասում էին ինձ՝ «տե՛ս, Ֆարհատ, ի՛նչպես տարվում են այդ անբախտները հոսանքի հետ, գնանք, ազատենք նրանց»:

Երբ աչքս կրկին դարձրի դեպի գետը, ալիքների մեջ տեսա մի քանի ինձ ծանոթ երեսներ — Մարիամին, Մագթաղին, իմ հորը, իմ մորը, — իմ աչքերի առջև մթնեցավ, վազեցի դեպի ափը, որ օգնություն հասցնեմ: Հանկարծ գետի խարխուլ եզրը փուլ եկավ, ես գլորվեցա ցած...: Ինչպես մի թեթև փետուր ես տարվում էի պղտոր հոսանքի հետ... կատաղի ալիքները շատ անգամ խորասույզ էին անում ինձ դեպի հատակը, շատ անգամ դուրս հանում. կրկին տեսնում էի սիրելի պատկերները սարսափած և գունաթափ երեսներով...: Աշխատում էի ափին մոտենալ, հնարք չէր լինում, իմ թևերի ուժը հետզհետե թուլանում էր, և ես խեղդվելու մոտ էի... Ես կանչում էի Կարոյին, Ասլանին և Մագոյին, որ նրանք ազատեն ինձ. բայց երբ աչքս դարձրի դեպի հոսանքի ընթացքը, տեսա, նրանք էլ տարուբերվում են ալիքների մեջ...:

Հանկարծ հայտնվեցան երկու կերպարանքներ, որոնք ձեռքները մեկնած, աշխատում էին ազատել ինձ, նրանցից մեկը տխուր էր դեմքով և աչքերումը արտասուք կար, մյուսը ուրախ և պայծառ էր երեսով և հրեղեն աչքեր ուներ: Ինձ երևաց, թե նրանք երկու հրեշտակներ էին, որոնք իջան երկնքից. իսկ հետո ճանաչեցի՝ մեկը Սոնան էր, մյուսը՝ Մարոն, հետո՛, երբ ես թաղվեցա ջրի տակ և մյուս անգամ դուրս չեկա...:

Երբ ես զարթեցա, Կարոն կանգնած էր իմ մոտ:

— Դու հիվանդ ես, Ֆարհատ, — ասաց նա խռոված կերպով: — Քո երեսը մեռելի գույն է ստացել, դու այնպես սարսափելի բաներ էիր խոսում քնիդ մեջ...:

Ես պատասխանեցի, թե քունս անհանգիստ էր, և ես ոչ բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ. գլուխս սաստիկ ցավում է, անդամներս ջարդվում են, որպես թե ամբողջ մարմինս սանդի մեջ ծեծած լինեին:

Կարոն հայտնեց ինձ, թե իրանք պետք է գնան Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը «մի գործի» համար և կվերադառնան մյուս օրը երեկոյան, և խորհուրդ տվեց ինձ մնալ ծերունի որսորդի տանը, ավելացնելով, թե գիշերը տաղավարից դուրս բացօթյա քնելով, մրսած կլինեմ, պատվիրեց տաք բան խմել և քրտնել, որով շուտով կանցներ տկարությունը:

Երբ նրանք նստեցին ձիաները, կամենում էին հեռանալ, Սագոն մոտեցավ ինձ և խուլ ձայնով ասաց.

— Գնա՛ տուն, բախտավոր, գեղեցիկ Մարոն կբժշկե քեզ...

Ի

ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՎ ՀՈՂ

Արևը նոր սկսեց ծագել:

Հասոն տաղավարում չէր. տղերքը գնալուց հետո ես մենակ մնացի այնտեղ: Ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ: Գնամ տուն, հին բարեկամիս տունը, այնտեղ «Մարոն կբժշկե ինձ»: Չէ՛, չեմ գնա, Մարոն թող չտեսնե, որ իմ առողջությունը վատ է, նա փափուկ սիրտ ունի, նա լաց կլինի... Չէ՛, գնամ մի փոքր ման գալու, գուցե վաղորդյան օդը կկազդուրեր ինձ:

Առավոտյան ցողը դեռ չէր բարձրացել խոտերից, և արեգակի առաջին ճառագայթները խաղալով մարգարտյա կաթիլների հետ, արտափայլում էին ծիածանի գույներով: Օդը տոգորված փափուկ խոնավությամբ, հովացնում էր իմ բորբոքված երեսը: Հեռավոր լեռները դեռ պատած էին ճերմակ ու թափանցիկ մշուշով:

Իմ թուլացած անդամները բավականին զվարթացան վաղորդյան հովությունից, բայց տակավին սիրտս խռովության մեջ էր: Ես գնում էի լուռ և մտախոհ կերպով. ո՞ւր էի գնում, ինքս չէի իմանում, միայն մի բան ինձ քաշում էր հեռու մարդկային բնակությունից: Գիշերվա երազն ամեննին դուրս չէր գալիս իմ մտքից. նույն զարհուրելի տեսարանները ներկայացնում էին իմ երևակայության մեջ: Ի՞նչ էր նշանակում այն սարսափելի հեղեղատը: Ի՞նչ էր նշանակում պղտոր ալիքների այնպես փրփրելով, գոռալով կատաղի հոսանքը, որ տանում էր իր հետ այնքան անբախտ զոհեր, որոնց թվում գտնվում էին և այն անձինքը, որոնք այնքան մոտ և սիրելի էին իմ սրտին...: Վերջապես ի՞նչ էր նշանակում Սոնայի և Մարոյի իմ օգնությանը հասնելը. մի՞թե նրանց ձեռքումն էր իմ փրկությունը, մի՞թե նրանք կարողացան ազատել ինձ: — Ոչ, մինչև նրանց հասնելը ես արդեն ջրի խորքումն էի, այն սառը և թաց գերեզմանի մեջ թաղված...

Մի՞թե մեր կյանքը մի այսպիսի երազ չէր... մի՞թե մեզ ևս իր հետ չէր տանում աշխարհային հոսանքը իր կատաղի ալեկոծության մեջ...

Ես գնում էի մի հովտի միջով, ուր մշակված դաշտերը խոստանում էին առատ հունձք. մի տեղ դեռ նոր էին վարում հողը, մի տեղ ցանում էին, մյուս տեղ արածացնում էին ոչխարների հոտերը, մի խոսքով, որ կողմ և նայում էի, եփ էր գալիս աշխատություն, ամեն ինչ շարժողության մեջ էր, ամեն տեղ երևում էր կյանք և գործունեություն: Այո՛, «ծույլ չէ այդ ժողովուրդը...», հիշեցի Կարոյի խոսքերը, և մի այդպիսի ժողովուրդը անբա խտ է...

Հանկարծ իմ ականջին զարկեց մի երգի ձայն, նա խիստ քաղցր եղանակով հնչվում էր առավոտյան հովության մեջ, ես պարզ որոշում էի հետևյալ խոսքերը.

Ահա ծագեց կարմիր արև,

Տաք և պայծառ է օրը,

Դե՛, քաշեցե՛ք, սիրուն եզներ,

Հառա՛ջ տարե՛ք արորը:

Վարը վարենք, ակոս փորենք,

Խո՛ր ակոսներ հողի մեջ,

Սերմը ցանենք, որ հունձ հնձենք,

Ցորյան դիզենք կալի մեջ:

Կգա ձմեռ — մենք վախ չունենք.-

Ուրա՛խ կանցնի մեր օրը.

Ուտելու միշտ պաշար ունենք,

Լի և կուշտ է մեր փորը:

Դե՛, քաշեցեք, սիրուն եզներ,

Շուտով վարենք արտերը,

Թող չասեն մեր դրացիքը՝

Ծույլ են Հասոյի եզները:

Երգողը Հասոն էր, որ ինչ-որ հեռու վարում էր իր արտը: Ես մոտեցա նրան և տեղային սովորության հարմար ասեցի.

— Բարի հաջողություն:

Նա ընդունեց իմ ողջույնը և շարունակեց իր գործը: Ես հարցրի՝ արդյոք նրա երգի պարունակությունը համապատասխանո՞ւմ էր իր դրությանը, նա ձմեռը հաց կունենա՞ր ուտելու, և իր անասունները կարո՞ղ էին կուշտ ապրել: Նա պատասխանեց, թե մենք միշտ երգում ենք այն, ինչ որ իսկապես չունենք կամ բնավ չենք ունեցել... և ավելացրեց՝ թե լավ է աշխատել առանց վաստակի, քան թե անգործ մնալ. անգործությունը մեռելներին է պատկանում:

— Այս արտը աղայի մուլք չէ, — ասաց նա:

— Բա՛ն ո՞ւմն է:

Նա ասաց, թե իր հայրը գնել էր այդ հողը մի քուրդ բեկի այրի կնոջից, որը փողի սաստիկ կարոտության մեջ լինելով, ստիպվեցավ վաճառել իր կավածքը, և իբրև իրանց սեփականության, նա ազատ էր աղայական տուրքերից: Իմ կարծիքին, թե լավ կլինեք, որ ամեն գյուղացի իր սեփական հողն ունենար, Հասոն պատասխանեց — լավ կլինեք, եթե թողնեին... և ավելացրուց, — թե գյուղացիք փող չունեն հող գնելու համար, և եթե գնեին ևս, աղաները նրանց հետ թշնամանում են, սկսում են նեղացնել, կամ ջուր չեն տալիս, կամ սովորացնում են իրանց մարդիկներին նրանց ցանքերը փչացնում են, կալը կամ հունձի դեզերը հրդեհում են, վերջապես, ամեն միջոցներ գործ են դնում, որ գյուղացին չվստահանա կավածատեր լինելու, այլ միշտ մնա այն կարծիքի մեջ, թե ինքը առանց աղայի օգնության, առանց նորա հովանավորություն, որևիցե միջոցով ապրուստ ճարել կարող չէ:

— Քո բարի աչքերով տեսնում ես, — շարունակեց նա, — հորես գտկումս խրած եմ մի ջուխտ թափանչա. այնտեղ լծան վրա կապած է թվանքը. ինչո՞ւ համար են դրանք. ես այստեղ վար եմ վարում. ո՞ւմ հետ կռիվ ունեմ, բայց էլի հարկավոր են. թշնամին ամեն ժամ մեր վզի ետևեն կանգնած է: Մեկ էլ տեսար, երկու քրդի ձիավոր մզրախները ձեռներին, լո՛ւլո՛ կանչելով, ձորի մեջեն դուրս եկան, եզները կարձակեն և կտանեն. աչքերդ բաց-բաց պետք է կանգնես և մտիկ տաս. շատ-շատ կսկսես քո գլուխը թակել, որ տարան սիրուն եզներդ, էգուց արորը վարող չես ունենա...: Բայց քանի սրանք իմ մոտ են, — նա ձեռքը դրեց ատրճանակների վրա, ինքը սատանան չի կարա մոտենալ Հասոյի եզներին...

— Միևնույնը կարող է պատահել և այն մշակների հետ, որոնք վարում են աղայի արտերը:

— Չէ, աղաներն իրանք են թալանում իրանց բանվորներին, բայց թող չեն տալիս ուրիշները մոտենան իրանց խոնարհ ծառաներին: Ամեն գազան իր որսը պահպանում է մեկել գազաններից:

— Այդ միևնույն է, թե իրանք և թե օտարները, երկու դեպքում ևս մշակը կողոպտվում է:

— Միևնույնը չէ: Դու խո գիտես այն հավի առակը, որ ամեն օր մի-մի ոսկի հավկիթ էր ածում իր տիրոջ համար: Մշակը մի այնպիսի հավ է աղայի համար, աղան մեկ անգամից չէ սպանում հավին (մշակին), որ նրա փորից խազինա (գանձ) դուրս բերե. նա թողնում է, որ նա ապրե, որ ոսկի հավկիթը շարունակ ստանա: Բայց ավազակները նրա կյանքին չեն ափսոսում, ուզում են մեկ անգամից հարստանալ և սպանում են...

— Քանի՞ օրումը կվերջացնես այս արտի վարելը, — հարցրի ես, կամենալով փոխել խոսակցությունը, որ խիստ տխուր տպավորություն գործեց իմ վրա, երբ մտածում էի, թե ինչով է ապահոված երկրագործը, որ միշտ իր զենքով պետք է պահպանե իր անասունները և իր մշակության բերքը ավազակների հարձակմունքներից: Բայց մի՞ թե յուրաքանչյուր մշակ կարող է որսորդ Ավոյի որդին լինել և զենք բանեցնել... ի՞նչ կարող է լինել այն խեղճերի դրությունը, որոնք մի հասարակ դանակ ևս չունեն իրանց գրպանում:

Հասուն չլսեց իմ հարցմունքը, և ես մյուս անգամ կրկնեցի, թե քանի օրում նա կարող էր վարել իր արտը:

— Եթե տերը հաջողություն կտա, ինչ մեծ բան է նրա վարելը: -Դեպի ա՛ջ, Մարալ, դու այսօր հենց թե խելքումդ չես, — այս ասելով նա բզեց կարմիր եզան կողքը: — Տե՛ս, «Գութանը» այնտեղ էր կանգնած, — նա իր վարոցով ցույց տվեց երկինքը, — իստակ այնտեղ, երբ ես լծեցի արոքը. հիմա աստուծո օգնությունով, տեսնո՞ւմ ես որքան վարել եմ: Վաղվա գործը օրհնած է, թե չէ, երբ արևը բարձրացավ, այն ժամանակ ոչ թե մեղավոր մարդուն, այլ անբան անասուններին էլ մեղք է բանեցնելը, իստակ էրում է արևը, չես կարող շունչ քաշել: — Դեպի կորդ, Ջեյրան, ի՛նչ ես հոգիդ տալիս, — այս անգամին նա բզեց մոխրագույն եզան կողքը:

Կարծես նրա եզները — Մարալը և Ջեյրանը — հասկանում էին իրանց տիրոջ նկատողությունները և այնպես խելացի կերպով տանում էին գործը: Բայց Հասուն տեսնելով՝ ես երկար զբաղեցնում եմ նրան իմ հարցուփորձով, ուզեց ինձ որպես ասում են՝ «իր գլխիցը ռադ անել» և այս մտքով ասաց.

— Դու սիրո՞ւմ ես, Ֆարհատ, առավոտյան խիար (վարունգ) ուտելը, դա սրտի համար լավ է, գնա՛, այն խոտերի մեջ մի քանի հատ թաքցրել եմ, որ սառն մնան, կտրե ու կե՛ր, թե դանակ չունես, ես կտամ:

Ես շնորհակալություն արեցի, հայտնելով, թե սովորություն չունեմ անոթի որևիցե մի բան ուտել, և մնաք բարյավ ասելով, հեռացա աշխատասեր մշակից:

Կրկին զարթեցան իմ մեջ նոր և նոր մտածմունքներ, երբ ես հիշեցի Հասոյի խոսքը՝ «լավ է աշխատել առանց վաստակի, քան թե անգործ մնալ, անգործությունը մեռելներին է պատկանում»: Ես այն ժամանակ չկարողացա հասկանալ, իսկ այժմ հասկանում եմ այս խոսքերի իմաստը: Աշխատությունը, որքան և անշահավետ լիներ գործողի համար, վաղ թե ուշ կարող էր վարձատրություն գտնել, օգուտ բերել, նա ուներ իր փառավոր ապագան: Իսկ անգործությունը, իրավ որ, մեռելություն է, նրա սկիզբը և վախճանը մահ է: Որքան և իզուր թափված լիներ մշակի քրտինքը, որքան և հուսահատական լիներ նրա դրությունը, դարձյալ նա կենդանի մարդ է, նա գործում է, նա պատերազմում է իր գոյությունը ոչնչացնող դժվարությունների հետ. նրա մեջ մեռած չէ ինքնապահպանության գործությունը: Եվ այս՝ կյանքի և մահու կռվի մեջ՝ նա իրան պատրաստում է մի օրվա համար, երբ կտիրեն իրավունքը և արդարությունը, երբ կազատվի աղաների հարստահարությունից: Այն ժամանակ կգա մշակ մարդու արքայությունը, այն մարդու, որ գործ ունի արդար և հավատարիմ բնության հետ, որ չէ մտածում իր նման մարդերի քրտինքից իր համար ապրուստ քամել...

Այո՛, այս ճշմարտությունն անհասկանալի էր ինձ այն ժամանակ, ե՛ս, ե՛ս միայն էի անգործ արարածը այն ընդարձակ տարածության մեջ, ուր ամեն մարդ զբաղված էր իր աշխատանքով: Ո՞վ գցեց ինձ այն մոլորության մեջ, ո՞վ սպանեց իմ մեջ աշխատասիրության եռանդը: Ես մտաբերեցի հայր Թողիկի վարդապետությունը, որ նա մեկնում էր իր աշակերտներին իր բուն բառացի իմաստով. «մարդը պետք է երկնքի թռչունների նման ապրե, որոնք ոչ վարում են, ոչ ցանում են և ոչ հնձում են, բայց միշտ կուշտ են, աստված հասցնում է նրանց կերակուրը»: Այդ խոսքերը նա իր գլխից չէր դուրս տալիս, դրանք գրքից առած խոսքեր էին: Հիմնվելով հիշյալ բնաբանի վրա, տեր-հայրը ընդարձակում էր այն միտքը, «թե պետք չէ հոգ տանել այս աշխարհի կյանքի համար, նա ունայն և անցավոր է, թե յուրաքանչյուր մարդու համար աստված նշանակել է նրա օրական պարենը (ապրուստը), մեկին շատ, մեկին քիչ. նույնը կհասցնե նա անընդհատ կերպով և չի թողնի իր արարածը քաղցած մնա: Մարդից, իրանից, ոչինչ կախված չէ, որքան և ջանք գործ դնեք, դարձյալ նա չէ կարող մի մազաչափ ավելացնել, կամ պակասացնել ապրուստի այն չափից, որ նշանակել է նրա համար աստված»:

Քահանայի վարդապետությունը և Հասոյի խոսքը ծնուցին իմ մեջ երկու միմյանց հակառակ գաղափարներ. մեկը անհոգություն և հույս դնել աստուծո նախախնամության վրա. մյուսը՝ գործունեություն և հույս դնել իր աշխատող ձեռքերի վրա: Ո՞րն էր դրանցից ճշմարիտը. ես որոշել կարող չէի, միայն մտածում էի՝ թե քահանայի ասածը պետք է որ ուղիղ լինի, որովհետև տեսնում էի՝ մարդիկ այնքան աշխատում էին, կաշուց դուրս էին գալիս, դարձյալ մնում էին աղքատ: Երևի, ասում էի ես, նրանց ապրուստը այնպես քիչ է նշանակած, որ նրանք երբեք չեն կարող լինել ապահոված: Իսկ աղան կմնա միշտ աղա, որովհետև նա ոչ վարում է, ոչ ցանում է, ոչ հնձում է, և նրա սեղանը միշտ լի է և ճոխ...

Հիմնվելով վերոհիշյալ մտախոհությունների վրա, Կարոյի և իր ընկերների նպատակը ինձ երևում էր բոլորովին երևակայական, և ես խիստ ափսոսում էի, որ նրանք ընկած էին այնպիսի անելանելի մոլորության մեջ...

Ես միայն չէի, որ այսպես էի մտածում, բոլոր ժողովուրդը այսպես էր մտածում, որովհետև նրանք նույնպիսի տեր թողիկների աշակերտներ էին, որպես ես:

Եվ Կարոն աշխատում էր մի այսպիսի նախապաշարված ժողովրդի բարօրության համար...

ԻԱ

ՆԱԽԱԳՈՒՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արեգակն սկսել էր արդեն այրել. կեսօրվա տոթից դժվարանում էր մարդի շնչառությունը: Բաժանվելով Հասոյից, ես գնում էի մի նեղ շավիղով, որ տանում էր դեպի փոքրիկ վտակը ձորի մեջ. այնտեղ արծաթափայլ ջրի կանաչ ավերը հովանավորում էին մի խումբ ծառեր, որոնք տարածել էին իրանց ստվերը մետաքսի պես փափուկ խոտերի վրա: Ես շտապեցի այնտեղ փոքր-ինչ ազատ շունչ քաշել: Ծառերը նվիրական էին մի փոքրիկ մատուռի, որի կիսավեր փլատակները դեռ վայելում էին իրանց սրբազնական հարգանքը բարեպաշտ ժողովրդից: Մատուռի մի քանի ողջ մնացած կամարները, որոնք ազատվել էին ժամանակի մաշող ձեռքից, թաքնվել էին, միմյանց հետ խիտ փաթաթված թուփերի և մացառների մեջ, իսկ նվիրական

ծառերը բարձր տարածելով իրանց ազատ ճյուղերը, գրկել էին իրանց ծոցում այն հինավուրց սրբարանը:

Ծառերից մի քանիսի ճյուղերի վրա փաթաթված էին գույնզգույն թելեր և շորերի կտորտանքներ: Տատս վաղուց մեկնել էր ինձ այսպիսի ծառերի նշանակությունը. նա ասում էր՝ «երբ սուրբ ծառի ճյուղին մարդ կապում է իր հագուստից մի կտոր, իր բոլոր ցավերը անցնում են այն ծառի վրա»: Իմ սիրտն էլ լի էր ցավերով... Ես էլ տանջվում էի տխուր և հոգեմաշ զգացմունքներով... չթեթևացնե՞լ արդյոք այս անախորժ բեռը...: Ես դուրս քաշեցի իմ արխալուղի կավածքից մի թել և դողդոջուն ձեռքերով կապեցի նվիրական ծառի ճյուղին:

— Այս բավական չէ՛, — լսելի եղավ մի ձայն:

Ես սոսկացի. տեսնում եմ՝ նույն ծառի բունի ետև կծկվել է մի կին: Սատանան իր բոլոր հրեշավոր այլանդակությամբ չէր կարող այնքան զարհուրելի լինել, որպես այն մռայլոտ կերպարանքը:

— Թե ուզում ես լավը, Սուսանը կտա քեզ մի թիլիսման, այն ժամանակ ամենը կերթա՝ ինչպես եղն ու մեղր...

— Ա՛խ, Սուսան, դո՞ւն ես, — կրկնեցի ես ուրախանալով: — Այստեղ ի՞նչ ես շինում, ո՞րքան վախեցա ես, Սուսան, ասա՛, տեսա՞ր «նրան», թե չէ՛ ...:

— Դուն Կարոն չես, — պատասխանեց բռշան, ամեննին չչարժվելով իր տեղից: — Դուն Սուսանին էլ չես կարող խաբել...

Բռշան դեռ չէր մոռացել իմ խորամանկությունը, որ գործ դրի նրա հետ արաբական մինարեթի մոտ. բայց ես կամենալով փոքր-ինչ մեղմել իմ նրա վրա թողած վատ տպավորությունը, պատասխանեցի.

— Դու խո գիտես, որ ես Կարոյի ընկերն եմ, նրա լավ ընկերը, Կարոն ինքն ասաց քեզ: Մոռացել ես, Սուսան:

— Սուսանը չէ մոռացել, նա այդ գիտե:

Եվ խիստ մերձ նստեցի խորհրդական կնոջ մոտ, որ այն նվիրական ծառերի հովանու տակ ինձ երևում էր որպես գերբնական արարածներից մեկը, որոնք միշտ կերպարանափոխ են լինում: Եվ իրավ, Սուսանը այսօր այն չէր, որ տեսել էի առաջին անգամ արաբական ավերակներում. նա ինձ այժմ չէր երևում այն չոր ու ցամաք, այլանդակված պառավը, որի վրա չէր կարելի նայել առանց զարհուրանքի: Այլ ընդհակառակն, այսօր նրա աղոտ կերպարանքի մեջ ես նշմարում էի հետքերը վաղորոք թառամած գեղեցկության: Նրա մաշված երեսը դեռ պահպանել էր իր ազդու, համակրական արտահայտությունը, և սևորակ աչքերը նայում էին խորին տխրությամբ, որպես հայելիներ, որոնց մեջ արտավայլում էին կոտորած և վշտահար սրտի բոլոր տանջանքները:

— Դու այն օրից հետո տեսե՞լ ես Կարոյին, Սուսան, — հարցրի ես, մտերմաբար նրա երեսին նայելով:

- Այսօր դեռ մարդիկը ճաշ չէին կերած, Սուսանը տեսավ Կարոյին:
- Բայց «նրա», այն աղջկա մասին, որ ամբողջումն է... ի՞նչ խաբար տվիր Կարոյին:
- Այդ մի՛ հարցրու. Սուսանը չի ասի քեզ:
- Դու գիտես, որ Կարոն ինձանից ծածուկ ոչինչ չունի:
- Թո՛ղ նա ասե քեզ:

Ես տեսա, անկարելի էր այդ գաղտնիքը դուրս քաշել ծածկամիտ կնոջից, թողեցի հարցուփորձը: Նույն ժամուն Սուսանը իր նուրբ, շագանակի կեղևի գույն ունեցող շրթունքներից դուրս հնչեց մի օտարոտի ձայն, որ ավելի նման էր թռչունների ճլվլոցին, և իսկույն ոչ այնքան հեռու գտնված թուփերի միջից լսելի եղավ նույնպիսի ձայն: Բույե չէր անցել, երբ այնտեղից դուրս վազեց փոքրիկ երեխա, որ գալով Սուսանի մոտ, կպավ նրա կուրծքին, և իր արևից այրված մերկ թևերով գրկելով նրա պարանոցը, սկսավ համբուրել նրան:

Այս տեսարանը խիստ հոգեշարժ էր և իմ սնահավատության վրա ազդեց մի դյուրական գործությամբ. ես մտածում էի՝ փոքրիկ երեխան չէ՞ արդյոք այն ոգիներից մինը, որի միջնորդությամբ Սուսանը կատարում է իր կախարդական արարողությունները: Իմ կարծիքին ավելի ուժ էր տալիս այն դյուրական հագուստը, որ խիստ սազ էր գալիս նրա վայելուչ կազմվածքին, որի յուրաքանչյուր գծերից երևում էր վայրենի գեղեցկությունը իր պարզ և անկեղծ հրապուրանքով: Դա նույն երեխան էր, որ մի անգամ ևս երևցել էր ինձ արաբական ավերակներում, երբ առաջին անգամ տեսա Սուսանին:

Երբ նա տեսավ ինձ, թողեց Սուսանին և ժպտալով վազեց իմ մոտ, կարծես, ես նրա վաղեմի ծանոթը լինեի:

- Գնի՛ր, պարոն, այս թիլիսմանը, Հյուբբին իր ձեռքովն է շինել, — ասաց ինձ:

Նա կրկին ժպտեց և սև փայլուն աչքերով սկսեց նայել իմ երեսին, տալով ինձ սաթից շինած մի տափակ-քառանկյունի բան: Այն մի հմաեակ էր նախշած զանազան նշանագրերով, որի նմանը շատ անգամ տեսել էի կանանց պարանոցեն քաշ ընկած: Ես տվեցի իմ մոտ գտնված միակ արծաթի դրամը և գնեցի փոքրիկ կախարդից թիլիսմանը: Նա գլուխ տվեց և կրկին վազեց Սուսանի մոտ:

- Հյուբբի, երգի՛ր մի բան պարոնի համար, նա քեզ ավելի փող տվեց, քան թե կարժեր քո թիլիսմանը, — ասաց նրան պառավը:

Փոքրիկ աղջիկը, առանց քաշվելու, խիստ համարձակ կերպով եղանակեց մի թեթև երգ ինձ բոլորովին անհասկանալի լեզվով. միայն նրա ձայնը իր թարմ և քաղցր հնչուններով բավականին ախորժ տպավորություն գործեց իմ վրա: Վերջացնելով իր երգը, նա կրկին վազեց իմ մոտ:

- Տո՛ւր ձեռքդ, թող Հյուբբին գուշակե քեզ համար, — ասաց նա իմ աջը բռնելով իր փոքրիկ ձեռքերով:

Ես թույլ տվեցի: Նա նստեց ինձ մոտ: Ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ, թե որպիսի խորհրդական ծանրությամբ փոքրիկ մարգարեուհին սկսեց իր գուշակությունները, իմ աջ ափի գծերի մեջ կարդալով իմ ճակատագիրը: Նրա խոսքերը թեև անկապ էին, որպես քրմուհու առեղծվածներ, բայց գուրկ չէին իմաստից. ես կարող եմ կազմակերպել այսպես. «Քո կյանքի ճանապարհը փուշերով է ծածկված. ամեն մի քայլում դրած են քո առջև որոգայթներ. դու կընկնես նրանց մեջ, դարձյալ դուրս կգաս, միշտ քաջությամբ հաղթելով բոլոր դժվարություններին: Այդ կռիվը քո կյանքի մեջ կտնե երկար, մինչև քո գլխի սև մազերը ձերմակ գույն կստանան, այն ժամանակ կգարկե քեզ համար խաղաղության ժամը, և քո բախտի արևը, որ այժմ ծածկված է սև ամպերով, կրկին կծագե իր բոլոր պայծառությամբ»:

Նա կանգ առեց և բուռնաբան լռությունից հետո շարունակեց, «դու սիրում ես երկուսին, երկուսն էլ գեղեցիկ են, որպես դրախտի անմահ աղջիկներ. նրանք խիստ տաք սրտով կապված են քեզ հետ, բայց նրանցից և ոչ մեկը»...

— Բավական է, — կտրեցի ես նրա խոսքը. — գիտեմ ինչ պետք է ասես...

Նա տխուր կերպով նայեց իմ երեսին և թողեց ձեռքս, երևի վիրավորվեց, որ ես արհամարհեցի նրա արհեստը, ասելով.

— Հյուբբի, դու խո ամենի համար այսպես ես գուշակում:

Նա բավականին հպարտ անձնասիրությամբ պատասխանեց.

— Հյուբբին սուտ չի ասի. Հյուբբին խոսում է այն, ինչ որ հայտնում է նրան «գերագույն ոգին»:

Մեր խոսակցությունը բոլոր ժամանակ, թե Սուսանի և թե մանուկ գուշակողի հետ պարսկերեն էր: Բայց նրանց կանոնավոր արտասանությունից երևում էր, որ նրանք չէին պատկանում բռնաների այն ցեղերին, որոնց շատ անգամ հանդիպել էի ես Պարսկաստանում: Նրանց երեսների թե գծագրության նրբությունը, թե կաշու գույնը, որ ավելի սև չէր, թե բնավորության մեղմությունը, որ գուրկ չէր նույն ցեղին հատուկ կրքոտ աշխուժությունից, — բոլորը ցույց էին տալիս նրանց բռնաների մի ավելի ազնիվ և առանձին ցեղին պատկանելը: Բայց ինձ զարմացնում էր փոքրիկ աղջիկը: Սուսանը նրա մայրը լինելու համար բավականին հասակավոր էր. ուրեմն ո՞վ պետք է լիներ նա: Ես հարցրի պառավից. մինչև նա իր բերանը բացելը, Հյուբբին պատասխանեց զարմանալի արագախոսությամբ.

— Հյուբբին Սուսանի թոռն է, Հյուբբին անբախտ աղջիկ է, նրա մայրը կորած է, Հյուբբին պտոռում է իր մորը, և նրա հայրը...

Պառավը չթողեց նրան վերջացնել իր խոսքը և ինձ անձանոթ մի լեզվով սաստիկ բարկացավ նրա վրա. խեղճ աղջիկը իսկույն սուս կացավ: Ես չհասկացա, թե ինչ ասաց Սուսանը, միայն նրա խոսքերից որոշեցի պարսկերենին շատ մոտ բառը «լոն՝»:

Երևում էր, Հյուբբի անզուգույնությունը սաստիկ խռովություն պատճառեց պառավի մեջ. նա վեր կացավ, և նույն լեզվով մրթմրթաց աղջկան մի քանի խոսքեր. երկուսը միասին ճանապարհ

ընկան: Սուսանը ամենին չնայեց ինձ և ոչինչ չասաց, միայն Հյուբբին մի քանի քայլ հեռանալով կրկին դարձավ, և փայլուն աչքերը իմ երեսին ձգելով, ժպտեց և գլուխը թափ տալով, շարունակեց իր թեթև քայլերը խորհրդական պառավի հետ: Քանի ընկալեից հետո նրանք աներևութացան մերձակա լեռների մեջ:

«Հյուբբին անբախտ աղջիկ է... նրա մայրը կորած է... Հյուբբին պտտում է իր մորը, և նրա հայրը»...: Ո՞վ էր նրա հայրը, — այդ խոսքը խորամանկ պառավը չթողեց գեղեցիկ երեխային վերջացնել: Երևի, մի աղոտ գաղտնիքով վարագուրված էր փոքրիկ գուշակողի ծագումը, որը նա անզգուշությամբ պետք է երևան հաներ. եթե ոչ, ի՞նչու պետք է Սուսանը այնպես վրդովվեր, ի՞նչու իսկույն պետք է հեռանար ինձանից: Նա վախեցավ՝ չիցե թե երեխան մի նոր անզգուշ խոսք դուրս թոցնէ իր բերնից և հեռացրեց նրան: Անպատճառ այստեղ մի գաղտնիք կար, որ պետք էր գիտենալ, բայց ո՞րպես գիտենալ: Խորամանկ պառավը գնաց, կորավ անհայտ ուրվականի պես: Ո՞րտեղ կարելի էր տեսնել նրան մյուս անգամ: Բայց ի՞նչ է նշանակում նրա ստեպ տեսակցությունները Կարոյի հետ: Կարոն ի՞նչ գործ ունի այն մուշաշրջիկ թափառականի հետ. և նրանց հարաբերությունների հետ կապ ունի մի երրորդ անձնավորություն — «ամրոցի աղջիկը», — ահա գաղտնիքի գլխավոր մասը, որ ծածկված էր խավարի մեջ...

Բայց իմ մտքից չէր դուրս գալիս փոքրիկ գուշակողի պատկերը, ես առաջին անգամ տեսնում էի այնպիսի սիրուն երեխա, որի մեջ կար այնքան համարձակ անմեղություն, որի սիրտը այնքան տաք և զգայուն էր: Ես հավատում էի նրա խոսքերին, որոնցմով նա կարողաց իմ անբախտ ապագան. ես հավատում էի, որովհետև «գերագույն ոգին» այնպիսի անկեղծ արարածների միայն կհայտնէ մարդկանց ճակատագրի գաղտնիքները: Ահա՛, ասում էի ես, հավատարիմ դստերք բնության, որոնք ապրում են երկնքի թռչունների նման, «ո՛չ վարում են, ո՛չ ցանում են և ո՛չ հնձում են», բայց նրանք էլ աղքատ են և ապրում են ողորմությունով...

Կրկին տիրեցին ինձ սև մտածությունները, կրկին իմ սիրտը ընկավ անհանգիստ խռովության մեջ: Ես պառկած էի սրբազան ծառերի հովանու ներքո, բայց չուշացավ քունը, նա վերջ տվեց իմ անհանգստությանը:

Ի՛

ՆԱԽԱԶԳՈՒՇՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ զարթեցա, գիշեր էր: Ո՞րքան ժամանակ անցել էր օրից, քանի՞ ժամ քնել էի, ես չկարողացա գիտենալ: Փափուկ և տաք գիշեր էր: Ո՞րքան գեղեցիկ վառվում էր ամառային երկինքը իր փայլուն գոհարներով. ո՞րքան մեղմ և մտախոհ կերպով սահում էր կիսալուսինը պարզ եթերքի միջով:

Ես պառկած էի դալար խոտերի վրա, և խիստ ախորժ ծուլությամբ թավալվում էի մի կողքից դեպի մյուսը: Ականջ էի դնում: Ամեն տեղ տիրում էր խորին լռություն, բոլորը հանգստանում էին: Արթուն էր միայն վտակը, որի ափի մոտ պառկած էի. ես լսում էի նրա խուլ-մելամաղձական խխոջմունքը, նա անդադար վազում էր և վազում, նա քուն և հանգստություն չուներ: Ահա, հովասուն զեփյուռը փափուկ թևքը քսեց իմ երեսին և շվացնելով անցավ. կարծես, ուզում էր ասել՝ «տե՛ս, ես էլ արթուն եմ»:

Աչքս դարձրի դեպի աստղագարդ երկինքը: Նայում եմ: Այո՛, դեղեցի՛կ են աստուծո լուսավորները: Որոնում եմ նրանց մեջ իմ աստղը, երկա՛ր որոնում եմ, բայց չեմ գտնում: Ահա՛ երկու աստղեր. նրանք ծանոթ են ինձ, ես շատ անգամ տեսել եմ նրանց, համբուրել եմ... շատ անգամ նրանք նայել են ինձ վրա ջերմ քնքշությամբ...: Ես ճանաչում եմ ձեզ, սիրուն աստղեր, դուք նմանում եք Սոնայի տխուր և արտասովալի աչքերին, որպես այն վերջին գիշերը, երբ նա բաց արավ իմ բանտի դուռը և ասաց՝ «փախիր, Ֆարհատ»: Ահա երկու աստղեր ևս, ինչպես հպարտ և ինքնահավան կերպով փայլում են նրանք. նմանում են նրանք Մարոյի լի կրակով աչքերին, երբ նա հրացանը ձեռքին կանգնած, ժպտում էր այն սարսափելի բուստում, երբ ես շողախված էի դաբանի արյունով:

Միրո՛ւմ եմ ձեզ, գեղեցիկ աստղեր: Ահա՛ անցավ մի սև ամպ և ծածկեց իմ տեսությունից նազելի աչիկները...

— Ա՛յս, Սոնա... ա՛յս, Մարո...

— Ի՞նչ է, — լսելի եղավ մի ձայն և իմ առջև նկատվեցավ մի պատկեր, որպես կերպարանքը գիշերային ուրվականի:

Մի սարսուռ վազեց բոլոր մարմնիս մեջ:

— Ես եմ, Ֆարհատ.

— Ա՛յս, Մարո...

Երևակայեցեք իմ ուրախությունը, ուրախությունը լի վառված կրքերով մի պատանիի, որ գիշերային լռության մեջ, հեռու մարդկային բնակությունից, գտնում է նրան, որին սիրում է:

Մարոն նստեց իմ մոտ, իմ ձեռքը առեց իր երկու ափերի մեջ, և դրեց իր ծնկի վրա: Նա ուրախ, որպես միշտ, սկսեց պատմել՝ թե առավոտյան իր հորից իմացավ, որ իմ առողջությունը վատ էր. նա վազեց դեպի եղբոր ազարակը, տեսավ, ես այնտեղ չկայի: Այնտեղից շտապեց դեպի արտը, Հասոյի մոտ. եղբորից այսքանը իմացավ, թե նա տեսել էր ինձ կեսօրից առաջ, բայց չգիտեր, ո՛ր կամ ո՛ր կողմը գնացի: Նա երկար որոնեց ինձ, մինչև արևը մտավ և օրը մթնեց. հետո նրան հանդիպեց մի բռշա կին, որ ասաց, թե տեսել էր ինձ «քանդված մատուռի» մոտ:

— Ղու ճանաչում ե՞ս այն կնկան, — հարցրի ես:

— Երկրորդ անգամն է, որ տեսնում եմ նրան, — պատասխանեց Մարոն:

— Առաջին անգամն է՞րբ էր:

— Երկու տարի առաջ: Ես տեսա նրան միևնույն հագուստով, որպես այսօր, էլի այն փոքրիկ երեխան իր հետն էր, որին այսօր տեսա: Ի՛նչ լավ երեխա է, Ֆարհատ, այնքան սիրոս սիրեց նրան, որ բռնեցի երեսը պաչ արի: Ախար մե՞ դք է անօրենի երեսը պաչ անելը. նրա ճակատին մեռոն չէ քսած. բայց ես նրան պաչ արի. նա այնպես լավ երեխա էր:

— Ո՞ր տեղ դու տեսար նրան երկու տարի առաջ:

Մարոն նկատելով, իր պատմությունը հետաքրքրում էր ինձ, շարունակեց.

— Ես տեսա նրան այս ձորի մեջ, այս մատուռի մոտ. նա խոսում էր Կարոյի հետ: Ի՞նչ էր խոսում, ես չիմացա, նրա համար, որ նրանց լեզուն չէի հասկանում: Քանի օրից հետո Կարոն անհայտացավ մեր տանից. մենք չիմացանք թե ուր գնաց: Քանի տարի էր նրանից ոչ մի լուր չունեինք: Կարոյի գնալուց հետո, այն կինն էլ չէրևաց: Այս անգամին, երբ Կարոն կրկին լուս ընկավ, բռնան էլի ման է գալիս մեր կողմերում:

— Այն ժամանակ Ասլանը և Սագոն Կարոյի հե՞տ էին:

— Չէ՛, նրանք չկային: Այս անգամ ետ դարձան միասին: Երկու շաբաթ է, ինչ որ եկել են:

— Դու այսօր Կարոյին չե՞ս տեսել:

— Ես քեզ ասացի, որ տանից դուրս եմ եկել առավոտյան. մինչև հիմա էլ սար, ձոր չեմ թողել, քո ետնեն ման եմ եկել: Հիմա ի՞նչպես է քեփո, դու ողջ օրը հաց չես կերել. ի՞նչ գիժ տղա ես, Ֆարհատ:

— Կարոն լավ տղա է, այնպես չէ՞:

— Լավ տղա է, բայց...

Նա կտրեց իր խոսքը, և բռնակալան լռությունից հետո շարունակեց.

— Գիտե՞ս, Ֆարհատ, քանի օրից հետո Կարոն իր ընկերների հետ գնալու են մի տեղ, դու նրանց հետ չգնաս:

— Ինչո՞ւ չպետք է գնամ:

— Այնպես... մի՛ գնա... ես չեմ կարա ասել... հայրս ինձ կսպանե, թե ասեմ...: Աղաչում եմ, Ֆարհատ, մի՛ գնա նրանց հետ:

Այդ խոսքերի միջոցին բարեսիրտ օրիորդի աչքերը լցվեցան արտասուքով. նա պինդ կպած իմ կուրծքին, գրկել էր ինձ, երկար և երկար աղաչում էր, որ ես չմասնակցեմ Կարոյի և նրա ընկերների արշավանքին: Բայց ի՞նչ արշավանք էր այդ, դեպի ո՞ր կողմը և ի՞նչ նպատակով, — դրանց մասին ծածկամիտ Մարոն ոչինչ չհայտնեց:

— Ա՛խ, Կարոն... նա սիրտ չունի... նա գազա՛ն է, մարդ չէ... նրա համար մի աղամորդուն սպանելը այնպես է, ինչպես խեղճ հավի վիզը կտրելը... Ես սուտ չեմ ասում, Ֆարհատ, ես իմ աչքով եմ տեսել...: Ա՛խ, հեռու կա՛ց այս մարդից, Ֆարհատ, չբարկացնես նրան... նա աստված չունի...: Նա բարեկամ, ընկեր, — այս բաները չէ իմանում...

Այսպես խոսում էր Մարոն արտասովախառն հեկեկանքով, բայց ինձ բոլորովին անհավատալի էր երևում, մտածել Կարոյի մեջ մի այնպիսի վայրենություն, որպես նկարագրեց նրան Մարոն: Մի

այնպիսի տղամարդ, որ բոլոր սրտով նվիրել էր իրան մարդասիրության գործին, չէր կարող գազան լինել: Ես Կարոյին լավ էի ճանաչում, ճանաչում էի նրան երեխայությունից, բայց մի թե փոխվել էր նա:

— Ես չեմ հավատում, Մարո: Կարոն այդպես չէ, — կտրեցի ես օրիորդի խոսքը: — Ես նրանից չեմ բաժանվի, ուր որ գնա, ես էլ կգնամ նրա հետ:

Մարոն հայտնեց, թե ո՞րպես նա մի գիշեր սպանեց իր ամենալավ ընկերներից մեկին, մի հնդկացի հայ երիտասարդի, որի վրա փոքր-ինչ կասկած ուներ, թե կհայտնե իր գաղտնիքը. և ավելացրուց, թե կարող էր մինչև անգամ նրա դիակը ցույց տալ ինձ, որովհետև այս անցքը պատահել էր մի քանի օր առաջ: Միայն ինքը, Մարոն, չէր կարող ամեն ինչ բացարձակ ասել ինձ, որովհետև վախենում էր իր հորից:

— Ես միշտ հավատարիմ կմնամ Կարոյին, ես դավաճանություն չեմ գործի նրա դեմ, — ասեցի ես:

— Հա՛, սիրելիս, նրա հետ պետք է այսպես լինել, — պատասխանեց Մարոն փոքր-ինչ հանգստանալով: — Ես չեմ ասում նա վատ տղա է. նա վատ է միայն վատերի հետ, ով որ նրան հակառակ է: Բայց նրա քարե սիրտը հանկարծ փափկանում է, երբ մի խեղճ մարդ է տեսնում. քանի՞ անգամ ես տեսել եմ նրան, որ մտել է աղքատ գյուղացիների խրճիթը և նրանց փող է բախշել. նա իր բերանի պատառը ուրիշին է տալիս, երբ տեսնում է, որ նա քաղցած է:

— Բայց Ասլանը և Սագոն ի՞նչպես են:

— Ասլանը լավ տղա է, բայց Սագոյին չեմ սիրում, նա լավ տղա չէ՛: Գիտե՞ս, Ֆարհատ, մի օր նա ի՞նչ ասաց ինձ. մեր բակումը նրա հետ մենակ կանգնած էինք. խոսում էինք մեր գյուղի աղջիկների վրա. մեկ էլ տեսնեմ, այն աղվեսը. — ախար նրա երեսը աղվեսի նման է, — հա՛, Սագոն ձեռքը զցեց իմ վզովը ու ասաց. «Թո՛ղ Մարո, պաչ անեմ քեզ»: Ես հետ քաշվեցա, մի լավ ապտակ՝ շրթըխկ նրա երեսին. քիչ էր մնացել խեղճի շիլ աչքերը քոռանային:

— Իսկ եթե ես ասեմ՝ ինձ մի պաչ տո՛ւր, ի՞նձ էլ ապտակ կտաս:

Նա սկսեց ծիծաղել և ոչինչ չպատասխանեց:

Ես գլուխս խոնարհեցրի նրա կուրծքի վրա, երկար մեր շրթունքները չէին հեռանում միմյանցից: Մենք ոչինչ չուխտեցինք մեկ-մեկու հետ. մենք չխոստացանք միմյանց մշտական սեր, հավատարմություն. — այսպիսի բացատրություններ չեղան մեր մեջ: Միայն սրտի խուլ լեզուն խոստացավ շատ և շատ, այն, որ ամենասրբազանն է և աստվածային, այն, որ միայն սիրտը կարող է հասկանալ:

— Գնանք, — ձայն տվեց օրիորդը, որպես թե զարթնելով խորին հոգեղմայությունից:

— Գիշերի ո՞ր ժամանակն է, — հարցրի ես:

Նա նայեց դեպի երկինքը և պատասխանեց.

— Տե՛ս, «բազումքը» երբ այն աստղի մոտ է հասնում, գիշերը կես է լինում: Ուղիղ կեսգիշեր է: — Մենք վեր կացանք:

Մենք գնում էինք զանազան ոլոր-մոլոր ճանապարհներով. թե ի՞նչպես էի անցել ես այդ լաբիրինթոսը, ամեննին չէի հիշում: Ի՞նչ կլինեի իմ վախճանը, մտածում էի ես, եթե Մարոն ինձ չգտներ. ես ոչ միայն գիշերով, այլ լույս ցերեկով ևս չէի կարող գտնել Հասոյի ագարակը:

Մարոն կպած էր իմ կողքին, և մանկահասակ աղջկա դալար և թեքուն հասակի ամեն մի շարժումները էլեկտրապես ազդում էր իմ վրա: Բոլոր ժամանակը նա առանց լռելու խոսում էր, թռչելով մեկ մտքից դեպի մյուսը. երբեմն նա ասում էր՝ թե որքան լաց կլինեի, եթե ինձ չգտներ, թե նա բոլոր գիշերը կպտռեր ինձ, մի՛շտ կպտռեր: Հայտնում էր՝ թե իմ պառկած տեղը շատ վատ տեղ է, և նա ուրախ է, որ վտանգ չէ պատահել ինձ. ասում էր՝ թե այն ձորը կոչվում է Ղանլի-դարա (արյունոտ ձոր), որովհետև քիչ չէ պատահում, այնտեղ գտնում են սպանված մարդերի դիակներ: Բացի դրանից, ավելացնում էր նա, այնտեղ գազանները շատ անգամ պատառոտում են մարդկանց, երբ նրանք պաշտպանվելու զենք չունենին իրանց հետ: Հանդիմանում էր իմ անհեղձությունը, թե ինչո՞ւ ես զենք չէի կրում, թե գոնյա պետք էր ունենալ իր մոտ մի ջուխտ ատրճանակ և խենջար:

— Ապա դու ի՞նչպես առանց զենքի չվախեցար այն ձորը մըտնել, — հարցրի ես:

— Միթե գիշերն առանց զենքի մա՞ն են դալիս, — պատասխանեց նա ծիծաղելով իմ պարզամտության վրա, և ցույց տվեց մի ջուխտ ատրճանակներ, որ թաքցրած ուներ իր գոտիի մեջ:

Եթե ցերեկ լինեի, Մարոն կնկատեր, թե որ՛պես կարմրեցա ես ամոթից...

ԻԳ

ՆԵՐՔԻՆ ԿՌԻՎ

Հասնելով ծերունի որսորդի տունը, մենք գտանք բոլորին քնած: Մըհեն, որ բաց արեց դուռը, հայտնեց՝ թե իր աղան տանը չէր և ոչ նրա հյուրերը դարձել էին իրանց «գնացած տեղից»: Ես մտածեցի, անպատճառ մեկ արգելք պետք է պատահած լինի, որովհետև Կարոն և նրա ընկերները խոստացան, թե մինչև երեկո կվերադառնան: Հասոն իր ագարակումն էր: Նա տան երես չէր տեսնում, քանի իր մշակության գործերը վերջացած չէին դաշտերից. ձմեռվա ձյունները միայն մի քանի ամիս նրան քշում էին դեպի տուն:

Մարոյի առաջին հոգսը եղավ պատրաստել ինձ համար մի բան ուտելու: Ընթրիքից հետո նա զցեց իմ քնելու շորերը, և ցանկանալով ինձ բարի գիշեր, ինքն ևս գնաց հանգստանալու:

Առավոտյան ես զարթեցա խիստ ուշ. երկար քունը բավականին կազդուրել էր իմ առողջությունը. ես զգում էի ինձ զվարթ և նորոգված ուժերով: Միրոս էլ սովորականից ավելի ուրախ և հանգիստ էր, որպես թե, ես գտնվում էի մի անսահման բավականության մեջ, լույս աշխարհում ոչինչ պակաս չէր մնացել ինձ, բոլո՛րը, բոլո՛րը, լրացրել էր այն արարածը, որին սիրում էի ես, որը սիրում էր ինձ:

«Գեղեցիկ Մարոն կբժշկե քեզ»... ասաց Սագոն. նրա խոսքը ճշմարիտ էր, թեև նա արտասանեց այնպիսի դառն, հեզնական ժպիտով:

Ես կրկին գլուխս դրեցի բարձի վրա և նայում էի պատուհանից ներս ծագած շողին, որի մեջ խաղում էին միլիոնավոր մանրիկ փոշիներ գույնզգույն փայլումներով: Ահա՛ ինչ է նշանակում լույսը, մտածում էի ես, չէ՞ որ այս սենյակի ամբողջ բովանդակությունը պարունակում է իր մեջ այսպիսի փոշիների մի ծովակ, բայց նրանք չեն երևում օդի աղոտության մեջ, իսկ լույսի այս նեղ ժապավենի մեջ բոլորը երևում են: Բայց եթե խավար լինեք, — ես ոչինչ չէի տեսնելու, մինչև անգամ ամենախոշոր առարկաները: Ա՛խ, ի՞նչ լավ բան է լույսը, որպես բաց է անում նա մարդի աչքերը և գորություն է տուլիս նրա տեսությանը: Չէ՞ որ միևնույնն է լինում և կյանքի մեջ, — մի ժողովրդի, մի ազգի և ամբողջ աշխարհի կյանքի մեջ: Երբ որ տիրում է մտավոր խավարը, մարդիկ չեն տեսնում իրանց ամենախոշոր թերությունները. նրանք չեն նշմարում այն ճանապարհի ուղղությունը կամ ծությունը որով գնում են. նրանք չեն նկատում այն խոչընդոտները, որ ամեն անգամ նրանց ոտքին է դիպչում և ճակատի վրա վայր է գցում. — նրանք ոչինչ չեն տեսնում, միայն խարխափում են մոլորության մեջ...

Հիշյալ մտախոհությունները ինձ հասցնում էին այն եզրակացությանը, թե բոլորովին անհաջող կանցներ Կարոյի ձեռնարկությունը. նա չէր կարող մի ժողովուրդ, որ ապրում էր խավար մթնոլորտի մեջ, կանգնեցնել շիտակ ճանապարհի վրա և նրա ընթացքին անմոլոր ուղղություն տալ: Պետք էր նախ և առաջ փարատել խավարը, և ժողովուրդն ինքն իրան կգտներ իր ճանապարհը...

Արդյոք այսպե՞ս էի մտածում ես. մի՞թե այս ճշմարտություններն էի կարդում արևի այն լուսավոր ժապավենի մեջ, որ ներս էր շողացել իմ քնարանի պատուհանից: -Ո՛չ, ես ոչինչ չէի տեսնում նրա մեջ, բացի փոքրիկ փոշիներից. նրանք ևս շուտով ձանձրացրին ինձ: Երեսու շուռ տվի, իմ ուշադրությունը գրավեց ախտաբորբոք ճնճողուկը, որ իր գույգի հետ պատուհանից ներս թռան սենյակի մեջ: — Նրանք մի քանի շրջաններ գծեցին իմ դատարկ քնարանում, հետո նստեցին միմյանց մոտ, սկսեցին քաղցր սիրախոսություններ անել: Մինչ այս զվարճության մեջ էին, ներս թռավ մի այլ ճնճողուկ-արու, նա մոտեցավ նախկին հերոսի սիրուհուն. նորեկի կողմից մի այսպիսի լրբությունը շարժեց սիրահարի նախանձը: Կռիվը սկսվեց: Մի փոքր խեղդեցին մեկ-մեկու, մի փոքր քաշեցին միմյանց փետուրները: Մինչ նրանք այս պատերազմի մեջ էին, էզր օգուտ քաղեց խռովությունից և դուրս փախավ: Կռվողները թողեցին մենամարտությունը, վազեցին իրանց երկպառակության առարկայի ետևից:

Մի՞թե միևնույնը չպատահեց իմ և Սագոյի մեջ: Չէ՛, մտածում էի ես, նրա փոքրիկ գլուխը կջարդեմ, եթե մյուս անգամ նա կհամարձակվի Մարոյի անունը հիշել. ես ավելի թույլ չպետք է լինեմ, քան այն ճնճողուկը, որ իր կյանքով պաշտպանում էր սիրո գաղափարը:

Նույն բոլորեմ, կարծես, ես լսում էի մի հեկեկանք, կարծես, մի դառն լացելու ձայն զարկում էր իմ ականջներին: Ինձ թվում էր, թե ես դպրոցումն էի, տեր Թողիկը չոքեցրել էր ինձ մանրած աղյուսի կտորտանքի վրա. ես տեսնում էի Մոնային (դասատան պատուհանից երևում էր նա) միևնույն ծառի ստվերի ներքո, ուր միշտ նստում էր, և այժմ նստած էր: Նա գլուխը քարշ էր գցել իր ծնկների վրա և ձեռքով բռնել էր իր աչքերը. լաց էր լինում, և ես լսում էի նրա ցավալի հեկեկանքը: Ինչո՞ւ էր

լաց լինում նա, ո՞ւմ համար էր լաց լինում, ինչո՞ւ միշտ լաց էր լինում նա այն ժամանակ, երբ նրա հայրն ինձ ծեծում էր կամ գետնի վրա չոքեցնում էր, իսկ մյուս ժամանակներում միշտ ուրախ էր: Խեղճ աղջիկ, ո՞րքան լաց կլինես դու, եթե հիմա՛, հիմա՛ տեսնես ինձ...

Այս կիսաքուն, կիսաարթուն երագների մեջ էի ես, հանկարծ լսելի եղավ մի սաստիկ դողողոց. որպես թե մի ծանր բան վայր ընկավ գետին: Աչքս բաց արի, տեսնեմ՝ իմ մահճի մոտ կանգնած էր վիթխարի Մըհեն և ինքն իրան մրթմրթում էր.

— Հազար անգամ ասել եմ, էսպիսի հիմար բաներ մի տվեք իմ ձեռքը. ինքը սատանան կմոլորի, էնքան թեթև է, հենց շունչ ես քաշում, թռչում է ձեռքիցդ:

Վայր ընկած բանը փոքրիկ փայտյա մատուցարանն էր, որի վրա Մըհեն ինձ համար նախաճաշիկ էր բերում, նրա կարծիքով, յուր կոպիտ ձեռքերի համար անպատճառ մեկ ծանր բան պետք է լիներ, որ կարողանար տանել: Նա թողեց թափված ամաններն առանց հավաքելու և ուզում էր դուրս գնալ, երբ Մարոն ներս մտավ:

— Ո՛ւՖ, քոռանամ ես, այդ ի՞նչ արեցիր, սարսաղ, — դարձավ նա դեպի ապշած սպասավորը և սկսեց հավաքել թափված ամանները: — Ե՛րբ պետք է դու մի բան սովորես:

— Ես ոչ մի ժամանակ չեմ սորվի այսպիսի սատանայական բաները, թո՛ղ կնիկներն անեն, — պատասխանեց նա կոշտ կերպով. -Դի՛ր իմ շալակին մեկ եզան բեռը ցորեն, ասա՛, Մըհե,Բ տար ջաղացը, կտանեմ, մի հատ էլ չի թափվի: Երբ սայլը թաղվում է ցեխի մեջ, գոմեշները կաշուց դուրս են գալիս, չեն կարացի տեղից շարժել, ասա՛, Մըհե՛, դուրս քաշե սայլը ցեխից,-Մհեն կանե այդ, բայց սատանայական բաների նա գլուխ չունի...

— Լավ, լավ, Մըհե՛, քո հոգուն մատաղ, ես այս գիտեմ, ես չեի ուզում քեզ բարկացնել, — ասաց Մարոն, յուղելով կատաղած ծառայի գլուխը: -Դու գիտես, որ Խաթունը տանը չէր, դրա համար քեզ նեղություն տվի:

— Էդ ուրիշ բան է... — ասաց նա և դուրս գնաց:

Մարոն երկար ծիծաղում էր նրա գնալուց հետո. նա պատմեց ինձ մի քանի հատկություններ Մըհեի բնավորությունից:

— Զարմանալի բնավորություն ունի այդ անասունը, նրան ասա՛ «Մըհե, դու գիտես, որ այնինչ մարդուն պետք է սպանել», նա իսկույն կսպանե. նրան ասա՛ «Մըհե, դու գիտես, որ այնինչ մարդու երսին մի ապտակ պետք է տալ». նա իսկույն կկատարե քո կամքը. մի խոսքով, ամեն գործ պատրաստ է նա կատարել, երբ ասես «դու գիտես»: Միայն գործը պետք է բավականին ծանր լինի և խոշոր, թեթև բանի համար գլուխ չունի Մըհեն:

Մարոն ավելցրուց, թե Մըհեն յուր ամսականը ստանալու միջոցին երբեք չէ կարող ընդունել արծաթի կամ ոսկի դրամներ, ասելով, թե նրանք շատ մանր են, և նա չէ սիրում թեթև դրամներ, այլ միշտ պահանջում է պղնձե մեծ դրամներ, թեև յուրաքանչյուր ոսկու փոխարեն կտային նրան մի-մի հատ պղինձ: Այսուամենայնիվ, կիսախելագար Մըհեն շատ հավատարիմ էր և ուներ օտարոտի բարեսրտություններ: Նա ծեծում էր իր կնոջը, երբ նա իր երեխային զարկել կամ

լացացրել էր. ծեծում էր և երեխային, երբ մորը բարկացնում էր: Բայց նա միակ մարդն էր, որ սիրում էր Հասոյի եզները այնպես, որպես նրանց տերը: Այդ պատճառով Հասոն միշտ գոհ էր նրանից և փարախի լիակատար իշխանությունը տվել էր նրան, ուր նա, անասունների հետ միասին, բնակվում էր իր ընտանիքով:

Բացի Մրհեից ծերունի որսորդի տան սպասավորների թվում էր պառավ Խաթունը. դեռ նա մանկության ժամանակ, երբ նա տասն և հինգ տարեկան էր, Ավոն գնեց նրան դաջարի սարվազներից, երբ շատ հայ կանանց հետ Խաթունին գերի էր բերում Վասպուրականի կողմերից: Այնուհետև թեև որսորդը ազատություն շնորհեց նրան և շատ անգամ առաջարկեց դառնալ իր հայրենիքը, բայց Խաթունը չուզեց հեռանալ այն տնից, ուր այնքան սիրում և պատվում էին նրան: Բացի դրանից, վերջին ժամանակները նա իմացավ, որ հայրենիքում իր ազգականներից և ոչ մեկը չէր մնացել. մեծ մասը նույն գերության դարում սպանվել էին պարսիկներից, մնացածները ոչնչացրել էր խոլերան:

Մարոն դեռ երեխայության ժամանակ որբ մնալով մորից, փոխարինեց նրան բարեսիրտ Խաթունը, որ խնամք էր տանում փոքրիկ աղջկան մայրական բոլոր գթասրտությամբ: Բայց գտնվելով ավելի հոր ազդեցության տակ, Խաթունի աշակերտուհին չընդունեց նրա դաստիարակության այն հոգին, որ ուներ ավելի ջերմեռանդ և կրոնական բնավորություն: «Ես որսորդ եմ, ասում էր Ավոն, իմ աղջիկը եթե որսորդ ևս չլինի, գոնյա պետք է սիրե արյուն և հրացան»: Այդ պատճառով Մարոյի խիստ վաղ մանկությունից սկսվեցավ նրա և Խաթունի մեջ մի խուլ հակառակություն: Մարոն շատ անգամ ծիծաղում էր, երբ մոլեռանդ Խաթունը իր ձեռքն ընկած բոլոր փողերը հավաքում էր և տերտերներին էր տալիս, և բացի պարտադիր պասերը, ավելորդ պասեր էր պահում, և սուրբ Մարգսի շաբաթում երեք օր ոչ ուտում էր և ոչ խմում: Իր գերությունից հետո, կարծես, մի ծանր ապաշավանք էր նստած նրա խղճմտանքի վրա, որը միշտ աշխատում էր քավել կրոնքի և քահանայի միջնորդությամբ...

Հասոյի կնոջը ես մի քանի անգամ միայն տեսա, այն ևս ծածկված երեսով. իր երկրի սովորությանը հետևելով, նա չխոսեց ինձ հետ և ոչ մի բառ. առհասարակ նա խիստ հազիվ էր երևում, ավելի զբաղված էր իր երեխաներով, որոնց թիվը ընտանիքի մյուս անդամների համեմատությամբ, բազմություն էր կազմում: Մի բարի բախտով, աղջիկները, դեռ հարս չդարձած, վայելում էին այն արտոնությունը, որ կարող էին երեսները առանց ծածկոցի ման գալ և տղամարդերի հետ խոսել, եթե ոչ, միննույնը կպատահեր իմ և Մարոյի հետ, ինչ որ պատահեց Հասոյի կնոջ վերաբերությամբ:

Ինչ որ ավելի աչքի էր ընկնում ծերունի որսորդի դրության մեջ, այն էր, որ նա այժմ չէր երևում այնպես աղքատ, որպես էր Մալմաստում բնակված ժամանակ: Արտոների մեջ արածում էին ավելի քան հարյուր ոչխար, տասը հատ ընտիր կովեր ամեն օր քշում էին դեպի նախիրը, արորը իր ամբողջ պարագայքով գործում էր սեփական արտերի մեջ, տունը լի էր աստուծո ամեն բարությունով: Հասոյի խորշումած ձեռքերը վաստակեցին այս բոլորը: «Այն ժամանակ միայն մշակը կարող է կուշտ փորով հաց ուտել, երբ նրա քրտինքը թափվում է իր սեփական հողի վրա», այսպես էր խոսում ծերունի որսորդը:

Որսորդ Ավոն, որպես նկատեցի ես, Հաղբակա ժողովրդի կողմից վայելում էր մեծ հարգանք. նա էր միանգամայն այն երկրի խաղության ոգին. նրա մի խոսքը փարատում էր շատ վիճելի

երկպառակություններ գյուղացիների մեջ: Նրա վրա նայում էին գյուղացիները, որպես իրանց նահապետի կամ պատրիարքի վրա: Թեև Ավոն այժմ պաշտոնապես ստացել էր «միր» տիտղոսը և համարվում էր տեղային հայերի գլուխ կամ ներկայացուցիչ, և շեյխերի մեջլիսում ծնկի տեղ ուներ, այսուամենայնիվ, նա չէր թողել իր պարզ, անփառասեր հարաբերության ձևը հասարակ ժողովրդի հետ: Նա իր վարվեցողության մեջ ոչ մի բանով չէր ցույց տալիս, թե ինքը պաշտոնական մարդ է, թե նա մի բանով բարձր է, քան հասարակ ամբոխը, այլ նայում էր ժողովրդին որպես գերդաստանի հայրը իր ընտանիքին: Նա մինչև անգամ չէր թողել իր հին սովորությունները, իր հին պարապմունքը. շաբաթը մի քանի անգամ, հրացանը ուսից քարշ գցած, նա կերթար որսորդության. և այդ անում էր նա ոչ թե զվարճության համար, այլ իր սիրելի արհեստը պատվելու համար:

Ավոն այս երկրում ևս գաղթական էր, որպես Սալմաստում. ի՞նչու էր թողել իր բնիկ հայրենիքը, կամ ո՞ր տեղացի էր նա, — այդ մի գաղտնիք էր, որ սաստիկ կերպով պահվում էր նրա ընտանիքի մեջ: Բայց շատ անգամ ծերունի որսորդի թավամազ հոնքերը խոժոռվում էին, շատ անգամ նրա բարի դեմքը պատում էր տխրության մռայլը, երբ հարցնում էին նրա անցյալից, երբ խոսք էր բացվում նրա հայրենիքի մասին: Երևում էր, նրա անցյալը թողել էր խիստ տխուր հիշողություններ, որոնց մտաբերելը ոչ միայն անախորժ էր թվում, այլ մինչև անգամ սարսափ էր ազդում այդ անբախտ մարդու վշտահար սրտին...

ԻԴ

ՄԻ ՓՈՔՐԻԿ ՏՈՒՅՑ

Ծերունի որսորդը դարձավ տուն մյուս ավուր երեկոյան պահուն: Կարոն և իր ընկերները չհայտնվեցան: Նա ասաց, թե մի անակնկալ դեպք առիթ տվեց տղերքին մի օրով ետ ընկնել այն գործից, որի պատճառով պետք է գնային մի տեղ: Ի՞նչ գործ, ո՞րտեղ, — այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց: Ես խնդրեցի նրանից պատմել դեպքը: Նա ասաց, որ շատ հոգնած է, պահանջեց մի բան ուտելու և խոստացավ ընթրիքից հետո պատմել բոլորը: Մարոն մի քանի բոլակում կատարեց հոր պատվերը. ես չմոտեցա սեղանին, որովհետև ամենևին ախորժակ չունեի: Ես միայն նայում էի Մարոյին, որ նստած հոր մոտ, մատների աննշմարելի արագությամբ գործում էր գուլպաներ, և առանց լռելու խոսում էր, թե ինչ դրության մեջ նա գտավ ինձ «քանդված մատուռի» մոտ, թե մտածում էր նա «իմ գլխին մի օյին խաղալ», ամենևին չցույց տալ, թե ինքը Մարոն է, և կողոպտել ինձ, որովհետև ես քնած էի, շատ անզգա կերպով քնած էի. այս դրության մեջ նա կարող էր իմ ձեռքերը, ոտքերը կապել և միանգամայն, «պլոկել» ինձ: Հետո նա իր ճարպկությունը կհայտներ Կարոյին և ինձ կամաչացներ նրա ընկերների մոտ և այլն: Ինձ թեև շատ ախորժ չէր լսել այս բոլորը, որով վիրավորում էր նա իմ հպարտությունը, բայց դարձյալ ես չէի կարողանում զսպել իմ ծիծաղը, երբ նա խիստ հեգնական սրախոսություններ էր անում իր պատմության մեջ: Հայրը նույնպես ժպտում էր, և շոյելով դստեր մազերը, ասում էր՝ «փոքրիկ ավազակս»: Բայց Մարոն ծովեց դեպի իմ ականջը, կամաց ասաց.

— Դու խո չե՛ս բարկանա իմ հանաքներով, Ֆարհատ:

Ընթրիքից հետո որսորդը գտնվում էր հոգու լավ տրամադրության մեջ. նա սովորականից ավելի ուրախ էր, և ծխելով իր չիբուխը, անդադար խոսում էր այն անցքի վրա, որ այն օր պատահել էր: Ահա նրա պարունակությունը:

Կարոյի խումբը ծերունի որսորդի առաջնորդությամբ գնում էին Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը, ուր վանահոր հետ պետք էր մի քանի կարևոր իրերի մասին խորհրդակցել: Նրանք անցնում են Հասքստանու սարերով, ուր արածում էին հոտերը մի հայաբնակ գյուղի, որ շատ հեռու չէր արտատեղից: Հանկարծ լսում են աղմուկ, աղաղակ, և հովիվները կոտրած գլուխներով, արյունաշաղախ, վազում են նրանց մոտ, հայտնում են՝ թե քրդերը թալանեցին հոտերը, և ինդրում են օգնության հասնել: Կարոն իր ընկերների հետ շտապում են դեպի այն կողմը, որ ցույց են տալիս հովիվները: Բայց դեռ հոտերին չհասած, տեսնում են՝ գյուղացիք ետ են դառնում, բոլորովին հուսահատած և իրանց կայքը կորցրած: Նրանք հայտնում են՝ թե ամենայն ջանք իզուր էր, որովհետև ավազակներն իրանց ավարով արդեն անցել էին այս և այն սարը, որոնցից մյուս կողմը հետամուտ լինել անկարելի էր, որովհետև նրանք արդեն գտնվում էին իրանց սահմանի մեջ, որ բոլորովին անմատչելի էր: Կարոն հովիվներից տեղեկացած լինելով, թե որ ժամին սկսվեց թալանը, հայտնում է ոչխարների տերերին, թե դեռևս հույս կա ավարը ետ դարձնելու, որովհետև ավազակները ոչխարների դանդաղ քայլերով չէին կարող անցնել այնքան ճանապարհ, մի այնպիսի կարճ միջոցում: Եվ ավելացնում է, թե իրան, Կարոյին, լավ ծանոթ էր այն սարերի դիրքը, նա գիտեր մինչև անգամ ամենաաննշան շավիղները, և խոստանում էր տանել նրանց կարճ ու կտրուկ ճանապարհով, համոզում էր գյուղացիներին իր հետ գնալ: Իսկ այդպիսի դեպքեր ինդճ գյուղացիների կյանքում առաջին անգամը չլինելով, նրանք չեն համոզվում և արտասովոր աչքերով դիմում են դեպի իրանց տները: — Ես չեմ մեղադրում ավազակներին, որոնք կողոպտել են ձեզ, նրանք հավատարիմ են մնում իրանց արհեստին, — ասում է Կարոն վրդովվելով: — Ես մեղադրում եմ ձեզ, որ դուք չգիտեք պահպանել ձեր կայքը: Շատ ուղիղ է ասում քուրդը, թե «հայրը մի կույր հավի սիրտ չունի»...

— Տղերք, — դառնում է նա դեպի իր ընկերները, — գնանք մենք և ցույց տանք քրդերին, թե ամեն հայ այնպես չէ, որպես նրանք կարծում են:

Կարոն հայտնում է իր ընկերներին, թե ավազակները մինչև իրանց տեղը հասնելը, անպատճառ պետք է անցնեին այնինչ կիրճը. թե նրանք ոչխարների համրաշարժ ընթացքով հազիվ թե մինչև կեսօր կհասնեին այնտեղ, ուրեմն ժամանակ դեռ շատ կար: Իրանք կարող էին մի ուրիշ, ավելի կարճ ճանապարհով, կեսօրից կես ժամ առաջ հասնել հիշյալ կիրճի մոտ և փակել անցքը. այդ կլինեք միևնույնը, որպես փակել որսը որոգայթի մեջ:

Եվ իրավ, Կարոյի տարած ճանապարհը լինում է ավելի կտրուկ, թեև նա անցնում էր ամենավտանգավոր սարավանդների և դժվարին քարժայռերի միջով: Այն ճանապարհով անհնար է ձիավոր մարդուն անցնել, ուր մնաց ավազակներին իրանց ավարով, այդ պատճառով նրանք զանց էին արել մոտավոր ուղին:

Ճիշտ Կարոյի նշանակած ժամին տղերքը հասնում են հիշյալ կիրճի մոտ. նա լինում է մի նեղ փապար, որի միջով հազիվ կարող էր անց կենալ մի ձիավոր: Փապարի մի կողմում բարձրանում էր ապառաժյա ահագին պատ, մյուս կողմում ընկած էր խորին անդունդ, մի սխալ քայլ բավական էր գլորվելու ճանապարհորդին դեպի այն վիհը: Ավազակները թվով ավելի քան հիսուն ձիավոր,

հասնում են այնտեղ: Կարոն իր խումբը բաժանում է երկու մասի, ինքը Ասլանի հետ կտրում են կիրճի մուտքը, իսկ ծերունի որսորդը Սագոյի հետ բռնում են նրա ելքը: Կարոն պատվիրում է իր ընկերներին սպանություն չգործել, միայն երկյուղ տալ ավազակներին, որ նրանք թողնեն ավարը: Որովհետև սպանությունը կարող էր ենթարկել խեղճ գյուղացիներին ավազակների վրեժխնդրությանը:

Եվ այսպես էլ լինում է:

Կարոն իր դարանից ձայն է տալիս ավազակների գլխավորին, որ թողնեն ավարը, եթե ցանկանում էին կենդանի անցկենալ կիրճից: Նա պատասխանում է արհամարհանքով և հրամայում է քշել հոտերը:

Կարոն կրկին ձայն է տալիս՝ թե նա դեռևս խնայում է պարոն ավազակապետի գոռոզ գլխին և փորձում է իր գնդակի զորությունը նրա գդակի վրա: Այդ խոսքերի հետ Կարոյի հրացանը որոտում է, և ավազակապետի գդակը թռչում է գլխից:

Նա դարձյալ մնում է իր համառության մեջ:

Կարոն մյուս անգամ ձայն է տալիս՝ երևի պարոն ավազակապետի գդակը մեծ կորուստ չէր իր համար, բայց նա դարձյալ խնայում է նրա անձին, և այս անգամին իր գնդակը դիպցնում է նրա ձիու աջ ականջին: Հրացանը երկրորդ անգամ որոտում է և ավազակապետի ձին գլորվում է գետին, իր տիրոջն ևս իր տակովն առնելով:

Կարոյի օրինակին հետևում են նրա և մյուս ընկերները. Ասլանը իր հրացանի գնդակին նպատակ է ընտրում մեկի մտրակը, որ վայր էր դնում առանց տիրոջ ձեռքը վնասելու: Սագոն խփում է մեկի ձիու թամբի դաշին: Ծերունի որսորդը խիստ ճարպիկ կերպով թոցնում է մեկի նիզակի ծայրը: Ավազակների կողմից ամենայն ջանք անցնում է իզուր, որովհետև Կարոն իր ընկերների հետ պատասպարված են լինում ժայռերի ետևում, որոնք բարձր կանգնած էին կիրճի վրա: Կռիվը տևում է կես ժամ: Ավազակները դեռ չեն կամենում անձնատուր լինել:

— Տղերք, — ասում է Կարոն, — պետք է մի փոքր ճանկոտել դրանց:

Եվ սկսում են այնուհետև իրանց գնդակները դիպցնել մեկի ձեռքին, մյուսի ոտին, երրորդի ականջին, մի խոսքով, մարմնի այն մասերին, որոնց վերքը մահացուցիչ չէր կարող լինել:

Ավազակները ստիպվում են թողնել ավարը:

Կարոն հայտնում է՝ թե նրանք պետք է թողնեն իրանց ձիերից չորսը, որովհետև ինքն իր ընկերների հետ ոտով եկած են և բավականին հոգնած են, և թե, ոչխարներն իրանց տերերին հասցնելեն հետո, ինքը Կարոն խոստանում է ետ դարձնել նրանց ձիերը, որոնց կգտնեն այնինչ տեղում, որ նշանակում է Կարոն: Ավազակները հոժարվում են և այդ առաջարկությանը:

Այնուհետև Կարոն հայտնում է՝ թե ավազակները պետք է այնքան ժամանակ մնան կիրճի մեջ, մինչև իր ընկերները հոտերը կդարձնեին և բավականին կհեռացնեին այնտեղից: Ավազակներն ընդունում են և վերջին պայմանը:

Կարոն ծերունի որսորդի հետ մնում են պահելու կիրճի ելքը, իսկ Ասլանը Սագոյի հետ հեծնում են ավազակների թողած ձիաները և դարձնում են հոտերը: Երբ նրանք բավականին հեռացած են լինում, Կարոն բաց է թողնում ավազակներին:

Հոտերը հասցնում են գյուղը այն ժամանակ, երբ բոլորովին մթնած է լինում: Գյուղացիք անպատմելի ուրախությամբ վազում են նրանց առաջ և զանազան օրհնություններով հայտնում են իրանց շնորհակալությունը: Կնիկները համբուրում են նրանց զենքերը, ասելով.

— Ձեր ոտերի հողը թո՛ղ մեր տղամարդերի գլխի՛ն լինի...

Որքան խնդրում են, որ տղերքը այն գիշերը մնան գյուղում, հյուր լինեն, նրանք չեն ընդունում, միայն Կարոն պատվիրում է, որ առավոտյան իրանց նստած ձիերը տանեն և կապեն այնինչ տեղում, որովհետև ձիերը պատկանում են ավազակներին:

Ավարտելով իր պատմությունը, ծերունի որսորդը ավելացրուց.

— Տեսնո՞ւմ ես, որդի, «մարդ կա, որ հազար մարդու արժե. հազար մարդ կա, որ մի մարդ չարժե»: Կարոն, Ասլանը և Սագոն էլ մարդիկ են, այն գյուղացիքն էլ մարդիկ են: Բայց ի՞նչպես: Երկուսի մեջ այնքան զանազանություն կա, որքան առյուծի և կատվի մեջ: Հայ գյուղացին մի քուրդ տեսնելիս փախչում է, իր տունն է մտնում, դռները փակում է, որ գոնյա իր գլուխն ազատե. ապրանքը թողնում է դրսում, թշնամին թալանում ու տանում է: Իսկ Կարոն իր երկու ընկերների հետ ապրանքը ետ են խլում: Այդ ինչի՞ց է: Չէ՞ որ երկուսն էլ մի հոր զավակներ են. չէ՞ որ երկուսի դամարներումը միևնույն արյունն է վազում:

— Ասում են, այստեղ մեղավոր է ստրկությունը, — առաջ տարավ որսորդը: — Ո՞վ կարող է մարդից իլել նրա ազատությունը, ո՞վ կարող է ստրկացնել նրան, եթե ինքը, մարդը, ցանկություն չունի, եթե նա չէ պատրաստել իրան մի այսպիսի անբախտ վիճակի համար: Մարդն ինքն է թույլ տալիս ուրիշներին նստել իր շլինքի վրա: Եվ այդ շատ ձեռնտու է բռնավորի համար. նա էլ այդ է ցանկանում: Այո՛, մարդն ինքն է պատրաստում իր համար ստրկությունը, և նրա արմատը դրած է ընտանիքի մեջ: Այն օրից, երբ երեխան աչք է բացում, նրա ձեռքը, ոտքը կապում են և դնում օրորոցի մեջ, — այդ ստրկության սկիզբն է: Առաջին խոսքերը, որ մայրը խառնում է օրորոցի երգերի մեջ, լինում են հոգին թուլացնող, եռանդը մաշող, կամքը և միտքը սպանող, և նախապաշարմունքներով լի խոսքեր, — դա ստրկության առաջին դասն է: Հետո մեծանում է մանուկը, նա միշտ ընդունում է ծնողների ապտակը, միշտ զգում է նրանց կոպիտ վարմունքը, միշտ լսում է նրանցից սպառնալիք, սարսափեցնող, բթամտացնող և մանուկի ուժը, զորությունը խլող խոսքեր: Դպրոցի մասին ես չեմ խոսում, որովհետև այդ դու ինքդ փորձել ես, սիրելի որդի: Բայց ավելի քան դպրոցը, մեծ չարիք է գործում քահանան, այն ևս աստուծո անունով: Ի՞նչ մեղք ունի խեղճ գյուղացին, նրան սովորեցնում են լինել ստրուկ: Նա ամեն օր տերտերից այդ խոսքերն է լսում՝ «ով որ քեզ կծեծե, դու նրան խոնարհություն արա, ով որ քո վերարկուն կիլե, դուն շապիկդ էլ տուր. եթե ձախ երեսիդ զարկեն, աջն էլ դարձրու, ամեննին սուր չբանեցնես, որովհետև սուր բարձրացնողը սրով կմեռնի, դրա համար էլ մեր տերը Պետրոսի ձեռքից սուրը իլեց»: Ո՞վ է իմանում, հազար ու մեկ այսպիսի հիմարություններով լցնում են խեղճ մարդու զուլիսը, և նա դառնում է ոչ թե մարդ, այլ «կույր հավ», որպես քուրդն է ասում:

— Իսկ մեր կարդացվորներն այդ հիմարությունները կոչում են կրթություն, դաստիարակություն...

— Բայց քուրդը, պարսիկը, թուրքը, որոնք մեր հացը մեր ձեռքից խլում են, որոնք մեր արյունը ծծում են, նրանք բոլորովին ուրիշ եղանակով են դաստիարակվում: Ընտանիքի մեջ աճում, զարգանում են նրանք, ինչպես վայրենի ծառը մայր հողի վրա արմատ է գցում, ազատ, արձակ ճյուղեր է բարձրացնում, և ոչինչ չէ ճնշում, ոչինչ չէ նվազեցնում նրա աճելությունը: Ղարոցի մեջ նրանք կարդացած գրքերը մեր Այսմավուրքը և Նարեկը չեն. նրանք սովորում են իրանց ազգի հերոսների պատմությունը, ոգևորվում են իրանց բանաստեղծություններով, որը մեծ մասամբ նվիրված է զանազան հսկաների, փեհլեվանների քաջագործություններին: Նրանց կրոնքը և կրոնական գրքերը մինչև անգամ բանաստեղծություն են, որոնց մեջ շնչում է պատերազմական ոգին: Որովհետև սկսյալ Մուհամմեդից մինչև խալիֆաները, իմամները և այլն,-բոլորը պատերազմող մարդիկ էին: Լսի՛ր, ի՞նչ է քարոզում մահմեդականի մոլլան՝ «ով որ քեզ կծեծե, դու էլ նրան ծեծիր. նա, որ քեզանից չէ, նրա ապրանքը քեզ հալալ է, կռիվ տո՛ւր թշնամուդ հետ, այն կովի մեջ թե սպանես, դրախտը կերթաս, թե սպանվես, դարձյալ դրախտը կերթաս»: Բոլորովին հակառակն է խոսում նա, ինչ որ ասում է հայի տերտերը մեզ:

— Մուհամմեդը տվեց իր ժողովրդին սուր, բայց Քրիստո՛ս — խաչը. ահա զանազանությունը մեր և մահմեդականների մեջ:

— Արյուն թափելը, ուրիշի ապրանք խլելը՝ վատ բաներ են.բայց շատ հաճելի էլ չէ, որ մարդ թույլ տա իր արյունը թափեն, իր ապրանքը խլեն, իր զավակները հացից զրկեն: Ամբողջ աշխարհը մեկ կովի դաշտ է, ուր գորեղն անգորին կլանում է, ոչնչացնում է. թե ուզում ես ուրիշի կերակուր չդառնաս, պետք է քո գլուխը պահելու ճարը գիտենաս: Մի՞ թե գայլի հետ կարելի է գառն դառնալ. — զազանի հետ պետք է զազան լինել, որ կարողանաս գլուխդ պահել: Շունը, որ շուն է, երբ նրան փոքր-ինչ նեղացնում ես, կծում է: Կատուն, որ կատու է, թե նեղացնես, կճանկոտե, նրա համար, որ նրանց հայրն ու մայրը, նրանց վարժապետները չեն սովորեցրել համբերել: Բայց մեր գյուղացիներին այսքան նեղացնում են, կաշին մաշում են, հոգին հանում են, նրանք դարձյալ համբերում են, որովհետև երեխայությունից սովորել են համբերել...

— Բայց Կարոն և իր ընկերներն ուրիշ տեսակ մարդիկ են, իստակ այնպիսի մարդիկ, որպես պետք է լինի մարդը: Նրանք հորից և մորից որք են մնացել, այդ պատճառով ընտանիքը չէ փչացրել նրանց: Քահանա-վարժապետից շուտ հեռացան, և դպրոցը չկարողացավ բոլորովին մեռցնել նրանց մեջ մանկության կենդանությունը: Ընկնելով այլ շրջանի մեջ, օրինավոր մարդկանց ազդեցության տակ, տարբերվելով աշխարհի փոթորիկների մեջ, նրանք ստացան բոլորովին այլ բնավորություն: Եթե հայոց զավակների գոնյա մի փոքր մասը այնպես լիներ, որպես Կարոն և սրա ընկերները, այդ ազգը շատ բախտավոր կլիներ...

— Հայերը այս երկրի ազգաբնակչության մեջ բազմություն են կազմում.բայց քուրդը, որ ավելի սակավ է թվով, տուն-տեղ չունեցող, թափառական քուրդը տիրում է հային, նրա վրա աղայության է անում: Ի՞նչ է պատճառը, — այն, որ քուրդը կենդանի մարդ է, իսկ հայը մեռած: Բանը շատության ու քչության մեջը չէ, գլխավոր բանը սրտի մեջն է. ի՞նչ կարող է շինել մի մարդ, երբ որ սիրտ չունի: Այսօր ես իմ աչքով տեսա, թե որպես երեք հողի հայ տղերք կովեցան ավելի քան հիսուն ձիավորի հետ. բայց ես այն ավազակներին ճանաչում եմ, նրանց գլխավորը Մուրադ-բեկն էր, որ իր խումբով մի ամբողջ երկիր կարող է թալանել:

— Հիմա լսիր, որդի, — ծերունի որսորդը խոսքը դարձրուց դեպի ինձ. — թե ուղում ես այս աշխարհում ապրել, պետք է գայլի հետ գայլ դառնաս. գառան հետ՝ գառն. գլուխդ մի՛ խոնարհեցրու, թե չէ, ծեծողներ շատ կգտնվեն, ողորմած եղիր դեպի քեզնից տկարները, բայց թշնամուդ մի՛ խնայիր. սրբիր անբախտի արտասուքը, մխիթարե նրան, եթե այդ կպահանջեր մինչև անգամ քո կյանքը, քո արյունը:

Ծերունի որսորդի այս երկար քարոզի միջոցին ես ոչ այնքան լսում էի նրա խոսքերը, որքան նայում էի Մարոյի վրա. իմ բոլոր ուշադրությունը գրավել էր նրա երեսը իր շարժուն և զգայուն բացատրություններով: Հոր խոսքերը, երևում էր, թափանցում էին նրա սրտի խորքի մեջ, որպես բարեբեր սերմը պատրաստված հողի մեջ: Նրա աչքերն ավելի և ավելի վառվում էին, բարակ շրթունքները դողում էին. թշերի կարմրությունը բոլորովին թռավ, մնաց միայն մուգ-դեղնությունը, որ տալիս էր նրա դեմքին պղնձի գույն: Ի՞նչ էր, որ այնպես վրդովեց կիսավայրենի աղջկա սիրտը: Մի՞ թե նրան ևս տանջում էր հայի թշվառությունը...

ԻԵ

Ի՞ՆՉ Է ՔՈՒՐԴԸ ԵՎ Ի՞ՆՉ Է ԹՈՒՐՔԸ

Ծերունի որսորդի վարդապետությունը որքան և անմարդասիրական լիներ, որքան և ունենար վայրենի, անխաղաղասեր բնավորություն, դարձյալ նա մի բողոք էր իր ժամանակի բարբարոսության և հարստահարության դեմ: Մի մարդ, որպես էր ծերունի որսորդը, բռնության կոպիտ ձեռքից այնքան դառն հարվածներ կրած մարդ, չէր կարող այլապես մտածել: Ինքը կյանքը, իրան շրջապատող հանգամանքները մտցրել էին նրա մեջ այն սարսափելի վրեժխնդրությունը դեպի ամեն անարդարություն, որ խլում է խաղաղասեր երկրագործի բարին, որ զրկում է նրան օրական ապրուստից, և մինչև անգամ սրբապղծում է նրա ընտանեկան պատիվը:

Ծերունի որսորդի տնակը կանգնած էր այն լեռնագոտիի վրա, որ կազմում էր բնական սահման, բաժանելով Տաճկաստանը Պարսկաստանից: Յուրաքանչյուր բաժինը պարունակում էր իր մեջ երկրի ընդարձակ տարածություն, բնակեցրած մեծ մասամբ հայերով: Պարսկաստանի մասնում գտնվում էր Ատրպատական նահանգը իր զանազան գավառներով. իսկ Տաճկաստանի մասնում՝ Վասպուրականի, Տարոնի և Արգրումի նահանգներն իրանց գավառներով: Ես կգրեմ յուրաքանչյուրի մասին որքան հիշում եմ, որքան վերաբերում է իմ պատմությանը:

Սարսափելի՛ էին այն ժամանկները...

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Տարոնը և Վասպուրականը թեև Տաճկաստանի մի մասն էին կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետության թուլությունից, տիրում էին Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին, սկսյալ Սև ծովի հարավա-արևելյան եզերքից, Եփրատ գետից, մինչև Միջագետքի և Պարսկաստանի սահմանները:

Հիշյալ նահանգները պարունակում էին նրանց մեջ հետևյալ գավառները՝ Հաքարի, Բայազեդ, Հաղբակ, Վան, Բաղեշ (Բիթլիս), Մուշ, Շատախ, Սասուն, Խիզան, Մոզաց երկիր, Չարսանջակ, Քեղու և այլն-այդ գավառներին տիրում էին քրդերը:

Մնացյալ ազգաբնակչությունները, բացի քրդերից, էին՝ հայեր, ասորիներ, հրեաներ, թուրքեր, եզիդիներ, և զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր: Հայերն իրանց թվով բազմություն էին կազմում և, համարյա, բաղկացնում էին ամբողջ ազգաբնակչության կեսից ավելի մասը:

Որպեսզի գիտենալ, թե ինչ դրության մեջ էին այն ժամանակ հայերը, պետք է նախ ծանոթանալ տիրող ազգի՝ քրդերի բնավորության և նրանց քաղաքական կազմակերպության հետ:

Քրդերը բաժանված էին զանազան ցեղերի, որոնց գլուխներն էին՝ Սուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի, Շավի, Ջալալի, Ռավանդ, Բիլբաստ, Մամրքանի, Հարթոշի, Շիկակ, Հարքի, Եզիդի: Դրանք շատ քիչ էին զանազանվում հասկություններով և սովորությունով. խոսում էին մեղական լեզվով, որ յուրաքանչյուր ցեղի մեջ որոշվում էր բարբառների առանձնահատկությամբ: Կրոնով մահմեդական էին՝ սուննի աղանդից: Եզիդիները միայն բաժանված էին կրոնով, որոնք պաշտում էին չար և բարի ոգիները, երկրպագություն էին տալիս տնային օջախին: Դրանք գուցե մնացորդներ էին Արամագդի և Արհմնի հին երկրպագուներից, որոնց մեջ մինչև այսօր երևում են մոզական ծեսեր:

Քրդերը չունենին գիր և գրականություն. շեյխերը (դենպետները) միայն գիտեին արաբերեն կարդալ, որով ավանդում էին ժողովրդին իրանց կրոնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում էին մի քանի պարզ և թեթև, արտաքին ծիսակատարությունների մեջ: Միակ բանը, որ գիտեր ամեն քուրդ իր հավատքի հանգանակից, էր նամազը, որը նա մեքենաբար և ճիշտ կերպով կատարում էր նշանակյալ ժամերում, առանց հասկանալու, թե ինչ էին նշանակում իր այնքան ջերմեռանդությամբ արտասանած արաբական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը գիտեր մեծ մարգարեի-Մուհամմեդի անունը, և նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Առու-Բաքրիի անունները և ավելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծությունը կենդանի էր քրդերի մեջ. նա ծագելով ամբոխի իսկական կյանքից, ուներ նույն բնավորությունը և ոգին, որով ապրում էր ինքը ամբոխը: Հովվերգությունը և քաջազնական հանգերգությունը գլխավոր տեղն էին բռնում նրանց բանաստեղծության մեջ, առաջինը, որպես մի խաշնարած ցեղի կյանքի առշնչություն, երկրորդը, որպես նրա պատերազմական ոգու արտահայտություն: Հովվական երգերը տխուր էին և մելամաղձոտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում էին հովիվի սրինգի խուլ և ձգական հնչյունների հետ: Իսկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վատվուն և խրոխտ էին, նրանք լիահնչյուն համարձակությամբ որոտում էին թմբուկների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանավոր երևույթ չէր կորցնում իր հետքը քուրդի կյանքի մեջ. ժողովրդական ոգին իր տաղերով կամ փառաբանում էր մեկի քաջագործությունը, կամ պարսավում էր մյուսի թուլասրտությունը: Ծածկվեցավ մեկը թշնամուց կամ խույս տվեց նա կովի դաշտից, մյուս օր կանայքը և աղջիկները հորինում էին նրա մասին զանազան կծու պարսավներ, և երգը արագ թռչում էր ամեն երեխայի, ամեն չափահասի բերանից:

Թուրը, մի ջուխտ ատրճանակ, վահանը և նիզակը քրդի մարմնի անդամներն են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. հրացանը նա գործ է ածում մեծ կռիվների մեջ: Թամքած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չադրի առջև, քրդի հավատարիմ ընկերն է. նրան սիրում է տերը ավելի, քան իր կնոջից, ավելի, քան իր որդիներից: Քուրդը իր չադրի մեջ հյուրասեր էր որպես Աբրահամ,

բայց նա չի խնայելու կողոպտել նույն հյուրին, եթե նա կհանդիպեր մեկ մղոն հեռու իր չադրից: Արյան վրեժխնդրությունը, որպես ամեն կիսավայրենի ցեղերի մեջ, նույնպես քրդի մեջ, անցնում է սերնդից սերունդ: Մպանվածը հանգիստ չէ իր գերեզմանի մեջ, քանի որ նրա արյան փոխարենը չէր առնվել սպանողից կամ նրա մոտ ազգականներից: Մպանողը այն ժամանակ միայն ազատ է մնում վրեժխնդրությունից, երբ գնում էր իր ոսոխի տունը, իր սուրը գցում է նրա ոտքի տակ և ներողություն է խնդրում: Բայց հազիվ կգտնվեր մի քուրդ, որ խոնարհվեր մինչ այն աստիճան ստորության: Քուրդը քինախնդիր է և ռիսերիմ. նա մինչև մահ չէ մոռանում վիրավորանքը կամ անպատվությունը, քանի որ դեռ լիակատար բավականություն չէր ստացել: Նա միննույն ժամանակ շատ հանգամանքներում – հպարտ է և ազնիվ: Քուրդը դադարեցնում է իր կռիվը, երբ հակառակ կողմից միջամտություն են գործում կանայք: Նա իրան չէ ստորացնում, պատերազմելով իրանից թույլ արարածների հետ. թեև քրդի կինը կռվի ասպարեզում նույնքան կատաղի է և քաջասիրտ, որքան իր ամուսինը:

Կրկին անգամ ամուսնանալը, մեռած կամ սպանված տղամարդից հետո, քուրդ կնոջ համար համարվում է նախատինք: Նա մնում է միշտ այրի, մխիթարում է իրան այն քաղցր հիշողություններով, թե իր այրը մի «լավ ավազակ» էր, թե նա մնաց միշտ մաքուր երկչոտության արատից, թե նա երբեք իր թիկունքը չդարձրուց թշնամու դեմ, թե նա սիրում էր իր ամուսնին, որքան սիրում էր իր արաբական նծույզին, և երբեք նրա սիրտը չգրավեց ամենագեղեցիկը իր ցեղի աղջիկներից: Եվ մայրն երեխայությունից պատմում էր իր զավակներին հոր գործքերը, խրատում էր հետևող լինել նրան և կրկին բարձրացնել հանգուցյալի հիշատակը խոր գերեզմանից:

Մանկությունից քուրդը կրթվում է ձիան սանձ կառավարելու, զենք գործածելու, մարմնամարզության և այլ ճարպկությունների մեջ: Նա քաջագործություն է համարում գողանալ, հափշտակել ամեն ինչ, որ պետք էր իր ապրուստի համար: Նա մինչև անգամ գողանում էր իր հարսնացվին: Բախտավոր է համարվում ամուսնությունը, երբ տղամարդ-հերոսը առևանգել էր իր սիրուհին հոր ընտանիքից: Կինը այսպիսի դեպքերում մի առանձին հպարտությամբ է նայում իր ընկերուհիների վրա:

Քրդի ամենամեծ երդումը թալախի վրա է լինում. նա առնում է մի քար և նետում է, ասելով՝ «թող իմ թալախին այս քարի պես գցած լինի, եթե այսպես, կամ այնպես անեմ»: Թալախը նրա ամուսնական կապն է, նա լուծված է համարվում, երբ նրանով երդում ուտողը երդմնազանց է լինում: Այսպիսի երդումները պահանջվում են, երբ պետք էր որևիցե գործի մեջ ամենահաստատ գրավական մի մարդու հավատարմության մասին: Եվ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում էր ընդհանրության ամենակարևոր մեկ հարցին:

Որպես բնության ազատ որդի, նվիրելով իրան անհոգ և պարզ կյանքի, քուրդը բավականանում է իր անասուններով: Նա հովիվ է: Նա չունի տուն և հաստատ բնակություն. նրա օթևանը իր չադրն է, որը կազմում է այնտեղ, ուր կարող է իր անասունների համար ճարակ գտնել: Չմեռային ձյունները միայն քշում են քուրդին իր սիրելի սարերից, այն ժամանակ ևս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հյուրին: Այնտեղ քուրդն իր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչև գարունը կրկին կոչում է նրան դեպի լեռների գիրկը:

Քրդի կերակուրն է՝ իր անասունների կաթը, մածունը, պանիրը, սերը, կարագը և յուղը. նա չէ դիպչում նրանց մսին: Քրդի հագուստն, ոտքից մինչև գլուխ, կազմված է իր անասունների բուրդից

և կաշուց, իսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կինը: Տղամարդը տնտեսության մեջ ավելի չէ խառնվում. նա պատե-րազմական մարդ է: Երկրագործությունը, արհեստը քրդի համար ստոր պարապմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով ռայայի գործ: Վաճառականությունը նրա մեջ դեռ պահպանել է իր հին նահապետական ձևը: Նա տալիս է, օրինակ, քսան ոչխար և գնում է մի ձի. նա փոխում է իր յուղը, պանիրը, բուրդը երկրագործի ալյուրի հետ կամ արհեստավորի շինած այս և այն գործիքի հետ: Եվ այս բոլորը կատարում է նա չափազանց միամտությամբ. ամեն առևտուրի մեջ խաբվում է նա. ամեն փոխարինության մեջ որսում է նրանից հայ կամ հրեա մանրավաճառը իր շահերը: Որովհետև այսպիսի հարաբերությունների մեջ քուրդը գործ չէ դնում իր սուրը և մարմնական ուժը, որ նրա մեջ շատ զարգացած են, այլ նա բանեցնում է իր հմտությունը և խելքը, որոնք նրա մեջ խիստ թույլ են:

Քուրդը խաբեբա չէ. նա հավատարիմ է իր խոստմունքը կատարելու մեջ: Նա մնում է միշտ ճիշտ իր պարտքը վճարելու մեջ: Վճարել այն, ինչ որ պարտքով էր առած, և կողոպտել ուրիշի սեփականությունը — երկուսն էլ միօրինակ սուրբ են նրա համար: Առաջինի մեջ նա պահպանում է իր պատիվը և խոսքը, իսկ, երկրորդի մեջ՝ իրավունքը և արդարությունը: Որովհետև քրդի համար ոչինչ ընդդեմ չէ իրավունքի և արդարության, երբ նա սեփականացուցած էր սրի և հաղթության ուժով: Սուրը և հաղթությունը արդարության կշիռն է նրա և իր հակառակորդի մեջ:

Այսպես է վարվում ամեն մի ավազակ. այսպես է վարվում ամեն մի հասարակություն, որ նույն բնավորությունն ունի. այսպես է վարվում մի ամբողջ պետություն, որ ավազակի դեր է խաղում...

Այսքանը բավական համարելով քրդի բնավորության և ընտանեկան կենցաղավարության մասին, դառնանք այժմ դեպի նրա քաղաքական կյանքի կազմակերպությունը:

Քրդերի ցեղերը կառավարվում էին իրանց էլ-աղասիների (ցեղապետների) և շեյխերի (դենպետների) գլխավորությամբ:

Ցեղապետը, որ կոչվում է «միրե» (տեր), չէ նշանակվում ընտրողական սկիզբներով. նա, որպես ցեղի նահապետը, սերունդից սերունդ, տիրում է ժառանգաբար: Ամբողջ ցեղը հպատակվում է նրա իշխանությանը խոնարհ, որդիական հնազանդությամբ. նրա սուրը, նրա ձեռքը, նրա կյանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու պետի կամքին և հաճույքին, որքան և չար կամ բարբարոսական լինեին նրանք: Ցեղապետն է վճռում իր ժողովրդի վեճերը, նա է բաժանում ավարը հափշտակողների մեջ, նա է առաջնորդում իր ցեղին կռվի ժամանակ, նա է ուղարկում խումբերը ավարառության համար: Ցեղապետը ամեն առավոտ իր չադրի մեջ նստած, ընդունում է ցեղի նշանավոր տղամարդերին, որոնք իրանց զինվորական ամբողջ կազմվածքով, ներկայանում են նրան, լսելու պետի պատվերները: Այնտեղ ծխում են հյուրասիրության չիբուխը, խմում են մի-մի ֆինջան դառն զահվե: Մի այսպիսի «սալամը» կատարվում է ամեն առավոտ իր բոլոր ճշտությամբ:

Իսկ շեյխերը նշանակվում են գլխավոր դենպետից, նրանք ունեն իրանց մուֆթիները և դազիները: Շեյխերը կատարում են ցեղի կրոնական պահանջները, որպիսի են՝ ամուսնություն, թլպատություն և հրապարակական նամագ: Իսկ կռիվների մեջ նրանք մասնակցում են որպես զինվոր, բայց ավարառությանց մեջ՝ որպես ավազակապետ: Այսուամենայնիվ նրանք վայելում են

ցեղի համակրութեամբ նույն չափով, որքան ջերմ էր կրոնական զգացմունքը մի պարզ և կիսավայրենի ժողովրդի մեջ, որպէս էր քուրդը:

Տարոնի և Վասպուրականի ամբողջ նահանգները բաժանված էին քրդերի զանազան ցեղերի մեջ: Իսկ յուրաքանչյուր ցեղի մեջ երկրի բաժանմունքը ամենախոշոր մասներից հասնում էր իր ամենափոքր մանրերորդին: Այսինքն, սկսյալ մի գավառից, մի փոքրիկ վիճակից և մինչև անգամ մի գյուղից և մի ընտանիքից, յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին տերեր ունեին, և յուրաքանչյուր բաժինը հավասարվում էր տիրողի զորության բարձր կամ ստոր աստիճաններին:

Ռայան — հպատակը, վճարում էր այլևայլ հարկեր հողի մշակության համար, իր անասունների համար, իր արհեստի համար, իր բնակության տեղի համար, իր գլխի համար, մի խոսքով, ամեն բանի համար, որ վերաբերում էին նրա կյանքի և ապրուստի անհրաժեշտություններին: Հարկերի չափը և նրանց քանակությունը ոչ կշիռ ունեին և ոչ սահման. դա կախված էր առնողի խղճմտանքից: Ռայայի տեր լինելու և հարկեր պահանջելու արտոնություն վայելողները կոչվում էին խաֆիր կամ դարաբեյիներ: Դրանք ցեղի մեջ որևիցէ նշանակություն ունեցող ազնվական մարդիկ էին: Օրինակ, գլխավոր ցեղապետը ունի իր ազգակիցները կամ պաշտոնակալները, նրանց ապրուստի համար տալիս է մի կամ ավելի գյուղեր, որոնց հասույթով պետք է կառավարվեն նրանք. այսպիսիները ստանում են խաֆիրության իրավունք: Նույնիսկ պաշտոնականները կամ ցեղապետի ազգակիցներն ունեն ծառաներ կամ սպասավորներ. նրանց ռոճիկի փոխարեն տալիս են իրանց ստացած գյուղերից մի կամ շատ ընտանիքներ որպէս ծուխ, և այն ծառան վարվում է նույն ընտանիքների հետ, որպէս իր սեփականության կամ հպատակների հետ: Ահա՛ պատճառը, որ երկրի բաժանմունքը, սկսյալ ամենախոշոր կտորներից, հասնում էր մի ընտանիքի:

Որպէս իշխանությունը, սկսյալ ցեղապետից, աստիճանաբար իջնում էր մինչև վերջին սպասավորը, նույնպէս և սեփականության իրավունքը, սկսյալ երկրի խոշոր կտորներից, հասնում էր նրա ամենափոքր մասին:

Բայց երկիրը աղաների (խաֆիրների) տոհմային կամ կալվածական ժառանգությունը չէր, այլ նա սեփականացուցած էր սրի ուժով. այս պատճառով, նա անդադար անցնում էր մի տիրապետողից դեպի մյուսը, որի սուրն ավելի զորություն էր ստանում:

Եվ այսպէս, պատերազմը տիրողների մեջ դառնում էր մշտական, անընդհատելի:

Պատերազմների ժամանակ, յուրաքանչյուր հակառակ կողմերի, թէ հաղթության և թէ հաղթվելու միջոցին, բնակիչների վիճակը սարսափելի էր: Օրինակ, մի ցեղ կամենում է խլել մյուս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը նա կամ հաղթելով տիրում է, կամ ավար առնելով, թալանելով ամեն հանդիպածը, ետ է դառնում: Այսպիսի դեպքերում ժողովուրդը թողնում է իր տունը, տեղը, մշակության դաշտերը, և իր գլուխը միայն ազատելու համար, պատսպարվում է լեռների անմատչելի տեղերում: Կռիվը տևում է երկար: Անասունները, անտեր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հունձքը, անխնամ մնալով, չորանում է, ոչնչանում է, և կռիվներից հետո վրա է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի-սովը:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում էր անվերջ երկյուղի և հուսահատության մեջ: Նա չգիտեր, թէ եզուց կարո՞ղ է հանգիստ լինել, որովհետև թշնամին միշտ կանգնած էր որպէս ասում են՝ նրա

քամակին: Կռիվների փոթորիկների մեջ եթե մի անգամ զրկվեցան նրա մշակությունները բերքից, մյուս օրը նա ուտելու հաց չունի: Որովհետև նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ, որ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ, ավելորդ ծանրությունը միշտ արգելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշխատում է ազատել իր գլուխը միայն:

Կռիվները, ժողովրդի անդադար անցնելը մեկ տիրապետողից դեպի մյուսը, սպառում էին բնակիչների կյանքը սրով, կրակով և սովով:

Հանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան հաղթված է համարում. որպեսզի նա հաղթողի համար շահվելու ոչինչ չթողնե, հրդեհում է ամբողջ գյուղորայք, ավերում է քաղաքները, կրակ է տալիս հասունացած հունձքերին, և բոլորովին անապատ դարձնելով երկիրը, որ պատկանում էր իրան, այնպես թողնում է և հեռանում: Այսպիսի հանգամանքներում քուրդը կորցնելու ոչինչ չունի, որովհետև նա մի ժամանակավոր հյուր էր. իսկ այն բոլոր կրակի նյութ դարձած շինությունները պատկանում են հայ կամ օտարազգի բնակիչներին. այն բոլոր մշակությանց արդյունաբերությունը նրանց ձեռքերի վաստակն է: Նույն բարբարոսությամբ վարվում էր և հարձակվողը, երբ տեսնում էր թե տիրելու անկարող է: Նա խույս էր տալիս կովի դաշտից, իր հետքից թողնելով ավերակներ և ամայություն:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում էր նույն դրության մեջ, որպես մի թռչուն, որի բույնը քանդված էր չար երեխայի ձեռքով. նա նստած է միշտ օրորվող տերևի վրա և չգիտե ի՞նչ անե: Բնակիչը սիրտ չունի կրկին նորոգելու իր խրճիթը, որովհետև մտածում էր՝ արդյոք երկար կարող է բնակվել նրա մեջ. սիրտ չունի մյուս անգամ ցանել իր արտը, որովհետև հույս չունի, թե կհաջողվի՞ իրան քաղել իր հունձքը: Նրա տան շարժական իրեղենները միշտ թաղված էին հողի մեջ կամ նրանց համար հատուկ շինված ստորերկրյա պահարաններում, որպեսզի, փախուստների ժամանակ թշնամու ձեռքը չընկնեն: Բայց հաջողվում էր նրան մյուս անգամ դուրս բերել իր կայքը գերեզմանից, — խիստ հազիվ, որովհետև շատ անգամ թաքցնողը, հանդիպելով թշնամուն, զրկվում էր կյանքից և իր պահարանի գաղտնիքը տանում էր դեպի մյուս աշխարհը: Այս է պատճառը, որ Հայաստանում մինչև այսօր գետինը փորելու ժամանակ գտնվում են այնքան շատ պղնձե, երկաթե իրեղեններ, կանանց զարդեր. դրանք պատերազմների միջոցներում թաքցրած կայքեր են, որոնց տերերն իրանց հետ իջել էին գերեզման:

Այսպես էր այն ժամանակ հայի վիճակը Տարոնի և Վասպուրականի մեջ, նրա դժբախտությունն ավելի նրանումն էր կայանում, որ տիրող բռնավորը-քուրդը — երկրի տերը չէր, այլ զանազան թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մրրիկի նման, տարուբերվում էր երկրի մի կողմից դեպի մյուսը, ոչնչացնելով ամեն կենդանություն, ամեն ինչ, որ արդյունաբերել էր արհեստը և մարդու աշխատասեր ձեռքը:

Քուրդը պետական փառասիրություն չունի, և ոչ հասկանալի էր նրան աշխարհակալության հպարտությունը: Նա նայում էր իր նվաճած ժողովրդի վրա, որպես այն սարերի խոտերի վրա, ուր արածում էին նրա անասունները: Մեկը — ժողովուրդը-մատակարարում էր իրա՞ թրդի պիտույքները, մյուսը-սարերի խոտերը ճարակ էին տալիս նրա հոտերին, որպես վերջինի աճեցնելու և մշակելու համար նա հոգ չէր տանում, նույնպես և ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէր մտածում: Քուրդը վստահ էր, թե աշխարհի մեջ ամեն տեղ բաց է նրա ասպարեզը, ամեն տեղ կարող է գտնել այս տեսակ արոտներ, քանի իր սուրը կտրում է, քանի իր թնքը շարժվում է:

Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում, բացի ներքին խռովությունները քրդերի կողմից, լինում էին և հարձակումներ արտաքին թշնամիներից: Քիչ չէր պատահում, պարսիկներն արշավանքներ էին գործում և բազմաթիվ բախտախնդիր հրոսակներով թափվում էին այն երկրների վրա: Պատերազմը վերջանում էր կրակով, արյունով, գերևարությամբ և ավարառությամբ: Այսպիսի դեպքերում վտանգը հասնում էր դարձյալ բնիկ ժողովրդին, որովհետև քրդերը, եթե թշնամուն ընդդիմանալու կարողություն չունեին, թողնում էին երկիրը, քաշվում էին դեպի լեռների անմատչելի տեղերը, և սպասում էին մինչև թշնամու հեռանալը:

Քիչ չէր պատահում, և Օսմանյան պետությունն ուղարկում էր զորքեր խաղաղացնելու իր տերության սահմանագլուխները և նվաճելու ապստամբ քրդերին: Եվ տաճկի ասկերը վարվում էր նույն բարբարոսությամբ, որպես պարսիկները: Որովհետև տաճկի տիրապետելը կամ իսպառ չէր հաջողվում, կամ եթե հաջողվում էր, լինում էր ժամանակավոր, և ասկերը, դատարկաձեռն ետ չդառնալու համար, հափշտակում էր ամեն հանդիպածը:

Ահա՛, այսպիսի դրության մեջ էին այն ժամանակ Արգրումի, Բայազեդի, Հադրակա, Վանի, Բաղեշի, Մուշի, Շատախու, Մասնո, Խիզանու, Մոզաց, Չարսանջախու, Քեղվա գավառները, իրանց բազմաթիվ հայ բնակիչներով: Նրանց տիրում էր մի ավազակ ցեղ, որի աջ ձեռքը — իր սուրն էր, որի ոտքերը-իր նժույգն էր, որի տունը-իր թեթև չադրը, որի հայրենիքը-ամեն տեղ, որի հունձքը-թշվառ մարդկությունը, որի օրենքը և իրավունքը — իր կամքը, որի կյանքի նպատակը — փշրել, խորտակել և ոչնչացնել, որի գործող ոգին-իր երկաթի սիրտը, վայրենի կատաղությունը և զագանական հանդգնությունը...

ԻԶ

Ի՞ՆՉ Է ՊԱՐՄԻԿ

Այսքանը բավական է Վասպուրականի և Տարոնի մասին, դառնանք այժմ դեպի Ատրպատականը, այսինքն՝ Պարսկաստանի մասը:

Ես կհիշեմ Ատրպատական նահանգի այն գավառները միայն, ուր հայեր էին բնակվում. դրանք էին՝ Սալմաստ, Խոյ, Մագու, Գունեյխստան, Մարանդ, Ուրմի, Սուլդուզ, Սովուխբալախ, Գուխարդան, Մարադա, Թաբրիզ, Ղարադաղ, Արդաբիլ: Բացի հայերից, հիշյալ գավառներում բնակվում էին Ղզրլբաշ կոչված թուրքերը, որոնք կազմում էին ժողովրդի մեծ մասը, և այստեղ ու այնտեղ ցրված էին՝ հրեաներ, ասորիներ, քրդեր, բոշաներ:

Տիրող ազգը-պարսիկն էր, որոնց մեջ նույնպես կային ցեղեր, որպես էին՝ լաքերը, ավշարները, թաթերը և Ղարադաղի զանազան էլաթները, որոնք ընդհանրապես խիստ հազիվ էին որոշվում միմյանցից թե տիպերով, թե սովորություններով և թե բարբառներով: Խոսում էին թուրքերեն լեզվով, որ շատ տարբերվում է Օսմանյան տաճկերենից. կրոնքով մահմեդականներ էին և պատկանում էին շիա ադանդին: Կրոնքի հոգևոր ներկայացուցիչներն էին մուլլաները, չափազանց խորամանկ, փառասեր և կեղծավոր մի հասարակություն, որ արտաքին բարեպաշտությանը, ծածկված ավելի ճգնավորական դիմակով, զրավել էին ժողովրդի խորին հարգանքը, մինևույն ժամանակ մտցրել էին նրա մեջ կույր սնահավատություն և խավար մոլեռանդություն: Նախապաշարմունքները մուսուլմանների մեջ, մահմեդականության չպատկանող ազգերի վերաբերությամբ, հասնում էին խելագարության: Ինչ ազգ չէր հետևում իսլամին, նա համարվում

Էր պիղծ, գրկված թե այս աշխարհի և թե հանդերձյալ կյանքի երանություններից, որոնց պատրաստել էր ալլահը միմիայն Մուհամմեդի շիաների համար: Այս պատճառով, մահմեդականը, ոչ միայն ստելությամբ էր նայում դեպի այլակրոնները, այլ իրան մեղք էր համարում սերտ հարաբերություններ ունենալ նրանց հետ: Մահմեդականը չէր ուտում կերակուրը, որ պատրաստված էր այլակրոնի ձեռքով, նա չէր հագնում հագուստը, որ գործված էր այլակրոնի ձեռքով. նա իր տան մեջ չէր բանեցնում կարասիք, որոնց արհեստագործել էր այլակրոն մարդը. մի խոսքով, նա պիղծ էր համարում բոլոր արդյունաբերությունը, որ դուրս էր գալիս մահմեդականության չպատկանող ազգերի ձեռքից: Նա պիղծ էր համարում և այլակրոնների անձը. օրինակ, մի հայ, մի հրեա, մի ասորի անձրևային օրերում, թաց հագուստով չէին կարող քսվել մահմեդականին. այս համարվում էր սրբապղծություն և անզգույշ հանցավորը կրում էր իր պատիժը: Ահա այսպիսի և դրանց նման շատ խտրություններ, որոնց դրել էր մահմեդականությունը մուսուլմանների մեջ, – ոչ միայն քրիստոնյաներին և հրեաներին ենթարկում էին իսլամի հալածանքին, այլև գրկում էին նրանց շահվել իրանց արդյունաբերությունից, և վնասում են իրանց տնտեսությանը: Դա էր գլխավոր պատճառը հայերի, հրեաների և ասորիների աղքատության:

Մուլաները, բացի իրանց ժողովրդին հոգևոր ուղղություն տալուց, կատարում էին և չարիաթի գործադրությունը, այսինքն, նրանց ձեռքումն էր օրենքը և արդարությունը, որ ավանդել էր ալլահը Մուհամմեդի միջնորդությամբ: Ամեն գործ, թե քրեական, թե քաղաքական, վճռվում էր նրանց ձեռքով: Այստեղ ևս այլադավանները գրկվում էին շատ իրավունքներից, որ վայելում էին մահմեդականները: Օրինակ, մի քրիստոնյա ունե դատաստանական գործ մահմեդականի հետ. գործը քննում է մուլան. քրիստոնյան իր իրավունքը հաստատելու համար չէր կարող ներկայացնել վկաներ իր հավատակցիներից, որովհետև քրիստոնյայի վկայությունն ընդունելի էր դատարանում այն ժամանակ միայն, երբ նա տված կլիներ հօգուտ մահմեդականի, իսկ ընդդեմ մահմեդականի վկայելու նա իրավունք չուներ: Այսպիսի դեպքերում պահանջվում էր քրիստոնյայից մահմեդական վկաներ. բայց ոչ մի մահմեդական չէր ցանկանա քրիստոնյայի օգտի մասին վկայել, որովհետև այդ կհամարեր իր համար մեղք: Ուրեմն թե առաջին և թե վերջին դեպքերում քրիստոնյան գրկվում էր վկաներ ներկայացնելուց, և, իհարկե, տարվում էր գործը, մի այնպիսի դատարանում, ուր գործերը վճռվում էին ըստ մեծի մասին հիմնվելով վկաների ցուցմունքների վրա:

Դատարաններում փաստաբան լինելու իրավունք ունեին միայն մահմեդականները, իսկ մահմեդական փաստաբանը, չէր կարող պաշտպանել քրիստոնյայի գործը, երբ հակառակ կողմը մահմեդական էր: Քրիստոնյան ստիպված էր ինքը խոսել իր գործի մասին, մի այնպիսի դատարանում, որի օրենքները բոլորովին անծանոթ էին նրան: Այս դեպքում ևս նա գրկվում էր իր իրավունքը պաշտպանելուց և հետևանքը լինում էր գործի տարվելը:

Ես չեմ ուզում մանրամասնաբար գրել, թե որպես խորամանկ շարիաթը սահմանափակում էր իսլամը չդավանող ազգերի իրավունքները և գրկում էր նրանց բարոյական և նյութական բավականությունից, միայն այն կասեմ, թե որպիսի որոգայթներ էր լարում նա ուրիշ ազգություններից որսալ դեպի մահմեդականություն: Աղջիկներ, տղաներ գողանալ, հափշտակել նրանց և բռնությամբ մահմեդականություն ընդունել տալ, – դա ամենօրյա և սովորական գործ էր: Բայց կային և այլ հնարներ, որոնք գրավում էին քրիստոնյայի հաճությունը թողնել իր կրոնքը: Մահմեդականություն ընդունող քրիստոնյան, բացի նրանից, որ բավականին օժանդակություն էր

ստանում իր նոր հավատակիցներից, բացի նրանից, որ նա գրավում էր նրանց հարգանքը և վրեժխնդիր էր լինում իր հին կրոնակիցներից, եթե ուներ մեկի հետ ոյս կամ թշնամություն, այլև, նա տեր է լինում բոլոր թե շարժական և թե անշարժ ժառանգությանը, որ պատկանում էր նրա ազգակիցներին: Այլ խոսքով, որևիցե գերդաստանի անդամներից մեկը, մահմեդականություն ընդունելով, իրավունք էր ստանում տիրել բոլոր կայքերին, ինչ որ պատկանում էր նույն գերդաստանին: Մի այսպիսի արտոնությունը կարող էր գրավել շատ անբարեխիղճ քրիստոնյաների շահասիրությունը, մանավանդ երբ նրանք ընտանեկան անբավականություններ ունեին միմյանց հետ: Եվ օրինակներ պատահում էին ոչ սակավ:

Բացի հիշյալ աշխարհային արտոնություններից, որ ստանում էր նոր մահմեդականություն ընդունող քրիստոնյան, նա օրենքով վայելում էր մի ավելի մեծ արտոնություն մյուս աշխարհում, — նրա որդիքը մինչև յոթն սերունդ երկնքի դատաստանի առջև ազատ էին մնում ամենայն պատասխանատվությունից իրանց մեղքերի մասին. որպիսի և հանցանք գործած լինեին նրանք, նրանցից հարցուփորձ չէր լինելու...

Քրիստոնյաների կրոնական արարողությունները իրանց կատակի և ծաղրածության առարկա դարձնելը մահմեդականների գլխավոր գվարձություններից մեկն էր: Քիչ չէր պատահում, երբ խաները հարսանիք ունեին, կամ իրանց տոների ժամանակ, ուրիշ շատ կատակերգությանց թվում, բերել էին տալիս և հայոց քահանաներ իրանց եկեղեցական սպասով, ստիպում էին պատարագ մատուցանել կամ այլ ծեսեր կատարել: Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ, երբ այսպիսի հանդեսներից մեկի մեջ խանը հրամայեց քահանային սաղավարտը դնել իր շան գլխին, շուրջառը գցել նրա վրա, և ստիպեց տերտերին իր բուրվառով խնկարկել շանը: Տերտերը իհարկե չկատարեց հրամանը: Ողորմելի քահանային շան հետ միասին գցեցին մի տոպրակի մեջ, բերանը կապեցին և սկսեցին բազմության առջև փայտով ծեծել: Քահանայի հառաչանքը, շան կնձկնձոցը, միախառնվելով միմյանց, դարձյալ գվարձություն էին պատճառում անգութ բարբարոսներին:

Մահմեդականները չունեին գորանոցներ: Հայոց վանքերը և եկեղեցիները միշտ ունեցել են և ունեին օթևաններ, և պատերազմների ժամանակ նրանք դառնում էին մահմեդական զինվորների բնակարաններ. իսկ սուրբ տաճարը, որովհետև ավելի ընդարձակ էր, գործ էին դնում որպես ախոռ ձիաների համար: Բհարկե, միննույն ժամանակ կողոպտում էին ինչ որ գտնվում էր տաճարի մեջ: Շատ անգամ ևս վանքերը և եկեղեցիները ծառայեցնում էին որպես ոչխարների ձմեռանոցներ: Ի՞նչ հայ կարող էր ընդդիմանալ, ո՞վ կարող էր մի խոսք ասել, նրա լեզուն իսկույն կկտրեին:

Քանդված վանքերը, եկեղեցիները կրկին նորոգելու կամ կարկատելու իրավունք չկար: Շատ անգամ պատահում էր, տաճարի կտուրը ծածկվում էր կամ ճեղքվում էր. ձյունը, անձրևը, ցած էր թափվում: Որմնադիր հրավիրել անկարելի էր: Վարդապետները, քահանաները, եթե միջոց էին գտնում, շինում էին գաղտնի, այն ևս գիշերով: Ծա՛նր էր մի այսպիսի հանցանքը, եթե հայտնվեր նա. պատիժը վերջանում էր ամենասարսափելի կերպով: Նոր վանքեր կամ եկեղեցիներ շինելու թույլտվություն չկար. այդ կարող էր հաջողվել այն ժամանակ միայն, երբ մի մեծ գումարով քրիստոնյաները կգնեին այս և այն իշխանի հաճությունը: Իսկ զանգակի ձայն ամեննին չէինք լսում. զանգահարությունը արգելված էր:

Մահմեդականների հալածասիրությունը ոչ միայն բռնաբարում էր քրիստոնյաների կրոնական ազատությունը, ոչ միայն սրբապղծում էր ամեն ինչ, որ նրանց համար նվիրական և աստվածային էր, այլև արատավորում էր նրանց ընտանեկան պատիվը: Ես գիտեմ հարյուրավոր և հազարավոր օրինակներ, թե որպես հայ կինը, հայ աղջիկը գոհվում էր մահմեդականի անբարոյական կրքերին: Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ,-այս պատահեց մեր քաղաքում — երբ խանի սպասավորները եկան իրանց տիրոջ համար տանելու մի աղջիկ. հայրն երկար աղաչում էր, որ չլիւն իր աղջիկը: Երբ հոր արտասուքը չկարողացավ շարժել նրանց գուրը, նա առեց մի դանակ, և խրելով իր դստեր կուրծքի մեջ, ասաց՝ «հիմա տարեք այս դիակը»: Նույն օրը խեղճի տունը հրդեհեցին և ինքը մեռավ բանտի մեջ: Ես գիտեմ մի օրհորդ, որին խանի որդին դաշտումը հանդիպելով, ասել էր՝ «աղջիկ, ի՞նչ լավ են քո աչքերը»: Մյուս օրը, երբ եկան նույն աղջկան տանելու խանի որդու համար, գտան երկու աչքով ևս կույր: Օրհորդն ինքն էր կուրացրել իր աչքերը, գուցե դրանով կարողանա ազատել իր պատիվը: Իսկ այսպիսի օրհորդ և այնպիսի հայր շատ քիչ էին գտնվում. մեծ մասը ենթարկվում էր կատաղի բռնաբարության... Կորուստը մեծ էր, որովհետև մի անգամ մահմեդականի հարեմխանայում ներս տարած հայ կնոջը էլ այնտեղից դուրս չէին թողնում: Խանը իր հաճությունը կատարելուց հետո ամուսնացնում էր նրան իր սպասավորներից մեկի հետ, ինչպես նա իր հնացած հագուստը պարզում էր այս և այն ծառային որպես խալաթ:

Թե բռնի և թե կամավոր կերպով, մի անգամ մահմեդականություն ընդունող մարդը, շարիաթի օրենքով, կրկին վերադառնալ դեպի իր նախկին կրոնքը չէր կարող: Եթե տղամարդ էր նա, ամեն մի մահմեդական նրան հանդիպելիս, իրավունք ուներ սպանելու, իսկ եթե կին էր, պետք է դնեին նրան բանտում և այնքան տանջեին, մինչև կրկին խոստովանվեր, թե ընդունում է իսլամը:

Ղզըլբաշ-թուրքերը ազգային գրականություն չունեին, բայց արաբական և պարսից դպրությունը շատ ծաղկած էր նրանց մեջ: Գյուղերը և քաղաքները լիքն էին մզկիթներով, և յուրաքանչյուր մզկիթին կից կար մի վարժատուն: Բացի մուլաներից, աշխարհական մարդը դասատվություն անելու իրավունք չուներ. այս պատճառով ուսումը և դաստիարակությունը ժողովրդի մեջ ընդունել էր կրոնական բնավորություն: Հին սերունդը մոլորված էր կրոնքի ֆանատիկոսության մեջ, այն կրոնքի, որ բացի իրանից չէր համբերում ուրիշ դավանությունների: Նոր սերունդը ընթանում էր նույն ուղղությամբ, որովհետև առաջնորդող անձինքը մուլաներն էին: Այստեղից հասկանալի է թուրքերի և պարսիկների հալածասիրությունը այլադավանների վերաբերությամբ:

Հալածանքներին վիճակակից էին բացի հայերից և ասորիները, հրեաները և բոշաները:

Բացի մուլաներից, կային և սեիդներ, նրանք համարվում էին մեծ մարգարեի որդիներ: Ժողովրդի այս դատարկապորտ, ծուլ և անգործ դասը ապրում էր տասնորդներով, որ ամեն մի մահմեդականի պարտավորությունն էր վճարել նրանց: Ոչ մի օրենք չէր սահմանափակում նրանց բռնությունները, որովհետև նրանք օրենք տվողի-Մուհամմեդի-անմեղանչական որդիքն էին: Ոչ միայն այլադավանները, այլ իրանք մահմեդականները չափազանց նեղված էին սեիդներից, որոնք գործում էին, ինչ որ կամենում էին: Աշխարհի դատարանները պատժի ենթարկել նրանց չէին կարող. ստոր մահկանացուն իրավունք չուներ դատել երկնքի որդիներին, և դրա համար սեիդներն անձնատուր էին եղած իրանց անսանձ կամայականությամբ: Այս բոլորից էլ սարսափում եմ ես, երբ մտաբերում եմ այն բոլոր չարագործությունները, որ անում էին այդ

անհրավները. ո՛րքան ավերմունքի, ո՛րքան արյան, ո՛րքան ընտանիքների աղքատության պատճառ էին դառնում նրանք...

Ատրպատականը Պարսկաստանի մեկ մասն էր, բայց նա իբրև ֆեոդալական երկիր (մուլքը թավախֆ), բաժանված էր զանազան խաների, բեկերի, շահգադաների և այլ ազնվական տների մեջ: Նրանք, կոչվում էին աղաներ: Աղաները համարվում էին բարձրագույն դռան կամ շահի վասալներ: Բացի աղաներից, կալվածական բաժիններ ունեին մեծ մուլլաները, որպես հոգևորականության ներկայացուցիչներ և սեիդներ, որպես մեծ մարգարեի որդիներ: Վասալները երբեմն վճարում էին շահին իրանց կալվածների հասույթից մասնավոր տուրք, պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրան, իսկ շատ անգամ, ապստամբվելով, ոչ առաջին պարտավորությունն էին կատարում և ոչ վերջինը: Քիչ չէր պատահում, որ նույնիսկ խաները, բեկերը, շահգադաները միմյանց դեմ պատերազմ էին հարուցանում, հարձակվում էին միմյանց երկրի վրա, ավերում էին, հրդեհում էին, թալանում էին և գերիներ էին տանում: Գերին նրանց համար նույնպես մի ապրանք էր, որպես տնային կայքը, որովհետև հետո վերադարձնում էին, նրա փոխարեն փրկանք ստանալով: Այս պատճառով կռիվը և թշնամական հարաբերությունը ֆեոդալական իշխանների մեջ մնում էին անխզելի:

Եվ այսպես, բոլոր գյուղորայքը բաժանված էին աղաների մեջ. շատ տեղ մի գյուղը ուներ մի քանի աղաներ: Բայց թե կառավարության ձևը, թե աղաների հարաբերությունները կամ նրանց պայմանները գյուղացիների հետ այստեղ այնպես չէին, ինչպես որ էր Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում, ուր տիրապետում էին քրդերը: Ատրպատականում աղան համարվում էր կալվածատեր: Հողը — մի ժամանակ նրան շահից շնորհված, որպես աղբյուր իր վասալի ապրուստը բավականացնելու սերունդից սերունդ անցնելով և պատմական փոփոխությունների պատճառով, — դարձել էր նրա սեփականություն: Նա իրավունք ուներ գրավ դնելու իր հողը, վաճառելու և ամեն կերպ նրանից շահվելու: Բայց քրդերը կալվածատերեր չէին. նրանց մեջ աղաներից մեկը սեփականացնում էր սրի ուժով մի կտոր հող, մյուս աղան, ավելի գորեղ գտնվելով, խլում էր նրա ձեռքից, և այսպես հողը անդադար անցնում էր մի աղայից դեպի մյուսը:

Աղայի հարաբերությունները և նրա պայմանները, հողի մշակության մասին, ռայայի (հպատակի) հետ, ամեն տեղ միակերպ չէին: Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր առանձին օրենքները և պայմանները: Մշակության բերքերից ստացվելու տասանորդները մի տեղ գյուղացիք վճարում էին հարյուրին տասն, մյուս տեղ տասն և հինգ, այլ տեղ քսան, երեսուն, քառասուն: Շատ տեղերում աղան կես էր կիսում բերքը, մի մասն ինքն էր վերառնում, մյուս մասը տալիս էր գյուղացուն: Ոմանք աղաներից բերքի երեք քառորդ մասն իրանք էին ստանում, մի քառորդը միայն տալիս էին մշակին: Ընտանի անասունների ամեն տեսակների համար հարկ էր վճարվում. հարկից ազատ էին միայն այն անասունները, որոնք գործում էին մշակության դաշտի մեջ, օրինակ, եզր, արու գոմեշը, որձ ձին. էգերը բոլորը հարկ էին վճարում: Ազատ չէր հարկից ինքը մշակը. նա ավելի անբախտ էր, քան իր եզր: Հարկեր վճարում էր և թռչունների համար. տասն հավ ունեցողը հինգ հատը տալիս էր աղային. նա պարտավոր էր ամեն տարի տալ և մի քանի տասնյակ ձվեր իր հավերի բերքից: Տուրքերի տեսակներն այնքան շատ էին, որ երկար, շատ երկար կլինեին մի ըստ միոջե թվել. միայն այսքանը կասեմ, որ գյուղացու ամեն մի աշխատությունը, ամեն մի պարապմունքը, թե արհեստ, թե երկրագործություն, թե վաճառականություն, բոլորը, բոլորը ենթարկված էին հարկերի տակ: Եվ հարկերի ծանրությունը

կամ թեթևությունը զանազանվում էր այլևայլ տեղերում այն չափով, որքան տարբերվում էին միմյանցից աղաներն իրանց լավ կամ վատ հատկություններով:

Բացի հարկերից, ավելի անտանելի էին զանազան տեսակ մաքսերը: Յուրաքանչյուր բերք, որ ստացվում էր հողից, միննույն երկրի մեջ վաճառվելու ժամանակ մաքս էր վճարվում: Արհեստավորների ամեն մի արդյունաբերությունը, օրինակ ջուլիակի գործած կտավը, կոշկակարի կոշիկները, դարբնի ձեռագործը և այլն, ազատ չէին մաքսերից: Մաքս էին վճարում և դանազան գործարանները, որպիսիքն էին ներկարարության, կաշեգործության, չիթ շինելու, արաղ քաշելու, գինեգործության, ձիթահանության և այլն:

Բացի աղաների բաժինը, որ ստացվում էր մշակության բերքից, բացի հարկերից, որ վճարվում էր աղաներին, բացի մաքսերից, կային և արքունի տուրքեր, որ ստանում էին տերությունից գավառներում նշանակված կուսակալները: Արքունի տուրքը կառավարությունից որոշված էր ամեն մի գյուղի վրա նշանակյալ գումար: Բացի կուսակալները, ուշադրություն չդարձնելով կառավարության կարգադրությանը, առնում էին որքան և ցանկանում էին: Պատճառն ի՞նչ էր: Կառավարությունը գավառների ամբողջ տուրքը տալիս էր կուսակալներին կապալով. կուսակալները իրանց կողմից գավառի այս և այն մասը, այս և այն գյուղը նույնպես կապալով տալիս էին ուրիշներին. և այսպես կապալառությունը ձեռքից ձեռք անցնելով, ավելի և ավելի թանկանում էր, իսկ շահը դուրս էր գալիս դարձյալ գյուղացու քսակից: Այդ էր պատճառը, որ գյուղացին վճարում էր ավելի հարկ, քան այն գումարը, որ կառավարությունից նշանակված էր նրա գյուղի վրա, որպես արքունի տուրք:

Գյուղերի աղաները իրավունք ունեին դատել գյուղացիներին, ենթարկել նրանց պատիժների և տուգանքների, բանտարկել նրանց, վճռել նրանց մեջ ծագած վեճերը, մի խոսքով, վարվել նրանց հետ, որպես իրանց ամենախոնարհ և հնազանդ հպատակների հետ: Եվ այս բոլորի մեջ կառավարող ոգին չէր օրենքը, իրավունքը կամ ճշմարտությունը, այլ-աղայի կամքը և նրա հաճույքը: Իսկ բարձրագույն կառավարությունը, որքան և ցանկանում էր, բայց չունեի այնքան ուժ աղաների, — այսինքն՝ խաների, բեկերի, շահգաղաների, մուլաների, սեիդների, — բռնակալությանց սահման դնելու:

Ահա՛ այս դրության մեջ էին այն ժամանակ՝ Սալմաստա, Խոյի, Մազվա, Գունեյստանի, Մարանդի, Ուրմիի, Սուլթուզի, Սովուխբուլախի, Դուխարդանու, Մարաղայի, Թաբրիզի, Ղարադաղի, Արդաբիլի — բազմաթիվ գյուղերի բնակիչների վիճակը:

Եվ այսպես, Պարսկաստանում Ատրպատականի բնակիչների կյանքը, իսկ Տաճկաստանում Տարոնի ու Վասպուրականի բնակիչների կյանքը, ներկայացնում են երկու միմյանց շատ հակառակ պատկերներ: Պարսկաստանի մասում տիրում են պարսիկները, ղզրլբաշ-թուրքերը, իսկ Տաճկաստանի մասում՝ քուրդերը: Պարսիկ աղան, որպես ֆեոդալական կալվածատեր, սեփականել է հողը, և իր կառավարության բոլոր խորամանկությամբ, շարունակ կերպով քամում է գյուղացու ձեռքի վաստակը: Քուրդը հափշտակել է հողը և ժամանակավոր կերպով միայն շահվում է նրանից: Պարսիկը, որպես կրոնական նախանձով ոգևորված ազգ, լի մոլեռանդությամբ հավաժում է այլադավաններին, չէ համբուրում ուրիշ կրոնքների, և ամեն միջոցներ գործ է դնում իր հպատակ ազգերին մտցնել մահմեդական մզկիթը: Քուրդը, բնության ազատ որդին, դեռ վարակված չէ կրոնական նախանձով: Պարսիկը նենգավոր է, խարդախ է,

կեղծավոր է, նա խայթում է օձի պես, գետնի վրա սողալով: Քուրդը վայրենի հերոս է. նա որպես գազան չէ մեղանչում իր բնության դեմ. նա գործում է առանց նենգության. նա իր զոհերի վրա նայում է, որպես իր կերակուրի վրա: Պարսիկը, որպես մշտական երաժշտություն, հաջորդաբար ցամաքեցնում է, չորացնում է ամեն կենդանություն, մինչև անապատ է դարձնում երկիրը: Քուրդը անցնում է կատաղի հեղեղատի պես, ոչնչացնում է բոլոր հանդիպածը, բայց երբ կրկին ցամաքում է գետինը և հողը ետ է ստանում իր ուժը, այն ժամանակ կրկին բուսեցնում է բոլոր սերմերը, որ դրած էին նրա արգանդի մեջ:

Մեկը խորամանկ հարստահարող է, մյուսը մեծասիրտ ավազակ: Իսկ երկու դեպքումն ևս տանջվում է, սպառվում է անբախտ գյուղացու կյանքը...

Կարոն բացատրում էր ինձ այս բոլորը, ասում էր՝ թե գյուղացու վիճակը կարող է ավելի բարվոք լինել, եթե հասարակությունը ուրիշ ձևով կազմակերպված կլինի: Նա ասում էր, թե այն ժամանակ չարություն չի լինի, բոլոր մարդիկը բարի կլինեն, ամենի ապրուստը ապահովված կլինի. — աղաների դարը կանցնե, կտիրե միայն արդարությունը և իրավունքը: Նա երկար ու երկար մեկնում էր, թե ինչ ձևով պետք է հասարակությունը կազմակերպել, որ զորեղն անգորին չճնշե, որ մշակ մարդու աշխատության վաստակը չիլեն և նա միշտ իր տանը ուտելու հաց ունենա, և ամենի վրա տիրե հավասարությունը...

Կարոն ուրիշ շատ բաներ ասում էր ինձ, բայց ես հիմար էի, շատ հիմար, նրա խոսքերը իմ գլխումը չէին մտնում, ես ոչինչ չէի հասկանում և սկսում էի նրա մտքերի դեմ հակառակել: Ես միայն ասում էի այս բոլորը աստուծո կամքովն է լինում. մարդը չէ կարող իր տիրոջ կամքին հակառակել. եթե աստված ուզենա, ինքը ժողովրդին հանգստություն կուղարկե, ինքը կուղղե նրա ճանապարհը: Երևի աստված չէ կամենում, որ ժողովուրդը իր անբախտ դրությունից դուրս գա, որովհետև այս նրա պատիժն է:

Կարոն շատ էր տխրում, երբ ես այսպիսի մտքեր էի հայտնում: Բայց ես հետո հասկացա, որ նա իր դատողությունների մեջ ուղիղ էր: Հասկացա, բայց խիստ ուշ...

ԻՇ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԵՐԸ

Բայց ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին մի այնպիսի երկրի հետ, ուր նրա կյանքը հանապազօրյա վտանգի մեջ էր, ուր նրա կայքը ապահովված չէր, ուր նրա ապրուստը խառն էր արյան ու քրտինքի մեջ, ուր նրա ընտանեկան սրբությունը արատավորվում էր, ուր նրա կրոնքը և ամեն ինչ, որ նվիրական էր նրա համար, սրբապղծվում էր: Ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին այսպիսի երկրի հետ. — Հայրենիքի սերը:

Հայրենիքը լի էր անթիվ հիշատակարաններով, որոնք ասում էին հային՝ «դա քո երկիրն է, այստեղ էին ապրում քո նախնիքը, և այստեղ մեռան նրանք, դու էլ պետք է այստեղ մեռնես և քո ոսկերքը խառնես նրանց ոսկերքի հետ»:

Վանա բերդի պարսպաքարերի վրա և Վասպուրականի մեջ՝ բլուրների գագաթին՝ հայը տեսնում էր անթիվ արձանագրություններ, իրանց սեպաձև բևեռագրերով, որոնք հազարավոր տարիներ

պատերազմելով ժամանակի հետ, պահել էին հայոց հին, շատ հին թագավորների հիշատակարանները: Այն անբարբառ և խուլ նշանագրերի մեջ հայը կարդում էր իր վաղեմի մեծությունը:

Նույն երկրում հայը դեռ չէր մոռացել իր հին աստվածներին, որոնց հետ այնքան շատ դարեր ապրել էր նա միշտ հաշտ կերպով, որոնց նվիրել էր իր գոհերը, որոնցից խորհուրդներ և պատգամներ էր հարցրել իր գործերի մասին:

Դեռ Աստղիկը, Աշտիշատի գեղեցիկ դիցուհին, իր վաղեմի սովորության համեմատ, ամեն օր վաղ առավոտյան, լողանում էր Մուրադ գետի (Եփրատի) ալիքների մեջ:

Նույն ժամուն հայոց երիտասարդ դյուցազունները հավաքվում էին Տաղոնաց սարի գլխին, այնտեղից գաղտնագողի կերպով դիտելու գեղեցիկ աստվածուհու մարմինը: Բայց Աստղիկը Մշու դաշտի ամբողջ երեսը և նրա լեռները պատում էր թանձր մշուշով, և անթափանցիկ օդեղեն վարագույրները անտեսանելի էին կացուցանում նրա լոգարանը անհամեստ աչքերից: Դեռ Արշակա ծովակի մեջ բնակվում էին հայոց ջրային հավերժահարսունքը: Եվ հայ պատանին, լի ախտաբորբոք կրքերով լուսնկա գիշերներում թափառում էր լճի ափերի մոտ «հրեղեն աղջիկներ» որսալու համար: Դեռ հայոց ամենահին և ծերունի աստվածը — Արեգը — հրային-լուսափայլ ճաճանչներով, ամեն գիշեր հանգստանում էր Վանա ծովակի մեջ, որի հատակի վրա դրած էր նրա ոսկեղեն անկողինը: Այնտեղ Հրային կույսեր իրանց գողտրիկ երգերով անուշցնում էին ցերեկվա հոգնած լուսաստվի քունը: Դեռ Լեզք կոչված բլուրի վրա ապրում էին Հարալեզ դիք, որոնք լիզելով կյանք էին շնորհում պատերազմի դաշտում ընկած հայոց քաջերին:

Այն երկրում, Հայոց ձորով անցնելու ժամանակ, հայը միշտ հիշում էր իր նախահոր — Հայկ դյուցազնի, այն մեծ հսկայի կռիվը տիտանների հետ: Ցույց էր տալիս իր զավակներին Նամրութա սարը, ուր մեր Հայկ պապը վեր հանեց Նեբրովթի դիակը, նրան սպանելեն հետո: Եվ իր աշխարհին ցույց տալու համար գոռոզ վիթխարիի ամբարտավանությունը, նույն սարի բարձրության վրա մեխեց նրա դիակը և հետո այրեց նրան: Մինչև այսօր մնում են նույն սարի մոտ Նեբրովթա քարավանի ուղտերը, երկար քարացած շարքերով, որոնք նրա զինվորների համար պաշար էին կրում և հայոց աստուծո հրամանով քար դարձան: Եվ հայը միշտ պարծենալով է հիշում իր նախահոր — Հայկ դյուցազնի հաղթությունը, և հպարտանում է, որ ինքը մի այնպիսի մեծ մարդու սերունդ է, որ շառավիղում էր աստվածների արյունից:

Այն երկրում դեռ չէին ցամաքել չորս գետերը, որոնք բխում էին աստուծո դրախտից, և Բինգյուլի ծաղկավետ դաշտին նայելով, հայը ասում էր իր որդուն՝ «տես, տես, այստեղ էր մեր նախահոր և նախամոր բնագավառը»: Նա ցույց էր տալիս «կայենի ծառերը», որոնց հովանու տակ հանգստանում էր առաջին երկրագործը: Նա ցույց էր տալիս «Ղամեքա բերդը» — այն քաջ որսորդի ամրոցը, որը սպանեց Ադամի անդրանիկ, բայց դատապարտյալ որդուն: Նա ցույց էր տալիս դաշտերը, ուր առաջին խաշնարած Աբելը արածացնում էր իր ոչխարները: Իսկ Մարանդի մեջ գտնում էր նա Նոյի կնոջ՝ Նոյեմզարի գերեզմանը:

Հայի որդին տեսնում էր, որ առաջին հոր և առաջին մոր ժամանակից, ինքն անբաժան է մնացել այն երկրից, ուր բնակվում էր մարդկության նախաստեղծ գույգը:

Ջրհեղեղը մինչև անգամ իր աշխարհավեր սասանմունքով չկարողացավ դուրս մղել հային հայրենի երկրից: Գրգուռ սարին նայելով, նա միշտ հիշում էր այն ավանդությունը, թե Նոյի տապանը այս սարին քսվելով, անցավ դեպի Միփան լեռը, խնդրեց նրանից ընդունել իրան իր գագաթի վրա: Միփանը համեստությամբ պատասխանեց, թե ինքը հայոց լեռների ամենակրտսերն է, և ցույց տվավ դեպի իր անդրանիկ եղբայրը — հսկա Արարատը, ասելով՝ «գնա՛ ի Մասիս, որ բարձր է քան զիս»:

Ահա՛ այսպիսի պատմական հիշատակներով էր կապված հայի սրտի հետ հայրենիքը, ուր սկսյալ ամենախորին հեթանոսական դարերից, ժողովրդի մեջ կենդանի մնացած ավանդությունները հիշեցնում էին նրան իր հին առասպելա-վիպական անցյալը:

Այս հիշատակները պահպանել էին հսկայական լեռները, որոնք ստեղծվել էին ժամանակի հետ և ապրում էին, քանի որ նա կար: Այս հիշատակները պահպանել էին ահագին գետերը, ծովակները և լճերը, որոնց կյանքը տևում է անթվելի դարերով: Այս հիշատակները պահպանել էր վերջապես ժողովրդի ոգին, որ երբեք չէ մեռնում:

Հայր չէր ուզում բաժանվել հայրենիքից: Հայրենիքը նրա սրբությունն էր: Այնտեղ ամեն մի քար, ամեն մի ավերակ հիշեցնում էին նրան իր վաղեմի մեծությունը: Դեռ բոլորովին չէին անհետացել բերդերի, ամրոցների փլատակները, ուսկից մի ժամանակ նրա ազգի պետերը տարածում էին իրանց իշխանությունը: Դեռ մնում էին հին քաղաքների ավերակները, որոնց փշրանքի մեջ երևում էր հայ մարդու արհեստը և ճարտարությունը, որոնք քարոզում էին, թե որքա՛ն հանգիստ էր քաղաքացու կյանքը, որքա՛ն զարգացած էր նրա մեջ գիտությունը: Դեռ բոլորովին չէին անհետացել հետքերը բազմաթիվ ջրանցքների, ստորերկրյա խողովակների, որոնք ցանցատեսակ հյուսվածքով տարածվել էին ընդարձակ դաշտերի վրա, անցնում էին ամենադժվարին լեռների և բլուրների միջով, որոնք ցույց էին տալիս, թե որքան ծաղկած էր մշակ մարդու գործը, որքան նա սերտ կերպով կպած էր բնության և երկրի հետ:

Իսկ այժմ տիրում էր անապատ և ամայություն...

Մի բան, որ մնացել էր անջնջելի թե ժողովրդի սրտի մեջ և թե երկրի վրա, դա էր կրոնքը և նրան արտահայտող հիշատակարանները: Ամեն տեղ, անմարդաբնակ և խուլ ձորերի մեջ հանդիպում էին հսկայակապ վանքեր, ուր տոնական հանդեսների ժամանակ միայն հավաքվում էր ուխտավորների բազմությունը, իսկ այնուհետև նրա շենքը չէր կոխում աղոթողի ոտքը: Միայն միաբան արբեղաները ամենայն ջերմեռանդությամբ կատարում էին սովորական ժամերգությունները: Բլուրների վրա, լեռների խորին ծոցերում, ցրված էին անթիվ մատուռներ, որոնք կրում էին իրանց մեջ այս և այն ճգնավորի մարմնի փշրանքը: Սարերի անմատչելի տեղերում տեսնվում էին մթին քարանձավներ, ուր միայնակյացները, հեռանալով աշխարհի աղմուկից, նվիրել էին իրանց աստծուն: Այս քարանձավները, երևի, մի ժամանակ նախնական մարդիկների բնակարաններ էին, որ հետո դարձան ճգնավորների ապաստարաններ: Քիչ չէր այն հիշատակությունների թիվը, որոնք կոչվում էին «խաչքար» կամ «թուխամանուկներ»։ դրանք կանգնած էին զանազան բարձրավանդակների վրա, ուր մի նահատակ թափել էր իր արյունը հավատքի համար, կրոնական հալածանքների ժամանակ: Ժողովուրդը ջերմեռանդությամբ հարգում էր սուրբի հիշատակը և ծխում էր այնտեղ իր խունկը: Իսկ եկեղեցիները ոչ թիվ ունեին և ոչ համար: Յուրաքանչյուր գյուղ, որ բաղկանում էր մի քանի գետնափոր խրճիթներից, ուներ մի

փառավոր եկեղեցի: Իսկ այն հոյակապ տաճարը շատ հին ժամանակների գործ էր, երբ գյուղի ժողովուրդը բազմաթիվ էր և հարուստ, և ոչ այնպես աղքատ և փոքրաթիվ որպես այժմ:

Ես մոռացել եմ բոլոր վանքերի անունները, որոնք գտնվում էին իմ նկարագրած գավառներում, բայց մի քանիսը դեռ հիշում եմ: Մագվա գավառումն էր սուրբ Թադևոս առաքելո վանքը, որը մեր Աբգար թագավորի խնդրելով, ուղարկվեցավ Հայաստան և այստեղ նահատակվեցավ: Նույն գավառումն էր և սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը: Այստեղ էր պատմական Արտաղը, Ավարայրն, Տղմուտը, ուր հայոց քաջերը այնպես եռանդով պատերազմեցին Հազկերտի և նրա մոզերի հետ կրոնքի ու հայրենիքի պաշտպանության համար: Վանա ծովակի կղզիներումն էին՝ Լիմ, Կտուց և Աղթամարա անապատները իրանց խստակյաց արեղաներով: Հաղբակումն էր սուրբ Բարդուղիմեոս Առաքելո վանքը, որը սուրբ Թադևոսից հետո Հայաստան եկավ և այնտեղ նահատակվեցավ:

Վանքերը, ոչ միայն իբրև կենտրոն հայերի կրոնական կյանքի, պահպանում էին իրանց մեջ ազգի սրբությունները, այլև ամփոփում էին իրանց մեջ նախնյաց մտավոր վաստակները, հին մագաղաթների վրա, ժամանակակից դեղնած և գունատված տառերով: Վանքերի մեջ դրած էին և շիրիմները հայոց մեծ մարդերի: Օրինակ՝ Աշտիշատա եկեղեցին Մուշի մեջ կրում էր Սահակ պարթևի գերեզմանը, այն մեծ քահանայապետի, որ այնքան երկար տարիներ պատերազմելով պարսից արքունիքի և Բյուզանդիոնի խորամանկ քաղաքականության հետ, պահպանեց Արշակունիների այն ժամանակ խարխուլ գահը: Մուրբ Ղազարու կամ Առաքելոց վանքը, Մուշի մեջ, ուներ Մովսես Խորենացու գերեզմանը, որը մտցրուց Հայաստան հունական գիտությունը, որ տվեց հայերին իրանց նախնյաց պատմությունը, որպես Եհովայի Մովսեսը տվեց Իսրայելին Հին Կտակարանը: Նույն վանքումն էր Դավթի, «անհաղթ» փիլիսոփայի գերեզմանը, Խորենացու աշակերտակցի, որ նույնպես Աթենքից բերավ Հայաստան հունաց դպրությունը և սովորեցրուց հային իմաստասիրություն և առողջ մտածություն: Այնտեղ էին և Հովհան և Ղազար թարգմանիչների գերեզմանները: Վանքն Ոստանա, Ռշտունյաց երկրում, ուներ Եղիշեի գերեզմանը, այն ոգելից բանաստեղծի, որ այնքան եղերական կերպով երգեց հայոց քաջերի նահատակությունը Ավարայրի դաշտում: Վանքն Նարեկա ուներ Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, որի գիրքը յուրաքանչյուր հայ մարդու սրտի սրբազան բուրվառն է, որով ծխում է նա իր ջերմ օրհներգությունը դեպի հավիտենականի աթոռը: Հոգվոց վանքը, Անձնացյաց երկրում, ուներ Տրդատ մեծի գերեզմանը, այն հզոր թագավորի, որ մտցրուց Հայաստանում Ավետարանի լույսը: Վարագա վանքը, Վանի մոտ, ուներ Մենեքերիմ Արծրունու գերեզմանը. այնտեղ էին դրած և Խոշոշ թագուհու և Պետրոս գետադարձի գերեզմանները: Վանքն Կոփա, Մուշի մոտ, ուներ Դանիել երջանիկի, Լուսավորիչի թոռան շիրիմը: Վանքը Բասենու կամ Հասան-կալեի Գրիգոր մագիստրոսի գերեզմանը: Վանքն Խեկայ՝ Հայոց ձորում՝ Աբրահամ խոստովանողի գերեզմանը: Տարոնի սուրբ Կարապետի վանքը՝ Մուշեղ և Գայլ-Վահանի գերեզմանները: Իշխանագամ գյուղի եկեղեցին՝ Վարդ Պատրիկի գերեզմանը: Բայց կային վանքեր և եկեղեցիներ, որոնք պահում էին զանազան սուրբերի մարմնի փշրանքները, անփոփած ոսկու և արծաթի մեջ: Օրինակ՝ Վանա սուրբ Վարդանի եկեղեցումն էր Մամիկոնյան Վարդանի մեկ մատը: Մշո սուրբ Կարապետա վանքումն էր սուրբ Ղևոնդա մասունքները: Գային վանքերում և այլ սրբություններ, որպես Ռոստանա վանքը պահում էր իր մեջ այն խաչը, որ Սահակ պարթևը տվեց իր թոռին՝ Վարդանին, և Քրիստոսի այդ խաչակիր զինվորը, Ավարայրի դաշտում ընկած ժամանակ, արձակեց իր պարանոցեն պապենական նվերը, և Եղիշեին տալով ասաց. «Այս եմ թողնում քեզ իմ վերջին հիշատակ, առ, թող պարսկի ձեռքը չդիպչե դրան»...

Վանքերը և եկեղեցիները շատ ունեին այսպիսի սրբություններ, որոնք ամփոփում էին իրանց մեջ այս և այն ճգնավորի, առաքյալի, մարտիրոսի և եկեղեցո հարց մարմնի մասունքները: ԲՆրանք պատած էին արծաթով և ոսկով, զարդարած էին թանկագին քարերով և պահվում էին նույնպես թանկագին արկղների մեջ: Եթե ավելացնենք դրանց վրա արծաթի բուրվառները, սկիհները, աշտանակները, արծաթակազմ ավետարանները և ազնիվ մետաղներից կազմված այլ եկեղեցական անոթները, կարելի է ասել, որ ազգի հարստությունը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ եկեղեցիների և վանքերի մեջ: Այդ հարստությունները շատ անգամ գրավում էին մահմեդական ավարառուների շահասիրությունը, և քիչ չէր պատահում, որ վանքերի սրբությունները գերի էին ընկնում: Քուրդերը հարզում էին իրանց ձեռքը ընկած սրբությունները և չէին ոչնչացնում նրանց: Քուրդի համար քրիստոնեական տաճարի սրբությունը նույն նշանակությունն ուներ, որպես իր շեյխի տված թիլիսմանը, որը նա կապում էր աջ թևին թշնամու գեներից անխոցելի մնալու համար: Քուրդը դարձնում էր սրբազան կողոպուտը, միայն ծանրագին փրկանք ստանալեն հետո: Պարսիկները և թուրքերը այն ակնածությունը չունեին դեպի քրիստոնյաների սրբությունները. նրանք կոչնչացնեին, եթե տեսնեին, որ նրանցից գոյացած ոսկին ու արծաթը կարող էր ավելի գին բերել, քան թե այն գումարը, որ ստանալու էին իբրև փրկանք: Իսկ փրկանքը լինում էր միշտ ավելի բարձր, քան սրբության արժեքը: Օրինակի համար ես կհիշեմ մի դեպք, որը պատահեց իմ ժամանակում: Բարդուղիմեոս առաքելո աջը, որ գտնվում էր Հաղբակա նույն անունով վանքում, գերի ընկավ պարսիկների ձեռքում: Ժողովուրդը վճարեց սուրբ աջի ծանրության չափով տասն անգամ ոսկի և փրկեց գերին: Ամբողջ գավառի կանայքը զրկվեցան իրանց ոսկի և արծաթի զարդերից. նրանք իրանց մատանիները, քամարները, գլխի պաճուճանքը և պարանոցի մանյակները թափում էին վանահոր մոտ, որպեսզի հայոց առաքյալի սուրբ աջը՝ «իրանց երկրի պաշտպանը», գերի չմնա «անօրենների և անհավատների» ձեռքում:

Ես մինչև այսօր հիշում եմ նույն սուրբ աջը, նա մի հսկայական բազուկի մեծություն ուներ. տասն անգամ նրա ծանրությամբ ոսկին՝ այդ սարսափելի քանակություն էր աղքատ ժողովրդի համար: Բայց նա զոհեց բոլորը, միայն թե իր սրբությունից չզրկվեր, որովհետև նրանից կախված էր իր ներկա և հանդերձյալ կյանքի բախտավորությունը, — իր հոգու և մարմնի փրկությունը...

Ես դեռ չեմ մոռացել, երբ երաժշտություն էր լինում կամ մարախ էր գալիս, ժողովուրդը դիմում էր վանահորը, որ «անդաստան» անե: Վանահայրն առնում էր սուրբ աջը, և խաչերով, խաչվառներով, բոլոր եկեղեցական սպասով դիմում էին դեպի դաշտերը և սուրբ թափորը, ժողովրդի անհուն բազմության հետ, հանդարտ և դանդաղ ընթացքով շրջում էին մշակության դաշտերում, և իրանց արտասուքով, խնկարկությանը, ողբալի շարականներում աղերսում էին երկնքի հաշտությունը, միջնորդ ունենալով սուրբ աջը, որ ամբոխը տանում էր իր առջևից, որպես Իսրայելը «տապանակ ուխտին»:

Եվ այսպես, վանքերի և եկեղեցիների ամեն մի սրբությունը ուներ իր հրաշագործ հատկությունները: Մեկը նշանավոր էր որպես դիվահարներին ազատող, մյուսը հռչակված էր որպես անդամալույծները բժշկող, երրորդը՝ որպես ջերմախտի փրկարար և այլն: Եվ ժողովուրդն ամենայն ջերմեռանդությամբ դիմում էր դեպի սրբությունները իր հիվանդություններից բժշկություն գտնելու համար: Հրաշագործ էին և զանազան ավետարաններ, նարեկներ, որոնք գրված էին սուրբ մարգերի գրիչով: Այս մագաղաթյա գրքերը, ոսկենկար պատկերներով,

զարդարած թանկագին կազմով, պահվում էին փաթաթած մետաքսյա և գառ թաշկինակների մեջ, և բոլորովին անմերձենալի էին ժողովրդին: Նրանց բաց էր անում միայն շատ անհրաժեշտ դեպքերում վանահայրը, երբ հարկավոր էր նույն գրքերով մի գլուխ ավետարան կարդալ որևիցե հիվանդի վրա:

Ես բոլորովին անօրեն և անհավատ էի համարում Կարոյին, երբ նա ասում էր ինձ, թե «վանքերի սրբությունները մեր ազգի տունը քանդեցին, թե նրանք մի պատրաստի առարկա էին դարձել մեր թշնամիների և նույնիսկ մեր վարդապետների շահասիրությանը»: Նա ասում էր, եթե հնար լիներ, ինքը պատրաստ էր բոլորը ոչնչացնել, որովհետև նրանց վրա գտնված ոսկին և արծաթը իր համար շատ հարկավոր էին...

Կարոյի անպատկառ խոսքերը մինչ այն աստիճան գրգռում էին իմ բարկությունը, որ մի օր մտածեցի՝ խենջարս խրեմ նրա սրտի մեջ, ուր ամենևին չկար ոչ աստուծո երկյուղը և ոչ ակնածություն դեպի եկեղեցու սրբությունները: Բայց ես ու ը հասկացա, շա՛տ տարիներից հետո, որ իմ կարծիքը Կարոյի մասին բոլորովին սխալ էր, — հասկացա, որ մի շատ բարի նպատակի համար Կարոն ցանկանում էր գործ դնել վանքերի ոսկին և արծաթը...

Թեև վանքերը և եկեղեցիներն ունեին գաղտնի պահեստներ, ուր խոռվության միջոցներում թաքցնում էին սուրբ տաճարների հարստությունները, բայց շատ անգամ վանահայրը կամ եկեղեցու ավագ քահանան չդիմանալով ավարառուների տված չարչարանքին, հայտնում էին պահեստի տեղը: Գտնվում էին եկեղեցականներից և այնպիսիները, որոնք ավելի հեշտությամբ ավանդում էին իրանց հոգին, քան թե պահեստի գաղտնիքը:

Վանքերի և եկեղեցիների սրբազան սպասները, արդարև, որպես Կարոն ասում էր, դարձել էին շահասիրության առարկա: Թողյալ այն, որ վարդապետները նրանց շնորհիվ բավականին արծաթ էին քամում ժողովրդի աղքատ քսակից, թողյալ այն, որ ժողովուրդը շատ անգամ ստիպված էր փրկել իր սրբությունները գերությունից, պատահում էր, որ երկրի իշխանը — իհարկե, չնչին պատճառի համար — վանքը, եկեղեցին կամ ամբողջ հայոց գյուղորայքը տուգանքի էր ենթարկում: Պատճառները հնարում էին իրանք՝ իշխանները: Օրինակ, լուր էին տարածում, թե հայոց քահանաները մի մահմեդական երեխա գողացել և մկրտել են, կամ զգում էին վանքի գավիթումը մի մահմեդականի սպանված դիակ: Այն բավական էր գրգռելու մահմեդականների կատաղությունը. նրանք կամ կողոպտում էին քրիստոնյաների գյուղերը և կամ սպանվածի արյան փոխարեն նշանակում էին մի մեծ տուգանք: Ժողովուրդը պատրաստի փող չուներ. նա ստիպված էր վեր առնել պարտքով: Եվ այնպիսի ծանր սոսկոսներով վաշխառուն միշտ պատրաստ էր փող տալ, մանավանդ որ նա ստանալու էր խիստ ապահով գրավական, — այսինքն վանքի սրբությունները: Հրեա կամ մահմեդական վաշխառուն գիտեր, որ իր պարտականը եթե կինը, աղջիկը, տղան գրավ դնե, եթե ժամանակին չկարողանա վճարել, կասե՛ տիրե գրավներիդ, իսկ իր եկեղեցական սրբությունը նա երբեք չի թողնի օտարի ձեռքում:

Երբեմն այսպիսի դժբախտությանց պատճառ դառնում էին վանահայր արեղաները կամ վիճակավոր առաջնորդները: Նրանցից շատերը կաշառքներով իրանց կողմն էին զգում քուրդ, թուրք կամ պարսիկ իշխաններին և նրանց օգնությամբ խլում էին միմյանցից վանքեր, տիրում էին թեմերի: Այսպիսի հավիշտակությունները խիստ թանկ էին նստում: Վանահայրը կամ առաջնորդը

գրավ էր դնում վանքի սրբությունները, պարտք էր անում իր խոստացած կաշառքը վճարելու համար: Բայց ո՞վ էր թափում գրավները: — Դարձյալ ժողովուրդը:

Ես հիշում եմ մի այսպիսի դեպք, որ պատահեց իմ ժամանակում: Վանա ծովակի կղզիներից մեկում գտնվում էր Աղթամարա անապատը. այնտեղ նստում էին կաթողիկոսներ, որոնց մեկը իր կողմը ձգելով Շատախու, մյուսը Մասնո կիսավայրենի հայ լեռնականներին, անդադար միմյանց ձեռքից խլում էին հայրապետական աթոռը: Այսպիսով ծագել էր ժողովրդի մեջ երկու կուսակցություններ, և խռովությունը հասավ մինչև արյունահեղության: Կաթողիկոսներից մեկը տարավ հաղթությունը քուրդ իշխանի օգնությամբ: Պաշտպանությունը արժեց նրան մի քանի տասնյակ «քիսա» արծաթի, որը նա պարտք առավ, իհարկե, ամենաապահով գրավականով՝ վանքի սրբազան սպասներով: Հաստատվելով իր աթոռի վրա, նորին վեհափառությունը ուզեց թափել գրավականները, և այս նպատակով պատրաստեց նա նվիրակների մի խումբ, որ գնացին թեմերից ժողովք անելու: Միաբաններից մի ծերունի արեղա առաջարկեց, թե նա կարող էր նույնիսկ վանքից գոյացնել ցանկացած գումարը, եթե նորին վեհափառությունը կընդուներ իր տված խորհուրդը: Կաթողիկոսը մի օր բոլոր արեղաներին կանչեց իր մոտ ճաշի, հացկերույթը վերջանալեն հետո հրամայեց փակել նրանց նույնիսկ սեղանատան մեջ: Հետո ինքը վեհափառը, մտնելով արեղաների խուցերը, բաց անել տվավ «աշխարհից հրաժարված» արեղաների փոքրիկ արկղիկները, և հիրավի, հայտնվեցան ավելի քան կաթողիկոսի ցանկացած գումարը ոսկի և արծաթ: Ո՞վ կկարծեր, որ աշխարհի հարստությունից հրաժարված ճգնավորները, — որոնք իրանց վանքում կին ուխտավորներ չէին ընդունում, որոնք հագնում էին կոշտ մազից զգեստներ, որոնք մերկ ոտքերով էին ման գալիս, որոնք աղ ու հացով էին կերակրվում, որոնք արծաթից այնպես էին վախենում, որպես դիհ, — ունենային իրանց սնդուկների մեջ այնքան ոսկու և արծաթի մթերք:

Ծերունի արեղայի հնարագիտությունը, որ երևան հանեց այս գաղտնիքը, վարձատրվեցավ նրանով, որ քանի օրից հետո գտան նրա խեղդված դիակը ծովակի ափում....

Չնայելով, որ վանքերում այսպիսի եղեռնագործություններ էին պատահում, դարձյալ ժողովրդի ջերմեռանդությունը դեպի իր սուրբ աթոռները մնում էր տաք և իր բոլոր բարեպաշտական ոգևորության մեջ: ԲՆա ինքը, ժողովուրդը, իր տանը հաց չունեի ուտելու, նրա որդիքը նոթի և կիսամերկ էին, նա իր աղքատ դրության մեջ դարձյալ հագնում էր և կերակրում էր իր հոգևոր հայրերին, որպես իր վանքերի պաշտոնյաներին, որպես աստուծո տան սպասավորներին, որոնց աղոթքովն էր ապրում ինքը, որոնք հաշտեցուցիչ կապ էին իր և երկնքի մեջ... Ժողովուրդն իր հունձքից մասն էր հանում արեղաների համար, իր անասունների յուղից և պանրից նրանց բաժին էր տալիս, ինքը և իր արորը ձրի աշխատում էին վանքապատկան կալվածքների մեջ, մի խոսքով, նա վճարում էր իր արեղաներին ավելի, քան թե իր կարողությունը ներում էր:

Ահա ինչ էր, որ կապում էր հային իր հայրենիքի հետ:

Բայց Կարոն ասում էր, թե վարդապետները նույնպիսի հարստահարողներ են, որպես քուրդ և թուրք աղաները: Ես բարկանում էի...

ԻԸ

ՆՇՈՒՅԼՆԵՐԸ ԵՐԵՎՈՒՄ ԵՆ

Թեև ծերունի որսորդը միշտ ցավակցական արհամարհանքով էր խոսում հայերի մասին, ասելով՝ թե նրանք հոգով և մարմնով բոլորովին ընկած և սպանված ժողովուրդ են, բայց ես նրանկատողությունը իրավացի էի գտնում միայն Պարսկաստանի հայերի վերաբերությամբ, այսինքն նրանց, որ բնակվում էին Ատրպատական նահանգում: Ընդհակառակն, Տաճկաստանի հայերը — Տարոնի և Վասպուրականի մեջ — համեմատելով իրանց ատրպատկանցի համազգայինների հետ, բավականին աշխույժ և կենդանի մարդիկ էին:

Դա ուներ իր տեղական և կլիմայական պատճառները:

Ատրպատականի գավառները, բացի լեռնային և անտառապատ Ղարադաղից, մնացածները տափակ երկիրներ էին և ավելի տաք կլիմայով: Երկրագործությունը, որ միակ աղբյուրն էր ժողովրդի ապրուստի, խիստ պինդ կերպով կապել էր բնակիչներին հողի հետ, և հետևաբար շատ նեղ կերպով սեղմել էր նրանց հողատիրոջ — աղաների ճանկերի մեջ:

Աղաների ճնշումն էր հաջորդաբար և տևողական: Մի այսպիսի կեցության մեջ մարդը կորցնում էր իր ազատությունը և նրա հետ իր մտավոր և հոգեկան կենդանությունը: Նա դառնում է կրավորական էակ: Արձակ դաշտը, տափակ երկիրը շինում է նրան ավելի ընտանեկան, ավելի խաղաղասեր, միննույն ժամանակ երկչոտ: Մինչդեռ լեռը, անտառը պահպանում են մարդու մեջ նրա սկզբնական վայրենությունը և հետևապես նրա սրտի ամրությունը և քաջությունը:

Ստրկությունը սկսվել է և շարունակվել տափակ երկրների վրա և ավելի տաք կլիմայի մեջ: Տափակ երկիրը տալիս է մարդուն տափակ բնավորություն, զարգացնում է նրա մեջ թեքվելու ընդունակությունը: Բայց լեռնային երկրի բնակիչը նույնպես ուղղաձիգ, նույնպես բարձրադիտակ է, որպես իր շրջապատող սեպածն ժայռերը: Հարթ-հավասար անապատը չէ տալիս փախուստի միջոց և պատսպարան իր նեղյալներին: Մինչդեռ սարերը և անտառները միշտ ունեն իրանց ծոցի մեջ ապահով ապաստարան ապավինողի համար:

Ատրպատականի գավառները, բոլորած լեռների շղթաներով ընդարձակ հովիտներ էին հարթ-հավասար մակերևույթով: Ժողովուրդը խիստ խորին կերպով արմատ էր գցել երկրի մեջ, նա ուներ հաստատ տուն և բնակություն. նա ուներ այգիներ, պարտեզներ և կայք: Ուր և քշում էին նրան, որքան և հալածում էին, նա դարձյալ չէր բաժանվում իր բնակության տեղից: Նա կանգնած էր միննույն կետի վրա և համբերում էր իր վիճակի թշվառությանը: Նա համբերում էր, որովհետև նրան դժվար էր բաժանվել մի երկրից, ուր պետք է թողներ իր շատ տարիների աշխատության պտուղը: Նա մեխված էր գետնի հետ, որպես իր տնկած ծառերը, իր շինած տունը և իր ցանած բույսերը, որովհետև նրանց գոյության հետ կապված էր իր կյանքը: Թեև այստեղ ժողովուրդը աշխատում էր մեծ մասամբ աղաների համար, բայց նրանք թողնում էին այնքան, որ մշակը կարողանար շարունակել իր կենդանությունը, որ նրա ձեռքերը կարողանային գործել: Բայց իսպառ խլել մշակից կյանքը, դա աղայի համար ձեռնտու չէր, որպես ձեռնտու չէր նրան սպանել իր աշխատող անասուններին:

Ատրպատականի հայը միշտ երևում էր զինվորված իր երկրագործական գործիքներով. նրա ձեռքում միշտ տեսնվում էր բահ, բրիչ, մանգաղ և անասունները քշելու խարազան: Արյուն թափող և անձնապաշտպանության անոթների մասին նա գաղափար անգամ չունե: Նա այնքան վախենում էր արյունից, որքան դևից և սատանայից: Տաք կլիման թուլացրել էր նրա ուղեղը, նրա

կենսական ուժը: Տափակ երկիրը շինել էր նրան մի անփախչելի որս աղայի ձեռքում: Իսկ հողագործությունը պահպանում էր նրա մեջ անասնական բթամտությունը և եզի համբերությունը:

Տարոնը և Վասպուրականը ավելի լեռնոտ և սառն երկիրներ էին: Շատ տեղ սարերը ծածկված էին անտառներով: Երկարատև ձմեռը, անդադար անձրևները, իսկ տարվա ջերմ եղանակներում երաշտությունը՝ կացուցանում էին հողը անհարմար ցանքերի համար: Ի բաց առյալ Վանա ծովակի շրջակա ցած երկիրները, և Ասորեստանի սահմանակից հարավային կողմերը, մնացյալ գավառները լեռնային բարձրավանդակներ էին, որոնք միայն տալիս էին ճոխ մարգեր խաշնարածության համար: Այս պատճառով բնակիչների գլխավոր պարապմունքը անասնապահությունն էր:

Հայերը առավելապես բռնել էին այն տեղերը, ուր կարելի էր և վարուցանքով պարապվել. իսկ այդ չէր կացուցանում նրանց ապրուստի գլխավոր աղբյուրը, նրանք միևնույն ժամանակ և երկրագործ և հովիվներ էին: Ձմեռը անցուցանում էին նրանք գետնափոր խրճիթներում, իրանց գյուղերի մեջ, իսկ տարվա մնացած ամիսները չաղրներում, լեռների բարձրավանդակների վրա:

Այստեղ հայերի մի այսպիսի կիսա-չվական և կիսա-հաստատաբնակ կեցությունը տվել էր նրանց բնավորությանը երկակենցաղ կենդանիների հատկություններ: Նրանց գետնափոր խրճիթներն, իրենց ստորերկրյա ոլոր-մոլոր խորշերով, ավելի նման էին սողունների որջին, և դա մտցրել էր բնակիչների մեջ օձի նենգությունը և նրա ռիսերիմ չարամտությունը. նա պատրաստ էր խայթել, եթե հարմար միջոց գտներ: Նրանց հովվական չաղրները, կազմված լեռների բարձրավանդակների վրա, բազմազոչ ջրվեժների մոտ, շրջապատած հսկայական ժայռերով, որոտի և կայծակի ահեղ սպառնալյաց ներքո, — տվել էին նրանց բնավորությանը ավելի կիսավայրենի և կիսագազանային հատկություններ:

Հովվական կյանքը իր նահապետական պարզության հետ ունի և իր վայրենի կատաղությունը: Մշակական կյանքը իր աշխատասեր հոգու հետ պահպանում է թուլասրտություն և երկչոտություն:

Հայը իր հայրենի լեռների թեև հարազատ, բայց փչացած որդին էր: Քուրդը նրա մտերիմ որդեգիրն էր: Հայը ոչ կատարյալ, երկրագործ էր և ոչ կատարյալ հովիվ: Քուրդը հավատարիմ էր մնացել իր պարապմունքին. նա հոգով և սրտով հովիվ էր, այդ բառի բուն նշանակությամբ: Այս պատճառով նա տիրում էր:

Հովիվները միշտ տիրում են, որպես իրանց հոտերին, նույնպես և մերձավոր ժողովուրդներին: Մարդկության առաջին տիրապետողները եղել են հովիվները: Մեր Հայկ նահապետը նույնպես մի քաջ հովիվ էր:

Տարոնի և Վասպուրականի հայը և հովիվ էր և երկրագործ. նա վարում էր որպես չվական, նույնպես և հաստատաբնակ կյանք: Իր գյուղում, գետնափոր խրճիթների մեջ նա ապրում էր որպես գազանը իր որջում. իր արտերի մեջ նա զինվորված էր բահով և մանգաղով. իր լեռների արոտներում նա զինվորված էր հրացանով և թրով: Այսպիսի երկակենցաղ ապրուստը տվել էր նրան երկերեսանի բնավորություն, — նա միևնույն ժամանակ նվաճյալ ժողովուրդ էր հպատակի

բոլոր համբերությամբ, և միննույն ժամանակ կատաղի ապստամբ էր, եթե միջոցները կնպաստեին նրան:

Այս էր պատճառը, որ Կարոն շատ անգամ ասում էր՝ «այս ժողովրդից կարելի է մի բան սպասել. նա բոլորովին մեռած չէ. նա մի օր կգցե իր պարանոցեն քրդի լուծը»:

Կարոյի գուշակությունը անհիմն չէր: Շատախի, Սասնո և Մոկաց երկրի հայերը, որոնք իրանց կենցաղավարությամբ չէին զանազանվում քրդերից, բոլորովին ազատ էին և ինքնակա: Նրանք շատ անգամ միանալով քրդերի հետ, թալանում էին այս և այն երկրները. և զարմանալին այն է, որ չէին խնայում մինչև անգամ իրանց ազգայիններին: Սասնո հայը երբեք իր պատյանը չէ դնում մերկացրած խենջարը առանց նրան թաթախելու հակառակորդի արյան մեջ: Նա շատ դժվարությամբ է դուրս քաշում իր սուրը, իսկ երբ սուրը մերկացավ պատյանից, գործը վճռված է. նա պետք է կոտորե:

Այս երկրում, որքան ես նկատում էի, յուրաքանչյուր հայի սիրտը նմանում էր կիսահանգած օջախի, որքան քրքրում ես մոխիրը, նոր և նոր կայծեր էին հայտնվում. մի փոքր վառելու նյութ, մի բորբոք — և ահա բռնկեց կրակը...

Վերքն այնքան վտանգավոր չէ, երբ վիրավորը զգում է նրա ցավը. — դա կենդանության նշան է: Տարոնի և Վասսուրականի հայը իսպառ թմբած չէր, նա իր սրտի մեջ զգում էր վերքերը, հասցրած նրան բռնության կոպիտ ձեռքից: Այս պատճառով նա միշտ սնուցանում էր իր սրտի մեջ վրեժխնդրության դառն թույնը: Ոչ այնքան հայրենասիրությունը, ոչ այնքան անձնասիրությունը դրդում էր նրան դեպի մի այսպիսի միտք, որքան իր եկեղեցու, իր սրբությունների հալածանքը մահմեդական ազգերից: Հայը ամեն բանի համբերում է, ամեն թշվառություն տանում է, բայց նա համբերել չէ կարող, երբ բռնաբարվում է նրա եկեղեցին, նրա միակ սրբարանը: Եկեղեցին հայի կյանքի նպատակն է և նրա բարձրագույն իդեալը:

Կարոն լավ էր հասկացել հայի սրտի այս ամենազգալի կողմը, և նրա տեսությունը Բարդուղիմեոս առաքելո վանքի վանահոր հետ ուներ մի գաղտնի խորհուրդ, որ կապված էր իր նպատակների հետ: Ես այս չէի գիտենալ, եթե մի դեպք առիթ չտար ինձ կիսով չափ տեղեկանալ նրա դիտավորությանը:

Կարոն, որպես հայտնի է մեր ընթերցողին, իր ընկերների հետ գնաց Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը, խոստանալով, թե կվերադառնա ոչ ավելի, քան մի օրից հետո: Բայց ահա մի շաբաթ անցավ այն օրից, նրանից ոչինչ լուր չկա: Ծերունի որսորդը այս մասին խիստ անհանգստության մեջ էր, չգիտեր ինչ բան արգելք եղավ նրանց վերադարձին: Մի գիշեր դեռ նոր էր պատել մութը, հայտնվեցավ մի գրաբեր, բոլորովին քրդի ձևով հագնված, նա տվեց ծերունի որսորդին մի նամակ: Ես այն ժամանակ հասկացա, թե նա գիտեր կարդալ: Իմանալով, որ նամակը Կարոյիցն է, նա անհամբեր կերպով սկսեց կարդալ: Ես նստած էի նրա մոտ: Նամակի պարունակության մասին նա ինձ ոչինչ չհայտնեց, կարծես բոլորովին մոռացավ իմ գոյության մասին: Միայն վերջացնելով ընթերցումը, նա իսկույն հրամայեց Մըհեին իր ձին թամբել, և ասաց Մարոյին շուտով իր զենքերը բերե: Այսպիսի երևույթները ծերունի որսորդի տնակում սովորական լինելով, Մարոն ամենայն հանդարտությամբ գնաց հոր զենքերը բերեց, և մինչև անգամ չհարցրուց՝ հայր, ո՞ր ես գնում, երբ նա նստեց ձին և բակից դուրս էր գնում: Այդ ժամանակ միայն ծերունին տեսավ ինձ և ասաց.

– Ես կվերադառնամ մի քանի օրից հետո:

Գրաբերը գնաց որսորդի հետ:

Երբ ես մտա սենյակը, Մարոն սովորական ժպիտը երեսին ինձ ասաց.

– Մենք էլի՛ մնացինք մենակ...

Բայց ես այնքան խռովված էի ծերունու անակնկալ հեռանալով, որ ոչինչ չպատասխանեցի Մարոյի ուրախ ժպիտին: Նա, երևի, վիրավորվեցավ իմ սառնասրտությամբ, և մի գեղեցիկ խոժոռ գործելով իր սիրուն երեսի վրա, ասաց.

– Դու չա՛ր մարդ ես, Ֆարհատ:

Մարոն էլ չնայեց իմ վրա, ծիծաղելով սենյակից դուրս վազեց: Ես մնացի միայնակ: Իմ խռովությունը հետզհետե սաստկանում էր: Ծերունի որսորդի վարմունքը չափազանց տանջում էր ինձ, որ նա արժան չհամարեց հաղորդել և ոչ մի բառ Կարոյի նամակի պարունակությունից, լավ գիտցած լինելով, որ ամենայն տեղեկություն նրա մասին որքան իր համար, նույնքան և իմ համար ուրախալի էր: Ինչո՞ւ նա զրկեց ինձ այդ ուրախությունից: Ինչո՞ւ չգիտենալ ինձ, թե ո՞ւր մնաց այն մարդը, որին ոչ միայն հարգում էի ես, այլև սիրում էի:

Մինչ ես այս վրդովմունքի մեջ էի, աչքս դարձրի դեպի այն կողմը, ուր նստած էր ծերունի որսորդը. տեսա մի թուղթ ընկած էր այնտեղ, մոտենում եմ, — նույն նամակը:

Ծերունին սաստիկ շտապելով, մոռացել էր իր հետ վեր առնել նամակը: Իմ ուրախությանը սահման չկար. ես մի քանի բուպե միայն երեխայի հրճվանքով շրջում ու շրջում էի ձեռքումս երկծալ թերթը, որի չորս երեսների վրա սպիտակ տեղ չէր մնացել: Ամբողջապես գրված էր:

Կարոն տեր Թողիկի դպրոցից փախչելու ժամանակ այնքան չէր սովորած, որ գրել գիտենար: Իսկ այնուհետև ո՞րտեղ ուսել էր նա: Ես առաջ չէի կարդում նամակը, միայն նայում էի նրա վրա: Երևում էր, գրիչը խիստ ճարպիկ և համարձակ կերպով վազել էր տողերի վրա, ուր տառերի յուրաքանչյուր գծերից երևում էր մի հաստատուն ձեռքի ամրություն, որ գիտե տիրապետել գրչին, որպես իր սրին:

Որքան կարդում էի նամակը, այնքան ավելի գրգռվում էր իմ հետաքրքրությունը: Կարոն նույնն էր մնացել իր գրության մեջ, ինչ որ էր իր խոսակցության ժամանակ: Նա խոսում էր խիստ պարզ, առանց գեղաբանության և հասարակ լեզվով: Նրա պարբերությունները շատ կարճ էին, միևնույն ժամանակ հասկանալի և խորախորհուրդ: Իր նամակի մեջ մնացել էր նա միևնույն ոճով: Ինձ առաջին անգամ պատահում էր տեսնել, որ մարդը գրում է այնպես, որպես խոսում են: Բայց ինչո՞ւ իմ վարժապետը չէր գրում այնպես, որպես մարդիկ խոսում են: Նրա գրածն ինձ համար մնում էր միշտ հանելուկ, չէր կարելի հասկանալ, կարելի էր միայն գուշակել, թե ինչ էր ուզում ասել:

Կարոյի նամակի մեջ ևս մի քանի տեղեր մնացին ինձ անբացատրելի. նրանց միջին այլաբանական ձևը, որպէս երևում էր, պարունակում էր իր մեջ մի գաղտնիք, որ հայտնի էր միայն այն մարդուն, որի անունով ուղարկված էր նամակը:

Ես կրէրեմ մի քանի կտորներ նույն նամակից, որ մինչև այսօր չեմ մոռացել, որ և երբեք մոռանալու չեմ:

«Բարդուղիմէոս առաքելո վանահոր հետ տեսնվեցա: Ես գտա նրան այնպէս, որպէս հույս ունեի: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Այս աբեղային կարելի է կոչել մարդ, որ իր խոսքի տերն է, և ոչ վարդապետ: Հազվագոյն էր բացառություն: Մի ամիս առաջ նա սկսել էր ծախել վանքի ավելորդությունքը, որպէս պատվիրել էի ես, և գոյացած գումարը բավականացել էր գնելու գործիքներին: Խեղճ գյուղացիներից շատերը սոխ կոտորելու դանակ անգամ չունեին իրանց տանում. այժմ նրա վիճակի մեջ ամեն տղամարդ զենքեր ունէ: Բոլորը վանահոր շնորհիվն է: Վանքը կլինի գլխավոր ամրոցը. նրա դիրքը և ամրությունը հարմարություն ունեն այդ կոչմանը: Ինքը վանահայրը կառաջնորդէ իր վիճակի հաղբակեցիներին: Հասքիստանու կոմիւն նա արդեն ցույց տվեց, թէ ինքը ընդունակ է այս գործին»:

Հասքիստան կոչվում էր Բարդուղիմէոս առաքելո վանքի մոտ մի դաշտ, ուր քանի տարի առաջ պատահեց մի արյունահեղ կռիվ հայերի և քրդերի մեջ արոտամարզերի սահմանների պատճառով: Քրդերի մի նոր ցեղ, որ գաղթել էր այստեղ Մար-գավառի կողմերից, չէր թողնում հայերին արածացնել իրանց հոտերը: Հասքիստանում, որ սկզբանէ հայերի սեփականություն էր: Վեճը վճռվեցավ սրով, և հաղթությունը մնաց հայերի կողմը:

Մի քանի տողերից հետո Կարոն շարունակում էր.

«Վանահոր հետ — դարձյալ Բարդուղիմէոս առաքելո-մեր խորհրդակցությունից երևցավ, որ հակառակ կողմի ուժը ավելի զորավոր է, քան թէ մենք կարծում էինք: Երկու եղբայրներ՝ Օմար և Օսման աղաները, որոնցից յուրաքանչյուրը Ջալալիների ցեղի գլխավորությունը հափշտակելու պատճառով թշնամացել էին, կրկին հաշտվել են: Ջալալիների բաժանված կուսակցությունները միացել են: Ծիկակների Մահմուդ աղան, իր աղջիկը հարսնության տալով Ռավանդների Ղադիր աղայի որդուն, երկու ցեղերի մեջ բարեկամական հարաբերությունները նորից սկսվել են: Մյուս կողմից, Մուքրիների և Մամրքանների մեջ հին թշնամությունը նորոգվել է: Ռաշիդ աղայի կինը, երկար սպասելով, թէ իր սպանված ամուսնի եղբայրները չկամեին առնել նրա արյան վրեժը, քանի օր առաջ ծպտյալ հագուստով հանդիպում է իր տղամարդի սպանողին, և ինքը կինը վրեժխնդիր է լինում: Դու գիտես, որ այդ երկու ռոտխները հիշյալ երկու ցեղերի գլխավորներն են»:

Ես զարմանում էի, թէ Կարոն ինչո՞ւ է ուրախանում քրդերի զանազան ցեղերի միմյանց հետ թշնամական հարաբերություններ ունենալու մասին, և կամ ինչո՞ւ է տխրում, երբ նրանք հաշտվում են: Բայց վերջին դեպքի մանրամասնություններն իմացա ես հետո: Ռաշիդ աղան Մամրքանների ցեղապետի որդին էր: Նրա իսկական անունն էր Կրպո. կոչվեցավ Ռաշիդ (քաջ) իր զարմանալի քաջագործությունների համար: Նա սպանվեցավ Մուքրիների ցեղապետի որդու նենգությամբ: Ռաշիդի կինը ուխտել էր չվեր առնել իր երեսից սգավորի սև քողը. մինչև իր ամուսնի գերեզմանը չհանգստացնէ: Դա նշանակում է քրդի լեզվում՝ մինչև սպանվածի արյան վրեժը չառնվի: Այս նպատակով նա սնուցանում էր իր տասներկու տարեկան որդուն, որ առնէ

հոր վրեժը և կատարե մոր ուխտը: Որդին մեռնում է կարճատև հիվանդությունից հետո: Մայրը մի քանի օր անհետանում էր իր չաղրից: Նրան գտնում են իր տղամարդի գերեզմանի մոտ այն ժամանակ, երբ իջնում է իր ձիուց, և ոտիսի կտրած գլուխը դնելով ամուսնի շիրիմի վրա, ասում է՝ «այժմ թո՛ղ հանգստանան քո ոսկերքը»...

«Վերջին օրերումս Ուշնիի մեջ պատահած անցքը բավականին երաշխավորում է ասորոց կաթողիկոսի դաշնադրությունը մեզ հետ, — շարունակում էր նամակագիրը: -Այնտեղի շեյխը քանդել է տվել մի հին ասորոց վանք, նրա քարերը իր բաղնիքի շինվածքի համար գործ ածելու: Այդ այն վանքն է, ուր նեստորականները վաղեմի ժամանակներից սովորություն ունեին իրանց եպիսկոպոսների մարմինները թաղելու: Կաթողիկոսը, որպես լսում եմ, բոլորովին կատաղած է այս բարբարոսության պատճառով: Այսօր նրա սուրհանդակը ինձ մոտ եկավ: Կաթողիկոսը կանչում է ինձ: Առավոտյան ճանապարհ կընկնեմ դեպի Ճուլամերիկ: Հարմա ր առիթ... պետք է օգուտ քաղել դրանից»...

Ասորոց կաթողիկոսը նստում էր Ճուլամերիկի Կոճանիս կոչված գյուղում, որ սահմանակից էր Հաղբակին: Ասորոց մի ցեղ, որ կոչվում էր Ջուլո, անհիշելի ժամանակներից, պատսպարվելով Ճուլամերիկի լեռների մեջ, պահպանել էր իր անկախությունը, որպես լազգիները Դաղստանում: Կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Մար-Շիմոն, էր իր ցեղի քահանայապետը, մինևույն ժամանակ նրա մարմնավոր իշխանը: Նա ուներ մինչև երեսուն հազար զենք բռնող տղամարդիկ, մի խոսքով, նրա ժողովուրդը բոլորը պատերազմողներ էին: Կաթողիկոսը ինքը սուր էր կրում: Ճուլամերիկը, զետեղված էր Կորդվաց լեռների մեջ, մի փոքրիկ, փակյալ Չինաստան էր, որի մուտքը կապված էր օտարների համար: Այնտեղ բնակվում էին միայն ջուլոներ և հայեր: Եթե ուրիշ մարդ այնտեղ մտներ, առանց կաթողիկոսից թուղթ ունենալու իր ձեռքում, ամեն պատահող ջուլոն պատրաստ էր նրան սպանելու: Բոլոր ժողովուրդը անասնապահներ էին. նրանց կյանքի պետքերը գոյանում էին իրանց հոտերից: Ջուլոներն ամենևին հարաբերություններ չունեին դրսի հետ, նրանք կենտրոնացած էին իրանց երկրի մեջ: Ջուլոն հայտնի է իր դյուրագրգիռ, բարկացկոտ և հանդուգն բնավորությամբ. նա մինևույն ժամանակ քաջ և բարի մարդ է: Բայց Կարոն ի՞նչ գործ ուներ միանալու այդ վայրենիների հետ. ի՞նչ դաշնադրություն էր, որ նա կապում էր ասորաց պատրիարքի հետ...

«Այստեղ (Բարդուղիմեոս առաքելո վանքում) ես ստացա մի քանի նամակներ: Ն. Կ. Վ. գրում է Վարագա վանքից, թե գործերը այստեղ վատ են. քրդերի մի նոր արշավանք թալանեց Հայոց-Ձորը: Արտամետ գյուղը իր ընդդիմադրության համար մոխիր դարձավ: Հրձիգությունը թշնամիների կողմից պատահել է գիշերով: Ավելի քան հարյուր հոգի-ծերունիներ, երեխաներ, փախչելու կարողություն չունեցող մարդիկ, — այրվել են կրակի մեջ: Այս, թեև խիստ տխուր, լուրը ինձ ուրախություն պատճառեց: Հայոց-Ձորը գոնյա այժմ կզգա իր սխալը... նա երկար չէր ուզում մասնակից լինել ընդհանուր գործին... Բժշկության մասին մտածում են այն ժամանակ, երբ հիվանդն ընկած է»...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ ես սարսափեցա: Կարոյի խստասրտությունն անցնում էր չափից: Ավելի քան հարյուր ծերեր, երեխաներ այրվում են հրդեհի բոցերի մեջ, նա ուրախանում է, որովհետև այս դեպքից կարող էր նա օգուտ քաղել իր դիվական նպատակների համար, իսկ նպատակը, — դեռ ինձ հայտնի չէր:

«Մուշի և Բաղեշի կողմերից ոչինչ լուր չկա: Դատվանի ռայիսը (տանուտերը) գրում է՝ այստեղ ամեն ինչ պատրաստ է: Շատախում նոր վրդովմունք է ծագել ժողովրդի մեջ: Հոգվոց վանքի վարդապետը չէ դադարում իր վաղեմի նենգություններից: Ի՞նչ պետք է անել այդ Վասակի հետ. ուղարկեցեք այնտեղ Մըհեին, իմ կարծիքով նրա գործն է հանգստացնել սևազուլի սատանային»...

Մըհեն, ծերունի որսորդի գնացած գիշերի մյուս առավոտը, էլ չերևաց: Քանի օրից հետո մենք լսեցինք հոգվոց վանքի վարդապետին իր խուցի մեջ սպանել են: Երկու օր չանցած, այս լուրը մեզ հասնելեն, կրկին հայտնվեցավ Մըհեն:

«Ասլանին ուղարկեցի Բաղեշի և Մուշի կողմերը այնտեղի դրությունը իմանալու համար: Սագոն կանցնի Խնուսից դեպի Արգրում, Բայազեդ և կվերադառնա Խոյի ճանապարհով: Ջալլադը և Մուրադը գնացին Մոզաց և Մասնո կողմերը: Յուրաքանչյուրի համար նշանակվել է մի ամիս ժամանակ, իրանց ճանապարհորդությունը, հետազոտությունները և կարգադրությունները վերջացնելու համար: Ամեն մեկին ես տվել եմ հարկավոր հրահանգները: Այսօր հուլիսի քսանն է, կնշանակե, մինչև օգոստոսի քսանը բոլորը կրկին կհավաքվեն Բարդուղիմեոս առաքելո վանքումը, իրանց գործունեության համարը տալու»:

Ջալլադը և Մուրադը այն երկու քրդստանցի տղամարդիկն էին, որոնց ես առաջին անգամ տեսա արաբական մինարեթում: Դրանք այն օրից անհայտացած էին, իսկ այժմ երևում էր, որ դարձյալ խառն էին Կարոյի գործերի մեջ:

«Իսկ դու, ծերունի ընկեր, այս նամակը քեզ հասածին պես, կգնաս եզիդիների ցեղապետ Միր-Մասումի մոտ. դա քո հին բարեկամն է, այս պատճառով որոշվեցավ, որ դու կապես նրա հետ հարկավորած պայմանները: «Անտառը կոտորող կացինի կոթը փայտից են շինում»: Քուրդը քրդի դեմ — մի լավ գործիք է մեր ձեռքում:

Եզիդիները, եթե ընթերցողը հիշում է, քրդերի այն ցեղն էին, որ կրոնքով տարբեր էին իրանց մահմեդական ազգայիններից և միշտ հալածված նրանցից: Այդ միակ ցեղն էր, որ հաշտ էր հայերի հետ և ավելի բարեկամ, թեև նա ուներ իր ազգի բոլոր ավազակային հատկությունները: Մահմեդական քրդերը համարում էին եզիդիներին հեթանոսներ և խիստ ատելությամբ վարվում էին նրանց հետ: Եզիդիները ներկայացնում էին մարական ցեղի սկզբնական տիպը, մնացած իր մոզական սովորություններով: Կարդալով Կարոյի գրածները եզիդիների մասին, ես այժմ գիտեի ծերունի որսորդի ճանապարհորդության նպատակը: Մի քանի տողեր նամակի մեջ վերաբերում էին ինձ:

«Ֆարհատի մասին անհանգիստ եմ, ես նրան թողեցի հիվանդ, չգիտեմ ի՞նչպես է այժմ նրա առողջությունը: Իհարկե, նրա մասին ինձ տեղեկություն կտաք: Խնամեցեք այդ մանուկ վագրին, նրա մեջ շատ հարուստ, բայց դեռ չմշակված ուժեր կան»...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ արտասուքս սկսեց թափվել իմ աչքերից, ես չկարողացա շարունակել ընթերցումը:

ԻԹ

ՄՐՀԵԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Կարոյի իսկական նպատակը դարձյալ մնում էր ինձ համար մթության մեջ: Ես չգիտեի՝ ի՞նչ էր կամենում անել նա. ինձ հասկանալի չէր՝ ինչո՞ւ համար նա իր ընկերներին այս կողմ և այն կողմ էր ուղարկում: Եվ իր՝ Կարոյի ասորոց կաթողիկոսի — այն կիսավայրենի զինվորի և քահանայապետի — մոտ գնալը արդյոք ի՞նչ խորհուրդ ուներ: Կարոն այն մարդերից չէր, որ օդի մեջ ամբոց կառուցանէ կամ դատարկ ցնորքների ետևից ընկնէ: Նա կցաններ այնտեղ, որտեղից հաստատ գիտեր, թե հնձել կարող է: Իսկ այդ բոլոր զգուշավոր և գաղտնաձածուկ նախապատրաստություններից ի՞նչ օգուտ պետք է քաղեր նա:

Ահա մտքեր, որոնք ինձ պաշարեցին նամակի ընթերցումից հետո:

Կարոյին ես ճանաչում էի այն ժամանակ, երբ նա մի լուռ, մտախոհ, միևնույն ժամանակ դեպի ամեն վատություն ռիսերիմ պատանի էր: Երբ նա մեր դպրոցից անհայտացավ, այնուհետև նրա մասին ոչինչ չգիտեի, թե ո՞ր գնաց նա, ի՞նչով էր պարսպում այնքան ժամանակ և ի՞նչ առիթով կրկին վերադարձավ: Միայն հասարակական կարծիքը նրա մասին լավ չէր խոսում. նրան համարում էին մի համարձակ սրիկա և ավելի ոչինչ:

Բայց մի մարդ, որ միշտ անբախտի և թշվառի բարօրության համար էր մտածում, մի մարդ, որ աշխատում էր նեղյալի հանգստության համար, կարո՞ղ էր սրիկա լինել:

Ներքին ձայնը պատասխանում էր՝ ոչ:

Իսկ միևնույն ժամանակ Կարոյի անսահման բարեմտության հետ խառն նկատվում էին արարմունքներ, որոնք բարի մարդու գործեր չէին: Մարոյի հայտնած գաղտնիքը «քանդված մատուռի» մոտ, Ղանլի-դարայի մեջ, այն նվիրական ծառերի հովանու տակ, — թե որպես Կարոն սպանել էր իր ընկերներից մեկին, մի հնդկացի երիտասարդի, ամենափոքր կասկածանքի պատճառով, — այս սարսափելի եղեռնագործությունը ես տակավին մոռացել չէի: Իսկ այժմ իր նամակի մեջ նա ծերունի որսորդին առաջարկում էր մի ուրիշ չարագործություն՝ «հանգստացնել» Հոգվոց վանքի վարդապետին, կտրել մի օձյալ գլուխ, և կիսախելագար Մըհեն պետք է կատարեր դահճի պաշտոնը:

Բայց կմասնակցե՞ծ ծերունի որսորդը մի այսպիսի արյունոտ գործին, մտածում էի ես:

Ներս մտավ Մարոն ծիծաղելով, նա ձեռքը սեղմել էր իր կուրծքի վրա, կարծես աշխատում էր պահել իր ծիծաղը, թեքթեքվում էր, ուզում էր խոսել, բայց դարձյալ զսպել իր ծիծաղը չէր կարողանում. այնպես ծիծաղելով ընկավ օթոցի վրա, համարյա թե մարեցավ:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրի ես:

Նա չկարողացավ պատասխանել:

Հանկարծ դռները, շառաչմամբ ետ գնացին, լսելի եղավ Մըհեի ձայնը.

— Ո՞ր սատանան տարավ իմ տրեխները:

Վիթխարի կերպարանքը հայտնվեցավ սենյակի մեջ, որպես մարմնացած կատաղություն: Նա իր ձեռքում բռնած ուներ մի ահագին լախտ, որի գնդաձև գլխի վրա մեխել էր իր կյանքի մեջ գտած բոլոր բևեռները:

Մարոն սկսեց հավատացնել Մըհեին, թե ինքը նրա տրեխների կորուստի մեջ հանցավոր չէ, թե նա շատ ցավում է, որ այսպես էր պատահել: Եվ ավելացրուց, տրեխները բոլորովին հում կաշուց շինած լինելով, և որովհետև ինքը Մըհեն չէր հագնում նրանց, այլ քարշ տալով ախոռի պատից, պահում էր գատիկ օրվա համար, տրեխները բոլորովին չորացել և կծկվել էին: Երբ Մըհեն դրեց նրանց ջրի մեջ, որ փափկեն, լայնանան, որ կարողանա հագնել, անհիժված շունը օգուտ քաղելով Մըհեի բացակայությունից, գողացավ տրեխները, և ինքը Մարոն այս բուպեիս տեսավ, որ նա բակի մեկ անկյունում նստած, դեռ վայելում էր իր անուշ ընթրիքը:

Մարոն այս բոլորը պատմեց մի այնպիսի հեզնական ոճով, որ ավելի շարժեց Մըհեի կատաղությունը և ավելացրուց.

- Դու խո գիտես, Մըհե, որքան ես սիրում եմ քեզ: Ես այնպես բա՞ն կանեմ քո տրեխների հետ:
- Ես գիտեմ... — քրթնջաց վիթխարին, և իր վայրենի աչքերը ուղղելով սիրուն օրիորդի երեսին, դուրս գնաց սենյակից:
- Իմանում ես, Ֆարհատ, ախար այդ հիմարը սիրահարված է իմ վրա, — դարձավ Մարոն դեպի ինձ:
- Չէ կարելի քեզ տեսնել ու չսիրահարվել:

Նա որպես թե չլսեց իմ խոսքը:

— Խե՛ղճ տղա, նա մինչև այսօր պահում է իր ծոցի մեջ իմ հին գուլպաների մի հատը: Քանի՛ տարի է: Շատ անգամ տեսել եմ, ինչպես հանում է նա ծոցեն, մտիկ է անում, ուրախանում է ու սեղմում է շրթունքի վրա: Մի անգամ հիվանդ էի ես. ձմեռ էր, խեղճը նստում էր իմ սենյակի դռանը, ամբողջ գիշերը չէր քնում. դռան ճեղքից ականջ էր դնում, թե ինչպես շունչ եմ քաշում ես, որպես հոգոց եմ հանում: Շատ անգամ ես լսում էի, նա լաց էր լինում. մի այնպիսի գազանը լաց էր լինում: Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, իմ սենյակի դուռը բացվում է ուղիղ բակի մեջ. նա նստում էր ձյունի և սառի տակ:

- Երևի, նա երբեմն քաղցրիկ խոսքեր է ասում քեզ:
- Ոչ, չէ ասում: Նա միայն մտիկ է անում իմ երեսին, խորին կերպով մտիկ է անում, ուրախանում է, երբ ես նրան ուշունց եմ տալիս:
- Երևի, դա նրան զվարճություն է պատճառում:
- Հա՛, մի այդպիսի բան: Լսիր, մի անգամ նա ինձ ասաց՝ «Մարո, բե՛ր ձեռքս քսեմ քո մազերին»:

— Դու բարկացա՞ր:

— Չբարկացա: Եթե մի այսպիսի խոսք Մագոն ասեր, ես կբարկանայի, բայց Մըհենն ինչ որ ասե, ես չեմ բարկանա. նրա սիրտը իստակ է, նա չէ հասկանում ինչ բան է սերը:

— Դու հասկանո՞ւմ ես:

Մարոն ոչինչ չպատասխանեց, որովհետև նույն բույնում լսելի եղավ շան խորին կնձկնձոցը և իսկույն լռեց գիշերային մթության մեջ:

— Վա՛հ, այս ի՞նչ արեց, երևի այն հիմարը շանը սպանեց, — ձայն տվեց Մարոն և ճրագը իլեց, դուրս թռավ:

Ես էլ գնացի նրա հետ: Եվ իրավ, շունը անմոռնչ կերպով ընկած էր բակի մեջ. ճրագի լուսով մենք տեսանք՝ նրա գլուխը Մըհեի լախտի մի հարվածից բոլորովին փշրվել էր և ուղեղը դուրս թափվել:

— Թաղե՛մ քո սարսաղ գլուխը, ինչո՞ւ սպանեցիր շանը, — ասաց Մարոն ցավողի կերպով:

Մըհեն, որ դեռ կանգնած էր իր գոհի մոտ, ոչինչ չպատասխանեց, մոտեցավ բակի դռանը, ոտքով մի կողմ գլորեց ահագին քարը, որ դրած էր դռան ետևը փականքի տեղ, և լախտը իր ուսին դնելով, լուռ ու մունջ դուրս գնաց:

— Ո՞ւր է գնում նա, — հարցրի ես Մարոյից:

— Աստված ոչ գիտե նրա գլուխը: Նա երբ որ իր մահակը վեր առավ, տրեխները հագավ, կնշանակե հեռու տեղ ունե գնալու: Թե չէ ողջ տարին նա բոբիկ ոտքերով է ման գալիս. ոտնամանը մի ծանրություն է նրա համար:

— Նա հիմա էլ ոտնաման չունե:

— Նրա համար, որ շունը կերավ: Փակիր դուռը, Ֆարհատ:

Ես մոտեցա դռանը. այն քարը, որ Մըհեն մեկ ոտքով հեռու գլորեց որպես թեթև տաշեղ, ես հագիվ կարողացա երկու ձեռքով իր տեղը դնել: Մարոն տեսնելով այդ, սկսեց ծիծաղել:

— Այնպես, խո ես էլ կարող էի մոտ մղել քարը:

— Դե՛, փորձիր:

Եվ իրավ, Մարոն ավելի թեթև կերպով, քան թե ես, վեր առավ ահագին քարը և բարձրացրուց գետնից:

— Դու ուժեղ ես, Մարո, դրա համար էլ Մըհեն քեզ սիրում է, որ իր պես ուժեղ ես:

— Սատկի՛ Մըհեն, ես նրան էլ չպետք է սիրեմ, — պատասխանեց նա, երբ կրկին տեսավ սպանված շանը, որի ահագին դիակը պառկած էր բակի մեջ:

Մյուս շները հավաքվել էին և լիզում էին իրանց բարեկամի վերքը: Կարծես, ուզում էին բժշկել նրան:

Մենք գնացինք սենյակը:

— Ես գիտեմ Մըհեն ուր գնաց Մարո:

— Ո՞ւր գնաց:

— Չեմ ասի, վախենում եմ ուրիշին ասես:

— Ես խո երեխա չեմ:

Ես հայտնեցի Մարոյին, ինչ որ գիտեի Մըհեի ճանապարհորդության նպատակի մասին: Նրա դեմքն ընդունեց խիստ աղոտ արտահայտություն և խոսեց բարկացկոտ, դողդոջուն ձայնով:

— Ես հավատում եմ, նա կանե, նա պատրաստ է ամեն բան անել, երբ հայրս հրամայում է նրան: Ա՛յն, հայրս...

Նա խեղդեց իր ձայնը և չջարունակեց խոսքը:

Ընդհանրապես լռությունից հետո նա ասաց.

— Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, Մըհեն մարդասպան է:

— Ո՞րպես:

Մարոն պատմեց, թե Մըհեն հաղբակեցի չէ, ինչ որ երկրից է, որի անունը մոռացել է, բայց այն երկիրը շատ հեռու է: Թե նա, Մըհեն ունեցել է մի քույր, որպես ինքն է ասում, գեղեցիկ աղջիկ: Նրանց գյուղի աղայի տղան աչք է ունեցել Մըհեի քրոջ վրա: Քույրը հայտնել է եղբորը: Աղայի տղան հայ չէ լինում, «անօրեն» պարսիկ է լինում: Մի օր քույրը մենակ գնում է դաշտից խոտ քաղելու, աղայի տղան նրան բռնում է, չարչարում է... Մըհեն վրա է հասնում և իր դանակով նրա վիզը կտրում է, ու հետո թողնում է այն երկիրը, փախչում է:

Ես Մարոյին պատասխանեցի, թե այս գործի մեջ Մըհեն շատ հանցավոր չէ, թե ես ինքս այնպես կվարվեի, եթե մեկը համարձակվեր անպատվել իմ քրոջը:

— Ես ինքս կսպանեի մի այնպիսի տղին, և չէի թողնիլ, որ եղբայրս մեջ մտներ, — պատասխանեց Մարոն: — Բայց Մըհեն այստեղ էլ շատ բաներ է արել...

— Ի՞նչ բաներ:

— Չեմ կարող ասել, մի՛ հարցրու: Հայրս պատվիրել է, որ ոչ մի մարդու չասեմ:

— Ի՞նչ էլ:

— Քեզ էլ:

Ես տեսա, որ անկարելի էր Մարոյից խոսք դուրս քաշել այս գաղտնիքի մասին, որովհետև Մարոն միամիտ աղջիկներից չէր: Եվ հարցրի.

— Ինչո՞ւ հայրդ պահում է իր մոտ մի այսպիսի մարդասպանին:

— Նրա համար, որ նա մարդասպան է:

— Լա՞վ է մարդ սպանելը:

— Վատ մարդուն, իհարկե:

— Ուրեմն դու ինչո՞ւ Մըհեի վրա բարկանում ես:

— Նրա համար, որ նա սպանեց շանը:

— Շունը մարդից լա՞վ է:

— Շատ մարդերից, որոնք վատ են, ինչպես քրդերը: Շունը մեր տունը պահում էր: Բայց քրդերը մեր տունը քանդում են:

«Իսկ և իսկ իր հոր կտորն է»... ասեցի ես իմ մտքում:

— Գիտես, Ֆարհատ, ո՞րքան գող են քրդերը. նրանց երեխաներն էլ գող են. հենց որ օրորոցից դուրս են թռչում, գողություն են անում: Անցյալ տարի մեր հավերի ճուտերից ամեն օր մեկը պակասում էր, էնպես որ տասներկու ճուտից մնաց երեքը: Ո՞վ է տանում, տեր աստված: Հայրս ասում էր՝ քորքորան (ուրուրը) է տանում: Մըհեն ասում էր՝ աղվեսն է գողանում: Ես բակի բոլոր ծակերը բռնեցի, որ աղվեսը ներս չմտնի. մի ծակ միայն բաց թողի, որ գալու ժամանակ բռնեմ նրան: Գիշերը նստում եմ, մտիկ եմ անում, մտիկ եմ անում, աղվեսը չկա: Ցերեկով մտիկ եմ անում, ագռավն էլ չէ թռչում մեր կտուրի վրայով: Բա՛ ո՞վ է տանում ճուտերը: Մի օր տեսնեմ, մեր հարևան քրդի աղջիկը, Գյուլին, մեր տան դռնիցը անց կացավ, մտավ մարագը, կանչեց՝ ճո՛ւ, ճո՛ւ: Ճուտերը նրա ձայնին սովորած էին, իսկույն դուրս վազեցին: Նա կուտ գցելով, ճուտերին հեռացրուց, տարավ մինչև մեր տան մոտի խրամը, իջավ փոսի մեջ: Ի՞նչ սատանա է: Ես վրա հասա, տեսնեմ՝ ճուտերից մեկը բռնել է, ուզում է տանել: «Տո, սատկած Գյուլի, ո՞ր ես տանում մեր ճուտը», ասում եմ ես ու բռնում նրա ծամերից: Նա մատները գցեց, ուզում էր իմ երեսը ճանկոտել: Ես բռնեցի բողազից (շնչափողից), դրի տակս, խեղդում եմ, խեղդում, մինչև աչքերը դուրս թռան: Ափսո՛ս, որ Հասուն եկավ, ձեռքիցս առեց:

— Մե՞ծ էր այն աղջիկը:

— Տես, այսքան բարձր էր ինձանից: — Նա ձեռքը տարավ դեպի գլուխը և կես արշինի չափ վեր բռնեց: — Մինչև այսօր էլ Գյուլին ինձ հետ ոխ ունի, ասում է՝ քեզ մի օր պետք է սպանեն: Հո՛ղեմ դրա սարսաղ գլուխը, լա՛վ մարդու է սպանում... Ի՛նչ նրա ատամների խարջն եմ...

Վերջին խոսքերը Մարոն արտասանեց մի առանձին հպարտությամբ: Նա շարունակեց.

— Ախար, քրդերը ամենն այսպես են, հենց որ նրանցից վախենում ես, գլխիդ նստում են: Մի անգամ ձեռքիդ ուժը ցույց տվեցիր, էլ մոտ չեն գա: Այն օրից մեր հավերից և ոչ մեկը չի կորել: Է՛հ, ինչքան խոսեցի ես... հիմա դու կասես՝ կոտրած ջաղացի պես չըխկչըխկում է...

— Չէ՛, ես այսպես չեմ ասի. ես կասեմ՝ դու շատ լավ աղջիկ ես:

— Դրո՞ւստ:

— Քո արևը գիտենա:

— Բաս բե՛ր ականջիդ մի բան ասեմ:

Ես ականջս մոտ տարա նրա բերնին. նա ինչ-որ փսփսաց, և ես զգացի, որ ջերմ շրթունքները կպան իմ երեսին...

Լ

ՔՐԴՈՒՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅՈՒՆԵՐ

Առավոտյան ես զարթեցա խիստ վաղ: Իմ սենյակի պատուհանից տեսա, — կովերը բակումը կանգնած էին, Մարոն կրթում էր նրանց: Նրա շապիկի թևքերը ծալած էին, և ձեռքերի բազուկները մինչև արմունկը մերկ էին: Ի՛նչ գեղեցիկ էին այն լիքը, կլորիկ բազուկները: Ես ազահ աչքերով մտիկ էի անում: Գոզնոցը կապած չէր, և շապիկի օձիքի ճեղքից երբեմն դուրս էր նայում սիրուն կուրծքը: Նա վարսակալի նման մի սև բան կապել էր բաց գլխին, և նրա տակից խիտ ծամերը փոփռում էին առավոտյան հովի հետ: Մարոն երբեք չէր երևացել ինձ այնքան հրապուրիչ, որպես այն առավոտ: Նա իր կարմիր շապիկի մեջ, որ իջնում էր մինչև ոտքերը, ներկայացնում էր հովվական կյանքի մարմնացած անմեղությունը:

Նա վերջացրեց իր գործը և սկսեց կովերը քշել դեպի նախիրը:

Խաթունը — ծերունի որսորդի տնակալուչ պառավը, — զբաղված էր թոնիր վառելով: Հասոյի կինը, որսորդի հարսը, ծածկյալ ուրվականի նման, լուռ և մունջ, պտըտում էր թոնրի շուրջը, պառավի զանազան պատվները կատարելով: Այնքան ժամանակ ես չկարողացա տեսնել այս կնոջ երեսը կամ լսել նրա բերանից մի խոսք: Նա ոչ ոքի հետ չէր խոսում, բացի Մարոյից և բացի իր ամուսնից, այն ևս այն ժամանակ, երբ երկուքը միասին էին, և երրորդ անձն չկար նրանց մոտ:

Տանեցիներից ուրիշ մարդ չէր երևում:

Միայն Հասոյի երեխաները, քարշ ընկած մոր փեշերից, ճշվչում էին, պահանջում էին մի բան ուտելու: Մայրը խփում էր նրանց գլխին, պատվիրում էր, որ սուս կենան և համբերեն:

Ես նկատեցի, Մարոյի խոսքը բոլորովին ուղիղ էր, որ նա ասաց ինձ իր հորը ճանապարհ դնելէն հետո՝ «մենք էլի մնացինք մենակ»...

Եվ իրավ, ծերունի որսորդը գնաց եզիդիների ցեղապետի մոտ: Մըհեն սատանայի պես անհայտացավ: Հասոն իր ազարկից տուն չէր դառնում. նա պարապված էր իր դաշտային գործերով: Պառավ Խաթունը թոնիրը վառելէն և կերակուրները եփելէն հետո, նստում էր չարդախի տակ, այն հով տեղում բուրդ էր մանում: Հասոյի կինը հանգստություն չունէր իր երեխաների ձեռքից: Էլ ո՞վ էր մնում, — ես ու Մարոն, որ բավականին ազատ ժամեր ունէինք, խոսի՛ր, ծիծաղի՛ր, որքան քեֆդ է: Մարոն շուտ դարձավ նախիրից: Նա մոտեցավ, իմ սենյակի պատուհանից նայեց, որ իմանա ես զարթնե՞լ եմ, թե ոչ: Երբ տեսավ ինձ հագնված, ներս մտավ: Նրա դեմքը բավականին տխուր էր:

— Գիտե՞ս, Ֆարհատ, — ասաց նա, — երբ կովերը հասցրի նախիրին, ետ դառնալու ժամանակ անցա գյուղի միջով: Ամեն տներից գալիս էր գաթայի ու նագուքի հոտը, ամեն տեղ հալվա էին շինում: Բոլորը պատրաստվում են ուխտ գնալու:

— Ո՞րտեղ:

— Չե՞ս իմանում: Այսօր հինգշաբթի է, էգուց ուրբաթ, մյուս օրը...

— Շաբաթ:

— Հա՛: Շաբաթ օրը սուրբ աստվածածնի ուխտի օրն է: Ողջ Հաղբակը այնտեղ կլինի:

— Սալմաստն էլ այնտեղ կլինի, — պատասխանեցի ես:

Իրավ որ, նրա տոնին այնտեղ հավաքվում էր մեծ բազմություն սալմաստեցի և հաղբակեցի ուխտավորների: Չգիտեմ ինչն՞ աստվածածնի անունը հիշեցրեց իմ մանկությունը: Այնտեղ ամեն տարի տանում էր ինձ մայրս, քույրերիս հետ, տոնական հանդեսների ժամանակ:

— Բա՛, ամենը գնան, ես մնա՞մ, — հարցրուց Մարոն:

— Դու էլ գնա:

— Ո՞ւմ հետ: Հայրս տանը չէ: Մըհեն կորավ: Եղբայրս այսպիսի բաների գլուխ չունի: Ո՞վ կտանէ ինձ:

— Ես:

— Դու հանաք ես անում, Ֆարհատ:

Ես հավատացրի Մարոյին, որ իմ խոստմունքը կատակ չէր, թե ես բոլորովին մոռացել էի, որ այս շաբաթ աստվածածնի տոնն է, հիմա որ իմացա, ես ինքս մեծ ցանկություն ունեմ այնտեղ գնալու, որովհետև գիտեմ, ուխտավորների թվում կլինեն մեր քաղաքացիներից շատերը, գուցե նրանց մեջ կգտնեմ իմ բարեկամներին, որոնցից այնքան ժամանակ բաժանված էի:

— Կարելի է տեսնես մորդ և քույրերիդ:

— Շատ կարելի է:

— Լավ: Հիմա ինչ եմ ուզում անել, Ֆարհատ, — շարունակեց Մարոն ծանր կերպով: — Առանց եղբորս կամքին ես չեմ կարա գնալ, դու պետք է խնդրես Հասոյից, որ ինձ թող տա քեզ հետ գալու: Դու ասա նրան, թե ինքդ ուզում ես ուխտ գնալ, ինձ էլ տանում ես քեզ հետ: Հասոն քո խաթրը շատ ունի, քո խոսքը չի կտորի: — Այսպես կասես, հա՛ :

— Հա՛, այդպես: Ես այս բուպեիս կերթամ Հասոյի մոտ, քեզ համար հրաման կառնեմ:

Մարոն փաթաթվեցավ ինձ որպես երեխա, որին խոստանում են բազարից քիշմիշ բերելու: Նա թողեց ինձ և դուրս վազեց, ասելով.

— Սպասի՛ր, մի քիլ կաթ բերեմ խմի՛ր, քաղցած մի՛ գնա:

Նա շուտով բերեց մի մեծ թասով կաթ և մի կտոր հաց: Նախաճաշիկս անելեն հետո, ես դիմեցի դեպի Հասոյի արտը:

Հասոն սկզբում շատ դժվարացավ մեր ուխտ գնալու մասին, ասելով, թե տունը բոլորովին կմնա անտեր, թե տունը առանց տղամարդի հսկողության թողնել չի կարելի, որովհետև ամեն գիշեր գողություններ են պատահում. թե նա, Հասոն, պետք է ստիպված լինի թողնել դաշտը և գնալ տանը պառկելու. այն ժամանակ նրա ցանքերը կմնան առանց հսկողության: Նա ավելացրուց, թե անիծած քրդերն իստակ բարբարոսներ են, որքան կարողանում են վեր առնել՝ գողանում են, իսկ մնացածը փչացնում են և այնպես հեռանում: Եվ նա այս պատճառով ամբողջ գիշերը չէ քնում, հենց հրացանը գոգին դրած, նստում է և բաց աչքերով հսկում է. աչքդ խփեցիր, բոլորը կտանեն: Եվ վերջացրուց, թե իր հայրը-ծերունի որսորդը — կամ Մըհեն էթե հեռացան, նրանք հույս ունեին իմ վրա, հիմա որ ես էլ գնամ, գիշերները տանը ո՞վ պետք է նայե և այլն:

Ես պատասխանեցի, թե մեր գնալ և գալը կտևե ոչ ավելի քան թե մի շաբաթ, և այս միջոցում դժվար չէր լինի մի մարդ վարձել և դնել տանը որպես պահապան:

Այնուհետև Հասոն շատ խուլ կերպով ակնարկեց, թե հասարակության կարծիքը վատ բացատրություն կտար մի այսպիսի նոր, և իրանց երկրում դեռ օրինակը չտեսնված, երևույթի մասին, երբ մի չափահաս աղջիկ մի քանի օրով ուխտ է գնում, իր մոտ ազգականը չեղող օտար տղամարդի հետ:

Հասոյի ակնարկությունը թեև բոլորովին ճիշտ էր, բայց ես կամեցա հերքել, ասելով՝ թե Մարոն ինձ համար նույն նշանակությունն ունի, որպես իրան, Հասոյի համար, նա մեր երկուսիս քույրն է: Մենք ամենքս երեխայությունից մեծացել ենք միասին, որպես միևնույն գերդաստանի զավակներ:

— Դրուստ է քո ասածը, Ֆարհատ, — պատասխանեց նա: — Բայց դու տեսե՞լ ես, որ մեր երկրում մի քույր իր եղբոր հետ հեռու տեղ ուխտ գնար:

— Չեմ տեսել:

— Էլ ի՞նչ ես խոսում: Կովը կովի մոտ են կապում, հորթը՝ հորթի մոտ, եզր՝ եզան մոտ: Այսպես էլ են մարդիկը:

Հասոն սովորություն ուներ իր խոսակցության մեջ ամեն օրինակները վերառնել անասուններից: Դասավորել տեսակը տեսակի հետ — դա նրա համար օրենք էր:

— Ես կգնամ մենակ, առանց Մարոյին իմ հետ տանելու:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, մտածության մեջ ընկավ:

— Ես գուցե կրկին չեմ վերադառնա, — ավելացրի ես:

Հասոն նկատեց, թե որպիսի վիրավորական հանգով հայտնեցի իմ վերջին և վճռական խոսքը, որ դրեց նրան խիստ դժվար դրության մեջ: Նա գիտեր, որ իր հայրը ցանկանում էր ինձ իր մոտ պահել. այժմ հոր բացակայության ժամանակ առիթ տալ ինձ հեռանալու, դա զցում էր Հասոյի պատասխանատվության ներքո:

Հասոն անկեղծ էր. նա չուներ խորամանկ մարդու ձևերը: Նա հայտնեց, թե Կարոն ինձ հանձնել էր նրա հորը, իսկ հայրը գնալու ժամանակ պատվիրեց Հասոյին, որ վարվեն իմ հետ եղբայրաբար, որպեսզի որսորդի տունը ինձ ձանձրալի չլիներ, և ավելացրուց, մի փոքր հանաքի ձև տալով իր խոսքերին:

— Դու երեխայությունից իրասածի (համառ) տղա էիր, Ֆարհատ: Ես գիտեմ, թե քեզ կարողանամ հանգստացնել, Մարոյին չեմ կարող. նա ավելի կապը-կտրած է: Գնացեք, ինչպես ուզում եք, այնպես արեցեք, ես էս գործիցը ձեռքերս լվանում եմ...

— Մարոն ուզում է, որ քո կամքովն լինի:

— Ուրեմն, թող Խաթունին էլ իր հետ վեր առնե:

— Դարձյա՞լ «կովը կովի հետ»...

Հասոն ծիծաղեց: Ծիծաղը նրա բարի երսի վրա փոխվեցավ ժպիտի և նա ասաց.

— Քույրս քեզ շատ է սիրում, Ֆարհատ:

— Ի՞նչ գիտես:

— Նա ինքն ասաց ինձ:

- Թող սիրե, ավելի լավ:
- Բայց դո՞ւ:
- Ե՞ս... Մենք սիրում էինք մեկ մեկու, երբ դեռ երեխա էինք:
- Այն սերն ուրիշ էր:
- Սերը միշտ սեր է. նա չի փոխվում:
- Դու կարդացողի գլուխ ունես, Ֆարհատ, քեզ հետ դժվար է խոսելը, — ասաց Հասուն և բարձրացրուց իր խարազանը, սկսեց քշել արորին լծած եզները:

Ես հեռացա:

Զարմանալին այն էր, որ մի քանի շաբաթաններ սովորած լինելով, այն ժամանակ ես ուսումնական էի համարվում: Իհարկե, Հասոյի աչքում ամեն տիրացու կշիռ ուներ թեև ես ինքս այժմ ծիծաղում եմ իմ այն ժամանակվա գիտության վրա:

Հասոյի արտը բավականին հեռու էր գյուղից: Ես շտապում էի շուտ տուն հասնել, հայտնել Մարոյին եղբոր համաձայնությունը. այդ պատճառով ընտրեցի թեև դժվարին, բայց ավելի կտրուկ և կարճ ճանապարհը: Հարկավոր էր միայն իջնել ձորը, անցնել մի քանի բլուրներ, վերջին բլուրի վրա արդեն կանգնած էր ծերունի որսորդի տունը:

Արեգակը թեև մի ժամ առաջ ծագել էր, բայց չէր երևում: Օրը մառախլապատ էր, և մռայլոտ ձորի խլությունը տալիս էր նրան գերեզմանի նմանություն: Այստեղ մի հազիվ նշմարելի շավիղ ոլորմոլոր գնում էր ձորի միջով, տեղ-տեղ թաքնվում էր խոտերի մեջ, իսկ երբեմն ծածկվում էր փուլ եկած ժայռերի բեկորներով: Այս գառիվայր և գառիվեր ճանապարհով կարող էին շրջել միայն եղջերուները:

Խորասուզված մտածությունների մեջ, համարյա աննկատելի էր ինձ ճանապարհի դժվարությունը, ինձ պաշարել էր աստվածածնի ուխտագնացության ուրախությունը: Մտածում էի, այնտեղ ուխտավորների թվում կտեսնեմ մեր քաղաքացիներից շատերին. գուցե մայրս, Մարիամը և Մագթաղը նույնպես նրանց հետ կլինեն: Մայրս ամեն տարի կատարում էր աստվածածնա ուխտը: Ո՞րքան կուրախանա նա, ո՞րքան կուրախանան քույրերս, երբ որ ինձ կտեսնեն: Երևի նրանք իմ մասին շատ տխուր են, ինձ բոլորովին կորած են համարում...

Եվ վերջ ի վերջո ես մտածում էի, գուցե կտեսնեմ և Սոնային. նրա հայրն որպես քահանա կգար գյուղացիների հետ (նրա հունձի օրն է), Սոնային ևս կբերե իր հետ: Ի՞նչ կասե Սոնան, երբ կտեսնե ինձ:

Ծերունի որսորդի տունը գալեն հետո, առաջին անգամ ջերմ կարոտով ես հիշեցի մեր խրճիթը, հայրենական երկիրը և այն մարդիկներին, որոնց ճանաչում էի, որոնց հետ սնվել ու մեծացել էի:

Երևցավ մի բարակ վտակ, որ խաչաձև կտրելով իմ ուղին, թափվում էր փոքր-ինչ հեռու ձորի խորության մեջ: Նա այնքան հստակ էր, որպես բյուրեղ: Երբ թեքվեցա ջրիցը խմելու, տեսնում եմ, վտակը բերում է իր հետ խիստ մանր ավազներ, որ անկարելի էր խմել: Ես դիմեցի դեպի ջրի աղբյուրը, որ երևում էր շատ հեռու չպետք է լինի: Մի աղոտ բան անորոշ կերպով խլրտվում էր, թեև մոտ էր նա, բայց վաղորդյան մառախուղը թույլ չէր տալիս պարզ տեսնել: Երբեմն կծկվում էր նա, երբեմն բաժանվում էր, և ամեն մի մասը տնկվելով գետնի վրա, մարդու մռայլ կերպարանք էր ընդունում: Նրանք դարձյալ միացան և կազմեցին մի սև շարժուն գունդ: Ի՞նչ պետք է լինի: Մոտենում եմ: Երկու արարած, միմյանց փաթաթված, աշխատում էին միմյուր մյուսին տակով անել: Նրանք կանայք էին: Մեկի ձեռքում փայլեց դանակը: Ես մոտ հասա: Մարոն տարածել էր գետնի վրա մի աղջկա, և նրա բազուկը պինդ բռնած, աշխատում էր ձեռքից խլել դանակը: Մարսափելի մի տեսարան էր այդ: Երկու կատաղած առյուծուհիք մենամարտում էին: Մարոյի հակառակորդը քրդուհի էր: Ես վրա հասա և բաժանեցի նրանց:

— Ես քեզ դարձյալ կստակացնե՛մ, դու իմ ձեռքից չե՛ս պրծնի, — ասաց քրդուհին, որի գեղեցիկ, սևորակ աչքերը նույն թուփում ընդունել էին գազանի աչքերի նմանություն:

Մարոն ոչինչ չասաց, նա այնքան վրդովված էր, որ խոսել չէր կարողանում: Նա պատասխանեց իր արհամարհական նայվածքով:

Քրդուհին ավելի գեղեցիկ է իր կատաղության թուփում. նրա հոգին և արտաքին կերպարանքը կազմակերպում են այն ժամանակ մի ամբողջ պատկեր, որի մեջ նա երևում է իր բոլոր քաջազանական բնավորությամբ:

Ես չէի կարող առանց համակրության նայել լեռների այն ազատ դասեր վրա, թեև մի թուփ առաջ նա ուզում էր սպանել Մարոյին:

— Ինչո՞ւ էիր սպանում այս աղջկան, — հարցրի ես քրդուհիից:

— Դու չգիտես, աղա, — նա ինձ համարում էր թուրք, — ի՛նչպես սատանա է այս աղջիկը, կասես թե ֆրլա (հայի նախատական կոչումը քրդի լեզվում) չլինի. նա համարձակվում է ձեռքը բարձրացնել իմ վրա. մի օր ուզում էր խեղդել ինձ: Ո՞ր հայը այսպես կանե:

— Հայը ի՞նչ է, որ չկարողանա այսպես անել:

— Հայը շո՛ւն է, հենց որ հաչե, գլխին խփի՛ր, ձենը կկտրե...

Արյունը վազեց դեպի իմ գլուխը, ձեռքերս դողացին: Բայց ի՞նչ մեղ ուներ քրդուհին, երբ անարգում էր մի ազգություն, որ ինքն իր ստորությամբ առիթ էր տվել իր մասին կազմել մի այսպիսի վատ կարծիք...

Բայց Մարոն համբերել չկարողացավ. նա կրկին հարձակվեցավ քրդուհու վրա և մի հարվածով գլորեց նրան գետին: Ես դժվարությամբ կարողացա ազատել նրա ճանկերից ու սակավ կատաղած զոհը:

— Թո՛ղ տուր խեղդեմ դրան, — ասում էր Մարոն:

— Շո՛ւն, — գոռում էր քրդուհին:

Այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ Մարոյի ձեռքից արյուն էր հոսում: Երբ առաջին անգամ քրդուհու բազուկը բռնած, նա աշխատում էր խլել նրանից դանակը, մատը վիրավորել էր, և իր խռովության մեջ չէր զգում ցավը: Ես ուզեցի փաթաթել վերքը, բայց նա թող չտվեց, ասելով, թե ինքն ևս կարող է փաթաթել: Նա մոտեցավ աղբյուրին, սկսեց սառն ջրով լվանալ արյունը:

Քրդուհին զցեց իր ուսին մի տոպրակ, որի մեջ դրած էր մի գառն, և իր քայլերն ուղղեց դեպի գյուղը:

— Ո՞ւր ես տանում այս գառը, — հարցրի նրանից:

— Տանում եմ «աստծու մարդու» համար, — պատասխանեց նա հանդարտ կերպով:

— Ո՞վ է «աստծո մարդը»:

— Նա գրում է թիլիսմաններ, և որ տղային սիրում է աղջիկը, նրան բերում է այն աղջկա համար:

— Ուրեմն դու սիրո՞ւմ ես մեկին:

— Ահմեի որդի Մաֆոյին: Նա մի քաջ որսորդ է:

— Իսկ այդ գառը քո հոր հոտի՞ ցն է:

— Ես նրան գողացա ճանապարհին գալու ժամանակ:

— Երևի, հայերի ոչխարներից: Այդպես չէ՞:

— Բա՛ն ո՞րտեղից: Քրդի գառը ես չեմ գողանա:

— Հեռո՞ւ է քո հոր չաղրը:

— Խանա-Սորի այն կողմը: Ես այնտեղից դուրս եկա, երբ լույսը դեռ չէր ծագել: Հայրս չիմացավ:

Ավելի քան երեք մղոն ճանապարհ էր եկել քրդուհին: Նա նայեց դեպի վեր, տեսնելու թե արևը որտեղ էր կանգնած և շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Ես հեռու պետք է գնամ. «աստծո մարդը» կենում է այստեղից շատ հեռու. տե՛ս, այն կապույտ սարերի մեջ: Թե մի օր կպատահի քեզ անցնել Խանա-Սորի ձորով, հարցրու այնտեղ Գյուլիի հոր չաղրը, նրան կոչում են Ռահմանի որդի Ռահիմ. նա Բիրլասների ցեղապետն է: Գյուլին շատ սիրեց քեզ, դու օգնեցիր նրան:

Քո աչքերը նմանում են նրա Մաֆոյի սուրմայած աչքերին: Գյուլին հանգստություն կտա քեզ իր հոր չաղրում, մի ամսական գառը կմորթե քեզ համար:

Ես կամեցա գեղեցիկ քրդուհու քաղցրախոսությանը պատասխանել նույն ոճով և ասացի.

— Բայց Գյուլին նմանում է քյաֆար գյուլի (մուգ-ծիրանի գույն ունեցող վարդի):

Քրդուհի օրիորդի գորշ, բայց սիրուն դեմքի վրա փայլեց մի ժպիտ, նա երեսը շուտ տվեց, շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Աստված կտա՛ ինձ մի օր, որ կսպանեմ այն սատանայի քածին... Նա ցույց տվեց Մարոյի վրա և հեռացավ:

Մարոն լվացել և փաթաթել էր իր վերքը, երբ ես մոտեցա նրան:

— Գիտե՞ս ով էր այն աղջիկը, — հարցրեց նա:

— Գյուլին: Այդ աղջիկը գնում էր կախարդի մոտ, որ նրա թիլիսմաններով գրավե իր սիրականին:

— Ո՞վ ասաց քեզ: Դու արդեն նրա անունն էլ գիտես ...

— Նա ինքն ասաց:

— Բայց դու, Ֆարհատ, բավականին սիլի-բիլի արեցիր նրա հետ... Շա՛տ խորամանկ ես...

— Դրուստն ասեմ, ինձ շատ դուր եկավ Գյուլին:

— Նրա համար, որ իմ մատը կտրեց, հա՞:

Մարոյի աչքերում ցուլաց նախանձի կայծը:

— Դրա համար չէ: Նա սիրուն աղջիկ է:

— Սարսա՛ղ...

— Ես քեզ ուզեցի բարկացնել, Մարո:

— Առանց դրան էլ բարկացած եմ:

— Ի՞նձ վրա:

— Հա՛: Ինչո՞ւ չթողեցիր սատկեցնեի նրան:

— Գիտե՞ս ինչ կանեին քեզ քրդերը:

— Կսպանեին: Թող սպանեին: Մի օր պիտի մեռնեմ. բոլորը մեկ է:

— Հետո ես կմնայի առանց Մարոյի:

Նա ոչինչ չպատասխանեց և րոպեական լռությունից հետո հարցրուց.

— Հասուն ի՞նչ ասաց:

Ես պատասխանեցի, թե Հասուն համաձայնեցավ մեր ուխտագնացության համար, միայն ասաց, որ Խաթունին պետք է մեզ հետ տանենք: Ես հարցրի, արդյոք ձեռքի վերքն արգելք չէ՞ր լինի:

— Այդ ոչինչ, կտրածը շատ չէ, — պատասխանեց նա: — Ո՞րտեղից պատահեց այն անիծածը: Գիշերը վատ երազ էի տեսել, հիմա կատարվեց:

— Նա գնում էր կախարդի մոտ իր սիրականի համար թիլիսման գրել տալու: — Հո՞ղը նրա գլխին, նրա հայրը քրդերի մեծավորն է, բայց ինքը սիրում է մի աղքատ որսորդի, նրա համար միայն, որ այն աղան լավ խաղ է ասում և սիրուն աչքեր ունի:

— Ի՞նչպես եղավ, որ դու եկար այստեղ և հանդիպեցար նրան:

Մարոն ասաց, ինքը անհամբերությամբ սպասում էր, թե ինչ լուր կբերեմ ես Հասույից և այս ճանապարհով եկավ իմ առաջ լսելու եղբոր խոսքը: Գյուլին նստած էր աղբյուրի մոտ հանգստանալու համար, հենց որ տեսավ իրան, դանակը հանեց և հարձակվեցավ:

— Բայց ինչո՞ւ է նա քեզ հետ թշնամացել, — հարցրի ես:

— Դա հին բան է, — պատասխանեց Մարոն, — մի տարի Գյուլիի հոր ցեղը եկավ մեր գյուղում ձմեռելու, Գյուլին մեր տան մոտն էր կենում: Ամեն օր մենք տեսնում էինք, որ մեր հավերից մեկը պակասում էր, ո՞վ էր տանում, չէինք իմանում: Հայրս ասաց, կարելի է աղվեսն է գողանում: Ես մի օր նստեցի մարագի դռանը, հսկում էի, որ աղվեսը գա և նրան բռնեմ, հավերի վրեժն առնեմ: Տեսնում եմ Գյուլին դևի պես հայտնվեցավ: Նա կուզեկուզ մոտեցավ, մարագի դուռը բաց արավ: Ես թաքնված էի, նա ինձ չտեսավ: Չայն չհանեցի, մինչև մտավ մարագը: Հավերից երկուսը բռնեց, հենց որ դուրս էր գալիս, բռնեցի ծամերիցը, զցեցի գետին, խեղդում էի, բայց այդ միջոցին Մըհեն վրա հասավ, չթողեց: Հիմա այն օրից ինձ հետ թշնամություն ունի:

— Դու այսօր էլ նրան կխեղդեիր, եթե ես վրա չհասնեի: Բայց Գյուլիի պատմությունը մի անգամ էլ քեզանից լսած եմ:

— Բայց դու ոչ ոքին չասես այսօրվա անցքը, Ֆարհատ:

— Իսկ քո ձեռքի վե՞րքը:

— Ես կասեմ՝ ինքս վիրավորեցի, երբ դանակով սոխ էի կոտորում:

— Լավ:

— Դե՛, գնանք:

ԼԱ

ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐ

Մարոյի ձեռքի վերքն այնքան թեթև չէր, որքան նա կամենում էր ցույց տալ. դանակը կտրել էր բթամատի պտղուցը կես եղունգի հետ: Բայց նա դրա վրա ուշադրություն չէր դարձնում և ողջ օրը զբաղված էր ուխտագնացության պատրաստություններով: Ես տեսնում էի, թե որպես նա մի ձեռքով հունցում էր խմորը նագուքներ և յուղով հացեր թխելու համար, որպես եռանդով պատրաստում էր մեղրալի հալվանները:

Պառավ Խաթունը նույնպես ոչ սակավ զբաղմանց մեջ էր. նա ինքը վազեց խունկ և մում գնելու գյուղի մանրավաճառից իր սեփական արծաթով, որ ետ էր գցել այսպիսի հոգեշահ բաների համար: Նա աշխատում էր վերջացնել իր գործած գուլպաների երկրորդ ջուխտը, որ պատրաստել էր վանահորն ընծայելու, որպեսզի նա իրան հիշե իր աղոթքների մեջ:

Այդ բոլորը կատարվում էր խիստ ջերմ և բարեպաշտական ոգևորությամբ:

Տխուր էր միայն Մարգարիտը, — այդպես էր Հասոյի կնոջ անունը, — նա չէր կարողանում համբերել, որ Մարոն և Խաթունը ուխտ էին գնում, իսկ ինքը մնում էր: Ինչո՞ւ չէին թողնում նրան, մի թե նա հոգի չուներ, մի թե նա չէր ուզում վանքի սրբությունները համբուրել: Վերջապես նրան ևս պետք էր որսորդի փակված խրճիթից դուրս գալ և արձակ աշխարհ տեսնել: Մարոն կապը կտրած հորթի նման, ուր որ ասես, գնում էր, բայց ինքը պետք է տանից դուրս չգա, նրա համար, որ Մարոն դեռ աղջիկ էր, իսկ ինքը՝ հարս... Երևի այսպես էր մտածում Մարգարիտը, երևի, այսպես էր բողոքում նրա լուրջան դատապարտված լեզուն իր սրտի խորքում:

Եվ իրավ, հայ ընտանիքի մեջ խիստ տարբեր էր հարսի և դեռ չամուսնացած աղջկա վիճակը: Աղջիկը վայելում էր բավականին ազատություն: Նա, ում հետ ուզում էր, խոսում էր. նա կարող էր ոտքը շատ հեռու դուրս դնել հոր տան շենքից, գնալ դրացիների տները, գնալ արտը, դաշտը, ուր որ ուզում էր ման գալ, իհարկե, պահպանելով համեստության բոլոր պատշաճը: Նրա երեսը ծածկված չէր քողով, և լեզուն արձակ էր: Իսկ այն օրից, երբ նա նշանվեցավ մեկի հետ, նա իր բոլոր հարաբերությունները կտրում էր դրսի աշխարհի հետ. նա դառնում էր իր տղամարդի սեփականությունը. նրա աշխարհը լինում էր ամուսնի տան չորս պատերը: Նրա բերանը փակվում էր. ոչ ոքի հետ խոսելու իրավունք չուներ, նրա երեսը ծածկվում էր թանձր քողով, ոչ ոքին ցույց տալու իրավունք չուներ: Նա ապրում էր իր ամուսնի համար, որպես նրա ծածկյալ և վարագուրված սրբությունը, որի ներսը նայելու օտար ոք կարող չէր:

Այս վիճակի մեջն էր գտնվում խեղճ Մարգարիտը:

Իր փակված դրությունը հարուցել էր նրա մեջ նախանձի նման մի բան դեպի ուրիշների ազատությունը, դեպի Մարոն, որ դեռ մանուկ աղջիկ էր, և դեպի պառավ Խաթունը, որ կյանքի համար անպիտանացած էր: Մանկության և զառամության — երկու հակառակ ծայրեր, որոնք ավելի չէին ենթարկվում ընտանեկան խստությունների պահանջներին:

Նույն ավուր երեկոյան պահն էր, որի մյուս առավոտը մենք պետք է ճանապարհ ընկնեինք դեպի վանքը: Ես գնացել էի ախոռատունը ձիս նայելու և պատանի Ատոյին — դա Մըհեի օգնականն էր

— պատվիրելու, որ Մարոյի և Խաթունի նստելու ձիաների սարքը պատրաստեր, վաղ առավոտյան գարին տար, որ հովով ճանապարհ ընկնեինք: Դարձա իմ սենյակը մուօթը բավականին թանձրացել էր: Մարոն ամեն օր այս ժամուն ճրագ էր ներս բերում. այսօր, երևի, այնքան զբաղված էր, որ մոռացել էր, թե ես նստած եմ խավարի մեջ: Մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ տեսա փոխանակ Մարոյին հայտնվեցավ Մարգարիտը ճրագը ձեռին: Մոր փեշից բռնած, ներս մտավ և փոքրիկ Սալբին — Հասոյի անդրանիկը — և մի այնպիսի վախկոտ երես էր շինել չորս տարեկան երեխան, կարծես երկյուղ ուներ՝ չիցե թե մորը իլեն իր ձեռքից:

Մարգարիտը ձգած ուներ կարմիր քողը գլխին, որ առջևից ծածկում էր նրա երեսը մինչև գոտին, իսկ ետևից՝ բոլոր մեջքը: Նա առանց քողը բարձրացնելու, լուր գլուխ տվեց և դրեց ճրագն իր տեղում: Ինձ երևաց, որ նա չէր ուզում հեռանալ, որպես ասում են՝ ոտքը քարշ գցեց, կարծես ուզում էր մի բան ասել ինձ: Նա կանգնեց ինձնացի փոքր-ինչ հեռու դռան մոտ, իսկ Սալբին տնկվեց մոր առջև: Մայրը խթեց դստեր կողքը, դուստրն իր փայլուն աչքերը դարձրուց դեպի նա և հարցրուց.

— Ի՞նչ աշեմ:

Մայրը թեքվեցավ, Սալբիի ականջին փսփսաց մի խոսք:

— Աշա՛, ախպեր, ախար եշ էլ խեղճ եմ...

Սալբին շփոթվեցավ, նա մոռացավ մոր ասած պարբերության կեսը: Մայրը կրկին խթեց նրա կողքին և փսփսաց այս անգամ փոքր-ինչ լսելի ձայնով.

— Խորա՛ծ, էսպես չեն ասի:

Թարգմանը կրկնեց նրա խոսքերը.

— Խորա՛ծ, էշպեշ ցեն աշի:

Մայրը բարկանալով անհմուտ թարգմանի տգիտության վրա, այս անգամին ավելի սաստիկ խթեց նրա կողքին: Սալբին օրորվեցավ, ուզում էր ընկնել գետին, բայց հազիվ կարողանալով պահել իրան փոքրիկ ոտների վրա, տհաճությամբ հարցրուց.

— Բա՛, ի՞նչպեշ աշեմ:

— Գլուխդ թա՛ դեմ, գիժ սատանա, տե՛ս, էդպես ասա՛ — ախպեր, բա ես խեղճ չե՞մ, ամենը գնում են ուխտ, ես մնում եմ տանը:

Սալբին հաղորդեց ինձ.

— Գլուխդ թա՛ դեմ, գիզ շատանա...

Մայրը բամփեց դստեր գլխին, փոքրիկ թարգմանը լաց ելավ, և ձգելով իր անախորժ պաշտոնը, դուրս փախավ:

— Ես հասկացա, քույրս, — ասեցի Մարգարիտին:

Նա անշարժ և լուռ մնաց իր տեղում, սպասելով իմ վերջին խոսքին:

— Դու ուզում ես Մարոյի հետ ուխտ գնալ, այդպես չէ՞:

Նա գլուխը շարժեց հավանական եղանակով:

— Ինչո՞ւ Հասուն չէ ուղարկում և քեզ:

Նա այժմ շարժեց ուսերը, որ նշանակում էր, թե ինքն էլ չգիտե:

— Դու ցանկանում ես, որ ես խնդրե՞մ Հասոյից:

Նա գլուխ տվեց, իբր թե շնորհակալ կլինի:

Նույն միջոցին ներս մտավ Մարոն: Նրա երեսի վրա երևեցավ զարմացման նման մի բան:

— Դո՞ւ այստեղ ինչ ես շինում, — հարցրուց Մարգարիտից:

Հարսը ձեռքով ցույց ավեց ճրագը, իբր թե ճրագն էր բերել:

— Մարգարիտն ուզում է գալ մեզ հետ, — ասացի ես Մարոյին:

— Թող գա, ավելի լավ: Բայց Հասուն ի՞նչ կասե:

— Ես Հասոյից կխնդրեմ:

Մարոն ուրախացավ, և դառնալով դեպի Մարգարիտը, ձեռքը տարավ դեպի նրա քողը, բարձրացնելով ասաց.

— Ումի՞ց ես երեսդ ծածկում, Ֆարհատի՞ց, ինչո՞ւ չես խոսում, քույրն եղբոր հետ չի՞ խոսի: Ֆարհատը ինչպես իմ, այնպես էլ քո եղբայրն է:

Մարգարիտը թեն շուտով քողը քաշեց երեսին, բայց ես կարողացա տեսնել նրա դեմքը. նա նմանում էր մի խամրած, դալկացած ծաղկի, որ երկար պահվել էր ծածկոցի տակ:

Մարոն կրկին ձեռքը տարավ դեպի նրա քողը: Մարգարիտը չկարողանալով դիմանալ նրա հանաքներին, մի բան ասաց Մարոյի ականջին և դուրս վազեց: Մարոն սկսեց ծիծաղել:

— Ինչ ասաց նա:

— Ասաց՝ «մեղք չէ՞, որ դու ասում ես՝ Ֆարհատն իմ եղբայրն է»:

— Ինչո՞ւ է մեղք:

— Տղան և աղջիկը երբ մեկմեկու հետ քույր ու եղբայր են դառնում, նրանք էլ...

— Չեն պսակվում:

— Հա՛: Մեր գյուղում մի տղա ու աղջիկ կային, խաչ-ավետարան համբուրեցին, քույր — եղբայր դարձան. հետո նրանց հերն ու մերն ուզեցին պսակել նրանց. նրանք չպսակվեցան, ասեցին՝ մեղք է. թեև մինչև հիմա էլ սիրում են մեկմեկու:

— Պսակվելու ժամանակ էլ խաչ-ավետարան են համբուրում:

— Բայց քույր-եղբայր չեն դառնում:

— Բա ի՞նչ են դառնում:

— Է՛հ, դու չե՞ս իմանում...

— Իմանում եմ: Դու շատ չար աղջիկ ես, Մարո, ի՞նչու այնպես արեցիր, երևի Մարգարիտը բարկացավ, որ նրա երեսը ինձ ցույց տվեցիր:

— Նա չի բարկանա: Մարգարիտը լավ սիրտ ունի. նա քեզ շատ է սիրում. երբ գնանք աստվածածին, ես ճանապարհին նրան քեզ հետ կխոսացնեմ: Այնտեղ քույր-եղբայր դարձեք, Ֆարհատ: Հետո նա քեզ հետ միշտ կխոսի, երեսը չի թաքցնի, բայց հիմա կարգ չէ, ամաչում է:

— Դու երբ որ հարս կդառնաս, դո՞ւ էլ երեսդ կծածկես, մարդու հետ չե՞ս խոսի:

— Բա ինչպե՞ս. դրա համար են հարս դառնում:

— Այդ բլբլացող լեզուդ ի՞նչպես պետք է լուռ պահես:

— Կտո՞վորեմ: Ախար տղամարդը կծեծե, երբ կնիկը իր երեսը ուրիշին նշանց տալու լինի:

— Ես չեմ ծեծի...

Մարոն ծիծաղեց.

— Ուրիշներն ի՞նչ կասեն, չե՞ն ասի՝ անամոթ հարս է:

Ներս մտավ Հասուն: Նա իմանալով, որ մենք վաղ առավոտյան պետք է գնանք, եկել էր տան համար կարգադրություններ անելու:

Թեև խիստ դժվարությամբ, այնուամենայնիվ ես կարողացա Հասոյին համոզել, որ Մարգարիտին ևս մեզ հետ ուղարկել: Այժմ դժվարությունը մնում էր մի ուրիշ բանում: Ուխտավորների թվի վրա երկու հոգի ևս ավելացավ՝ Մարգարիտը և փոքրիկ Մալբին, որ լսելով մոր գնալը, լաց եղավ, թե ինքն էլ է ուզում սուրբ աստվածածինը տեսնել: Ուրեմն մեր ամբողջ քարավանը կազմվում էր

հինգ հոգուց: Նրանց թվի համեմատ գրաստները չորս հատ էին՝ իմ ու Հասոյի նժույզները, մի մատակ ձի և մի ավանակ: Ավանակը որոշված էր մեր պաշարները բառնալու համար. խեղճի բեռան վրա ավելացրին և Մալբիին: Հասոյի նժույզը և մատակ ձին Մարոյի և Մարգարիտի մեջ բաժանելով, պառավ Խաթունը մնում էր առանց երիվարի: Գյուղից գրաստ վարձել անկարելի էր, որովհետև գյուղացիներից և ոչ մեկը, բացի ծերունի որսորդից, ձիաներ և ավանակներ չունեին: Այս խնդիրը վճռեց ինքը Խաթունը. նա ասաց՝ եթե գրաստ ևս գտնվեր, ինքը դարձյալ ոտով կգնար, նրա համար, որ ուխտ է դրել յոթն անգամ հետիոտ սուրբ աստվածածին գնալ. վեցը կատարել է, մնում է մեկը: Թեև խիստ դժվար էր պառավի համար երեք օրվա ճանապարհը անցնել ոտով, բայց նա հավատացրուց, թե կկատարե առանց նեղացնելու իրան և ընկերներին: Մենք մեր կողմից խոստացանք՝ երբեմն վայր իջնել մեր երիվարներից և տալ պառավին, որ նստե հանգստանալու համար:

Ոչ սակավ տևեց վեճը Մարգարիտի և Մարոյի մեջ. նրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր հեծնել Հասոյի նժույզը. հաղթությունը տարավ, իհարկե, Մարոն. մատակ ձին որոշվեցավ Մարգարիտի համար:

Մարոն ուներ իր փոքրիկ փառասիրությունը. նա ուզում էր հայտնվել ուխտավորների մեջ, նստած գեղեցիկ նժույզի վրա, և ցույց տալ Հաղբակա աղջիկներին, թե ինքը նրանց երկրի «միրի» դուստրն է: Տղամարդերի մասին չէր մտածում. նա կամենում էր գրգռել իր ընկերուհիների նախանձը և նրանց ուշադրությունը գրավել:

«Միրը» մեծ նշանակություն ուներ հասարակության մեջ. նա ժողովրդի գլխավորը և ներկայացուցիչն էր, Հաղբակա հայերի «միրի» պաշտոնը վարում էր Մարոյի հայրը: Ամենքը կճանաչեին նրան, որպես դուստր այն մարդու, որ հասարակական դրության մեջ բռնել էր բարձր տեղ: Այդ պատճառով Մարոն աշխատում էր իր արտաքին փայլը հավասարեցնել իր հոր կոչման հետ: «Միրի» աղջիկ, մեծ բան էր Հաղբակում: Նա ոչ սակավ հոգ էր տանում և իր հագուստի ու պաճուճանքի մասին: Նրա զարդարանքները բաղկանում էին գույնզգույն հուլունքներից, քթի և ականջների օղերից, մատանիներից, պարանոցի մանյակից, գլխի արախչիներից, նախշած ոսկի և արծաթի դրամներով, և արծաթյա քամարից: Վերջինը խիստ գեղեցիկ կերպով սազ էր գալիս բարակ մեջքին:

Նա մտածում էր և իմ մասին: Երևի, չէր ուզում, որ ես հայտնվեի ամբոխի մեջ իմ արդեն հնացած հագուստով: Այն օրից, որ ես փախա տեր Թողիկի դպրոցեն, ես չէի փոխել իմ հագուստը, որովհետև ուրիշը չունեի: Գիշերից բավական անցել էր, երբ Մարոն, բոլորովին հոգնած, իմ մոտ եկավ: Նա հայտնեց, թե ինքը չէ ցանկանում, որ ես երևնայի ուխտավորների մեջ հնացած շորերով, ասաց, որ իր եղբայրը ունե մի ձեռք հագուստ բոլորովին նոր, որոնց ամեննին չէ հագել և ընծայեց ինձ հագնելու համար:

— Հասոյի շորերը իմ վրա չէին կարող նստել,— պատասխանեցի ես: — Հասոն ավելի հաստ է և հասակով կարճ. ես նրանից բարակ եմ և երկայն:

— Ես չեմ քնի, այս գիշեր կնստեմ, բոլորը կդրստեմ քո հասակի համեմատ:

Նա չափեց իմ հասակը և հեռացավ:

Հաղբակեցի կինը իր տան դերձակն է, նրանց հագուստներն այնպես էին ձևված, որ մեծից փոքրի համար և փոքրից մեծի համար փոփոխելու միշտ հնար կար:

Հայերի համար շատ թանկ էր նստում ուխտագնացությունը: Մի քանի գյուղի բնակիչները հավաքվում էին միասին, կազմում էին ամբողջ քարավան, շատ անգամ բաղկացած հարյուր երկու հարյուր հոգուց: Մի այսքան բազմություն դարձյալ չէր կարող առանց վտանգի կատարել իր ճանապարհորդությունը. նրանք վարձում էին քրդի ձիավորներ, որ իրանց պաշտպանեն ավազակների հարձակումներից և մարդազլուխ վճարում էին մի նշանակյալ արծաթ: Բայց քիչ էր պատահում, որ նույնիսկ պահապան քրդերի անհայտ ընկերները հարձակվում էին և կողոպտում էին ուխտավորների քարավանը: Պահապանները թեև ընդդիմություն էին գործում, բայց միայն ցույց տալու համար, թե իրանք ավազակների հետ առաջուց հարաբերություն չունենին:

Ուրբաթ օրը մենք ճանապարհ ընկանք, վաղ-առավոտյան, առանց քուրդ ձիավորների պահպանության, և ոչ խառնվեցանք գյուղացիների հետ: Մի այսպիսի համարձակությունը թեև հանդգնություն էր մեր կողմից, բայց նախ, իմ սնափառությունը չէր ներում ապավինել քրդերի պահպանությանը, երկրորդ, ծերունի որսորդի անունը, որ այնքան հարգված էր Հաղբակա մեջ, բավական էր նրա ընտանիքը քրդերի հարձակումներից զերծ պահելու համար:

Քուրդը գիտե պատվել մեծությունը. նա ժողովրդի պետի վրա նայում է որպես աստուծո ձեռքին, որը հովանավորում է ժողովրդին: Ծերունի որսորդը Հաղբակա հայ ժողովրդյան գլուխն էր:

Լ՛

ՍՈՒՐ՝ ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ ՎԱՆՔԻ

ՏՈՆԱԽՄ՝ ՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շաբաթ ավուր երեկոյան պահուն մենք հասանք վանք:

Իմ առաջին հոգսն եղավ մեր վրանը կազմել մի հարմար տեղում, որ ուխտավորները հանգստանան: Մարգարիտը և Խաթունը շատ հոգնած էին. նրանք հենց որ տեղ հասան, դիակի պես վայր ընկան: Մարոյի հպարտությունը թույլ չէր տալիս ցույց տալ իր հոգնածությունը, նա օգնում էր ինձ վրանը կանգնելու միջոցին և ծիծաղում էր Մարգարիտի վրա: Փոքրիկ Սալբին իր ավանակից իջնելուն պես, վազեց դեպի վանքը, ասելով.

— Եշ գնում եմ աշվաճաճինը տեշնեմ:

Համաձայն Մարոյի ցանկության, ես վրանը կազմեցի մի երևելի տեղում: Քառորդ ժամից հետո ամեն ինչ սարքված էր :

Սուրբ Տիրամոր վանքը գտնվում էր Վանա ծովակի ափին, Լիմ անապատի հանդեպ, Կորդվաց լեռների մեջ: Հայաստանի վանքերից համարյա ամեն մեկը սեփականել է մի առանձին հրաշագործ գորություն, և ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես այս և այն բժշկությունների մասնագետ: Կորդվաց երկրի սուրբ աստվածամայրը նշանավոր էր որպես բորոտության, քոստության և տեսակ-տեսակ խոցերի բժշկող: Նա ոչ միայն սրբում էր հուսով իր դուռը դիմող

ուխտավորներին հիշյալ ախտերից, այլ բուրոսովին առողջ մարգերի մեջ պատճառում էր նույն ախտերը, եթե նրանք բարկացնեին իրան, եթե անհնազանդ կգտնվեին դեպի իր վանականները, և կամ չէին լրացնի նրանց պահանջները: Այս պատճառով, ժողովրդի մեջ բորոտությունը, քոսոտությունը, մի քանի տեսակ խոցեր և կերցավը՝ կոչվում էին «տիրամոր յարա», այսինքն՝ տիրամոր վերք կամ խոցեր, որոնք հայտնվում են որպես պատիժ մարդիկների հանցանքի համար աստվածամոր կողմից:

Կորդվաց երկրի աստվածամայրը խստասիրտ էր և վրեժխնդիր: Նրա բարկությունը մարդիկներից անցնում էր և անասունների վրա: Ընտանի կենդանիներից ամեն պիսակավորը համարվում էր նրա վանքին նվիրական, որովհետև սուրբ տիրամայրը դրել էր նրա վրա իր «նշանը»: Տերն իրավունք չունեի իր պետքերի համար գործածել իր կովը, եզր, գոմեշը, ձին և այլ չորքոտանին, եթե նրանց վրա գտնվում էր «տիրամոր նշանը», որը մի ուրիշ բան չէր, եթե ոչ մի քանի պիսակներ անասունի մարմնի որևիցե տեղում: Նա կամ պետք է ինքն իր անասունը ուղարկեր վանքը, և կամ սպասեր, մինչև վանքի «մղոսիքը» գային և տանեին: Ամեն տարի վանքի «մղոսիքը» պատում էին զավառներում և հավաքում էին այսպիսի անասուններ: Ոչ մի հայ իրավունք չունեի գնել կամ վաճառել նրանց, որովհետև վանքի սեփականություն էին:

Վանքի մոտ կար մի գյուղ, որ կոչվում էր «վանքի գյուղ». նրա բնակիչները բուրոսովին ծույլ և տխմար մարդիկ էին, ուրիշ պարապմունք չունեին, միայն ծառայում էին վանքին և կոչվում էին «տիրամոր մղոսիք»: Նրանց ապրուստի աղբյուրը վանքն էր :

Առանց ցավելու չէր կարելի նայել, երբ մի ամբողջ գյուղի ողորմելի բազմությունը նվիրել էր իրան միայն վանքի սպասավորությանը, դառնալով կույր գործիք նրա միաբանության ձեռքում: Տիրամոր «մղոսին» գրագետ մարդ չէ: Բայց նա գիտե ավետարանից ամբողջ գլուխներ, երգում է շարականներ, կարդում է եկեղեցական ընթերցանություններ, երբ նա, առած իր հետ վանքի սրբություններից մեկը, ման է գալիս գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք, մտնում է ամեն ջերմեռանդ հայի տուն, վանքի սրբությունը բաց է անում, մաղթանք է կատարում, համբուրել է տալիս և ողորմություն է հավաքում:

Տիրամոր «մղոսիների» մուրացիկ թափառականները կարելի էր տեսնել ամեն տեղ: Ես դեռ հիշում եմ, երբ նրանք մեր տունն էին գալիս, բաց էին անում վանքի «սուրբ նշանը» — նա լինում էր՝ կամ մի խաչ, կամ մի որևիցե սուրբի մարմնի մասունքը, — որը դնում էին մաղի վրա, նրա չորս կողմից ձեռքով բռնում էին, և սկսում էին զանազան բաներ կարդալ: Մայրս ինձ, Մարիամին և Մագթադին նստեցնում էր մաղի տակ, որի վրա դրած էր «սուրբ նշանը»: Այդ անում էր այն մտքով, որ մաղի ծակերից «սուրբ նշանի» օրհնությունը թափվեր մեր գլխին: Հետո նրանք «խաչավվա» էին անում, մեր երեսին օրհնած ջուր էին քսում, և շատ ուրիշ բաներ էին անում, որ այժմ մոռացել եմ...: Մայրս փող չէր ունենում, բայց դարձյալ տիրամոր մղոսիներին առանց մի բան տալու ճանապարհ չէր գցում. նա կտրում էր իր պարանոցի կամ գլխի զարդերից մի արծաթ և տալիս էր նրանց:

Վարդապետները վանքի սրբությունները տալիս էին մղոսիներին, ժողովրդի մեջ ման անելու, զանազան պայմաններով՝ երբեմն վարձով, երբեմն կապալով, իսկ երբեմն այն դաշամբ, որ հավաքած գումարի մի մասը տային վանքին, մյուս մասը իրանք մղոսիքը վեր առնեին:

Բայց քիչ չէր պատահում, որ մղղսիները, օգուտ քաղելով ժողովրդի միամտությունից և նրա սնահավատությունից, դեպի չարն էին գործ դնում վանքի հավատարմությունը: Նրանցից շատերն ունեին իրանց տներում խաչեր և կեղծ, հնարած «սուրբ նշաններ» — դրանց ման էին ածում վանքի սրբությունների անունով:

Սուրբ տիրամոր հրաշագործությունը, զանազան բորոտություններ, խոցեր ու այլ փոխանցիկ հիվանդություններ բժշկելու մասին, ամեն տեղ հռչակված լինելով, ամեն կողմից բերում էին նրա վանքը այսպիսի ախտավորներին: Նրանք մնում էին այնտեղ տարիներով, իհարկե, քչերին էր հաջողվում առողջանալով իրանց տունը վերադառնալ, իսկ մեծ մասը անխնամ մնալով, ոչնչանում էին: Ես հիմա եմ հասկանում վնասակար հետևանքը մի այսպիսի սնահավատության, որ մտցրել էին ժողովրդի մեջ վանքի աբեղաները: Հիվանդություններից շատերը փոխանցական լինելով, ուխտավորները վարակվում էին և տարածում էին ժողովրդի մեջ: Այս էր պատճառը, որ երբեմն բոլորովին առողջ ուխտավորը վերադառնում էր իր տունը ախտավորված. նա համարում էր այդ մի պատիժ, որ տվեց նրան տիրամայրը, գուցե իր մեղքերի համար...

Նույնիսկ վանքի գյուղացիները, անդադար հարաբերություններ ունենալով հիվանդների հետ, վարակվում էին: Ոչ մի տեղ չէ կարելի տեսնել այնքան բորոտներ, մարմնով և դեմքով այլանդակված մարդիկ, որքան վանքի գյուղում: Մի քանի տեսակ հիվանդություններ դարձել էին նրանց մեջ ժառանգական, անցնում էին սերունդից սերունդ, որպես էր հաշմանդամությունը:

Մովսես առանձին օրենքներ գրեց բորոտների և զանազան փոխանցական հիվանդություններ ունեցողների մասին: Եվ մինչև այսօր արևելքի իրանց բնակությունից դուրս են քշում նրանց: Բայց սուրբ տիրամոր «մղղսին» ուրախ է լինում, երբ նրա կինը ծնում է մի զավակ բոլորովին այլանդակված կերպարանքով, այլ խոսքով ասած, զարդարված «տիրամոր նշաններով»: Մի այսպիսի ցուցանքը բերում է հոր համար բավականին արդյունք: Նա դնում է իր որդին ավանակի վրա, ման է ածում երկրից երկիր, ցույց է տալիս աստուծո մոր սքանչելիքը, շարժում է մարդկանց մեջ երկյուղ և ջերմեռանդություն, — փող է հավաքում...

Հիշյալ հիվանդությունները ունեցող թշվառները կոչվում էին «տիրամոր խեղճեր»: Դրանց ման ածելը ժողովրդի մեջ՝ սարսափ էր տարածում և ավելի էր շարժում տեսնողների հավատքը դեպի վանքը, և հետևապես բազմացնում էր ուխտավորների թիվը: Այս պատճառով վարդապետները ամեննին չէին արգելում մղղսիների խաբեությունները, որովհետև նրանց հետ կապակից էին վանքի շահերը:

Հայերի մեջ անեծք է դարձել ասելը — «տիրամոր յարան (խոցը) ընկնի քո վրան»: Եվ առանց սարսափելու ոչ ոք չէ հիշում Կորդվաց լեռների սուրբ աստվածածինը...: Նա վրեժխնդիր է և խստասիրտ...

Ես էլ այն ժամանակ նույն մոլորության մեջն էի, ես էլ տոգորված էի նույն սնահավատության ախտով...: Ես էլ հավատում էի այս բոլորին...: Բայց երբ կարդացի Հայոց Պատմությունը, այն ժամանակ հասկացա, որ տիրամոր վանքի այս ավանդությունները և սովորությունները խիստ խորին կապ ունեին մեր պատմական անցյալի հետ, այն ժամանակների հետ, երբ Ներսես մեծը Տիրանի որդի Արշակի օրերով Հայաստանում հիմնեց բազմաթիվ վանքեր, նրանցից շատերը ծառայում էին որպես բորոտների և հաշմանդամների պատուարաններ: Ժողովրդից հեռացրած

այդ ախտավոր հասարակությունը ապրում է առանձին վանքերի մեջ, ուր նրանց խնամք էին տանում: Բայց այդ մարդասիրական սովորությունը, ժամանակների հետ փոխվելով, ստացավ բոլորովին ուրիշ նշանակություն, և ժողովրդի սնահավատությունը տվեց նրան մի այլ կերպարանք: Բայց 15 դար առաջ, այսինքն Ներսես մեծի օրերով, այսպիսի հիմնարկությունների նպատակը բոլորովին ուրիշ էր, բոլորովին մարդասիրական էր:

Տիրեց մթին գիշեր: Ուխտավորներից ոչ ոք դեռ քնած չէ: Վանքի շուրջը ընդարձակ տարածություն պատած է վրաններով. նրանց առջևից քարշ ընկած գույնզգույն լապտերները տալիս են այն ընդհանուր լուսավորությանը կախարդական բնավորություն: Վրանների ամեն մեկի մեջ գետեղված են ուխտավոր գերդաստաններ, իսկ շատերը մնացել են բացօթյա, իջևանելով բաց երկնքի տակ: Այս խառնիճաղանջ ամբոխի մեջ կարելի էր գտնել ամեն երկրի հայեր, սկսյալ Փոքր Ասիայից մինչև Պարսկաստան, մինչև Արարատի գավառները: Իսկ Հաղբակա, Վանա, Մուշի, Բաղեշի բնակիչների մեծ մասն այնտեղ էին:

Ես դուրս եկա մեր վրանից տեսնելու, թե սալմաստեցիներից ովքեր էին եկած: Մարոն ցանկություն հայտնեց ինձ հետ գալու: Մարգարիտը և Խաթունը չափազանց հոգնած էին, մնացին վրանում: Փոքրիկ Սալբին արդեն քնած էր: Երկար ես ման էի գալիս Մարոյի հետ ուխտավորների բանակի մեջ: Ամեն տեղ շարժողություն կար, խառնվում էին, ամբոխվում էին, ամեն տեղ լսելի էր լինում երգ, աղաղակ, ծիծաղ, անեծք, աղոթք, և երբեմն մանուկ շրթունքների ջերմ սիրախոսություններ...

Կարդալով վերջին ժամանակներում Հունաստանի պատմության մեջ օլիմպիական, դելֆյան Ապոդոնի և սպանդարամետական տոների մասին, միշտ ես հիշում էի իմ ուխտագնացությունը և սուրբ Տիրամոր վանքը: Ես հիշում էի նրա տոնախմբությունը, ուր սկսյալ խորին հեթանոսությունից, ժողովրդի հոգու մեջ մտած նախապաշարմունքները արտահայտվում էին իրանց բոլոր նախնական կերպարանքով: Ես երևակայում էի իմ մտքում միշտ մի այսպիսի պատկեր՝ քրիստոնեությունը հայտնված քուրմի գղեստով...

Ոչ մի նոր վարդապետություն բոլորովին չէ կարողանում ջնջել անհետացնել ժողովրդի սրտից այն, որ թողել է անցյալը : Հեթանոսության ծեսերը, արարողությունները, պաշտամունքը դարերով արմատացել էին հայի հոգու մեջ, նրանք միացել էին նրա բնավորության հետ: Քրիստոնեությունը միանգամով սրբել Հայաստանը հին նախապաշարմունքներից կարող չէր, մինչև ժամանակը և կրթությունը չտար նրան մի նոր ձև և կերպարանք:

Մենք ման էինք գալիս ուխտավորների բանակի մեջ, ուր յուրաքանչյուր քայլում հանդիսանում էր մի նոր տեսարան: Մարոն լուռ էր. նա խիստ սակավ էր խոսում: Նա վագում էր մի տեսարանից մյուսը՝ որպես անհանգիստ թիթեռնիկը թռչում է մի ծաղկից դեպի մյուսը: Կարծես նրա հետաքրքրությունը ոչ մի բանի մեջ չէր կարողանում բավականություն գտնել. նա բոլորից էլ շուտով ձանձրանում էր:

Մի տեղ՝ աշուղը սազը ձեռին հանդես է մտել. նա իր նվագարանը սեղմած կուրծքին, ածում է, երգում է և պատմում է մի հին վեպ: Հեքիաթ սիրող բազմությունը, շրջապատած նրան, խորին ուշադրությամբ լսում է և քաջալերում է իր գովեստներով և ընծաներով ժողովրդական վիպասանին:

Մի տեղ հանդես են մտել երկու աշուղներ: Նրանք մրցություն են անում միմյանց հետ: Որպես մի գույգ համարձակ մենամարտողներ, տաքացած, բորբոքված կռվում են: Դա հանճարի և մտավոր ճարտարության կռիվ է: Նրանցից մեկը երգով առաջարկում է մի հարց, մյուսը պետք է իսկույն պատասխանե նույնպես երգով: Երկուսի երգեցողության հանգերը չափերը և եղանակը պետք է միաձև լինեն: Հարցը և պատասխանը կատարվում է զարմանալի արագությամբ, հանպատրաստից: Նա հաղթված է համարվում, երբ պատասխանում է անճիշտ կամ խիստ անազան: Հաղթողը խլում է իր հակառակորդի սազը, մուզաների նրան պարզևած քնարը — դա բանաստեղծի մրցանակն է:

Ես հետո շատ անգամ մտածում էի, երբ մինչև այսօր վանքերի տոնախմբությունների ժամանակ հայտնվում են աշուղները, որպես ժողովրդական բանաստեղծներ, ցույց տալու իրանց հանճարը և մրցանակ ստանալու, — չէ՞ որ դա միևնույն հին սովորությունն է, որ մնացել է կռապաշտական դարերից, երբ մեր երգիչները հայտնվում էին մեհենական տոներում: Բայց ո՞րտեղ մնացին նրանց ստեղծագործության պտուղները:

Մի այլ տեղ սազանդարներն ածում են գուռնա և նաղարա: Նրանք կանգնած են տափարակի վրա: Այնտեղ հավաքվել է զվարճասեր բազմությունը: Պար են բռնել. դա կոչվում է յալլի կամ գուանդ: Տղամարդիկ, կանայք և աղջիկներ, միմյանց ձեռքից բռնած, կազմել են մի բոլորակ շղթա: Նվագածուները կանգնած են բոլորակի կենտրոնում: Խայտաճամուկ շղթան պտտվում է նրանց շուրջը: Կնիկների երեսները քողարկած են, իսկ աղջիկներինը բաց են: Մի տղամարդ, գույնզգույն թաշկինակը ձեռքում, դրոշակի նման փոփռացնելով, տանում է պարագլուխը: Նա սկսել է, մի ջանգյուլում և ամեն անգամ երգում է մի այուն, ամբողջ խորը կրկնում էր նրա խոսքերը:

Իսկ երբեմն երգում են հերթով: Այն ժամանակ մրցություն է լինում տղամարդերի և աղջիկների մեջ: Նրանք պատասխանում են միմյանց զանազան սրախոսություններով:

Պարի եղանակը կամ ձևը պահպանվում էր ոտքերի զանազան տեսակ Բշարժվածքներով: Երբեմն շղթայի բոլորակ շարքը ստանում է ոլոր-մոլոր ձև, այն ժամանակ կազմվում է մի կատարյալ լաբիրինթոս: Բայց երբեք խաղացողները չեն խառնվում միմյանց:

— Կուզե՞ս մենք էլ պար բռնենք, — հարցրի Մարոյից:

— Չէ՛, գնանք ուրիշ բաներ մտիկ անելու, — պատասխանեց նա:

Պատահելով խառնված ամբոխը, մենք անցանք վանքի գավիթը. այստեղ հանդիսանում էր մի այլ տեսարան:

Մարոն սարսափեցավ:

Այստեղ բազմությունը շրջապատել էր մի նորահարս կնոջ, որ ուշաթափ եղած, մուլեզնաբար թավալվում էր գետնի վրա: Նրա բերանը փրփրում էր, աչքերը վառվում էին վայրենի կրակով. մարմնի անդամները դողդողում էին, և կատաղի կերպարանքը ցույց էր տալիս, որպես թե նա տանջվում է մի աներևույթ զորությունից: Նա երբեմն իր դողդոջուն շրթունքի միջից արձակում էր խուլ, մթին և անկապ խոսքեր:

Նրան կոչում էին «ընկավոր»:

Մի վարդապետ փոքրիկ խաչը ձեռին կանգնած էր «ընկավորի» մոտ: Նրա մորուքի և շրթունքի ցնցողությունից երևում էր, թե աբեղան աղոթում է:

«Ընկավորը» կրկին ուշաթափ եղավ, մտավորապես հափշտակվելով մի վերին ազդեցությունից: Քանի թույլ է նա մնաց անշարժ: Եվ ապա սկսեց արձակել խորին հառաչանքներ, արտասանել կցկտուր բառեր և կոչել հրեշտակների, դևերի, սատանաների, սուրբերի անուններ:

Վարդապետը դրեց «ընկավորի» բերնում փոքրիկ խաչը: Նա ազահ ախորժակով խաչը ներս է կլանում: Քանի թույլից հետո վարդապետը ձգում է շղթայից, որին կապված էր փոքրիկ խաչը և դուրս է քաշում:

«Ընկավորը» փոքր-ինչ սթափվում է: Բայց տակավին նրա երեսը զարհուրելի է և աչքերն արտահայտում են սարսափելի վրդովմունք:

Վարդապետը դարձյալ նրա բերնումն է դնում խաչը և այս գործողությունը կրկնվում է երեք անգամ:

«Ընկավորը» բավականին զգաստացած, ձայն է տալիս:

— Վանեցի Շուշան-Խաթունը թող այստեղ հրամայե, «աղան»(աստվածամայրը) կանչում է:

Շուտով երևան է լինում Շուշան-Խաթունը լի ահ ու դողով: Դա մի հարուստ վաճառականի կին է, որ ավելի քան տասն տարի ամուսնացած լինելով, տակավին գավակ չունի :

«Ընկավորը» սկսում է բարբաջել.

— «Եղիսաբեթն ավետիս տվեց... կույս Մարիամը հղացավ...Գաբրիելը ուրախացավ... որդին արգանդումը ցնծացավ..., Ո՞վ է, որ բաց է անում ամլության կապը... սուրբ տիրամայրն է այն... : Գոհացեք, ժողովուրդներ...: Ուրախ եղեք, ուխտավորներ...: Աստուծո ատյանը բացվել է... Լույսը վերևից կաթել է...: Երանի՛ տեսնողին... երանի՛ լսողին...»:

Վարդապետը սկսում է բացատրել «ընկավորի» խոսքերը. ասում է Շուշան-Խաթունին, թե «աղան» այսինքն՝ աստվածածինը, ընդունեց նրա խնդիրքը, թե նրա ամլության կնիքը ջնջվեցավ, և նա կծնե մի որդի, որը մինչև յոթը տարի պետք է նվիրված լինի վանքին, ամեն տարի նրա տոնախմբությունների ժամանակ կատարելով տիրամոր ուխտագնացությունը և ողորմություն տալով նրա «խեղճերին»:Շուշան-Խաթունը ուրախանում է և արձակելով իր պարանոցեն ծանրագին շղթան, զարդարած ոսկի դրամներով, ձգում է «ընկավորի» առջևը:

Մարգարե կինը դարձյալ ընկնում է մտավոր հափշտակության մեջ: Նրա բերանը սկսում է փրփրել. երեսի վրա երևում են զարհուրանքի նշաններ: Նա մրմնջում է, որպես թե խոսելով մի աներևույթ էակի հետ: Վարդապետը գործ է դնում խաչի ներգործությունը: Նա փոքր-ինչ ուշի գալով, ձայն է տալիս.

— Մշեցի Գրիգոր աղային կանչեցեք:

Հայտնվում է Գրիգոր աղան:

«Ընկավորը» կարդում է պատգամը.

— Անարժանի վարձն է դաժան... Սն հավեր, կարմիր կատու... նա թո՛ղ լինի ինձ վարձատու...: Քո սիրտն ի՞նչու չէ ցնծում... չցանած տեղից դու չես հնձում... : Ալաք... բալաք... ա՛ռ... չորս կողմը գառ... մեջն աբրեշում... Գնա բե՛ր... Ուրախացիր... :

Վարդապետը բացատրեց պատգամախոսի գուշակություններն այսպես.

— «Ուրախացի՛ր»... վերջն էլի լավ եկավ, վերջն ուրախությունն է:

Եվ նույն բռպեում աբեղայի խորամանկ դեմքի վրա երևաց մի կեղծ ժպիտ: Նա շարունակեց.

— «Ալաք, բալաք» նշանակում է գույնզգույն կամ զոլ — զոլ, այսինքն՝ կերպաս, աբրեշումի կերպաս, եզերքը զառով զարդարած: Դա տաճարի վարագույրն է: «Աղան» պահանջում է ձեզանից, — աբեղան դարձավ դեպի մշեցի Գրիգորը: — Դուք սյունիետն կուրախանաք, ձեր խնդիրքը կկատարվի: «Աղայի» տաճարի վարագույրը հնացել է:

Գուշակությունները մինը մյուսի ետևից շարունակվում էին: Զարմանալին այն էր, որ «աղան» իր պատգամախոսի բերանով կոչում էր ամեն երկրից եկած նշանավոր և հարուստ ուխտավորներին: Իսկ նրանք խորին երկյուղածությամբ լսում էին իրանց դատավճիռը:

Հետո գուշակողը ընկնում է բոլորովին ուշագնացության մեջ: Վարդապետները տանում են նրան, հավատացնելով, թե նույն դրության մեջ նա կմնա մի քարայրի մեջ մինչև վանքի գալոց տոնախմբության օրը :

— Խե՛ղճ, — ասաց Մարոն, — ի՛նչպես պետք է մնա այնտեղ, բա չի՞ մեռնի: Ֆարհատ, ես կուզեի, որ «ընկավորը» մի բան էլ ինձ համար ասեր: Դու չե՞ս հավատում:

— Հավատում եմ, — պատասխանեցի ես:

Իրավ որ, հավատում էի: Իսկ եթե Մարոն ա՛յժմ հարցներ ինձանից, նրան կասեի՝ այն ժամանակ, երբ մարդիկ կուռք էին պաշտում, Պյութիաս քրմուհին, իր եռոտանիի վրա կանգնած, այսպիսի պատգամներ էր կարդում: Դա ևս Հայաստանի հեթանոսական դարերից մնացած հին սովորությունն է: Մենք անցանք եկեղեցական մարգարեությունից դեպի ժողովրդական մարգարեությունը:

Հեռու, մի քարաժայռի վրա, նստած էր փոքրիկ աղջիկ: Նրա նիհար և բարակ երեսը, օձված ընկույզի յուղով, փայլում էր ջահի լուսով, որ վառվում էր նրա մոտ: Նա հագած ուներ մի տեսակ խայտաճամուկ և կախարդական զգեստ: Մանուկ օրիորդների բազմությունը շրջապատել էր նրան: Նա նույնպես գուշակում էր:

Մենք մոտեցանք:

— Դա այն աղջիկն է, — ասաց Մարոն:

— Հյուրը: Այսպես կոչում են նրան:

Հյուրը ճանաչեց թե ինձ և թե Մարոյին :

— Եկեք, գուշակեմ ձեզ համար, — նա դարձավ դեպի մեզ ժպտելով: — Ձեզանից փող չեմ առնի:

— Ե՞րբ եկար այստեղ: Ո՞ւր է քո մայրը, — սկսեցի ես շփոթեցնել նրան զանազան հարցերով:

Դեռ նա պատասխան չտված, հայտնվեցավ Մուսանը, կասկածավոր կերպով նայեց իմ երեսին, մոմռաց դեպի Հյուրը մի քանի անհասկանալի խոսքեր: Փոքրիկ վիուկը վայր թռավ ժայռից, որի վրա նստած էր, և երկուսը միասին անհայտացան գիշերային խավարի մեջ :

— Ինչո՞ւ նրանք փախան, երբ տեսան մեզ, — հարցրուց Մարոն :

— Չեմ իմանում: Պառավ կախարդը միշտ զգուշանում է, որ Հյուրը ինձ չհանդիպե, — պատասխանեցի ես:

— Իստա՛կ սատանա է այդ աղջիկը, — ասաց Մարոն:

— Նա հավատացնում էր, թե իր մայրը գողացել է նրան դևերի օրորոցից, — մեջ մտավ մի աղջիկ, որ կանգնած էր մեզ մոտ: — Դրուստ է ասում, եթե դևիկ չլինի, մի այնքան պատիկ երեխան կարո՞ղ է ամեն բան զիտենալ: Նա ասաց ինձ բոլորը, ինչ որ կար իմ սրտում, ինչ որ ես արել էի...

Երբ հեռացանք բազմությունից, Մարոն ինձ ասաց.

— Կամ Կարոն, կամ նրա ընկերներից մեկն այստեղ պետք է լինի:

— Դու ինչի՞ց ես իմանում:

— Այդ կախարդ կինը և փոքրիկ վիուկը միշտ հետևում են նրանց: Որտեղ որ Կարոն լինում է, դրանք այնտեղ իսկույն հայտնվում են:

— Ես չեմ հասկանում, Կարոն և իր ընկերներն ի՞նչ գործ ունեն այդ բռնաների հետ:

— Ես էլ չեմ հասկանում, — պատասխանեց Մարոն: — Բայց մի բան ասեմ քեզ, Ֆարհատ, այն փոքրիկ վիուկը, որին կոչում են Հյուրը, հայերեն խոսում է և խոսում է ինչպես մի հայ:

— Բռնաներն ամեն լեզվով խոսում են:

— Դա նրանց նման չէ: Մի անգամ ես ասեցի՝ Հյուրը, ե՛կ մեր տանը մնա՛, ես քեզ կպահեմ, ինձ քույր կշինեմ: Նա ինձ ասաց, «չէ, ես մորս մոտ պիտի գնամ, մայրս ինձ շատ է սիրում» : Այս

խոսքերը նա ասաց հայերեն լեզվով, բայց պառավը հենց որ լսեց, բարկացավ, շուտով հեռացրուց Հյուսիսին:

— Նա մի կորած մայր է պտռում, Մարո, բայց ո՞րտեղ է, հայտնի չէ, ինչո՞ւր միշտ հիշում է նրան:

— Այդ ես էլ իմանում եմ, — պատասխանեց Մարոն:

Դառնալով դեպի մեր վրանը, մենք անցանք «փորձության ձորերի» միջով: Այնտեղ էր «վիճակի ժայռը»: Նա կոչվում էր «վիճակի ժայռ» այն պատճառով, որ նրա վրա ուխտավորները փորձում են իրանց բախտը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մոտենում է ժայռին, առնում է գետնից քարի փոքրիկ կտոր և կպցնում է ժայռին: Եթե քարի կտորը մնա նրա վրա կպած, նշանակում է, որ նրա ուխտը ընդունելի է եզած: Իսկ եթե պոկ գալով, քարը վայր ընկավ, վիճակափորձը տխուր դեմքով հեռանում է խորհրդական ժայռից:

Մարոն մոտեցավ փորձելու իր բախտը, բայց այնքան բազմություն թափված էր այնտեղ, որ չկարողացավ տեղ գտնել: Մենք թողեցինք այդ մի ուրիշ ժամանակի:

ԼԳ

ԲՈՂՈՔ ՎԱՆԱԿԱՆ ՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Գիշերից բավական անցել էր, երբ դարձանք մեր վրանը: Պառավ Խաթունը անքուն պահապանի նման հսկում էր: Մարգարիտը քնած էր, փոքրիկ Մալբիին սեղմած ունենալով իր գրկում: Քնի մեջ նա մոռացել էր իր քողը, երեսը մնացել էր բաց: Պառավը տեսնելով իմ ներս մտնելը, նրա երեսը ծածկեց: Մարոն սկսեց ծիծաղել, որ ոչ սակավ բարկություն պատճառեց պառավի մեջ:

— Դու ոչ ահն ես իմանում, ոչ ամոթը, Մարո, միայն աստված գիտե թե քո վերջն ինչ կլինի... — ասաց նա ծանր կերպով:

Մարոն ժպտաց և ոչինչ չպատասխանեց:

Մարոն թեև խոստացավ, թե կաշխատե, որ ճանապարհին Մարգարիտին խոսացնե ինձ հետ, կամ նրան իր երեսը բաց անել կտա ինձ մոտ, բայց հնար չեղավ. Մարգարիտը մնաց ինձ համար միշտ լուռ և վարագուրյալ կուռք:

Առավոտը պետք է լուսացներ տիրոջ կյուրակեն — տոնի մատաղ կտրելու օրը: Ահա այդ պատճառով, կեսգիշերից սկսած, ամեն մի ուխտավորի վրանի առջև, գետնում փորած հնոցի մեջ, վառվում էր կրակ, և նրա վրա դրած կաթսայի մեջ եփ էր գալիս մատաղի խաշլաման: Շոգին կաթսաների արտաշնչությունից լցրել էր օդը ախորժ-բարեպաշտական հոտով: Մի քանի տեղերում դեռ նոր էին մորթում գոհերը: Վանքի մղդսիները փութաջան եռանդով պտտում էին ուխտավորների բանակի մեջ, կատարելու նրանց պահանջները: Մղդսիներն էին վաճառում մատաղացու ոչխարները և մատուցանում էին ուխտավորներին ինչ որ նրանց պետք էր: Եվ դրանց մեջն էր վանքի սպասավորների օգուտը: Ամեն մի կտրած մատաղի ազդրը մղդսիների սեփականությունն էր, իսկ մորթը պատկանում էր վանքին: Եվ վարդապետների թիվը մղդսիներից պակաս չէր, որոնք հավաքում էին մորթերը:

Պառավ Խաթունը վաղուց գնել էր մեր մատաղացու ոչխարը, մի սպիտակ, անարատ խոյ:

— Ի՞նչ եղավ, ուշացավ վարդապետը, — ասում էր անդադար պառավը: — Չեկավ, որ աղը օրհնե:

— Ի՞նչ պետք է օրհնած աղը, — հարցրի ես:

— Կարծես, հայ — քրիստոնյայի տղա չլինի, — պատասխանեց պառավը կծու կերպով. — այսքանն էլ չէ իմանում, բայց հինգ տարի վարժատուն է գնացել, գիրք է կարդացել...

Մարոն ասաց՝ թե օրհնած աղը նրա համար է, որ ուտացնում են մատաղին նախքան նրան գոհելը:

Վերջապես հայտնվեցավ վարդապետը: Նա այնքան զբաղված էր, որ հագիվ ժամանակ ունեցավ առնել իր ափի մեջ մի քիչ աղի փշրանք, որը մոտեցրուց իր բերանին, անլսելի ձայնով փնթփնթաց նրա վրա մի քանի խոսքեր — իհարկե աղոթք պետք է լիներ — և ապա տվեց աղը պառավ Խաթունին: Պառավը առեց աղը, վարդապետի աջը համբուրելով, և միննույն ժամանակ կոխեց նրա ափի մեջ մի բան: Վարդապետը շնորհակալություն հայտնեց, օրհնեց և հեռացավ, ասելով՝ «ընդունելի մատաղ լինի, սուրբ աստվածածնի օրհնությունը ձեզանից անպակաս լինի» և այլն:

Ադն ուտացրինք ոչխարին, խեղճ անասունը այնպես ախորժանք կերավ, ամեննին չմտածելով, թե այնուհետև որպիսի դառն վիճակ էր սպասում նրան:

Թեև ես երկար թափառեցի ուխտավորների բանակի մեջ, բայց տակավին իմ նպատակին հասած չէի. սալմաստեցիներից ոչ մեկին չտեսա: Վանքի մղղսին հայտնեց՝ թե նրանց քարավանը իջեվանել է բլուրի մյուս կողմում, որովհետև սալմաստեցիք, ուխտավորների վերջինները լինելով, վանքի մոտակայքում տեղ չգտան: Երբ ես տվեցի նրան երկու դուրուշնոցը, նա հանձն առավ տանել ինձ և ցույց տալ նրանց տեղը:

Եվ իրավ, յուրաքանչյուր երկրի ուխտավորների քարավանը իջևանել էր մի առանձին տեղում: Ամբողջ կես ժամ մենք անց էինք կենում այն ընդարձակ և խուռն բանակի միջով, դեռ վերջ չկար: Բայց մղղսի Թորոսը — այսպես էր իմ առաջնորդի անունը — դեռ գոհ չէր վանքի այն տարվա «հունձքով»՝ նա գտնում էր ուխտավորների թիվը շատ պակաս, անցյալի հետ համեմատելով:

— Վատացան ժամանակները, աղա, — ասում էր նա խորին կերպով հոգվոց հանելով: — Առաջ լավ էին տարիները. կտեսնեիր, այստեղ սար, ձոր, դաշտ, ասեղ զցելու տեղ չկար, ամենը բռնած կլիներ ուխտավորներով: Հիմա նրա կեսը, կեսի կեսը չկար էլ ինչո՞վ պետք է ապրես: Տասներկու գլուխ քուֆաթ կա իմ տանը, ամենից պստիկը հինգ տարեկան է: Հաց կուզեն, հալավ կուզեն, ո՞ր տեղից բերես: Ինչ էլ որ ուխտավորներից ձեռքդ է գալու, մեծ բաժինը մեր հայր սուրբերը խլում են. թե չտաս, վանքի գյուղից դուրս կանեն: Ի՞նչ պետք է անես նրանից հետո...

Մի քանի բույե տխուր լռությունից հետո մղղսին շարունակեց .

— Իմ տղերքը իմ բախտից բոլորն էլ մարմնով ողջ դուրս եկան, գոնյա մեկն էլ «խեղճ» չեղավ, որ հոր դարդին դարման աներ...

Ես սարսափեցա, լսելով հոր մի այսպիսի անգութ ցանկությունը, որով կամենում էր, որ իր զավակներից մեկը «խեղճ» լիներ, այսինքն սուրբ աստվածածնի հրետավոր ախտավորներից մեկը լիներ, մարմնով այլանդակված, որ կարողանար «հոր դարդին դարման անել»...

— Դու կուզեի՞ր, որ մեկը «խեղճ» լիներ, — կտրեցի ես մղղսու խոսքը:

— Ի՞նչպես չուզես, ադա: «Խեղճին» ամեն անգամ զանազան երկրներ պտտացնելիս, կտար ինձ ավելի քան հինգ հարյուր դուրուշն. դա բավական էր իմ տանը մի տարվա համար: Հիմա ի՞նչ բանի են պետք մեկելները, որ ողջ են, որ ձեռք և ոտք ունեն: Նրանցից խեղ (օգուտ) չկա...

— Ի՞նչու ես դու ցանկանում, որ «խեղճը» անպատճառ քո որդիներից մեկը լիներ. այս վանքում խոշա՞տ կա, որին ուզենաս կարող ես տանել ման ածել և փող հավաքել:

— Կարող եմ: Բայց դու կարծում ես, որ մեր հայր սուրբերն իրանց հոր հոգու համար կտա՞ն ինձ «խեղճին» ման ածելու: Չէ՛, եղբայր: Դրա համար նրանք կվերառնեն ավելի՛ քան թե ես կհավաքեի: Ինձ կմնար իմ չարչարանքը: Օրինակ քեզ, մղղսի Հակոն այս տարի տարավ «խեղճերից» մեկին Վանա երկրում ման ածելու. նա բերեց հազար դուրուշից ավելի. բայց հարյուր դուրուշ չմնաց իր ձեռքում: Բայց երբ «խեղճն» իմ մսից և արյունից կլինի, այն ժամանակ վարդապետները չեն կարող պարպել իմ քսակը...

Այժմ հասկանալի էր ինձ մղղսու ցանկությունը. նա կամենում էր շահվել իր «խեղճից», որպես իրան պատկանող սեփականությունից, և չէր ուզում վարձել վարդապետներից իր համար անօգտավետ պայմաններով: Թողյալ այդ, ես մղղսի Թորոսի խոսքերի մեջ նկատում էի ոչ միայն բողոք դեպի վանական արեղանների հարստահարությունը այլ մի դառն ատելություն դեպի նրանց սրբազան անձնավորությունը, որը չպետ՝ք է լիներ առանց իրական պատճառների:

— Երևում է, վարդապետները քեզ հետ այնքան լավ չեն՞ն, մղղսի Թորոս :

— Վարդապետներ՞ը... — կրկնեց նա խորհրդական ձայնով: — Ի՞նչ կասես, եղբայր, դրանք մարդիկ չեն, իստակ սև սատանաներ են... Դրանք այն մղղսուն հաց կտան, որ նրանց ամեն ասածին պատասխանե՛ «հա՛»: Բայց մղղսի Թորոսը մեկ դրուստ մարդ է, նա չէ կարող վատ բանին «հա՛» ասել...

Առհասարակ ես նկատում էի, որ մարդիկ այն ժամանակ միայն ջերմեռանդ են դեպի վանքերը և վանական արեղաները, երբ նրանցից հեռու են: Որի ընդհակառակն, ես տեսնում էի, ոտ վանքերին մերձավոր ժողովուրդը չափազանց զզված էր նրանցից: Ի՞նչ էր դրա պատճառը, ես չգիտեի. միայն երևում էր նրանց մեջ մինչև անգամ թերահավատություն այն սրբազան տեղերի մասին, որոնք նվիրական էին ամեն մի հայի համար: Շատ անգամ մի գործարանի կառավարչի վատությանը ծնուցանում է հաճախորդների մեջ ատելություն դեպի նույնիսկ գործարանի հիմնարկությունը : Արդյոք այս օրինակը չէ՞ր վերաբերում և մեր արեղաներին և մեր վանքերին:

Ես երեխայությունից ունեի փոքրիկ խորամտնկություն, սատանայի պես մտնել մարդու դամարում, և որպես ասում են, նրա ուղեղը թափ տալ: Լսելով մղղսի Թորոսի վերջին խոսքերը, թե վարդապետները այն ժամանակ միայն վարձատրում են վանքի սպասավորներին, երբ նրանց

կամքին հլու ծառաներ են դառնում, որոնք նրանց յուրաքանչյուր խոսքին, որքան և վատ լիներ նա, կպատասխանեն՝ «այո՛», — ես սկսեցի ավելի հետաքրքիր լինել, թե ի՞նչ էր պատճառ ավել մղղաու դժգոհությանը: Նա թեև խիստ դժվարությամբ, այսուամենայնիվ պատմեց.

— Մենք երկու եղբայրներ էինք. իմ պատիկ եղբայրը պսակվեց, մի ամիս չանցավ, մեռավ : Նրա հարսը մնաց տանը այրի: Մեկ օր մեր Կարապետ հայր սուրբն ինձ կանչեց իր մոտ, ասաց՝ «Մղղախ Թորոս, քո եղբոր կնիկը ի՞նչ կանն տանը»: Ես պատասխանեցի, — հայր սուրբ, ծառա եմ աջիդ, ի՞նչ պետք է անե, իմ երեխեքին շորեր կկարե, կկարկտե, թոնիր կվառե, հա՛, այդպես տան բաներ կանն: Իմ կնիկը հիվանդ է, իմ երեխեքը նա կպահե: Վարդապետն ասաց. «Այդ բաներից քեզ ի՞նչ խեր, դու քո եղբոր կնիկն ուղարկիր, թող գա վանքի ոչխարները կթե, այս գործից քեզ համար շատ շահմունք կլինի. եղից, պանրից, բուրդից իր համար «քալաֆուր» կանն: Քեզ էլ սուրբ սքանչելագործի մասունքը կտամ, կերթաս Թաբրիզու կողմերը, կպտտես»: Ես ուրախացա, այն ժամանակ մի քանի հարյուր դուրուշ պարտք ունեի, մտածեցի, հա՛, աստված ողորմաց, պարտքերս կտամ: Մեկ էլ միտք արի՛ լա՛վ, իմ եղբոր կնիկը մեկ ամսվա շահել հարս է, հալա իր մեռելի սևի մեջն է, ես ի՞նչպես թողնեմ, որ նա գնա վանքի ոչխարները կթե: Կասես թե, սատանան ինձ խելքից հանեց, ասեցի՝ ի՞նչ կա, մեր մղղախների շատերի կնիկներն, հարսները վանքին ծառայություն կանեն, միաբանների համար հաց կթխեն, նրանց շորերը կլվան, կկարկատեն, վանքի պանիրը կմակարդեն, յուղ կհանեն, բուրդը կմանեն, ի՞նչ գլուխդ ցավեցնեմ — վանքի համար տանտիկնություն կանեն: Ու այն կնիկների տղամարդիկն ավելի պատիվ ունեն հայր-սուրբերի մոտ. լավ ուտում են, լավ խմում են, լավ հագնում են: Ինչո՞ւ մղղախ Թորոսը նրանցից պակաս մնա: Ես Կարապետ հայր-սուրբի հրամանը կատարեցի. իմ եղբոր կնիկը գնաց վանքի ոչխարները կթելու, ես էլ առա սուրբ սքանչելագործի մասունքը, գնացի դեպի Թաբրիզու երկիրը: Իմ ժողովարարությունը քաշեց ավելի քան կես տարի: Երբ դարձա տուն, տեսնեմ հարսը չկա : — Ո՞ւր է մեր հարսը, հարցնում եմ իմ կնկանից : Նա պատմեց, թե՛ «հարսն ամեն օր կգանգատվեր, չէր ուզի վանքը գնալ, հայր սուրբը մարդ կուղարկեր, կտաներ: Հայր սուրբը կասեր՝ «քեզ մղղախ Թորոսն է տվել, որ վանքի ոչխարները կթես, դու քո խզմաթ պետք է կատարես, մինչև նրա գալը»: Մեկ օր տեսանք՝ հարսը չկա, արևը մտավ, գիշերն անցավ, նա տուն չեկավ: Առավոտյան գնացինք սարը պտոեցինք, ձորը պտոեցինք, չկա ու չկա: Ո՞րտեղ կորավ, աստվա՛ծ: Գնացինք ծովի ափը. այնտեղ տեսանք հարսի մարմինը ծովի դալդաները գցել էին դուրս. նա խեղդված էր... Մորեն ոչ այնքան հեռու ընկած էր մի նորածին տղա, որին դաշտի գազանները պատռեր էին»...

Մղղախն ձեռքը տարավ դեպի երեսը, ինձ երևաց, որ նա սրբրեց աչքերի արտասուքը, և ապա ձեռքը մեկնեց դեպի բլուրի ստորոտը, ասելով.

— Այստեղ են սալմաստեցի ուխտավորները:

Ես բաժանվեցա, ինձ հետ տանելով նրա պատմության տխուր տպավորությունը...

ԼԴ

ԿՐԿԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ սալմաստեցի ուխտավորների թվում գտա իմ մորը և քույրերիս: Նրանք եկել էին իմ քեռի Պետրոսի հետ, որը իր ընտանիքով նույնպես ուխտ էր եկած: Մորս վրանը կազմված էր քեռուս վրանին կից: Իմ հայրենակիցներից մեկը ինձ այնտեղ տարավ:

Մինչև այնօր երբեք չէր պատահել ինձ այնպես ջերմ կերպով զգալ մայրական սերը և քրոջ սրտի գորովական քնքշություննը, որպես այն բոլորս, երբ ես գտա իմ մորը և քույրերիս: Սկզբում նրանք մնացին բոլորովին ապշած, խոսք չէին գտնում խոսելու, և իրանց կարոտությունը հայտնում էին համբույրներով, գրկախառնությամբ և արտասուքով: Ես էլ չկարողացա պահել իմ սրտի զեղմունքը, և իմ աչքերում հայտնվեցավ արտասուք:

— Փա՛ռք քեզ, աստված, չմեռա և կրկին տեսա որդուս... քեզ մատաղ, բալաս... Ի՛նչպես դու թողեցիր մեզ, իմ աչքի լույս... Ես ո՞վ ունեմ բացի քեզանից, Ֆարհատ ջան, դու որ չլինես, ինձ թող տանեն ողջ-ողջ գերեզմանը դնեն... Ի՛նչ էի արել քեզ, Ֆարհատ ջան, ինչո՞ւ հեռացար մեզանից...

Այսպես մրմնջում էր մայրս, մերթ ուրախանալով և մերթ լալով, իսկ քույրերս, Մարիամը և Մագթաղը չէին ուզում ինձ բաց թողնել իրանց գրկից:

Մայրս եկած էր ուխտ, որպես հիշեցի, իմ քեռի Պետրոսի ընտանիքի հետ: Այդ մարդն իմ հոգևոր հայրն էր, միևնույն ժամանակ մեր թաղի տանուտերը: Քեռի Պետրոսը Սալմաստի մեջ համարվում էր շատ փորձված, խոհեմ և խելացի մարդ. նա նշանավոր էր իր երկար ճանապարհորդություններով զանազան երկրներում:

— Ո՞ւմ հետ ես եկել, Ֆարհատ,— հարցրուց մայրս: — Դու ի՞նչ գիտեիր, որ մենք այստեղ ենք:

Ես պատասխանեցի, թե եկած եմ որսորդ Ավոյի ընտանիքի հետ, հայտնեցի՝ թե ովքեր են նրանցից եկածները: Մարիամը և Մագթաղը շատ ուրախացան, երբ լսեցին, թե Մարոն էլ ուխտավորների թվումն է:

— Ֆարհատ ջան, տար մեզ տեսնենք Մարոյին, — ասաց Մարիամը:

— Դու խո կթողնե՞ս, մայրիկ, գնանք Մարոյին տեսնենք,-ավելցրուց Մագթաղը:

Ես առաջարկեցի և մորս գալ ծերունի որսորդի ընտանիքի վրանը և նրանց հետ միասին լինել մինչև տոնախմբության վերջը: Մայրս պատասխանեց, թե անհարմար կլինեք քեռի Պետրոսի ընտանիքից բաժանվել, գուցե կվիրավորվեին նրանք: Բայց երեխեքը, որ ցանկանում էին Մարոյին տեսնել, կարող էին գնալ, միայն պետք է գիշերը չմնան նրանց մոտ, այլ շուտով վերադառնան. իսկ ինքը առավոտյան պատարագից հետո կգա Խաթունին և Հասոյի նշանածին տեսնելու: Եվ ավելցրուց, թե ինքը միշտ գոհ է եղել ծերունի որսորդից, և համարում է որսորդին շատ բարի մարդ. և նա փոքր — ինչ հանգիստ էր իմ մասին նրանով միայն, որ գիտեք, թե ես գտնվում եմ որսորդի տանը:

— Դու ո՞րտեղից գիտեիր, մայրիկ:

— Ինքը որսորդը մարդ էր ուղարկել ինձ մոտ, քո մասին իմացում տալու:

— Եվ դու գիտե՞ս, թե ինչպես հայտնվեցա ես այնտեղ:

— Կարոն քեզ տարավ: Ես բոլորը գիտեմ...

Վերջին խոսքը արտասանելու միջոցին մորս ձայնը դողաց: Չգիտեմ ինչո՞ւ Կարոյի անունը նրան վրդովմունք պատճառեց:

— Կարոն շատ լավ տղա է, մայրիկ:

— Լավ է, բայց... Թող մնա, ես հետո կխոսեմ նրա մասին...

— Հայտնվեցա՛վ փախստականը, — լսելի եղավ քեռի Պետրոսի որոտացող ձայնը, որ նույն միջոցին ներս մտավ մորս վրանը, ուր նստած էինք մենք:

Ես կանգնեցա, և պահպանելով այն ժամանակի քաղաքավարության ձևը, համբուրեցի քեռուս ձեռքը: Նա համբուրեց իմ ճակատը և նստեցրուց իր մոտ:

Քեռի Պետրոսը գտնվում էր իր հոգու խիստ ուրախ տրամադրության մեջ. ինձ երևաց, որ նա փոքր-ինչ հարբած էր: Նա տարել էր իր գերդաստանը ման ածելու և դառնում էր զբոսանքից: Նա դարձավ դեպի ինձ այսպիսի անկապ խոսքերով.

— Ի՞նչ ես շինում դու, լա՛վ ես, ի՞նչ է անում հին աղվեսը... մարդիկ այստեղ հոգու համար են գործում, իսկ «նա» այնտեղ եզիդիների իշխանի մոտ, աստված ոչ գիտե, ի՞նչ սատանայական որոգայթներ է լարում... և իր «ճտերին» երկրի զանազան կողմերն է ուղարկում... Ինչի՞ համար, ի՞նչ դուրս կգա այս հիմարություններից... Եվ դու, քամի փչող ընկեր, լա՛վ տեղն ընկար, ինչպես մուկը մկնորսակի մեջ...

Ինձ պարզ հասկանալի էր, թե քեռի Պետրոսի հեզնական ակնարկություններն ումն էին վերաբերում: Նա խոսում էր որսորդ Ավոյի և նրա հյուրերի՝ իմ ընկերների մասին: Բայց ո՞ր տեղից գիտեր նա, թե որսորդը կամ նրա խոսքով՝ «հին աղվեսը» գնացել էր եզիդիների իշխանի մոտ. այդ մի գաղտնիք էր, որ ես նույնպես չէի կարող իմանալ, եթե Կարոյի նամակն իմ ձեռքը չընկներ: Եվ ո՞ր տեղից հայտնի էր նրան, թե ծերունի որսորդի «ճտերը», այսինքն՝ Կարոն իր ընկերների հետ, գնացել էին զանազան կողմեր: Եվ ի՞նչ կասկածավոր մի բան կար նրանց վարմունքի մեջ, որը, որպես երևում էր, ընդդեմ էր քեռի Պետրոսի համակրությանը: Այս հարցերն ինձ համար բոլորովին հանելուկներ էին: Այնուամենայնիվ, ինձ խիստ անհաճո երևեցավ քեռի Պետրոսի արհամարհական խոսքերն այն մարդկանց մասին, որոնց ես շատ պատվում էի: Ես ուզեցի, որպես ասում են՝ նրա բերնի համը տալ, բայց այն միջոցին ներս մտավ վանքի աբեղաներից մեկը: Դա Կարապետ հայր սուրբն էր, այն վարդապետը, որ այնպես անխիղճ կերպով անբախտացրել էր մղդսի Թորոսի հարսին, և երկու թշվառ զոհերի մահվան պատճառ էր դարձել...

Մարիամը և Մազթաղը վաղուց ինձ աչքով լուռ նշաններ էին անում, որ շուտ վերջացնեմ քեռի Պետրոսի հետ: Նրանք շատ ուրախացան, որ աբեղայի հայտնվելն ընդհատեց մեր խոսակցությունը, և ես դուրս եկա վրանից:

— Դու էլի կգա՞ս մեր մոտ, Ֆարիատ, — հարցրուց քեռի Պետրոսը:

— Իհարկե, — պատասխանեցի ես:

— Լավ, գնա:

Արեղան և քեռի Պետրոսը նստեցան միմյանց շատ մոտ և մեզ բոլորովին անլսելի ձայնով խոսում էին:

Մայրս նույնպես վրանից դուրս եկավ ինձ հետ: Նա ասաց, թե շատ կցանկանար, որ ես նրա մոտ մնայի, բայց որովհետև ծերունի որսորդի ընտանիքը եկած են առանց տղամարդի, չէ ուզում ինձ բաժանել նրանցից, միայն ցանկանում է, որ ես գոնյա ցերեկներն անցուցանեմ նրա մոտ, իսկ գիշերները Մարոյի և Մարգարիտի մոտ մնամ, չիցե թե նրանց մի վտանգ պատահի որովհետև ուխտավորների մեջ շատ անկարգություններ էին լինում:

— Բայց թող քույրերս այս գիշեր մնան ինձ մոտ, — խընդրեցի մորիցս:

— Հա՛, մայրիկ, մենք կմնանք Մարոյի մոտ, — ասաց Մարիամը:

— Լավ, մնացեք, — ասաց մայրս, — և կրկին ինձ համբուրելով, ճանապարհ դրեց:

Երբ փոքր-ինչ հեռացանք սալմաստեցի ուխտավորների իջեվանից, ես քույրերիցս հարցրի, թե մեր քաղաքացիներից ո՞վքեր են եկած:

ԲՆրանք հայտնեցին մի քանի անուններ, իսկ Մարիամը ավելացրուց.

— Գիտե՞ս, Ֆարհատ, Սոնան էլ եկել է մեզ հետ. նրա հայրն էլ, եղբայրն էլ եկել են: Հիմա ի՞նչ կասի, երբ որ տերտերը քեզ կտեսնե:

— Ինչ պետք է ասի, — պատասխանեց Մագթաղը ծիծաղելով: -Կբոնե ականջներիցը ձիգ կտա ու կասե՛ Ֆարհատ, ինչն՞ ւ փախար վարժարանից:

— Նա չէ կարող, հիմա ես նրա ականջներից ձիգ կտամ, — պատասխանեցի ես:

— Վա՛յ, մեղք չէ՞, ախար նա տերտեր է :

— Ֆարհատը հանաք է անում, — խոսեց Մարիամը:

— Սոնան գիտե՞, որ այստեղ եմ, — հարցրի ես:

— Նա չէ իմանում, նա այսօր առավոտյան ինձ ասում էր՝ «Էրնե՛կ Ֆարհատն այստեղ լինեք» — Նա շատ ուզում էր քեզ տեսնել: Ինչն՞ ւ էր ուզում, Ֆարհատ, — հարցրուց Մարիամը:

— Չեմ իմանում... Բայց ո՞րտեղ են վեր եկել նրանք:

-Չտեսա՞ր դու, նրանց չադրը կպած էր մերին: Նրանք էլ քեզ չտեսան, չեմ իմանում, ուր էին գնացել, այնտեղ չէին, — ասաց Մարիամը:

Քույրերս պատմեցին մեր քաղաքից մի քանի նորություններ, որոնց թվում հայտնեցին և վարժապետիս կնոջ՝ ողորմելի Գյուլ-Ջհանի մահը: Ես մի կողմից ուրախացա, որ խեղճ կինը ազատվեցավ իր տանջանքներից, որով չարչարվում էր նա այնքան շատ տարիներ, խիստ հազիվ բաժանվելով հիվանդության մահճից: Բայց ինձ վրա խիստ տխուր տպավորություն գործեց, երբ Մազթաղը ասաց, թե մեր քաղաքում այնպես լուր էր տարածվել, իբր թե տերտերակնոջ մահվան պատճառն էղել է տեր հոր սաստիկ ծեծը, որին արժանացրել էր քահանան իր կնոջը նրա մահվանց մի քանի օր առաջ: Ես առանց երկբայության հավատացի, մտաբերելով, թե ո՞րպես բարբարոսաբար ծեծում էր նա ինձ և իմ ընկերներին: Եվ մի այսպիսի մարդը, որպես վարժապետ և քահանա, առաջնորդում էր մի ամբողջ քաղաքի ուխտավորներին դեպի աստուծո մոր տաճարի երկրպագությունը...

Որպես իմացա քույրերիցս, տեր Թողիկը, բացի Սոնայից, բերել էր իր հետ և իր որդի Ստեփանին: Խեղճ տղայի խեչացնորությունը, վերջին օրերում ավելի սաստկացած լինելով, հայրը բերել էր նրան սուրբ աստվածածնի վանքը այն մտքով, որ թողնե Ստեփանին մնալու վանքի «խեղճերի» մեջ, այնտեղ բժշկվելու համար: Նա այժմ համարում էր Ստեփանի խելացնորությունը տիրամոր պատիժներից մեկը: Որքան ճիշտ էր այդ կարծիքը, ես չգիտեի, բայց ես գիտեի մի բան, թե ո՞րպես Ստեփանի հայրը չարաչար կերպով վարվում էր նրա հետ, ո՞րպես նրա երեխայության ժամանակ, իբրև պատիժ, կախ էր տվել խեղճ տղային ջրի հորի մեջ, նա մնացել էր այնտեղ կես ժամ, և այնուհետև Ստեփանի խելքը տեղը չեկավ. նա միշտ ցնորվում էր, երբ ջուր կամ հոր էր տեսնում...: Այս ես գիտեի...

Ես շատ ուրախ էի, որ գնալով մորս մոտ, քեռի Պետրոսի վրանը, չհանդիպեցա վարժապետիս: Ինձ խիստ անտանելի էր մյուս անգամ տեսնել այն մարդու երեսը, որը այնքան դառն ցավերի պատճառ էր եղել ինձ:

Հասնելով մեր վրանը, գտանք պառավ Խաթունին և Մարգարիտին քնած. Մարոն արթուն նստած սպասում էր ինձ:

Ես չեմ կարող նկարագրել այն ուրախությունը, որով Մարոն հանդիպեց իր երեխայության երկու ընկերուհիներին, նրանց միմյանց հետ փաթաթվելը, նրանց պարզ ու անմեղ սրտերի արտահեղությունը, նրանց անկեղծ շրթունքների մրմունջը բարձր է գրչի գորությունից. այդ միայն պետք է տեսնել և զգալ:

Հայկական աղջկա սրտի մեջ կա մի բան, կատարյալ հրեշտակային, որ մնում է միշտ անհասկանալի հասարակ մահկանացուների համար: Նա այնպես մաքուր և սրբազան է, որպես մի անարատ աստվածություն. նա արտափայլում է իր ջերմ լուսով, նա բուրում է իր անուշ հոտավետությամբ, բայց նա միշտ մնում է անշոշափելի...

ԼԵ

ՔՈՒՐԴԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՍՐՂԱՐԱՆԻ ՄԵՁ

Աստուծո լույսը բացվեցավ: Օրը կյուրակի էր: Առավոտյան մայրս եկավ մեզ մոտ, մենք բոլորս միասին գնացինք վանքը ժամ: Մեր վրանումը մնաց միայն պառավ Խաթունը, մատաղն եփելու համար:

Ուխտավորների բանակը գտնվում էր իր ջերմեռանդ բարեպաշտական վրդովմունքի մեջ: Ամեն տեղ երևում էր շարժողություն, ամեն տեղ եփ էր գալիս բորբոքված հավատքը, իր բոլոր աստվածային կարողությամբ: Բազմությունը շտապում էր դեպի վանքը պատարագ տեսնելու և սուրբ տիրամոր գերեզմանը համբուրելու: Այն խառնիճաղանջ ամբոխի մեջ կարելի էր տեսնել ամեն երկրի հայեր, ամենատեսակ գլխարկներով, սկսած օսմանլվի ֆեսից, քրդի ապարոշից, մինչև պարսկի երկայն, մորթե գդակները: Կանայքը նույնպես զանազանվում էին տեսակ-տեսակ հագուստներով. ամեն երկրի կինը ընդունել էր տիրոջ ազգի կանանց զգեստի ձևերը:

Հայը միշտ սիրում է նմանել: Նա չէ պահպանում իր ինքնություն, հատկանիշ առանձնությունները:

Ուխտավորների մեջ լեզուները մինչև անգամ բաժանված էին բարբառներով. մեկի խոսակցությունը մյուսին համարյա անհասկանալի էր: Ցավալին այն էր, որ շատերը խոսում էին այն ազգի լեզվով, որի լծի տակ ապրում էին, բոլորովին մոռանալով մայրենի խոսքը: Բնձ երևում էր, իբր թե այն բազմազան ամբոխի մեջ ազգային ամբողջությունը իսպառ քայքայվել էր, և քանդվել էին նրա մեջ միավորիչ հողերը...

Բայց մի կապ, որ դեռ պահպանվել էր, մի կապ, որ միավորում էր այն խորտակված ամբողջության զանազան կտորտանքը, մի կապ, որին չէր կարողացել խզել բռնակալի սուրը, դա էր՝ կրոնքը և եկեղեցին:

Բայց կարո՞ղ էր պահպանվել այս կապը միշտ անխզելի, իր աստվածային ամուր հաստատության մեջ, երբ նրա հոգատարներն էին՝ Կարապետ հայր սուրբի նման արեղաներ և տեր Թողիկի նման քահանաներ...

Եվ այժմ դառն մտածմունքներ պաշարում են ինձ, երբ ծագում է իմ գլխում այդ հարցը...

Սուրբ տիրամոր տոնախմբությունը մի կատարյալ տոնավաճառ էր, ուր գլխավորապես երկու դաս վաճառականներ հանդես էին հանել իրանց մթերքը և կարծես, աննկատելի կերպով միմյանց հետ մրցություն էին անում:

Վաճառականների մի դասը բաղկացած էր վանեցի առևտրականներից , իսկ մյուսը՝ վանքի արեղաներից:

Վանեցին դարսել էր հրապարակի վրա զանազան տեսակ մանրուքներ, կանանց հասարակ զարդեր, գույնզգույն փարչաներ, մի խոսքով, այնպիսի խայտաճամուկ ապրանքներ, որոնք կարող էին հրապուրել գնողներին, և մինչև անգամ ամենախնայող ժլատի քսակից դուրս քաշելով մի քանի դուրուշներ: Ծախողը կանգնած էր իր մթերքների մոտ և բարձրաձայն գովաբանում էր իր վաճառքի լավ հատկությունները:

Անցնելով վանեցիներից, գալիս է արեղա-վաճառականների կարգը, և քո առջև բացվում է մի ահագին հիմնարկություն՝ վանքը: Դա բովանդակում է իր մեջ մի հանդիսարան...

Մտնում ես վանքի գավիթը : Այստեղ, վանքի դռան երկու կողմերից սկսած, մինը մյուսի մոտ գուգահեռաբար նստած են «խեղճերը»: Նրանց երկու կարգ շարավածքի միջով բացվում է մի քուչա, որ տանում է դեպի վանքի դուռը: Նույն քուչայով անցնում են ուխտավորները: «Խեղճերի» այլանդակված կերպարանքները բերում են անցորդի վրա զարհուրանք, միևնույն ժամանակ լցնելով նրա սիրտը մի պատկառելի երկյուղածությամբ դեպի մեծ աստվածուհու վեհությունը, որ ցույց էր տվել իր նշանները այն թշվառների վրա:

Երբ մենք անցնում էինք «խեղճերի» միջով, մի պատանի, մաշված և գունաթափ երեսով, գեղեցիկ երկնագույն աչքերով, և շեկ-մետաքսանման մազերով, վեր թռավ տեղից և գրկեց ինձ, ասելով.

— Ֆարիատ, ես վախում եմ դրանցից...

Պատանին ցույց տվեց «խեղճերին», որոնց կարգում նստացրել էին և իրան:

Ես ճանաչեցի. նա տեր Թողիկի որդին՝ Ստեփանն էր: Մինչև իմ խոսելը, շուտ վրա հասավ աբեղաներից մեկը, որ կանգնած «խեղճերի» մոտ պատմում էր անցորդներին, թե նրանցից յուրաքանչյուրն ինչ հանցանքի համար ենթարկված էր տիրամոր պատժին: Աբեղան, ինձանից հեռացնելով Ստեփանին, ստիպեց նստել իր տեղը: Պատանին ողորմելի կերպով նայեց մեզ վրա և գլուխը քարշ գցեց: Խեղճ տղա, ընտանիքը, որ անբախտացրել էր նրան, բավական չէր, որ չէր զգում իր բարբարոսությունը, այժմ բոլորովին դուրս էր գցել թշվառ գոհին իր միջից :

Մենք մտանք վանքի մեջ: Այստեղ տաճարի սուրբ սեղանի վրա կարգով շարած էին՝ արծաթի և ոսկու մեջ պատած սրբոց մասունքներ և զանազան տեսակ մեծ և փոքր խաչեր : Ուխտավորները հերթով մոտենում էին, համբուրում էին և զցում էին նրանց մոտ դրած թասերի մեջ փողեր:

Համբուրելով սուրբ մասունքները, մենք անցանք երկրպագություն տալու աստուծո մոր գերեզմանին:

Ամեն տեղ դրած են գանձանակի թասերը, որոնց մեջ ուխտավորները զցում են իրանց նվերները: Աբեղան, կանգնած գանձանակի թասերի մոտ, պատմում է սրբությունների հրաշալի գորությունը, շարժվում է ուխտավորների ջերմեռանդությունը, և ուժ է տալիս նրանց առատաձեռնությանը:

Այս բոլորն ինձ վրա այն տպավորությունը չէր գործում, ինչ որ այժմ գրում եմ. դա վերջին ժամանակներում, շատ տարիներից հետո, հին տպավորությունների այլակերպված արտադրությունն է: Իսկ այն ժամանակ ես էլ, նախապաշարմունքներով լի, նույն սնահավատ ուխտավորներից մեկն էի: Ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ այն ուրախությունը, երբ Մարոն, տալով ինձ Մարգարիտի ձեռքը, ասաց.

— Հիմա համբուրվեցեք և քույր-եղբայր դարձեք:

Ես և Մարգարիտը միասին համբուրեցինք սուրբ մասունքները և այն օրից ուխտեցինք մնալ միմյանց հետ որպես քույր և եղբայր: Մարոն համբուրվեց Մարիամի և Մագթաղի հետ, իսկ մայրս պառավ Խաթունի հետ, որ վերջացնելով իր գործը, եկել էր ժամ:

Տիրամոր վանքի ներսի կազմակերպությունը ուներ նույն ձևը, որը տեսնվում է այս կողմերում այն վանքերի մեջ, որոնց շինության հնությունը հասնում է մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ տաճարը բաժանված է նախագավիթից, որ կոչում են դարպաս: Ժողովուրդը կանգնած է դարպասի մեջ, իսկ տաճարում կատարվում է ժամերգությունը, այնպես որ, հանդիսականները դպիրներին չեն տեսնում: Մի դուռ միայն տաճարից բացված է դարպասի մեջ, որտեղից պատարագիչը երբեմն դուրս է երևում, խորհուրդը կատարելու ծեսերին համաձայն:

Տաճարի մեջ կատարվում էր սուրբ սեղանի խորհուրդը. թեև պատարագիչը չէր երևում, բայց ես իսկույն նրա ձայնից ճանաչեցի վարժապետին՝ տեր Թողիկին: Թույլ տալ մի օտարերկրյա քահանայի պատարագ մատուցանել վանքի բեմի վրա, այն ևս մի այնպիսի հանդիսավոր օրում, դա մեծ շնորհ էր վանահոր կողմից դեպի տեր Թողիկի անձնավորությունը: Դա ուներ և իր նյութական օգուտը, որովհետև, ո՞րքան բազմաթիվ ձեռքերից նա այնօր նվերներ ընդունելու էր նրանց անունները սուրբ սեղանի վրա «հիշելու» համար...

Այս իրողությունը դարձրուց իմ առանձին ուշադրությունը դեպի տեր Թողիկը:

Մի այլ երևույթ, որ ոչ սակավ գրավեց իմ ուշադրությունը, այն էր, որ այնտեղ, ուր բեմի վրա շարած էին վանքի սրբությունները համբուրելու համար, վարդապետների թվում կանգնած էր մի քուրդ, և հսկում էր նվերների վրա, որ համբուրող ուխտավորները ընծայում էին: Մի այլ քուրդ ևս նույն պաշտոնով կանգնած էր տիրամոր գերեզմանի մոտ:

Ինձ ասացին, թե քրդերը Հեյդար աղայի մարդիկն են, որոնք պահպանում են ուխտավորներից նվիրված արծաթը, որ վարդապետները անհավատարիմ կերպով չվարվեն նրա հետ, և աղան կարողանա ամբողջությամբ ստանալ իր մասը, որ նշանակված է նրա համար տոնի եկամուտից: Եվ ասացին, թե ինքը Հեյդար աղան գտնվում է վանքում և վանահոր մոտ հյուր է:

Ինձ վրա խիստ դառն տպավորություն գործեց, որ քրդի ոտքը անցնում էր մինչև անգամ քրիստոնեական սրբարանի շեմքից, և նա միջամտություն էր գործում եկեղեցականի տնտեսության մեջ:

Մինչ ինձ խոսվում էր այս մտածությունը, զգացի, որ իմ ետևից մեկը հանդարտ կերպով փեշս քաշեց: Շուտ եկա, տեսնեմ՝ Սոնան կանգնած էր իմ մոտ, խոսում էր Մարոյի հետ: Բազմությունն այնքան սեղմված էր մինը մյուսի վրա, որ Սոնայի արարմունքը մնաց աննկատելի: Նա իր հոնքի շարժմունքով նշան տվեց և շարունակեց խոսել Մարոյի հետ: Ես հասկացա. նա ինձ զգուշացրուց, որքան կարելի է ինձ հեռու պահեմ նրանից, որովհետև նրա մոտ կանգնած էր իր մորաքույրը: Ի՞նչ էր նշանակում այդ:

Բայց ես չկարողացա առանց հիացմունքի տեսնել նրա տխուր և գունաթափ դեմքը, որ իր դավկության մեջ ավելի գեղեցիկ էր:

— Ասում են, սարիցը մի ճգնավոր են բռնել, — խոսում էր Սոնան :

— Ես էլ լսեցի, — պատասխանեց Մարոն: — Ասում են, բերել են վանքը, գցել են մեկ խուցի մեջ, դուռը փակել են, մյուս օրը գնացել են, դուռը բաց են արել, տեսել են ճգնավորը խափանվել է: Հիմա չեն իմանում արդյոք ճգնավոր ր էր, թե սատանա:

— Մեղք է, այդպես չեն խոսի, Մարո, — ասաց Սոնան: — Սատանան ո՞րն է. ախար ճգնավորն էլ խափանվում է. տեսնում ես, աչքիդ առջև կանգնած է, մեկ էլ տեսար՝ էլ չկա:

— Ասում են, այստեղ մի այդպիսի վարդապետ կա, այնտեղ սարումը ճգնում է, որը երբեմն երևում է, իսկ երբեմն աներևույթ է լինում, — մեջ մտավ Սոնայի մորաքույրը:

— Գնանք տեսնենք, — ասաց Մարոն:

— Ես կվախենամ, — պատասխանեց Սոնան:

— Վա՛, ճգնավորն էլ մարդ է, խո դև չէ, ինչո՞ւ ես վախենում, — ասաց Մարոն:

— Ես մեր Ստեփանիցն էլ վախեցա, հենց որ տեսա՝ նա նստած էր «խեղձերի» մեջ:

Քույրը վախենում էր եղբորից, որոնք միասին մեծացել էին, որոնք հազար անգամ համբուրվել էին. վախենում էր, որովհետև եղբայրն այժմ գտնվում էր այն հասարակության մեջ, որոնք ոգիների հետ հաղորդակցություն ունեին...

Ուխտավորների բազմությունը հետզհետե ամբոխվում էր վանքի մեջ. տեղի նեղությունից արձակ շարժումնք գործել անկարելի էր. մարդ դժվարանում էր ազատ շունչ քաշել: Աբեղաների ահագին խումբը իրանց աղաղակներով, խրատներով և մինչև անգամ հայիոյանքներով, չէին կարողանում կարգ պահպանել բազմության մեջ: Խռովությունը գնալով սաստկանում էր: Ես առաջարկեցի մերայիններին դուրս գնալ. սկսեցինք գոռով պատառել ամբոխը, մինչև կարողացանք հասնել վանքի դռանը: Նույն միջոցին Սոնան թեքվեցավ դեպի ինձ և խուլ կերպով ասաց՝ «արևը մտնելն հետո ե՛կ «Կաթնաղբյուրի» մոտ»...

ԼԶ

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ Ա՛ԵՂԱՆ

«Կաթնաղբյուրի՛» մոտ...: Հիմա ես հասկանում եմ թե ի՛նչու Սոնան այնտեղ նշանակեց տեսության համար: «Կաթնաղբյուրն» այն աղբյուրներից էր, որոնք ժողովրդի մեջ վայելում են սրբազան նշանակություն: ԲՆրան կոչում էին «Կաթնաղբյուր» այն պատճառով, որ ժողովրդի մեջ պահպանվել էր մի այսպիսի ավանդություն, իբր թե այն աղբյուրի մեջ ծորեցրել էր տիրամայրը մի կաթիլ իր սուրբ կաթնից: Նրա ջուրն ուներ բժշկական գորություն ոչ թե իր մեջ գտնված հանքային բաղադրությանց պատճառով, ոչ, ջուրը հասարակ մաքուր ջուր էր, այլ նա ուներ գերբնական հատկություններ: Նրա մեջ՝ լվացվողը փրկվում էր իր ցավերից, նաև կատարվում էին նրա սրտի այս և այն ցանկությունները: Լողացողն ընտրում էր այնպիսի ժամանակ, որ ոչ ոք չխռովեր նրա հանգստությունը, ոչ ոք չխանգարեր այն խորհրդական պայմանները, որ նա պետք է կատարեր լվացվելու ժամանակ:

Ա՛խ, ո՛րպիսի անհամբերությամբ սպասում էի այն օր արևի մտնելուն: Կարծես Հեսուի ձեռքը մեխել էր նրան երկնքի վրա, տեղիցը չէր շարժվում: Ես համբերել չկարողացա և գնացի ավելի շուտ, քան Սոնայի նշանակած ժամանակը:

Վանքի պարիսպների մոտ, երկայն գերանների գլխին կապած չվանի վրա խաղում էր մի մանկահասակ լարախաղաց. նա իր գույնզգույն, խայտաճամուկ զգեստով և զարմանալի ճարպկություններով հափշտակել էր ռամկի հիացմունքը: Ուխտավորների բազմությունը, տաքացած կրոնական զգացմունքներով, շրջապատել էին ջամբագին. նրանք օրհնում էին «Մուշի սուլթան սուրբ Կարապետի» հրաշագործությունը, որ տվել էր նրան այնքան շնորհ և ճարպկություն:

— Լա՛վ ժամանակ է ընտրել Սոնան, — մտածում էի ես, — հիմա «Կաթնաղբյուրի» մոտ ոչ ոք չի լինի, բոլորը այստեղ են:

«Կաթնաղբյուրը» գտնվում էր նեղ ձորի մեջ, մի ահագին քարաժայռի ներքո, որ գոգավորվելով, կազմել էր մի լայն քարանձավ, որտեղից բխում էր ջուրը, և նույն քարանձավի մեջ հավաքվելով, առաջ էր բերում մի փոքրիկ ավազան: Այս նվիրական ավազանի մեջ լողանում էին ուխտավորներն, ավելի բժշկության և հոգևոր շնորհներ ստանալու հույսով: Քարանձավի մուտքը այնքան լայն բացվածք ուներ, մինչ կիսով չափ երևում էր նրա ներսույքը:

Ես մտածում էի, թե Սոնան դեռ եկած չի լինի, որովհետև նշանակել էր տեսնվել ինձ հետ արևը մտնելուց հետո, իսկ ես, անհամբերս, եկել էի մի ամբողջ ժամ առաջ: Բայց երբ ես հեռվից նայեցա քարանձավի մեջ, ինձ երևացին հանված հագուստներ, որ դրած էին նրա մուտքի մոտ: Հետաքրքրությունս ստիպեց ստուգել՝ արդյոք ա՛յր մարդ էր լողացողը, թե կին : Մտածում էի՝ մի՛ գուցե նույն ինքն Սոնան լիներ, որ ինձ դիտամար տեսություն նշանակեց արևի մտնելուց հետո, որպեսզի ինքը վերջացրած լինի իր լողանալը:

Ես սկսեցի հեռվից նայել դեպի քարանձավի ներսը. մանուկ մարդիկ այսպիսի անպատկառ հետաքրքրություններ շատ ունեն: Հանկարծ ջրի մակերևույթից դուրս բարձրացավ մի գեղեցիկ մարմին: Հրաշալի՛ մի մարմին էր նա: Գլխի արձակված գիսակները սքողել էին դեռ նոր զարգացած կուրծքը: Նա երեխայական անմեղ զվարճությամբ թրթռում էր, խաղ էր անում ավազանի ալիքների հետ: Արևի վերջին ճառագայթներն ընկած էին նրա դեմքի վրա: Ո՛րքան հրապուրիչ էր ջրի մանրիկ կաթիլներով ցողված այն կուսական դեմքը: Բայց նա երեսը շուտ տվեց, կարծես, չէր ցանկանում, որ արեգակն իր լուսեղեն շրթունքներով շոշափեր նրա անմեղ կուրծքը: Նույն ժամուն նա երևցրուց մի լիքն և հրաշալի թիկունք:

Դա մի ընդհանուր երևույթ էր: Մարմինը կրկին անհետացավ ջրի մակերևույթի տակ:

Այսպես երևում են «հրեղեն կուսանքը» Վանա ծովակի միջից. այսպես հրապուրում են նրանք պատանիներին, որոնք լի սիրահարական ցնորքներով իրանց գցում են ալիքների մեջ, և ջրային աղջիկները հափշտակում, տանում են իրանց որսին դեպի ծովակի անդունդը, և այնտեղ՝ իրանց բյուրեղային պալատներում զվարճացնում են նրան...

Ջրային հավերժահարսը կրկին հայտնվեցավ: Այս անգամ նա հանգիստ էր. այս անգամ նա չէր թռչկոտում այս կողմ և այն կողմ: Նա կիսով չափ նստած ջրի մեջ, սանդղում էր իր երկայն գիսակները: Նա ինքն էր, — Սոնան էր: Ես վաղուց ճանաչում էի այն խարտյաշ մետաքսանման գիսակները, ինձ ծանոթ էր այն հրեշտակային կերպարանքը, որ իր մերկության մեջ ավելի սքանչելի էր:

Նույն միջոցին ինձ տիրեց մի զգացմունք. դա նմանում էր այն սարսափելի զգացմունքին, որ տանջում է մի եղեռնագործին, որը մեղանչել էր մի որևիցե սրբության դեմ:

Զարհուրելի՛ է խղճի խայթոն, երբ նա սկսում է ծակոտել մի սիրտ, որ դեռ ոչ բոլորովին կորուսել էր իր կենսական զորությունը... «Ես սիրում էի այս անմեղ աղավնյակին... — մտածում էի ես, — բայց Մարոն, կիսավայրենի Մարոն իլեց այն սիրտը, «որ պատկանում էր Սոնային»...

Իմ մտածությունները ընդհատեց մի մարդ, որ ձորի միջով գալով, ինձ երևաց, թե ուղիղ դիմում էր դեպի քարանձավը: Նա ոտքից ցզլուխ հագած ուներ սև զգեստ կոշտ մազե շալերից: Նրա բոլոր կերպարանքից հայտնի էր, թե անապատական արեղա պետք է լինի : Նա ընթանում էր հանդարտ և հաստատուն քայլերով, և մեղմ ձայնով եղանակելով մի տխուր մեղեդի:

Ես իսկույն վազեցի դեպի նրա կողմը և առաջը կտրեցի, ասելով.

— Հեռվից անցեք, չմոտենաք քարանձավին, այնտեղ լողանում է մի օրիորդ, որ իմ ազգականն է:

— Ես դեպի այս կողմն եմ գնում, — պատասխանեց արեղան, ցույց տալով ծովակը, և մի քննողական հայացք ձգելով իմ երեսին, անցավ:

Բայց ի՞նչ խորհրդական մարդ էր դա. ես մտածում էի. անտարակույս նույն լեռների մեջ առանձնացած ճգնավորներից մեկը պետք է լիներ: Երբ ավելի հեռացավ, նա փոխեց երգի եղանակը. այժմ նրա ձայնը լսելի էր լինում ավելի բարձր հնչյուններով: Ես բոլորովին զարմացա. այն մի հոգևոր մեղեդի չէր, այնպիսի երգեր միայն կարելի է լսել Արաբիայի դաշտերում, երբ բեղվիներ միայնակ անցնում է անապատի միջով:

Նույն միջոցին ինձ զարմացրուց մի այլ երևույթ ևս. ես տեսա, որ կախարդ Սուսանը իր փոքրիկ վիռուկ ընկերի հետ դուրս վազեցին թփերի միջից և միացան արեղայի հետ: Արեղան գրկեց Հյուբբին, համբուրեց և ապա միասին անհետացան բլուրների հետքում:

Ի՞նչ գաղտնիք էր այդ. ի՞նչ գործ ուներ արեղան կախարդ պառավի հետ օրվա մի այնպիսի տարածամ պահում: Նրա երգն անգամ որպես ես հասկացա, իր խորհրդական հնչյունների մեջ ուներ մի ծածուկ նշանակություն, որ դուրս կանչեց կախարդին իր թաքստյան տեղից: Եվ ի՞նչ լեզվի երգ էր այն:

Այս մտածություններն ինձ այն աստիճան զբաղեցրել էին, որ ես ամեննին չէի նկատել, թե արևը վաղուց մայր էր մտել և ձորի մեջ մութը բավականին թանձրացել էր, իսկ Սոնան հագնված, դուրս էր եկել քարանձավից:

Երբ ես մոտենում էի նրան, իմ գլխում պտտվում էին խիստ քաղցր ցանկություններ. ես հույս ուների, թե Սոնան ինձ կգրկե, կհամբուրե, կհայտնե իր կարոտությունը ինձ երկար ժամանակ չտեսնելու համար, և շատ գեղեցիկ խոսքեր կասե: Բայց դրանցից և ոչ մեկը չեղավ:

— Ֆարհատ, — ասաց նա խիստ սառն կերպով, — որոնի՛ր մի ծածուկ տեղ, ուր մեզ չտեսնեն, ես մի քանի խոսքեր ունեմ քեզ ասելու:

Մենք բարձրացանք դեպի մերձակա բլուրի գառիվերը, որ պատած էր վայրենի նշենիներով, և նստեցինք մի սեպացած ժայռի մոտ: Այնտեղից գիշերային մթության մեջ տեսնվում էր ուխտավորների բանակը, որ լուսավորված էր գույնզգույն լապտերներով, որ բռնել էր ընդարձակ տարածություն վանքի չորեք կողմում, և մինչև այնտեղ լսելի էին լինում զանազան նվագածությանց ձայներ: Բայց Սոնային ոչինչ չէր գրավում. տխր էր նա, մահվան պես տխր էր նա: Խեղճ աղջիկ, ես երբեք նրան ուրախ չէի տեսել...

Սոնայի առաջին խոսքերը բոլորովին ընտանեկան էին, վերաբերում էին իր վիճակին: Նա ասաց, թե գրկվելով մորից, իր միակ մխիթարությունն էր Ստեփանը՝ իր սիրելի եղբայրը: Եվ չնայելով, որ Ստեփանը վերջին ժամանակներում բավականին ուղղվել էր, այսուամենայնիվ նրա հայրը, Ստեփանի խելագարությունը տիրամոր պատիժ համարելով, բերեց նրան և վանքի «խեղճերի» մեջ գցեց: Նա պատմում էր, թե ինքը շատ աղաչեց հորը, որ այս անգթությունը չանէ, Ստեփանին թողնէ տանը, թե ինքը խոստանում է միշտ խնամել, պահպանել նրան, բայց հնարք չեղավ, հայրը չընդունեց: Այս պատճառով Սոնան ստիպվեցավ աստվածածին ուխտ գալ, որովհետև չէր ուզում շուտով բաժանվել իր եղբորից: Եվ այժմ ամեն օր աղաչում է, պաղատում է հորը, որ Ստեփանին «խեղճերի» մեջ չթողնէ, որ նրան վանքից ետ առնէ և կրկին տուն տանէ և այլն:

Այս բոլորը նա պատմեց խիստ ցավալի և դառն եղանակով, բայց առանց մի կաթիլ արտասուքի: Խեղճ աղջիկ, այնքան անբախտ էր, որ լացել ևս չէր կարող...

Այնուհետև նա ինձանից երդում ատեց և սկսեց պատմել մի գաղտնիք:

Նա ասաց, թե որսորդ Ավոյի և նրա հյուրերի, այսինքն՝ Կարոյի և նրա ընկերների դեմ սարքվում է մի մեծ դավադրություն: Պատմեց, թե իր հոր մոտ մի քանի անգամ եղել են գաղտնի ժողովներ, ուր հավաքվում էին տիրամոր վանքի վանահայր Կարապետ հայր սուրբը, իմ քեռի Պետրոսը, մի մեծ քուրդ իշխան և ուրիշ մի քանի մարդիկ, որոնց չէ ճանաչում: Հայտնեց, թե ինքը մի քանի անգամ ծածուկ լրտեսել է նրանց խոսակցությունը, թեև բոլորը չէ հասկացել, բայց այսքանը իմանում է, որ նրանք խոսում էին որսորդ Ավոյի, Կարոյի և նրա ընկերների մասին «շատ վատ բաներ», և մտածում էին, թե ի՞նչ հնարքով նրանց բռնել տան, ոչնչացնեն, որ «երկրի խռովությունը հանդարտվի»...

— Լավ, նրանք ի՞նչով են մեղավոր, — կտրեցի ես Սոնայի խոսքը, բոլորովին շփոթվելով:

— Ես չեմ իմանում, Ֆարհատ, — պատասխանեց Սոնան նույնպես վրդովված ձայնով: — Ասում են՝ նրանք չար մարդիկ են, ավագակներ են, ուր որ գնում են, այնտեղից արյունը և կոտորածը պակաս չէ լինում...

— Ես չեմ հավատում, Սոնա :

— Ես էլ չեմ հավատում, բայց ի՞նչ անես, ասում են, չեմ կարող ասողի բերանը բռնել: Ես երբ որ այս խոսքերը լսեցի, շատ տխրեցի, մտածում էի, որ դու էլ նրանց հետ ես, քեզ էլ կարող է մի վտանգ պատահել:

Սոնայի ասքերը այդ միջոցին լցվեցան արտասուքով: Նա հեկեկալով շարունակեց.

— Ես հենց որ լսեցի, գնացի քո մոտ, բոլորը պատմեցի, որ նա քեզ ասեր. մայրդ ժամանակ չգտավ: Բայց ո՞րքան տխրեց մայրդ, Ֆարհատ, «որդիս կորավ»... ասում էր նա:

Իմ վրդովմունքը հետզհետե սաստկանում էր. ես չէի կարողանում հասկանալ, թե այս ի՞նչ բան է, որ հայոց վարդապետը, որ հայոց քահանան և իմ քեռի Պետրոսի նման մարդը, միացած քուրդ իշխանի հետ, դավադրություն էին հնարում մի քանի բարի, և խեղճ ժողովրդի արտասուքը սրբող երիտասարդների դեմ: Նրանք ավելի բարվոք էին համարում քուրդ իշխանի անտանելի լուծը, այն իշխանի, որի սրբապիղծ ձեռքը մուտք էր գործել մինչև հայոց տաճարի ներսը, որն, ինչպես իմ աչքով տեսա, կանգնած սուրբ սեղանի մոտ, տաճարի գանձանակի վրա էր հսկում...

Բայց Սոնայի երկյուղը միայն իմ մասին չէր. նա ափսոսում էր և Կարոյին, և նրա ընկերներին: «Նրանք լավ տղերք են, ասում էր նա, ես նրանց ոչ մի ժամանակ չեմ մոռանա»: — Եվ նա խորհուրդ էր տալիս, բոլորը հայտնել նրանց, զգուշացնել, որ վտանգի չհանդիպեն:

Սուրբ բոլորովին պատել էր, երբ մենք վերադարձանք ուխտավորների բանակը: Թե Սոնան և թե ես այն աստիճան խռովված էինք, որ մեր մեջ ուրիշ խոսակցություն չէր: Լուռ իմ կողքով գնում էր Սոնան: Խեղճ աղջիկ, նա միանգամից կորցնում էր երկու մխիթարություն՝ իր հարազատ եղբորը, որին պետք է թողներ վանքի «խեղճերի» մեջ, և այն տղամարդին, որին սիրում էր, որի ձեռքը բռնած, գնում էր այժմ :

Երբ մենք մոտեցանք ուխտավորների բանակին, նա ասաց.

— Դու ինձ հասցրու մինչև մեր տիրացու Թաթոսի վրանը և հեռացիր:

— Նա՞ էլ այստեղ է, — հարցրի ես:

— Այստեղ է, ուխտ է եկած իր կնոջ և ազգականների հետ:

— Մի՞ թե նա այժմ կին ունի:

— Մի քանի ամիս է, ինչ որ պսակվել է, միտք ունի շուտով քահանա դառնալու:

— Հենց ես մնացի առանց կնոջ, ամենքը պսակվեցան...

— Քեզ էլ աստված ողորմած է... — պատասխանեց Սոնան, խորհրդավոր ձայնով. և այն, ժամանակ միայն ես նկատեցի, որ ժպիտի նման մի բան շողաց նրա տխուր դեմքի վրա :

Տիրացու Թաթոսն արդեն ծանոթ է մեր հիշատակարանի մեջ նրա սկզբից: Այս տխմարը մի ժամանակ մեր դպրոցի վերակացուն էր, աշակերտները նրան կոչում էին «դպրոցի շուն». այժմ նա ամուսնացած էր և շուտով պետք է քահանա դառնար... արդյոք, արժա՞ն էր այդ պատվին...

Հասցնելով Սոնային տիրացու Թաթոսի վրանը, ես հեռացա:

ԼԷ

ԴԻՄԱԿԸ ՊԱՏՌՎՈՒՄ Է

Գիշերից բավական անցել էր. ես իմ մտածությանց մեջ բոլորովին մոլորված, չգիտեի թե ուր գնամ: Սոնայի հաղորդած տեղեկություններն ինձ բոլորովին շփոթել էին: Մեկ էլ տեսնեմ, առաջս կտրեց իմ քեռի Պետրոսը:

— Ե՛կ, — ասաց նա ծանր կերպով, — ե՛կ, մոլորյալ ոչխար, գնանք ինձ մոտ, քեզ հետ խոսելիք ունեմ:

Ես հետևեցի նրան ամենայն խոնարհությամբ, որովհետև երեխայությունից սովորած էի նրան իբրև հայր ճանաչել: Նա ինձ տարավ իր վրանը, կնոջը և մյուսներին հրամայեց գնալ դրացիների մոտ, և առանձին ինձ հետ սկսեց խոսել: Նրա խոսքերը դարձյալ վերաբերում էին ծերունի որսորդին, Կարոյին և նրա ընկերներին, և ավելի բացատրում էի Սոնայի ինձ հաղորդած գաղտնիքների ճշտությունը: Բայց ինչ որ նոր և հետաքրքրական էր քեռի Պետրոսի խոսքերի մեջ, դա վերաբերում էր ծերունի որսորդի երիտասարդական կյանքին, և նրա աղմկալի անցյալին:

Քեռի Պետրոսն ասում էր, թե ծերունի որսորդը մի ծպտյալ անձնավորություն է, որ ծածկված է հասարակ որսորդի կերպարանքում. թե նա Մոզաց և Սասնո երկրից փախստական անցել էր Պարսկաստան, այնտեղ առժամանակ իրան թաքցնելու համար: Թե նրա անունը առաջուց Ավո չէ եղել, այլ նա կոչվում էր իր երկրում Մելիք-Միսաք, և ամբողջ Սասունի և Մոզաց երկրի իշխանն է եղել: Նա ուներ այնտեղ իր սեփական ամրոցը, հարուստ կալվածներ և իր ձեռքի տակ բազմաթիվ քաջ պատերազմողներ: Ամբողջ Սասունը և Մոզաց երկրի կիսավայրենի ժողովուրդը դողում էին նրա զորությունից: Նա իր իշխանության ներքո գալել էր ոչ միայն տեղացի հայերին, այլ բոլոր նույն երկրում բնակվող քուրդ և օտարազգի ցեղերին:

Մելիք-Միսաքը իր կառավարության մեջ նույնն էր, ինչ որ է մի երևելի քուրդ իշխան իր բոլոր միապետական զարհուրանքով: Նա նույնպես արշավանքներ էր գործում հակառակ ցեղերի վրա, կոտորում էր, հափշտակում էր, ավարներ և գերիներ էր բերում: Այսպիսով նա իր իշխանության ներքո խոնարհեցրել էր բացի հայերից և մի քանի քրդերի ցեղեր: Վերջիններն այնպես սերտ կապված էին իրանց հայ Մելիքի հետ, որ առանց խտրություն դնելու, մասնակցում էին և այն արշավանքների մեջ, որոնք տարածվում էին հակառակ կողմի քրդերի վրա:

Այստեղ ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խոսքը, հարցնելով.

— Քրդերը նույնը չէի՞ն անում հայերի վերաբերությամբ:

— Անում էին, — պատասխանեց նա: — Բայց հային ի՞նչ կվայելե ավազակ քրդից օրինակ առնել:

Ես մտաբերեցի այն խրատը, որ լսել էի ծերունի որսորդից, և պատասխանեցի նույն ոճով.

— Ավազակի հետ պետք է ավազակ լինել. ավազակի հետ չէ կարելի ճգնավորի պես վարվել: Երբ որ քուրդն իր սրով և նիզակով դիմում է մեզ վրա, երբ որ նա գալիս է մեր տունը քանդելու, մեր կայքը հափշտակելու, մեր ընտանիքն անպատվելու, մեզ պետք չէ խաչով և ավետարանով դուրս գալ նրա առաջը, այլ մեզ պետք է նույնպես սրով պաշտպանել մեր պատիվը:

— Վարակվե՛լ է թշվառականը... — ասաց քեռի Պետրոսը գլուխը շարժելով: — Այսպես կարող է խոսել միայն ծերունի որսորդի հառաջադեմ աշակերտը:

— Ուղիղ է, ես առաջ այսպես չէի մտածում, ես կարծում էի, թե աստված հային ստեղծելու ժամանակ նրա ճակատին գրել է, որ նա միշտ խեղճ լինի, օտարի ձեռքի տակ գերի լինի, ինքն աշխատե և ուրիշին ուտացնե, գլխին ծեծեն լուռ կենա, երեսին թքեն՝ լուռ կենա, մի խոսքով, աշխարհի բոլոր անպատվություններին պետք է համբերե նա: Բայց հիմա ես հասկանում եմ, որ աստված չէ ցանկանում, որ հայը թշվառ լինի, և եթե նա թշվառ է, ինքն է պատճառը...

— Դու վարակվել ես... ինձ տղա, — պատասխանեց քեռի Պետրոսը ցավակցական եղանակով: — Դրանք այն երևելի ավազակապետի (ծերունի որսորդի) խոսքերն են, որ դուրս են թափվում քո բերանից: Դրանք այն «հին գայլի» խոսքերն են, որի համար աղամորդու կյանքը մի ճանճի կյանք է, որն իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է կոտորել, որը հազարավոր տուններ է քանդել, որի սիրտը գուրթ և խիղճ կոչված բաների հետ երբեք ծանոթ չէ եղել:

Վերջին խոսքերն ավելի զայրացուցին ինձ, նրանք խիստ կեղտոտ հայիռյանք էին մի մարդու դեմ, որն այնքան բարեսիրտ էր և մեծահոգի, որը թշվառի հայր էր և կարոտյալի բարերար: Նա պատրաստ էի իսկույն վեր թռչել, բռնել քեռուս կոկորդից և խեղդել նրան, բայց մի հանկարծակի այցելություն արգելեց իմ կատաղությանը :

— Ողջույն, — լսելի եղավ մեր ետևից, և վրանի մեջ հայտնվեցավ իմ վարժապետը — տեր Թողիկը:

— «Անառակ որդին» երևաց, — ասաց նա ինձ տեսնելով: — Բայց արդյոք զոջացե՞լ է նրա սիրտը:

— Ընդհակառակն, ավելի խստացել է, — պատասխանեց քեռի Պետրոսը:

Ես լուռ էի :

Տերտերը եկավ նստեց:

Քեռի Պետրոսը մասնավորապես պատմեց նրան այն վիճաբնությունը, որ անցել էր մեր մեջ, և խիստ սև գույներով նկարագրեց իմ համառությունը և մոլորությունը:

Տերտերը իր հատուկ կրոնական փիլիսոփայությամբ սկսեց կշտամբել իմ ցնորքները, ասելով.

— Մեր, տիրոջ մեղավոր ծառաներիս, ձեռքումը ոչինչ չկա. մենք ոչինչ չենք կարող անել: Ամեն ինչ, որ լինում է, աստուծո կամքովն է լինում. առանց նրա կամքին տերևն անգամ ծառից ցած չէ գալիս: Աստված է ստեղծել բոլոր արարածներին և նա է նշանակել բոլորի վիճակները: Օրինակ, եզին ստեղծել է, որ մարդու վարը վարե, ոչխարին ստեղծել է, որ մարդուն կաթ, կերակուր և հագուստ տա, ձիուն ստեղծել է, որ մարդու ծանրությունները տանե, — այսպես ամեն մեկին մի բանի համար է ստեղծել աստված: Բայց մարդը գայլից չէ կարող կաթ և բուրդ ստանալ, առյուծին չէ կարող ստիպել, որ իր վարը վարե, և արջին կարող չէ հրամայել, որ իր ծանրությունները տանե: Դրանք գազաններ են. դրանց մյուս անասունների համար որպես պատիժ ստեղծել է աստված: Դրանք պետք է հափշտակեն, կեղեքեն, մյուսների մտով և արյունով կերակրվեն:

Ես դարձա դեպի վարժապետս, ոչ աշակերտի երկչոտությամբ, այլ համարձակ կերպով հարցրի.

— Ի՞նչ համեմատություն կա ձեր ասածների և մարդու մեջ:

— Համեմատությունը նույն է, — պատասխանեց տերտերը: — Մարդիկ էլ այնպես են ստեղծված. մեկը ոչխարային բնություն ունի, մյուսը գազանային:

— Մենք, հայերս, ո՞ր մեկիցն ենք:

— Մենք աստուծո գառնուկներն ենք, — պատասխանեց նա ավելացնելով ավետարանական խոսքը — «արածեա՛ զոչխարս իմ» ասաց տերն մեր Հիսուս Քրիստոս Պետրոս առաքյալին. դրանից երևում է, որ մենք գազան քրդերի նման չպետք է լինենք:

Ես տերտերի խոսքերի մեջ մի նոր բան չգտա, դարձյալ նույն քարոզներն էին, որ հազար անգամ լսած էի, բայց այժմ նրանք իմ գլխում չէին մտնում, այժմ ես հասկանում էի, թե ո՞րքան վնասակար էին նրանք:

Բայց ինձ նույն բույնում տանջում էր մի այլ միտք, ես շատ դժգոհ էի, որ տերտերը եկավ և խառնեց իմ և քեռի Պետրոսի մեջ սկսված խոսակցությունը: Նրա պատմությունը ծերունի որսորդի անցյալի մասին մնաց անկատար. ես ցանկանում էի մինչև վերջը լսել այս գաղտնածածուկ մարդու կյանքի պատմությունը:

Քեռի Պետրոսը ինքն առիթ տվեց շարունակելու ընդհատված պատմությունը:

— Տեսա՞ ր, որդի, — ասաց նա, — տերտերն էլ նույնն է խոսում, ինչ որ ես էի ասում քեզ. հեռացի՛ր այս մարդերից, եթե չես կամենում կորցնել քեզ:

— Ես ուզում եմ ավելի լավ ճանաչել նրանց, քեռի, պատմեցեք, թե ի՞նչպես ընկավ Մելիք-Միսաքը իր փառքից և ի՞նչ առիթ տվեց նրան հասարակ որսորդի կերպարանքով հայտնվել Պարսկաստանում:

— Դա մի երկար պատմություն է, որի մանրամասնություններն ինձ ևս հայտնի չեն, — ասաց նա:

— Միայն այսքանը գիտեմ, որ Մոզաց և Սասնո երկրներում մի քանի ուրիշ հայ իշխաններ և մի քանի տանուտերներ հակառակ կուսակցություն էին կազմում Մելիքի դեմ: Նրանք միացան տեղային հայոց առաջնորդի հետ, և մի քանի վարդապետներ էլ իրանց կողմը գցելով, գրգռեցին ժողովուրդը Մելիքի դեմ: Նրանք ասում էին, թե մենք չենք ուզում, որ մեզ վրա «հայ» տիրե, մեզ համար լավ է քուրդը, «հայից բեկ (իշխան) լինել չէ կարող»:

Այնուհետև քեռի Պետրոսը խիստ արհամարհական կերպով նկարագրեց Մելիքի անկումը: Ես նրա խոսքերից միայն այսքանը կհիշեմ:

Ամեղիայի մեջ այն ժամանակ նստում էր մի քուրդ իշխան. նա մի քանի ցեղերի գլխավորն էր և ուներ իր ձեռքի տակ բազմաթիվ պատերազմող տղամարդիկ: Քուրդ իշխանը Մելիքի ոխերին թշնամիներից մեկն էր: Հայոց առաջնորդը մի քանի տանուտերերի հետ ծածուկ գնում են նրա

մոտ, հայտնում են, թե որպես իրանք, նույնպես և ժողովրդի մեծ մասը Մելիքից գոհ չեն, և ցանկանում են նրա լուծը իրանց վզից գցել: Այս պատահողով հրավիրում են քուրդ իշխանին հանձն առնել իրանց վրա տիրապետելը: Եվ առաջնորդը իր տանուտերների հետ խոստանում են, որ ամեն կերպով կօգնեն և ձեռնառու կլինեն քուրդ իշխանին Սասունը և Մոզաց երկիրը տիրելու գործի մեջ:

Ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խոսքը՝ հարցնելով.

— Առաջնորդը ի՞նչ մի առանձին օգուտ ուներ հայ ժողովուրդը քուրդ իշխանի ձեռքում մատնելու մեջ:

— Շատ օգուտ, — պատասխանեց նա. — եթե Մելիքը մեջտեղից վերցվեր, միայն առաջնորդը կմնար որպես ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր ներկայացուցիչը: Բայց Մելիքի ստվերի տակ նա ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ մի բարձր հոգևորական:

Այս հետո, խիստ հետո ես հասկացա հայոց հոգևորականության մշտական կոնիվը մարմնավոր իշխանության դեմ: Այս այն ժամանակ հասկացա, երբ կարդացի մեր ազգի պատմությունը և ծանոթացա նրա թշվառ անցյալի հետ...:

Քուրդ իշխանի վաղուց փափագած բաղձանքը հենց այն էր, ինչ որ առաջարկում էին հայոց առաջնորդն և տանուտերները: Դավադրությունը սահմանվում է, իսկ գործադրությունը նշանակվում է զատկի ավագ շաբաթի գիշերը: Նույն գիշերը, երբ Մելիքը իր ընտանիքով բոլորել էին ճրագալույցի սեղանի շուրջը, հանկարծ նրա ամբողջ պաշարվում է բազմաթիվ քրդերով: Մի քանի բռնություն հրդեհը չորս կողմից սկսվում է տարածվել դեպի ներսը. ամբողջ կորչում է ծուխի և բոցերի մեջ: Պարիսպները խորտակվում են և ներս է թափվում կատաղի ամբոխը: Սկսվում է սարսափելի կոտորածը: Մելիքը երկար քաջությամբ կռվում է, բայց շատ վերքեր ստանալով, վերջապես ընկնում է նա: Մըհեն կրակի, օրերի և գնդակների միջից հափշտակում է իր, դեռ ոչ բոլորովին անչնչացած, տիրոջը: Բայց նրա բոլոր որդիքը, աղջիկները, ծառաները և աղախինները կոտորվում են: Ազատվում է միայն Մելիքի մի հատիկ աղջիկը՝ փոքրիկ Մարոն, որին ստնտուն փախցնում է:

Բայց դրանով բոլորը չէ վերջանում: Ժողովրդի մեծ մասը չէր ցանկանում զրկվել իր գլխավորից, որ այնքան սիրելի էր բոլորին, որ միշտ հոր պես խնամել էր նրանց կյանքը և պատիվը թշնամիներից: Ժողովուրդը ոտքի է կանգնում, սկսում է ընդդիմանալ քուրդ իշխանին: Բայց ի՞նչ կարող է անել մի անգլուխ ժողովուրդ, որ առաջնորդող չունի: Մի քանի ամբողջ շաբաթներ Սասունը և Մոզաց երկիրը դարձել էին արյան և կոտորածի ասպարեզ: Մելիքը վիրավորված առյուծի նման հեռվից մոնչում էր, բայց ոչնչով չէր կարող օգնել: Քրդի սուրն անխնա կոտորում էր և նույն սրին ուժ և զորություն տվողներն էին նույնպես հայեր, չա՛ր և եղեռնագործ եկեղեցականներ...

Ժողովուրդը վերջապես նվաճվում է օտարի լծի տակ... քուրդ իշխանը տիրում է...

Այնուհետև հազարավոր մարդիկ որոնում էին Մելիքին, որովհետև նրա դիակը ամբողջ կոտորածի մեջ չգտնվեցավ: Բայց նա Մըհեի հսկայական ուսերի վրա, անմատչելի լեռներից և ձորերից անցնելով, արդեն փոխադրվել էր Պարսկաստան: Քեռի Պետրոսի պատմությունը ինձ

վրա սարսափելի տպավորություն գործեց. ես բոլոր մարմնով դողում էի, և մանավանդ ավելի եղավ իմ բարկությունը, երբ տերտերն՝ այս բոլորը լսելուց հետո՝ ասաց առածի ձևով.

— «Չարը միշտ չարով կսասանվի». — «Սրի հետ խաղացողը միշտ սրով կմեռնի», — և ավելացրուց. — Այսպիսի մարդիկ ոչ միայն իրանց անձի կորստյան պատճառ են դառնում, այլ ժողովրդին էլ արյան և կրակի մեջ են գցում:

— Բոլորովին ուղիղ է ձեր խոսքը, տեր Հայր, — ասաց քեռի Պետրոսը: — Մեկիքը Պարսկաստան գալուց հետո, նա երկար ժամանակ իր գաղտնի նպատակներով կարողացավ թաքնված մնալ որսորդի անվան տակ, բայց երբ որ նկատեց, թե այնտեղ ևս պետք է մերկացվի ինքը, նա թողեց Սալմաստը և անցավ Հադբակ: Ժողովուրդն այնտեղ ռամիկ էր և կիսավայրենի, իսկ մի այսպիսի ժողովուրդ պետք էր նրան: Նա շուտով կարողացավ գրավել ռամկին և բոլորի հավանությամբ նույն գավառի «Միր» ընտրվեցավ: Այնուհետև խռովությունը այս երկրից պակաս չէ: Հասպիստանու կռիվը իր հաջողությամբ խրախույս տվեց նրան. այժմ նա իր նպատակին մասամբ հասել է և կամենում է Հադբակա5 լեռների վրա այն խաղը խաղալ, ինչ որ խաղում էր մի ժամանակ Սասնո մեջ:

— Այսպիսի մարդիկը ժանտախտ են, ուր և գնում են, իրան հետ տանում են մահ և կոտորած, — ասաց տերտերը:

— Եթե ծերունի որսորդի միտքն այն է, — պատասխանեցի ես, — որ հայր ազատված լինի օտարի լծից, որ նա իր տունը, իր երկիրը ինքը կառավարե, դրա մեջ ես մի վատ բան չեմ տեսնում: Եվ ես ինքս կլինեմ առաջինը, որ կնվիրեմ իմ արյունը նրա նպատակին :

— Եվ դու ինքդ կլինես առաջին խելագարը... — լսելի եղավ մի նոր ձայն:

Ես մինչ այն աստիճան խռովության մեջ էի, որ ամենևին չէի կարողացել նկատել, որ մի վարդապետ ներս էր մտած քեռի Պետրոսի վրանում և ականջ էր դնում մեր խոսակցությանը: Դա միննույն արեղան էր, որին ցերեկով տեսած էի «Կաթնաղբյուրի» ձորում: Նա եկավ նստեց: Քեռի Պետրոսի և տեր Թողիկի ընդունելության ցույցերից երևաց, որ չափազանց հարգանք ունեին դեպի հայր սուրբը: Ճրագի լույսով ես ավելի լավ կարողացա գննել նրան: Նա մի մարդ էր ալեխառն մորուքով և նույնպես դեռ նոր ճերմակած երկայն մազերով: Հագուստը խիստ անշուք էր, այնպես հագնվում են միայն անապատական ճգնավորները: Ինչ որ նշանավոր էր նրա կերպարանքի մեջ, դոքա էին կենդանի և կրակոտ աչքերն, որոնք իրանց առույգությամբ մի հայտնի բացառություն էին կազմում նրա զառամյալ հասակի մեջ:

Նա, առանց ինձ վրա ուշադրություն դարձնելու, սկսեց խոսել քեռի Պետրոսի և տերտերի հետ: Քանի թոպեից հետո ես ինձ բոլորովին ավելորդ զգացի նրանց հասարակության մեջ, մանավանդ երբ նշմարեցի, որ իմ ներկայությունը նրանց հաճո չէր. ուստի բարի զիջեր ասելով, հեռացա:

ԼԸ

ԲԱՐԿԱՅԱԾ ՄԱՐՈՆ

Դուրս վազեցի քեռի Պետրոսի վրանից: Ես երկար չէի կարողանում մոռանալ անապատական ճգնավորին: Այս արեղան ինձ երևում էր որպես մի կախարդական անձնավորություն: Քանի ժամ առաջ ես տեսա նրան «Կաթնաղբյուրի» ձորում. նա անցավ այնտեղից որպես մի անրջային ուրվական, մեղմ կերպով եղանակելով մի արաբական երգ: Նրա ձայնը թփերի միջից դուրս կանչեց կախարդ Սուսանին: Նա գրկեց Հյուբբին և անհետացավ բլուրների մեջ: Այժմ կրկին ես տեսա նրան երկու մեծ դավադիրների վրանում: Ի՞նչ գործ ուներ Սուսանի և Հյուբբիի բարեկամը Կարոյի և ծերունի որսորդի թշնամիների մոտ. — այդ ես հասկանալ չէի կարողանում:

Այդ մտածողության մեջ ես անցա ուխտավորների բանակը: Հասնելով մեր վրանը տեսա այնտեղ բոլորը քնած էին. արթուն էր միայն Մարոն. նա դնի պես նստած վրանի մուտքի մոտ, սպասում էր ինձ:

— Ո՞րտեղ կորար դու, — հարցրուց նա, երբ տեսավ ինձ:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի, և տեսնելով, որ վրանի մեջ կանայք քնած են, ներս չմտա, այլ նստեցի դրսում կանաչ խոտերի վրա: Բայց իմ լռությունը ավելի շարժեց Մարոյի բարկությունը:

— Շատ հարկավոր է, — ասաց նա ինքն իրան խոսելով, — չի էլ ուզում պատասխան տալ, կարծես ինձ համար կարմիր հարս է դարձել, սպասում է, որ ես դրան «բերանբացուկ»⁶ պետք է տամ:

Այս խոսքերը մի այնպիսի հեզնական եղանակով արտասանեց Մարոն, որ անկարելի էր չծիծաղել: Բայց ես մտածեցի ծանր երևացնել ինձ, այս պատճառով երեսու շուռ տվի, որ նա չտեսնե իմ ծիծաղը:

Մարոն նստած էր վրանի դռանը ներսի կողմից. ես նրանից փոքր-ինչ հեռու էի:

— Եթե դու կգաս ինձ մոտ, այն ժամանակ քեզ հետ կխոսեմ, — ասացի ես:

— Շատ հարկավոր չէ, — պատասխանեց նա արհամարհանք: — Ի՞նչ մեծ տղա է դարձել, պետք է նրա սպասին գնալ, ո՞նց չէ:

Ես նկատեցի, որ Մարոն բարկացած էր իմ վրա, պետք էր գիտենալ պատճառը. դրա համար ես մոտեցա և նստեցի նրա մոտ:

— Դու այսօր շատ ես խոսացել, — ասաց նա այժմ ավելի ծանր կերպով. — լավ է, որ գնաս քնես, գիտեմ, հոգնած կլինես:

— Ի՞նչ գիտես, — հարցրի զարմանալով:

— Ես գիտեմ...: Բայց դու լավ ընկեր չես, Ֆարհատ, ամո՛թ քեզ համար, — փոխեց նա իր խոսքը: — Քեզ հետ ժամադիր եղող աղջիկը այնքան շտապեց, որ թողեց «Կաթնաղբյուրի» մոտ իր սանդրը. բայց դու այնքան անշնորհք գտնվեցար, որ չկարողացար նկատել: Ա՛՛ո, քեզ եմ տալիս, տար, առավոտյան իրան տո՛ւ ւր, գլուխդ գովի՛՛ր, ասա՛ , ես գտա, թող երեսդ սպիտակի:

Այժմ ես հասկացա, թե ինչու էր Մարոն բարկացել իմ վրա: Նա տվեց ինձ մի սանդր. դա Սոնայի սանդրն էր, որ մոռացմամբ թողել էր «Կաթնաղբյուրի» մոտ լողանալու ժամանակ: Բայց ո՞րտեղից էր ընկել Մարոյի ձեռքը:

— Ո՞վ տվեց քեզ այդ սանդրը, — հարցրի ես:

— Ես ինքս գտա այնտեղ:

— Դու մեզ տեսա՞ր:

— Կույր չէի: որ չտեսնեի:

— Բայց մենք ինչո՞ւ չտեսանք քեզ:

— Ես շատ անգամ դևի պես աչքի չեմ երևում, — պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Մարոյի խորամանկությունները ես վաղուց գիտեի. այդ պատճառով իսկույն չկարողացա հավատալ նրան և ասեցի.

— Դու սուտ ես խոսում, այս սանդրը ուրիշ կերպով հասել է քո ձեռքը:

— Չե՞ս հավատում ինձ, — պատասխանեց նա պինդ ձայնով: — Կուզե՞ս բոլորը կպատմեմ. նա աղբյուրի մեջ լողանում էր. դու հեռվից ապուշի պես նայում էիր. հանկարծ անցավ ձորի միջով ճգնավորը. նա երգում էր մի տխուր մեղեդի: Հետո հայտնվեցան Սուսանը և Հյուբբին, իսկ դուք բարձրացաք բլուրի վրա, նստեցիք նշենիների թփերի մեջ: Թե կուզես, կպատմեմ դուք ինչ խոսեցիք:

— Հիմա հավատում եմ:

Մարոն մտածության գնաց և բոպեական լռությունից հետո խոսեց.

— Խե՛ղճ Սոնա, ո՛րքան անբախտ է նա... իմ սիրտը չդիմացավ, երբ նա այնպես ցավալի կերպով խոսում էր իր մոր մահվան մասին և իր եղբոր կորստյան մասին: Իմ սիրտը չդիմացավ, և ես թաքնված թփերի մեջ, լաց էի լինում, Ֆարհատ:

Վերջին խոսքերի միջոցին ես նկատեցի Մարոյի աչքերում արտասուք:

— Դու հիմա էլ լաց ես լինում, — ասացի նրան:

Նա ոչինչ չպատասխանեց: Բայց հանկարծ մի կատաղի ցնցում փոխեց նրա հեզ, ցավակցական դեմքը, և նա խոսեց լի սպառնալիքով:

— Ֆարհատ, աստված վկա, ես նրա հորը շան պես կսատկացնեմ, թո՛ղ նա տերտեր լինի, մեղքից չեմ վախենա, գիտեմ, որ նա սատանա է:

— Բայց նա Սոնայի հայրն է:

— Ղորդ է, ես Սոնային շատ եմ սիրում, նա լավ աղջիկ է, եթե ես մի քույր ունենայի, նրանից ավելի չէի սիրի, բայց իմ հորը ավելի եմ սիրում...

Մարոյի կատաղության պատճառը հայտնի էր. բայց նրա վրդովմունքը ինձ ծիծաղելի էր թվում, և ես փորձելու համար հարցրի.

— Տերտերն ինչո՞վ է մեղավոր:

— Դու կարծում ես, ես չլսեցի՞, — պատասխանեց նա. — ես բոլորը իմանում եմ, թե ո՞րպիսի խոր (հոր) է ուզում տերտերը վարել իմ հոր, Կարոյի և նրա ընկերների համար: Նրանք ի՞նչ են արել, ինչո՞վ են մեղավոր:

Ես աշխատեցի հանգստացնել կատաղած Մարոյին, որից ամեն բան սպասելի էր:

— Չէ՛, Մարո, այդ լավ չէ, ինչ որ դու մտքիդ դրել ես: Ճշմարիտ է, քո հոր դեմ դավադրություն կա, բայց մենք պետք է խոհեմ լինենք, մենք պետք է շտապենք շուտով վերադառնալ տուն և բոլորը հայտնել քո հորը:

— Շտապել պետք չէ, նա մի օրից հետո բոլորը կիմանա, — պատասխանեց Մարոն անփույթ կերպով: — Բայց ես իմ ուխտածը պետք է կատարեմ...

— Այդ թող մնա՛, ինչ որ դու ուխտել ես: Բայց դու ինձ այն ասա՛, թե քո հայրն ո՞րտեղից կարող է իմանալ:

— Ես նրա մոտ մարդ ուղարկեցի:

— Ե՞րբ, ո՞ւմ:

— Մըհեն կես ժամ առաջ այստեղ էր. նա այս կողմով անցնելով, եկել էր սուրբ աստվածածինը համբուրելու: Նրան ասել էին, թե մենք ևս ուխտավորների թվումն ենք. տեսա՛՝ ուրախ-ուրախ գալիս է: Ո՞րտեղից էր գալիս, նա ինձ չասաց, բայց շատ ուրախ էր: Ես պատմեցի նրան իմ լսածները հորս մասին: Նա բարկացավ, և էլ չսպասեց, որ գնա սուրբ աստվածածինը համբուրել, իսկույն վեր առավ իր ահագին լախտը և շտապեց հորս մոտ:

— Բայց նա իմանո՞ւմ էր, հայրդ որտեղ է:

— Իմանում էր: Ասաց. «էդ ի՞նչ սատանայական բան է, ես մի օրից հետո բոլորը կպատմեմ որսորդին»: Թեև հայրս այժմ Շատախի մեջն է գտնվում, որ այստեղից մի քանի օրվա ճանապարհով հեռու է, բայց ես գիտեմ, որ Մըհեն քամուց ավելի արագ է գնում, նա էգուց չէ՛ մյուս օրը հորս մոտ կլինի:

Մըհեն չէր ասել Մարոյին, թե ո՞րտեղից է գալիս, բայց ես գիտեի, թե ուր էր գնացել նա և որտեղից էր վերադառնում: Նա եկել էր իր արյունոտ շրթունքով աստվածածինը համբուրելու...:

Ջարմանալի՛ է, կրոնական զգացմունքը գտնվում է և ամենակատաղի եղեռնագործի մեջ...: Բայց մի՞ թե կարելի էր նրան եղեռնագործ համարել...

Մարոյի կարգադրությունները թեև բավականին հանգստացրին ինձ, բայց ես դարձյալ պնդեցի, թե մեզ պետք է շտապել շուտով տուն վերադառնալու: Նա դարձյալ ընդդիմացավ ինձ:

— Ես չեմ գնա, մինչև ասածս չկատարեմ, ես այս գիշեր պատրաստվել էի, բայց...

Հեռվից լսելի եղավ մի մեղմ երգեցողության ձայն, նույնիսկ եղանակով, որ ես լսել էի այսօր «Կաթնաղբյուրի» ձորում: Մարոն լսելով ձայնը, փոխեց իր խոսքը:

— Այդ «ձգնավորն» է, որ երգում է, — ասաց նա, — ի՞նչպես լավ երգում է, լսի՛ր, Ֆարհատ:

Եվ իրավ, գիշերային լռության մեջ երգը հիանալի էր: Մարոն երկար ականջ դնելուց հետո, հարցրուց.

— Դու գիտե՞ս նա ով է, Ֆարհատ:

— Ես նրան չեմ ճանաչում, այսօր առաջին անգամ տեսա նրան «Կաթնաղբյուրի» ձորում, և նա երգում էր միննույն այս երգը: Իսկ հետո երևցավ նա իմ քեռի Պետրոսի վրանում:

— Ո՛րքան միամիտ ես, Ֆարհատ:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ դու չկարողացար ճանաչել քո վաղեմի ընկերին:

— Ո՞վ էր նա:

— Ասլանը:

— Չեմ հավատում, դու ինձ վրա ծիծաղում ես, Մարո:

— Վեր կա՛ց, գնանք, նա մեզ կանչում է. ես հասկանում եմ նրա երգի միտքը, գնանք, մի՛ ուշացիր. նրան մեկ էլ կտեսնես ու կհավատաս:

Թեև այս խոսքերը Մարոն արտասանեց խիստ պինդ համոզմունքով, այսուամենայնիվ ես չէի կարողանում հավատացնել ինձ, թե մի զառամյալ անապատական աբեղա կարող էր Ասլանը լինել: Բայց Մարոն հաստատեց իր խոսքը մի ուրիշ փաստով, որ շատ հավանական էր: Նա հիշեցրուց ինձ այն նկատողությունը, որ արել էր նա, երբ առաջին անգամ տեսավ պառավ կախարդին և փոքրիկ Հյուբբիին, որ նստած ժայռի վրա, ուխտավորների համար գուշակում էր: Նա այն ժամանակ ասաց. «Կարոն կամ նրա ընկերներից մեկը պետք է այստեղ լինի». և ավելացրեց, թե «այն պառավն իսկույն հայտնվում է այնտեղ, ուր նրանք լինում են»: Եվ ես այնօր միթե չէ՞ի տեսել միննույնը, երբ «Կաթնաղբյուրի» ձորում ծպտյալ աբեղան միացավ պառավ կախարդի հետ և համբուրեց Հյուբբիին:

Իմ տարակույսը փարատված էր. ես հոժարվեցա գնալ և գտնել «ճգնավորին», բայց մտածում էի մեր վրանը անտեր և առանց տղամարդի չթողնել: Երբ այդ մասին հայտնեցի Մարոյին, նա պատասխանեց.

— Սուրբ աստվածածինը իր ուխտավորներին կպահե, գնա՛ նք :

Ես չհամոզվեցա: ԲՆա խնդրեց ինձ փոքր-ինչ դրսում սպասել, իսկ ինքը մտավ վրանի ներսը: Մինչև նրա դուրս գալը, ես գտա վանքի գյուղացիներից մեկին, և նրան մի քանի դուրուշ տալով, պատվիրեցի հսկել վրանին մինչև մեր վերադարձը:

Քանի ընկալեից հետո դուրս եկավ Մարոն. ես հագիվ կարողացա ճանաչել նրան. նա փաթաթված էր մի լայն վանա աբայի (վերարկվի) մեջ և գլխին քրդի ձևով ապարոշ էր կապել:

— Դա ո՞վ է, — հարցրուց նա, տեսնելով գյուղացուն:

— Ես պատվիրեցի նրան հսկել վրանին մինչև մեր վերադարձը:

— Խաթունը արթուն է: Լավ, գնանք :

Երբ փոքր-ինչ հեռացանք, նա ասաց.

— Դու չես իմանում, Ֆարհատ, նա ինքը կգողանա: Այստեղ բոլորն էլ ավագակներ են:

— Վանքի սպասավորն երկյուղած կլինի, — պատասխանեցի ես:

— Չէ՛, այդպես չէ, ես իմ աչքով տեսա, ինչպես մի վարդապետ գողացավ և գրպանը դրեց իմ գցած գանձանակը : Նրանք մեզ խաբում են, Ֆարհատ, նրանք այն չեն, որպես դրսից երևում են... հայրս շատ է պատմել ինձ նրանց գործերի մասին...

— Քո վերարկվի տակից գենքի ձայն է լսվում, Մարո:

— Հայրս պատվիրել է ինձ, երբ գիշերով հեռու տեղ ես գնում, պետք է միշտ գենք ունենաս:

Ճանապարհին ես Մարոյից հարցրի, թե ո՞րպես նա կարողացավ ճանաչել ծպտյալ «ճգնավորին»:

— Սկզբում ես չկարողացա ճանաչել, երբ տեսա նրան «Կաթնաղբյուրի» ձորում, — պատասխանեց նա: — Թշվառականը մի այնպիսի մորուք և ծամեր էր շինել, որ ինքը սատանան չէր կարող հնարել, երբ կամենում է ծերի կերպարանք ընդունել: Երեսը ներկել էր և պատվի գույն էր տվել, մինչև անգամ խորշումներ կային: Բայց աչքերը մնացել էին անփոփոխ: Ո՞վ չէ կարող ճանաչել Ասլանի գեղեցիկ աչքերը, եթե մի անգամ տեսել է նրան:

— Բայց ո՞ր դեր բերեց քեզ այնտեղ, «Կաթնաղբյուրի» ձորում:

Մարոն բոլորովին անկեղծաբար խոստովանեց, թե նա հենց այնօր տիրամոր տաճարի մեջ նկատել էր, երբ Սոնան մոտեցավ և շնչաց իմ ականջիս, նշանակելով տեսություն «Կաթնաղբյուրի» ձորում. թե այն շշուկները ծնուցել էր նրա սրտում կասկած և նախանձ... և ինքը չկարողացավ համբերել, եկավ այնտեղ...

— Եվ քո կասկածանքը փարատվեցա՞վ, — հարցրի ես, երբ նա վերջացրուց իր խոսքը:

— Դեռ ոչ բոլորովին...: Բայց ինձ համար միննույն է...: Սոնան լավ աղջիկ է... ես սիրում եմ նրան... դու էլ պետք է սիրես...

Այս խոսքերը Մարոն արտասանեց կտրատելով, կարծես, նրա լեզուն այրում էին: Բայց նա մեղավոր չէր, նախանձը տիրում է բոլոր կենդանիների սրտին, որոնց մեջ զգացմունք կա:

Հեռվից այժմ ավելի պարզ լսելի եղավ «ձգնավորի» եոզի ձայնը :

— Այս կողմով գնանք, — ասաց Մարոն, նրան կգտնենք այն լեռների մեջ:

ԼԹ

ԾԱԾԿԱՄԻՏ ԱՍԼԱՆԸ ԲԱՅՎՈՒՄ Է

Մենք գտանք «ձգնավորին» վանքից Բավականին հեռու, լեռների մեջ, որ մոտ էին ծովեզրին: Նա նստած էր մի քարանձավի մեջ, որի մուտքը նայում էր դեպի Լիմ անապատը: Լուսավորված լուսնի արծաթափայլ շողքերով, այդ փոքրիկ կղզին երևում էր ծովակի մեջ մի մռայլ բժի նման: Քարանձավը, որի մեջ գտանք «ձգնավորին», մի հին միայնակյացի բնակարան էր, որի հատակի վրա դեռ մնացած փոսիկների մասին տակավին կային կենդանի ավանդություններ, թե նրանք առաջ էին եկել իր անձը աստծուն նվիրած մարդու ստեպ ծնրադրությունից: Այնտեղ ճրագ չկար, բայց մի անկյունում վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, ոչ թե տաքացնելու համար, այլ լույսի համար:

Մի կողմում խորին քնի մեջ պառկած էր պառավ կախարդը: «ձգնավորն» արթուն էր. նա իր փառահեղ մորուքով նստած, մտածում էր: Նրա ծնկների վրա գլուխը դրած, ննջել էր փոքրիկ Հյուբբին: — Հրաշալի՜ մի տեսարան էր այդ:

Երբ մենք ներս մտանք, «ձգնավորը» խիստ զգուշությամբ փոքրիկ վիուկի գլուխը դրեց իր վերարկվի վրա, որ նրա անուշ քունը չխանգարե, և վեր կացավ: Նա գրկեց առաջ ինձ և համբուրեց, հետո գրկեց և Մարոյին: Մարոն չընդդիմացավ նրան, որովհետև և մի աղջիկ չէր կարող մերժել այն անմեղ շրթունքը, որ այնպես եղբայրաբար մերձեցան սիրելի օրհորդի շրթունքին:

Այնուհետև «ձգնավորը» ոտքից մինչև գլուխ գննելով ծպտյալ և զինվորված Մարոյին, ասաց.

— Ահա այդպես լավ է. այդ սիրում եմ ես:

Մենք նստեցինք:

— Այժմ ես կլիւեմ իմ դիմակը, — ասաց նա, — բարեկամներիս մոտ պետք չէ ինձ թաքնված մնալ:

Նա առեց իր կեղծամը, մորուքը և մեր առջև ներկայացավ Ասլանը իր բնական կերպարանքով:

Ես մի քանի խոսքերով հայտնեցի մեր գալու նպատակը. այնուհետև պատմեցի այն բոլորը, ինչ որ լսել էի Սոնայից «Կաթնաղբյուր» ձորում, այլև հաղորդեցի նրան՝ ինչ որ ասել էին ինձ քեռի Պետրոսը և տերտերն իրանց վրանում: Այնուհետև ավելացրի, թե որպիսի դավադրություն է պատրաստվում ծերունի որսորդի և նրա բարեկամների դեմ: Իսկ Մարոն իր կողմից հայտնեց իր արած կարգադրությունները, թե Մըհեի ձեռքով նա արդեն բոլորը իմացում տված է իր հորը:

— Շնորհակալ եմ ձեր հոգածության մասին, — ասաց նա տխուր կերպով: — Բայց այդ բոլորը ես արդեն գիտեի: Իմ աբեղայական կերպարանքը առիթ տվեց ինձ մտնել դավադիրների ժողովների մեջ որպես խորհրդակից: Բայց նրանց ճիգը անգոր է...

Որպես երևում էր, Ասլանը շատ տխուր էր, և մեր այցելությունն այնքան հաճելի չէր նրան: Գուցե նա չէր ցանկանում, որ իր կերպարանափոխությունը մերկացվեր մեր մոտ, գուցե նա մեզ այնքան անփորձ էր համարում, որ չէր կարող հավատալ մեզ իր գաղտնիքները, որ նա պետք է ծառայեցներ մեզ բոլորովին անհայտ նպատակների:

Առժամանակ մտածելուց հետո, նա խոսեց.

— Ես չեմ զարմանում գործերի այսպես լինելու մասին, այլ ցավում եմ, որովհետև ամեն ժամանակ, երբ հայի համար որևիցե դավաճանություն է պատրաստվում, նրա մեջ խառն է լինում դարձյալ նույնիսկ հայի մատնիչ ձեռքը: Դա մի պատմական եղեռնագործություն է, որ սկսյալ ամենահին դարերից, խիստ հաճախ կրկնվել է մեր ազգի կյանքում: Դա հայի վա՛տ հատկություններից մեկն է...

Ես առաջին անգամ տեսնում էի Ասլանին երկար խոսելիս. նա առհասարակ լուռ և ծածկամիտ երիտասարդ էր: Բայց նրա խոսելու ձևը շատ տարբեր էր Կարոյից: Կարոն ժողովրդի որդի էր. նրա խոսքերն անտաշ էին և պարզ, բայց նրանց մեջ ուժ և զորություն կար, նրանք ազդում էին ավելի մարդու սրտի վրա: Ասլանը ժողովրդի կրթված որդին էր, նրա խոսքերը կոկված էին և գեղեցիկ, ազդում էին ավելի մարդու մտքի վրա:

Նա շարունակեց.

— Թե ի՞նչ հետևանք կունենա մեր ձեռնարկությունը, մենք այժմեն նախագուշակել չենք կարող, միայն վստահ ենք նրա հաջողության մեջ, որովհետև մենք հետևում ենք բնության ընդհանուր օրենքներին : Թե բնության մեջ և թե մարդկային կյանքում ոչինչ բան առանց պատճառի չէ կատարվում: Մենք տեսնում ենք, ամեն մի ճնշված և սահմանափակված զորություն որքան ավելի սեղմվում է, այնքան ավելի զարգանում է նրա մեջ ընդդիմահարության ուժը: Այնուհետև նա պիտի պայթի, նա պիտի խորտակե իրան սահմանափակող պատվարը և իր բնական ազատ ծավալականությանը պիտի հետևի: Ժողովուրդը, ամբողջը նույնպես մի զորություն է: Նա երկար չէ կարող համբերել իրան ճնշող և ստրկացնող կռապիտ ձեռքին: Նա վերջապես պիտի խլրտի, պիտի

խորտակե իր շղթաները և պիտի թոթափե բռնակալի լուծը: Բռպեն հասել է... այս դրության մեջն է այժմ մեր ժողովուրդը:

— Քեռի պետրոսները, տեր թողիկները, — շարունակեց նա, — ժողովրդի անհարազատ որդիքն են. նրանք կտրված են ընդհանրությունից, որովհետև իրանց եսական շահերին են ծառայում: Նրանց թիվը փոքր չէ, և ավելի ցավալին այն է, որ նրանք ժողովրդի առաջնորդող մասն են կազմում: Ահա այստեղ է մեր դժբախտությունը:

— Ի՞նչ առանձին շահեր պետք է ունենան, — հարցրի ես:

— Քեռի Պետրոսը մի երևելի քուրդ իշխանի տան «շահբանդան» է. նա մատակարարում է բոլոր պիտույքները, ինչ որ կհարկավորվի նրա տունը: Նա այնպիսի ընդարձակ իրավունքներ ունի իշխանի տնտեսության մեջ, որ առանց նրա հաճությունը ստանալու, առանց նրանից հարցնելու, կատարում է բոլոր խնդիրները, բոլոր ապսպրանքները՝ ինչ որ տանեցիք պահանջում են իրանից: Սկսած ուտելեղեններից, հագուստից, մինչև ամենամանր բաները նա է տալիս: Վաճառականությունից անտեղյակ քրդի հետ ցանկալի է այսպիսի առևտուր ունենալ: «Շահբանդան» ինքն է գնահատում, ինքն է գրում իր տետրակների մեջ իր տվածը, և տարեգլխին հայտնում է մի ահագին գումարի պահանջ: Միամիտ քուրդն ընդունում է, բայց նա փող չունի, որ պարտքը հատուցանե, բացի դրանից, նա գուտ արծաթով պարտք վճարելու սովորություն չունի: Նա իր ստացած նյութը փոխարինում է ուրիշ նյութով: Այս վերջինը նա ունի: Բավական է միայն, որ իշխանը բարեհաճեր մի արշավանք գործել դեպի երկրի որևիցե կողմը, և ահա նա վերադառնում է ոչխարների, ձիերի, կովերի, գորգերի ու կապերտների ահագին ավարով: Մի մարդ պետք է, մի վաճառականության գլուխ ունեցող մարդ, որ այս մթերքը տանե և մի հեռու երկրում արծաթի հետ փոխե: Եվ ահա քեռի Պետրոսը պատրաստ է. նա ամեն տեղ ունե իր գործակալները գողացած ապրանքը «սաղացնելու» համար: Նա իշխանից արծաթի պահանջ ունի և փոխարենը ստանում է այդ ավարը: Իսկ գողացած ապրանքը միշտ էժան է լինում...

— Քեռի պետրոսները, — շարունակեց նա, — մի տեսակ ավազակներ են, միայն վաճառականի կերպարանքով: Ամեն մի քուրդ իշխան ունի դրանցից մի-մի հատ: Քեռի պետրոսներին ցանկալի է, որ իրանց իշխանը միշտ հաստատուն մնար իր անսահման իշխանության մեջ, թեև նրանք գիտեն, որ իրանց ստացած մթերքը հափշտակված է հազարավոր թշվառ հայերից: Բայց փույթ չէ նրանց հայի արտասուքը, բավական է, որ իրանք շահվում են...

Ասլանը խոսում էր մեղմ և անվրդով կերպով, որպես թե շատ հասարակ առարկայի վրա լիներ նրա խոսքը: Բայց նա խոսում էր առանց լռելու, որովհետև նրա սիրտը լցված էր: Այդ ժամանակ ես չէի կարողանում առանց սարսափելու նայել Մարոյի երեսին. նրա շրթունքները դողում էին, գույնը ստեպ ստեպ փոփոխվում էր, և երեսի բոլոր արտասանության մեջ երևում էր խիստ կատաղի բարկությունը:

— Պետք է ոչնչացնել այս բոլոր քեռի պետրոսներին, — ասաց նա երկար լռությունից հետո:

— Դա մի առանձին օգուտ չի բերի, — պատասխանեց Ասլանը իր սովորական սառնությամբ: — Ոչնչացնելով մի հասարակության միջից ավազակներին, մենք դրանով ավազակությունը ոչնչացրած չենք լինի: Դա ասիական կոշտ միջոց է չարությունը բառնալու համար: Մարդկային կյանքի մեջ ոչ մի երևույթ՝ առանց նույն հասարակությանը հատուկ պատճառների՝ երևան չէ

գալիս: Վեր առնենք մի ավագակ, մի մարդասպան, մի ստրուկ և քննենք նրանց կյանքի պատմությունը, կտեսնենք, որ նրանց կյանքն այնպիսի պայմանների մեջ է դրված եղել, որ ավագակը պետք է ավագակ լիներ, մարդասպանը՝ մարդասպան և ստրուկը՝ ստրուկ: Փոխի՛ր իրանց կյանքի պայմանները, և դու կտեսնես, որ նրանք օրինավոր մարդիկ կդառնան: Եվ այսպես, մենք միայն պիտի ցավենք, որ մեր մեջ հայտնվում են անպիտան մարդիկ, բայց դատապարտել նրանց չենք կարող, որովհետև մեր հասարակությունը իր փտած կազմակերպությամբ ինքն է ծնել այն մարդիկներին: Եվ եթե մենք ցանկանում ենք, որ չարագործությունը բառնանք, պետք է աշխատենք նախ ուղղել հասարակության վատ կազմակերպությունը, և այն ժամանակ նրա անդամները բոլորը լավ մարդիկ կլինեն:

— Ես ձեր ասածները չեմ հասկանում, — պատասխանեց Մարոն, — թե ինչու մարդիկ այսպես կամ այնպես են լինում: Ես գիտեմ միայն, որ պետք է օձի գլուխը ջարդել, երբ տեսնում ես, որ նա պատրաստվել է քեզ խայթելու: Ես երդվել եմ սատկեցնել քեռի Պետրոսին նրա համար, որ նա իմ հոր թշնամին է, և այս դիտավորությունը արդեն հայտնել էի Ֆարհատին:

— Քո նպատակը շատ մասնավոր է, — ասաց Ասլանը, — սրանով շատ չես օգնի «ընդհանուր գործին»: Եթե այստեղ լիներ մեր ընկեր Կարոն, նա գուցե կհամաձայնվեր քեզ հետ, բայց ես համարում եմ այդ մանուկ սրտի բորբոքում և ավելի ոչինչ:

Առժամանակյա մտածությունից հետո նա դարձյալ խոսեց.

— Եթե օձը մի հատ լիներ, որպես դու ասացիր, պետք էր նրա գլուխը ջարդել, այսպիսով մենք ազատված կլինեինք գոնե մի չարագործից, բայց դժբախտաբար նրանց թիվը շատ է: Ես եղել եմ Ասիական Տաճկաստանում, Կոստանդնուպոլսում, Եգիպտոսում, մի խոսքով ամեն տեղ, ուր կան հայեր: Ես բավականաչափ ուսումնասիրած եմ մեր ազգի թե ներկա և թե անցյալ կյանքը: Ես տեսել եմ, որ սկսած ամենաստոր քուրդ իշխանի դռնից, սկսած նահանգական կուսակալ փաշաների դռնից, մինչև վեզիրների դռները, մինչև սուլթանի բարձրագույն դուռը, բոլորը բռնված են քեռի պետրոսներով: Եվ որքան մեծ անձի մոտ է նրանց ծառայությունը, այնքան մեծ է և նրանց վնասակարությունը: Նրանք բոլորն էլ շատ նման են միմյանց. բոլորն էլ ավագակներ են. զանազանությունը միայն գողության տեսակի մեջն է:

— Բայց գողը այնքան վնասակար չէ, երբ մեկի ոչխարը, մյուսի ավանակը գողանում է. իմ ասածները այնպիսի գողեր են, որ նրանց վնասը հասնում է մեր ամբողջ ժողովրդին: Նրանք խիստ հարմար գործիքներ են մեր բռնակալների ձեռքում: Նրանք ճնշում են, ոչնչացնում են ամեն գորություն, որ գործ է դրվում թշվառ ստրուկին հանգստություն պարգևելու համար: Եվ այդ գողերը, այդ ավագակները, որպես ասեցի, մեր հասարակության առաջնորդող անձինքն են...

— Թողնենք մանր քեռի պետրոսներին, անցնենք դեպի խոշորները: Սուլթանի դռան համարյա ամբողջ տնտեսական և զանձային կառավարությունը հայ սառաֆների ձեռքումն է: Նրանք կրում են ավելի բարձր տիտղոսներ, — կոչվում են ամիրաններ: Տեսեք ի՛նչ է ամիրա սեղանավորի (սառաֆի) պաշտոնը. կառավարությունը տալիս է զավառների հարկահանությունը՝ միևնույն ժամանակ նրանց դատավորությունը փաշաներին կապալով: Բայց նա փաշայի վրա վստահություն չունի, թե նա իր ժամանակին կներկայացնե նշանակած տուրքը: Փաշան պետք է մի երաշխավոր տա: Ամիրա սեղանավորը միշտ պատրաստ է այս երաշխավորությունը իր վրա

ընդունելու, որովհետև նրա մեջ մեծ շահեր ունի, որովհետև փաշայի կապալառության վաստակի մի մասն էլ ինքն պիտի վայելէ: Բայց որտեղի՞ց է գոյանում վաստակը: — Բյուրավոր թշվառ հարստահարվածների քրտինքից: Փաշան սարսափելի անգթություններով հավաքում է իրան հանձնված վիճակից տերության հարկը և ուղարկում է երաշխավոր սեղանավորին, իսկ սեղանավորն իր կողմից պետք է արծաթը ներկայացնե տերության գանձարանը: Բայց նա զուտ արծաթ չէ տալիս, այլ փողի փոխարեն ետ է դարձնում գանձարանին թղթեր (փուսուլաներ), որոնց ինքը նույնպես փողի տեղ ընդունել էր գանձարանից: Այսպիսով նա «սաղացնում է» իր ձեռքի թղթերը:

— Բայց ո՞րտեղից ընկան նրա ձեռքը այդ թղթերը, — հարցրի ես, լավ չհասկանալով Ասլանի վերջին խոսքերը:

— Սեղանավոր ամիրան, — պատասխանեց նա, — գանազան առևտրական հարաբերություններ ունի բարձրագույն դռան հետ. կամ նա ընդունել է զորքը կերակրելու և հագուստ մատակարարելու պարտավորությունը և կամ նա իր ձեռքում ունի, օրինակ, հարեմի տնտեսությունը: Աշխարհի ամենապատվական գոհարներով զարդարում է նա սուլթանի բազմաթիվ կնիկներին, և աշխարհի ամենաթանկագին փարչաները մատակարարում է նրանց հագուստի և պաճուճանքի համար: Այս բոլորի փոխարեն նա չէ ստանում, որպես ասում են «նաղդ փող» — նրան տալիս են թղթեր միայն: Ահա նույն թղթերն է, որ նա կրկին ետ է դարձնում գանձարանին իր երաշխավորության պարտավորությունը կատարելու ժամանակ:

— Հիմա դուք տեսա՞ք, — շարունակեց նա, — որ ամիրա սեղանավորը, բարձրագույն դռան տնտեսը, զորքի և հարկերի կապալառուն նույնպիսի ավագակներ են, որպես քուրդ իշխանի «շահբանդան» — որպես քեռի Պետրոսը: Բայց նույն «ամիրաներն» են մեր «ազգապետները», նրանք են դարձնում մեր ազգի կառավարության սանձը դեպի ամեն կողմ, որ կողմը որ իրենց հաճելի է...: Այժմ ի՞նչ հույս կարող ենք ունենալ նրանցից, — մեր արյունը ծծողներից, մեր աշխատության վաստակը մեր ձեռքից խլողներից...: Նրանց համար միշտ ձեռնտու է մի անկարգ և բռնակալ կառավարություն, որի պղտորության մեջ կարողանում են որսալ իրանց շահերը: Հայի արտասուքը և թափած արյունը նրանց չէ ազդում. նրանք իրանց քսակը հարստացնելու համար են միայն մտածում...

— Եվ այսպես, մեր ժողովրդի դրամատերերը, այսինքն՝ այն անձինքը, որոնց ձեռքում կա նյութական կարողություն, փոխանակ օգնելու, որ մշակը և գյուղացին հաց և հանգստություն ունենան. ավելի իրանք են մաշում նրանց կենսական գորությունը, ավելի իրանք են ամբացնում նրանց ստրկության շղթաները: Թեև նրանց գործողությունները կատարվում են անուղղակի կերպով, բայց միևնույն է՝ լինել ավագակ, կամ ավագակի ձեռքում գործիք: Բայց ազգը, միամիտ և տգետ ազգը պարծենում է իր «ամիրաների» փառքով, խոնարհվում է նրանց առջև, և խորին հարգությամբ մատուցանում է իր խոնարհ երկրպագությունը...

— Բայց ի՞նչպես է լինում, որ այսպիսի վատ մարդիկ մեծամեծ պաշտոնների են հասնում, — հարցրի ես:

— «Հայը հավատարիմ է, ասում է թուրքը, նա լավ ծառայել գիտե»... Այո՛, հավատարիմ է նա և նրա հավատարմությունը հնար է տալիս վայելել կառավարության վստահությունը: Բայց

հավատարմություն բառը բռնակալի լեզվում ունի բոլորովին այլ նշանակություն, — նույնիսկ նշանակությունը, որպես ավագակապետը իր ձեռքի տակ եղող սրիկաներին իր հավատարիմ պաշտոնյաներ է կոչում:

— Հայ դրամատերերի այս տեսակ «հավատարմությունը» մի կողմից առիթ տվեց նրանց իրանց գործունեությունը նվիրել կառավարության պիտույքներին, մյուս կողմից, գրկեց նրանց մի ավելի հաստատուն և ընդարձակ ասպարեզից, այն է՝ արդար և խղճմտանքով վաճառականությունը: — Այս ասպարեզը մնաց հույներին: — «Հույնը անհավատարիմ է», ասում է թուրքը, և նրա վրա վստահություն չունի, նրան գործ չէ հանձնում: Դա իրավ է: Որովհետև հույնը այնքան մեծամիտ է, որ նա չէր կարող հայի պես իրան այնքան ստորացնել, որ կարող լիներ հաշտվել իր ատելի թշնամու հետ, — իր երկիրը տիրողի և իր ազգակիցներին ստրկացնողի հետ: Այս պատճառով հույն դրամատերերը չուզեցին ամիրաներ, սառաֆներ և տերության կապալառուներ դառնալ. նրանք ձեռք առին ազատ վաճառականությունը, սկսեցին երկրի արդյունաբերությունը դուրս հանել և դրսից ներս բերել: Եվ ասիա այսօրվա օրում Տաճկաստանի ընդարձակ վաճառականությունը նրանց ձեռքումն է:

— Բայց հայերը բոլորովին գուրկ չեն վաճառականությունից, — կտրեցի ես Ասլանի խոսքը:

— Այն քո տեսածը վաճառականություն չէ, — պատասխանեց նա, — այն մի տեսակ վաշխատություն է, որով պարապվում են հրեաները: Վեր առնենք, օրինակ, Վանա նահանգը, որը ձեզ փոքր ի շատե ծանոթ է, քննելով այստեղի վաճառականների գործունեությունը, դուք կտեսնեք միևնույնը, ինչ որ անում են մայրաքաղաքներում մեր խոշոր դրամատերերը: Չանագանությունը միայն նրանումն է, որ դրանք մանր հարստահարողներ են, այլ խոսքով, փոքրիկ ավագակներ են, իսկ նրանք — մեծ: Մեր գյուղացիները միշտ փողի կարոտություն ունեն հարկեր վճարելու համար և այլ կենսական պահանջների համար: Փողը նրանք ստանում են վաճառականից, իհարկե, ծանր տոկոսներ վճարելով: Գյուղացիները նույնպես պարտքով գնում են վաճառականից իրանց տան, հագուստի և այլ հարկավորությանց վերաբերյալ իրեղենները: Գալիս է պարտքը վճարելու ժամանակը. գյուղացին փող չունի որ տա, վաճառականը հափշտակում է նրա բոլոր երկրագործական արդյունքը կես գնով: Այսպիսի ավագակները կցանկանան, որ գյուղացու վիճակը բարվոքվի, կցանկանան, որ նա փողի կարոտություն չունենա: Ավելացնենք դրա վրա քրդի, թուրքի, տերության հարկահանների հարստահարությունները. — խեղճ գյուղացին ինչո՞վ կարող է այս բոլորին բավականություն տալ: Նրա երկրագործությունը դեռ իր նահապետական ձևի մեջն է, ավելի արդյունք չէ տալիս: Նա արհեստ չգիտե, որ իր ձեռքի արդյունաբերությունը մշակված կերպով վաճառահանե դեպի օտար երկրներ: Այլևս ինչո՞վ կարող է նա իր ընտանիքը պահել, երբ իր աշխատության այն փոքրիկ վաստակն ևս ձեռքիցը խլում են: Ահա այստեղից է ծագում այն տխուր երևույթը, որ մեր ժողովուրդը հայրենի հողի վրա իր ապրուստը ճարելու հնարներ չունի: Նրա աշխատության արդյունքը նրա ձեռքից խլում են. նա մնում է միշտ աղքատ և միշտ առանց հացի, և այդ պատճառով ստիպված է թողնել հայրենի հողը և օտար երկրներում բախտ որոնել: Եվ քանի՞ հազար թշվառ ընտանիքներ այժմ մնացել են առանց տղամարդների. միայն Կոստանդնուպոլսում այժմ 40 հազար հայ պանդուխտներ կան, և նրանց մեծ մասը վանեցիներ են: Ի՞նչ անե խեղճ գյուղացին, որ չզաղթե: Թողյալ այն, որ նրան կողոպտում է թուրքը, քուրդը և տերության պաշտոնյան, — նույնիսկ իր արյունակիցը, իր կրոնակից հայը նրա կյանքի գորությունը ձծում է, նրան խեղճության և թշվառության մեջ է գցում: Տաճկաստանի բոլոր քաղաքները լցված են հայ մշակներով կամ հայ համալներով. — բայց դրանք մեր երկրի գլխավոր

ուծերն են, որ մաշվում են և ոչնչանում են պանդխտության մեջ: — Դուք տեսաք,-շարունակեց նա,- որ հայ դրամատերերը, հայ վաճառականը՝ մեր հասարակության բոլորովին ավերված և վնասակար մասն է. նրանցից մենք ոչինչ բարիք չենք սպասում: Նրանք պաշտում են իրանց քսակը և ավելի ոչինչ: Վաճառականը ազգ և հայրենիք չունի, նրա հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ են նրա շահերը: Եվ այս տեսակ վաճառականությունը (եթե կարելի է վաճառականություն կոչել) ավելի վտանգավոր է դառնում, երբ նա ներքին կապ ունի կառավարության պաշտոնակալների և նրանց անիրավ գործունեության հետ: Դուք շատ անգամ և շատ տեղ տեսած եք այս բանը. օրինակ, գյուղացին պատրաստի արծաթ չունի և հարկի փոխարեն տալիս է իր արդյունաբերած նյութի մի մասը. հարկահանը չէ ընդունում, և ոչ ժամանակ է տալիս նրան, որ կանոնավոր կերպով վաճառե և հարկը լրացնե: Դուք տեսնում եք, որ իսկույն հայտնվում է հայ վաճառականը, և օգուտ քաղելով գյուղացու նեղ դրությունից, խոստանում է հարկահանի փողը տալ, և խիստ չնչին գնով առնում է գյուղացու դառն աշխատության պտուղը: Հիմա տեսնում եք, դրանք բոլորն էլ քեռի պետրոսներ են, միայն զանազան կերպարանքներով...-Քեռի պետրոսներին միշտ ձեռնտու է միանալ քուրդ իշխանների հետ և դավադրություն մեքենայել մեր դեմ...

Ասլանի ասածները ես բոլորը հասկանում էի, որովհետև իմ փորձած և տեսած բաներ էին: Կարծես թե, ես բոլորը առաջուց գիտեի, թե ոչ մի անգամ իմ մտքով անցած չէին նրանք, և ոչ մի անգամ իմ ուշադրությունը գրաված չէին: Կյանքի խոսքը միշտ հասկանալի է լինում մարդուն, որքան և նա անզգա լինե, որովհետև այն խոսքը ուղղակի վերաբերում է նրա գոյության պահանջներին:

— Այս բոլորը հասկանում եմ, — ասեցի ես, — թե ինչն է քեռի պետրոսներն այսպես են վարվում, բայց չեմ հասկանում մի բան, թե մեր տեր թողիկներն ի՞նչ շահ ունեն միանալու դրանց հետ:

— Դրանք էլ մի տեսակ վաճառականներ են, — պատասխանեց նա. — դրանք էլ ունեն իրանց կրոնական մենավաճառությունները: Զանազանությունը միայն վաճառքի նյութի մեջն է: Եվ վաճառականը միշտ խաբեբա է, միշտ խարդախ է, միշտ անիրավ է: Իբրև օրինակ, ես կխոսեմ միայն այս վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետի վրա: Դա առաջ տեր Հուսսական որդու վանքի վանահայրն էր, որն այս կողմերի աննշան և ոչ այնքան արդյունավոր վանքերից մեկն է: Նա մտածեց ձեռք ձգել սուրբ աստվածածնի վանքը, և ի՞նչ միջոցով. — խոստացավ մի քուրդ իշխանի, թե տարեկան արդյունքի կեսը նրան կտա, միայն թե նա օգնե իրան վանահայր լինելու, և այսպիսով հասավ իր նպատակին: Եվ դուք ձեր աչքով տեսաք, թե ո՞րպես քուրդ իշխանի գործակալները, մտած մեր տաճարի սրբարանի մեջ, հսկում էին զանձանակների վրա: Հիմա հարցնում եմ, դուք մի պարզ նմանություն չե՞ք տեսնում այս եկեղեցականի և կառավարության կապալառովի մեջ...:

Մեր խոսակցությունն ընդհատեց պառավ կախարդի ձայնը, որն իր անրջային զառանցությանց մեջ խոսում էր զանազան կցկտուր և մեզ անհասկանալի խոսքեր: Եվ զարմանալին այն է, որ նա խոսում էր խիստ մաքուր հայերեն լեզվով: Նրա խոսքերի մեջ ստեպ լսելի էր լինում անունս Հռիփսիմե: «Ես կայրեմ ամբողջ... ասում էր նա. կխորտակեմ նրա պարիսպները... իմ Հռիփսիմեն այնտեղ տխուր է... ես կազատեմ նրան... մոտ է օրը... տազնապի մեծ օրը... արյուն, հուր և փոթորիկը կմաքրե այս երկիրը... Հռիփսիմե՛, շա՛տ տանջվեցար... ես կսրբեմ քո արտասուքը»...

— Այս պառավը միշտ խոսում է մի «ամբոցի» և այնտեղ պահված մի «աղջկա» մասին, — ասացի ես Ասլանին:

— Դա նրա ցնորքն է... — պատասխանեց նա.-խելագարները շատ անգամ ունենում են մի երևակայական ինքնագաղափար, որը մոռանալ կարող չեն...:

— Դա խոսում է հայերեն, և ո՛րքան լավ է խոսում, ես առաջին անգամ լսում եմ դրա հայերեն խոսելը, — մեջ մտավ Մարոն:

— Բռնաներն ամեն լեզվով խոսում են, — ասաց Ասլանը ժպտալով. — երևի նա զգում է, որ Հայաստանումն է պառկած...:

— Բայց այս փոքրիկ վիուկը ի՞նչու լուռ է, — ասաց Մարոն, և խոնարհվելով՝ համբուրեց Հյուբբիի երեսը:

— Նա խելացի է... — պատասխանեց Ասլանը, ապա խոսքը փոխեց, — դուք ավելի լավ կանեք, որ այժմ հեռանաք այստեղից. ահա մոտ է արեգակի ծագելը. թող ձեզ չտեսնեն այստեղ:

Արշալույսը, իրավ, սկսել էր շառագունել. մենք առանց նկատելու անցուցել էինք ամբողջ գիշերը: Բայց Ասլանի մեզ հեռացնելու պատճառը ոչ այնքան լույսի ծագելն էր, որքան այն, որ նա վախում էր, չլինի թե մենք լսեինք պառավ կախարդի բերնից մի անզգույշ խոսք, որը կմերկացներ այն գաղտնիքը, թե ի՞նչու պառավը իր փոքրիկ Հյուբբիի հետ միշտ անբաժան էին Կարոյից և նրա ընկերներից, և կամ այն ի՞նչ «ամբոցային աղջիկ» էր, որ պառավ կախարդի երևակայության մշտական ցնորքն էր դարձել, որպես աշխատում էր մեզ հավատացնել ծածկամիտ Ասլանը...

Մենք ընդունեցինք Ասլանի ասածը և պատրաստվեցինք գնալու դեպի վանքը:

— Քանի որ այստեղ եք, — ասաց նա, — մենք կրկին ու կրկին անգամ պետք է տեսնվենք, և հարկավոր է, որ տեսնվենք. մենք խոսելու շատ բաներ ունենք...

Խ

ԱՍԼԱՆԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արեգակը արդեն ծագել էր, երբ մենք հասանք վանքի մոտ: Մարոն այնպես անցավ ուխտավորների բանակի միջից, որ ոչ ոք նրան չճանաչեց:

Ես այնուհետև մի քանի անգամ տեսնվեցա Ասլանի հետ. նա իր արեղայական կերպարանքով հայտնվում էր ուխտավորների ամեն շրջաններում: «Այստեղ, ասում էր նա, այս տոնախմբության առիթով հավաքվել են ամեն երկրի հայեր, և ես նրանց լավ ուսումնասիրելու համար փոխեցի կերպարանքս, գիտեի, որ արեղան ավելի մատչելի է նրանց: Այս մարդիկն առանց զգացմունքի, առանց եռանդի չեն. նրանք հասկանում են իրանց դրության բոլոր այլանդակությունը, բայց դարևոր հարստահարությունների տակ ճնշվելով, մինչ այն աստիճան հոգով և մարմնով թուլացած են, որ շատ բնական են գտնում իրանց վիճակի բոլոր դառնությունները: Նրանք կարծում են, թե այլ կերպ լինել կարող չէր, թե իրանք ստեղծված են ստրուկներ լինելու համար:

Մի ձեռք, մի գորեղ ձեռք պետք է, որ դրանց վեր բարձրացնե ընկած դրությունից և կանգնեցնե մարդկային ազատ իրավունքների վրա»: Այնուհետև նա երկար խոսում էր ինձ հետ զանազան առարկաների վրա, ես մինչև այսօր չեմ մոռացել, և կարող եմ բոլորը բառ առ բառ գրել: Նա ասում էր.

«Լինում է, այո՛, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ինքն է կանգնում ոտքի վրա, ինքն առանց օտարի ձեռնտվության թոթափում էր իր վզից ստրկության լուծը: Բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ նա բավականին հասկացել է, թե ինչ բան է ազատությունը: Եթե մեր ժողովրդի առաջնորդող մասը նրան այն շավղի մեջ դրած լիներ, նրան այնպիսի ուղղություն տված լիներ, որ նա վերջապես հասկանար, թե ո՞րքան վատ է օտարի կոպիտ ուժի տակ ճնշված դրությունը, թե ո՞րքան լավ է իր սեփական հողի վրա իր քրտինքով ազատ ապրելը. — մեր գործը շատ հեշտ առաջ կերթար...

Բայց ո՞վքեր են մեր ժողովրդի առաջնորդող անձինքը: -Մենք ազնվապետական դաս չունենք, մենք ունենք վաճառականներ և եկեղեցականներ: Վաճառականները, այլ խոսքով դրամատերերը. դուք գիտեք, ի՞նչ տեսակ հրեշներ են. մնում են եկեղեցականները, որոնց ձեռքումն է ժողովրդի կրթությունը և նրա բարոյական և մտավոր դաստիարակությունը: Եկեղեցականը, ո՞ր ազգի մեջ և լիներ նա, միշտ ընդդեմ է մարդկային անհատական ազատության: Եկեղեցականը միշտ ընդդեմ է ազգայնության գաղափարին. նա ճանաչում է ազգը միայն կրոնքի անունով. նրա «հոտի» մեջ «խուժողուժ, սկյութացի և հույն» — բոլորը մեկ են: Եկեղեցականը միշտ ընդդեմ է աշխարհային բարեկեցության. նա չէ կարող համբերել, որ մարդը ճանաչեր իր հայրենիքը, այսինքն երկրի այս կամ այն կտորի վրա հիմներ իր կյանքի և ապրուստի գոյությունը: Եկեղեցականը հերքում է ներկա աշխարհը. նրա հայրենիքը երկինքն է:

Ուրեմն մի ժողովուրդ, որ հանձնված էր եկեղեցականի կրթությանը, կարո՞ղ է մտածել այս բաները.-թե ինքը մի ազգի որդի է, ունի իր առանձնությունները, իր պատմությունը և իր ավանդությունները, որոնք իր համար նույնքան սուրբ են, որքան սուրբ է ազգային ինքնությունը: Թե իր նախնիքը թողել են իրան մի կտոր հող. դա իր նվիրական ժառանգությունն է. այն հողը պետք է մշակել և նրանով քաղցր ու հանգիստ վարե իր կյանքը:

Ես կհայտնեմ քեզ միմիայն Վանա նահանգի, կամ հին անունով Վասպուրականի, վիճակագրությունը, և կտեսնես, թե ժողովրդի հետ համեմատելով, որքան մեծ տեղ է բռնում եկեղեցական տարրը իր վանքերով և մենաստաններով»:

Նա հանեց իր ծոցից մի փոքրիկ հիշողության գրքույկ և սկսեց կարդալ.

«Վանա նահանգն ունի 24 գավառ, որոնք շրջապատում են Բզնունյաց ծովակի չորս կողմը: Հիշյալ գավառների մեջ բազմաթիվ հայաբնակ և խառնաբնակ գյուղերից այժմ շեն մնացած են 1652-ը. նրանց մեջ բնակվում են 43,750 հայ ընտանիք, որոնք բաղկացած են մոտ 350,000 հոգուց: Բացի գյուղաբնակներից, Վան քաղաքն ունի 20,640 հոգի հայ բնակիչ. կնշանակե՛ ամբողջ Վանա նահանգն ունի 370,640 հոգի հայ բնակիչներ: Հիշյալ գյուղորայքում և Վան քաղաքում կան 382 եկեղեցիներ, որոնք ունեն 270 քահանա, կնշանակե՛ շատ գյուղեր գուրկ են եկեղեցուց, և շատ եկեղեցիներ քահանա չունեն, բայց կան այնպիսի գյուղեր, որոնք մի եկեղեցու փոխարեն ունեն մի քանիսը : Դրա հակառակ, համեմատաբար շատ խոշոր բազմություն են կազմում կուսակրոն

արեղաները, վանքերը և մենաստանները: — Վանա նահանգն ունի 87 վանքեր և մենաստաններ, որոնց մեջ բնակվում են 1,500-ի չափ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, ճգնավոր և մենակյաց արեղաներ: -Այս բոլոր կրոնական հիմնարկությունների հանդեպ ամբողջ նահանգում չկա ոչ մի ժողովրդական դպրոց: Կան, արդարև, մի քանի վանքերի խուցերում փոքրիկ վարժարաններ, բայց նրանք պատրաստում են տիրացուներ և կրոնավորներ միայն, իսկ ժողովրդի հազարից մեկը անգամ գրագետ չէ:

Երևակայեցեք 87 վանքեր և մենաստաններ ու 1,500-ի չափ կուսակրոն արեղաներ մի նահանգում, — դա մեծ քանակություն է: Բայց առաջ ավելի բազմաթիվ են եղել վանքերը. նրանց շատերի ավերակներն են մնում այժմ. և շատերը բոլորովին անհետացել են: Արեղաների մասին նույնպես խոսում են, թե այժմ նրանց թիվը կիսով չափ պակասել է. բայց այդ մնացածները դարձյալ շատ են: Եվ այս ծույլ, ցնորամիտ «երկնաքաղաքացիների» ազդեցությանն ենք պարտական, որ մեր ժողովուրդն այսօր գտնվում է իր խորին բթամտության մեջ:

Բայց եղել են ժամանակներ և այն ժամանակները շատ հին են, երբ մեր եկեղեցականներն այնպես չէին, որպես այժմ: Նրանք դրանց նման անբնական կյանք չէին վարում. նրանք գերդաստանի հայրեր էին և ընտանիքների մեջ էին բնակվում: Այս պատճառով, նրանք գիտեին, թե ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է աշխարհը և ինչպես պետք է հոգ տանել նրա համար, որ մարդու ապրուստը հանգիստ ու բախտավոր լինի: Գերդաստանի հայր լինելով, միևնույն ժամանակ նրանք ժողովրդի հայրն էին. ծնողական սիրո զգացմունքը առաջ էր բերել նրանց մեջ և խիստ ջերմ սեր դեպի ամբոխը, և բոլոր սրտով նվիրել էին իրանց անձը ժողովրդի բարօրությանը: Իսկ այժմ չէ կարելի գտնել մի մարդ, որ այնպես վայրենի, անզգա և անտարբեր լիներ դեպի հասարակաց բարին, ինչպես մեր կուսակրոն եկեղեցականը:

Վանքն այն ժամանակ, այժմյան պես, աշխարհային գործերից փախած և իրան երևակայական հոգևոր ցնորքների նվիրած, ծույլերի բնակարան չէր: Վանքն այն ժամանակ, այժմյան պես շնորհավաճառության, կախարդության և տեսակ-տեսակ մոլությունների հանդիսարան չէր: — Վանքն այն ժամանակ հոգևոր և մարմնավոր դպրոց էր, ուր անխոնջ միաբանությունը պարապած էր մանկտու կրթությունով, գրքերի թարգմանությունով, ինքնուրույն հեղինակություններով, և գիտությունն ու լույսը ժողովրդի մեջ տարածելով:

Եկեղեցականությունն այն ժամանակ, որպես կրոնի, եկեղեցու և կրթության, նույնպես և հայրենիքի ու պետության՝ հզոր պաշտպանն էր: — Եթե լինում էին մեր թագավորների ու նախարարների մեջ խռովություններ, եկեղեցականն էր նրանց մեջ հաշտեցուցիչ տարրը: Եթե լինում էին թշնամու հետ պատերազմներ, եկեղեցականն էր ոգևորում ժողովրդին կռվելու, քաջությամբ կռվելու և պաշտպանելու իր հայրենիքը: Եթե որևիցե թագավորի հետ պետք էր խաղաղության դաշն կապել, եկեղեցականն էր դեսպանախոսության գնում: Եթե հայրենիքին վտանգ էր սպառնում և ուրիշ թագավորից պետք էր օգնություն խնդրել, եկեղեցականն էր միջնորդ դառնում: — Մի խոսքով, բարձր հոգևոր կառավարությունը խիստ սերտ կերպով կապված էր թագավորի իշխանության հետ. և երկու ներդաշնակ ուժեր, միացած մի ամբողջության մեջ, լծորդաբար առաջ էին տանում պետության կառավարությունը: Եվ այն ժամանակ Հայաստանը երջանիկ էր...:

Այս ամենը, ինչ որ գործում էր եկեղեցականությունը, բոլորովին ընդդեմ էր նրա կրոնական բնավորությանը: Բայց մեր եկեղեցականությունը այն ժամանակ մի նշանավոր բացառություն էր կազմում ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում. — նա կատարյալ ժողովրդական էր. նա միացնում էր իր մեջ հոգևոր և նյութական կյանքը — իրական աշխարհը և երկինքը: Իսկ ա՛յժմ...:

«Այժմ եկեղեցականը մեզ համար մի մեռած և անպիտանացած տարր է. նորից կյանք տալ նրան, դա շատ ուշ կլիներ. այդ պատճառով մենք ստիպված ենք դիմել ուրիշ միջոցների, որպեսզի մեր ժողովուրդը վերականգնենք, որի մեջ դեռ բոլորովին հանգած չեն կենսական ուժերը: Այո՛, հանգած չեն, բայց մնացել են նրանց անգոր կայծերը միայն, որոնց պետք է շունչ տալ, բորբոքել, մինչև նրանք բոցավառվեն...: Իսկ դա լինում է տոկուն և հիմնավոր կրթությամբ, որպեսզի ժողովուրդն ինքը հասկանա, թե որքան լավ է ազատությունը, որքան հանգիստ և ուրախ է լինում մարդու կյանքը, երբ նա ազատ է...:

Բայց մեր ընկեր Կարոն բոլորովին տարբեր մտածություն ունի. նա բնության հարազատ և ազատ որդին է: Նա ասում է՝ ազատությունը մարդու ընդաբնույս բնագոյումներից մեկն է. նա ստեղծված և ծնված է մարդու հետ: Նա ասում է՝ բնության մեջ ամեն մի առարկա, որոնց մեջ կա կյանքի և աճելության գործություն, պահանջում են ազատ լինել, ազատ զարգանալ: Եվ եթե մարդը տանում է ստրկության, դա ակամա է. հեռացրո՛ւ նրանից ճնշող ուժը, կտեսնես, նա ազատ էակ է: Շատ հարկավոր չէ, ասում է Կարոն, որ մարդը հասկանա թե ի՛նչ բան է ազատությունը, որպեսզի ձգտումն ունենա դեպի նա: Որպես կարող է մարդը չգիտենալ, թե ի՛նչ նյութ է օդը կամ ո՛ր պիսի քիմիական տարերքից բաղադրված է նա և կամ ի՛նչ սնունդ է տալիս իր մարմնին, — բավական է, որ նա գիտե, երբ օդ չընչե, կմեռնի: Ազատությունը, ասում է նա, մարդու հասարակական կյանքի մթնոլորտն է, որի մեջ զարգանում է նա, կատարելագործվում է և հասնում է իր մարդկային բարձր նշանակությանը: Որքան ճնշված, որքան սահմանափակված լինի այս մթնոլորտը, այնքան մարդը անգոր, ծույլ և բթամիտ կմնա: Ազատությունը մարդ սովորում է ազատության մեջ:

Ես մասամբ համաձայն եմ Կարոյի հետ, — առաջ տարավ Ասլանը, — այո, ազատությանը մարդ ընտելանում է ազատության մեջ: Բայց գլխավոր բանն այն է, թե ի՛նչ միջոցներով պետք է տալ մի ճնշված ժողովրդին ազատություն, երբ որ հազարավոր գորեղ ձեռքեր արգելք են լինում: Եվ ո՛վ պետք է առաջնորդե ժողովրդին դեպի ազատություն:

Մեր դրամատերերն, որպես դու տեսար, սկսած առաջին «ամիրայից» մինչև վերջին «քեռի Պետրոսը» ավագակներ են, ապրում են ժողովրդի արյունով և քրտինքով: Մեր եկեղեցականները, սկսած պատրիարքից մինչև վերջին Կարապետ հայր սուրբը նույնպես ավագակներ են: Պատրիարքը իր առաքելական աթոռը գնում է սուլթանի բարձրագույն դռնից կաշառքով. իսկ Կարապետ հայր սուրբն իր վանքի վանահայրությունը գնում է քուրդ իշխանից նույնպես կաշառքով: — Երկուսն էլ պետք է կողոպտեն, կեղեքեն ժողովուրդը, որ կարողանան իրանց բռնապետական դիրքը պահպանել:

Մեզ պակաս է և հասարակական գլխավոր գորությունը, այն է թարմ և նորահաս երիտասարդությունը. դրանք կարող էին դպրոցների, գրականության և լրագրության միջոցով զարթեցնել և նախապատրաստել ժողովրդին: Բայց դժբախտաբար մենք երիտասարդություն չունենք. մենք ունենք Կ. Պոլսում մի քանի տգետ և ամեն կրթությունից զուրկ «զևզեկներ» միայն,

որոնք ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ո՛չ շաղակրատ տիրացուներ: Էլ ո՞վ է մնում: — Մնում են մի քանի կարոներ, արդարև, ազնիվ և գործող անձինք, բայց մի ձեռքը ծափ կզարկե՞...:

Այսուամենայնիվ, մենք բոլորովին հուսահատ չենք. մենք ունենք մի, թեև անմշակ, բայց մեծ գործություն — ամբոխը, — դա բավական է...:

Քեզ ցույց տված վիճակագրական թվանշաններից հայտնի է, թեև հայ ժողովուրդը Վանա նահանգում թշնամու սրից, սովից, կրակից և բարբարոսական հարստահարություններից այժմ մեծ մասամբ սպառվել է, այսուամենայնիվ 370,640 հոգին դարձյալ մի խոշոր թվանշան է: Մի այսքան բազմություն դեռ ամփոփ կերպով մնացել է հայրենական հողի վրա: Թողյալ այդ, այս նահանգում կան և ուրիշ ազգություններ, որոնք մեզ վիճակակից են: Հրեաների, ասորիների, բոշաների և եզիդիների դրությունն ավելի վատ է, քան թե հայերինը: Այս թշվառականները նույնպես մարդիկ են և մեզ նման մարդիկ, նրանց էլ պետք է ազատությունը: Նրանք մեր բարի դրացիներն են և լավ կենակիցներ են, նրանք պատրաստ են մեզ հետ գործելու...:

Հաշվելով ամբողջ Վանա նահանգի քուրդ, թուրք և այլ մահմեդական ազգաբնակչությունները, բոլոր հայերի կես մասը հազիվ են կազմում. բայց նրանք տիրում են ամենի վրա, որովհետև զենք ունեն, որովհետև կոպիտ և վայրենի ուժ ունեն: Այս երկրներն անունով միայն պատկանում են Տաճկաստանին, բայց իսկապես տիրում են քրդերը: Այսպիսի բարբարոս ազգերի իշխանության ներքո, որոնք ամենևին կրթության ընդունակ չեն, անհնար է մի ուրիշ, ավելի ընդունակ ազգության զարգանալ և մարդկային առաջադիմության ձգտել: Ահա՛ գլխավոր պատճառը, թե ինչո՞ւ այստեղ հայերն այսքան ետ են մնացել, և այսպես խավարի մեջ են ապրում: Կրկնում եմ, հայը ընդունակ է կրթության, որովհետև նա քրիստոնյա է, որովհետև նա ունի հարուստ լեզու և ճոխ, բազմակողմանի գրականություն. նա ունի պատմական անցյալ: Մի քրեական հանցանք է դա մարդկության դեմ, թողնել մի այսպիսի ազգություն, որ բարոյապես, մտավորապես և ֆիզիկապես ոչնչանա վայրենի քրդի ու թուրքի լծի տակ: Հայը և ասորին կարող են արևելքում գիտության և կրոնի առաքյալներ լինել, ինչպես եղել են առաջ, բայց նախ պետք է նրանց ազատություն տալ:

Բայց երբեք օտարը մարդու համար չէ մտածում, քանի որ նա ինքն իր մասին անհոգ է: Ռամկական առածն ասում է՝ «մինչև տղան լաց չէ լինում, մայրը ծիծ չէ տալիս»: Բայց մենք այդ էլ փորձեցինք, շա՛տ լաց եղանք, շա՛տ աղաղակեցինք, բայց մեր ձայնը լսող չեղավ...: Որովհետև ամբողջ աշխարհն իր փորի և քսակի համար է մտածում...: Որպես Կ. Պոլսի «ամիրա» սեղանավորը, իր անձնական շահերի պատճառով, միշտ խնկարկում է մի փտած և անկարգ կառավարության և միշտ նրա տևողականության համար է աղոթում, — այնպես էլ կան ամբողջ քրիստոնյա-պետություններ, որոնք թուրքի հետ առևտրական հարաբերություններ ունեն, և իրանց մասնավոր շահերի պատճառով թողնում են, որ զանազան խեղճ ազգություններ թուրքի բռնակալության տակ ճնշվեն: — Նրանք վաճառականներ են, վաճառականի սրտից միշտ հեռու է մարդասիրական զգացմունքը...

Օտարի օգնությունից մեզ շահ չկա: Դժբա՛խտ է այն ազգը և մի՛շտ դժբա՛խտ կմնա, որ օտարի օգնությանը կարոտ կլինի: Ոչ ոք իր հոր հոգու համար մեզ չի օգնիլ. նա պետք է տասը բան առնե մեզանից, որ մի բան տա: «Ողորմություն խնդրողի երեսը միշտ սև կլինի և քսակը դատարկ»: Մարդ պետք է իր սեփական աշխատությամբ և իր ուժովը ոտքի կանգնե: Օտարի օգնությունը

նման է մի նեցուկի, որը հենց որ ետ քաշեցիր, կտեսնես, դարձյալ ցած կընկնի նրա վրա հենված առարկան...

Մեր գլխավոր օգնականն է մեր երկրի բնությունը-նրա տեղագրական դիրքը: Վան-Տոսպը իր անմատչելի լեռներով, իր անդնդախոր ձորերով և իր նեղ փապարներով մի հսկայական ամրոց է. այստեղ շատ դժվարությամբ կարող է մուտք գործել օտար և ինքնակոչ հյուրը: Այստեղ շատ անգամ հռոմայեցիք, հույները, պարսիկները, մարերը և արաբացիք կորցրել են իրանց լեգեոնները: Վանա նահանգը բնությունից պատրաստված է հայերի համար ազատ կեցության կենտրոն լինել: Նա իր չորեք կողմում ունի այնպիսի գավառներ, որոնք մինչև այսօր շատ խիտ բնակեցրած են հայերով: Հյուսիսից բռնած է Արգրումի ընդարձակ նահանգը Կարսի, Բայազեդի և Մազվի գավառներով: Հարավից՝ Դիարբեքիի նահանգը Սասնո և Մոզաց գավառներով: Արևմուտքից տարածվում է ընդարձակ Տարոնը՝ Բաղեշի և Մուշի գավառներով: Արևելքից՝ Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և Ռավանդուզի գավառները:

Բացի հիշյալ նահանգներից և գավառներից, որոնք շրջապատում են Վան-Տոսպը, մենք հարավ-արևելյան կողմում ունենք մի լավ դրացի-լեռնային Ջուլամերիկը, որ իր վայրենի դրությամբ կարող է Հայաստանի Դաղստանը համարվել: Այս երկիրը, որ մեր հին Տմորիք կամ Կորդիք գավառն է, այժմ բնակեցրած է ասորիների ջոլո կոչված ցեղով, որոնք նեստորական քրիստոնյաներ են: Ջուլոն մի քաջագնական ժողովուրդ է, որ սկսյալ անհիշելի ժամանակներից, Ջուլամերիկի լեռներում պահպանել է իր անկախությունը: Քրդի և թուրքի իշխանությունը մինչև այսօր այնտեղ մուտք չէ գործել: Բայց ի՞նչ է պատճառը: Ջուլոները թվով այստեղի հայերից շատ փոքր են. նրանց թիվը հազիվ թե 50 հազարի է հասնում, կնշանակե Վանա նահանգի հայ ազգաբնակչության ութերորդ մասը: Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ նրանք ազատ են:

Ջուլոները բոլորը զինվորված մարդիկ են. նրանց կանայք, աղջիկներն մինչև անգամ զենք են կրում: Նրանք հասկացել են, թե առանց սրի մեր դարում չի կարելի գլուխ պահել: Հրեշտակները միայն չեն կրում, որովհետև պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկավորված միջոցում զինավորվում են...

Ջուլոները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխանության ներքո, որ կոչվում է Մար-Շիմոն. դա ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր իշխանն է: Այժմյան Մար-Շիմոնը մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Քրիստոսի խաչը և ազատության սուրը: Բոլոր ժողովուրդը հպատակում է նրան որդիական հնազանդությամբ: Մար-Շիմոնի օրինակը մի բացառություն է ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում, որ հոգևոր պատրիարքը միևնույն ժամանակ հասարակ զինվոր է, հայրենիքի պաշտպան է: Հոմի պապը նույնպես պահում է զինվորներ, բայց պապի իշխանությունը մի կատարելագործված խաբեություն է: Մար-Շիմոնը զինվոր է, զինվորի բոլոր ազնիվ հատկություններով:

Մար-Շիմոնի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտարազգիներից. այնտեղ կան փոքր թվով հայեր և մի քանի քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի իշխանությանը: Մար-Շիմոնի երկիրը մի փակված Չինաստան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում: Բայց Կարոն այժմ այնտեղ է. նա գնացած է պատրիարքի մոտ մի քանի գործերի համար տնօրինություններ անելու, հուսով եմ, որ նրա տեսությունը հաջող վախճան կունենա...

Ջուրների օրինակը մի մեծ խրատ է մեզ, հայերիս համար, թե մենք էլ կարող ենք մեր լեռներում ազատ և հանգիստ ապրել, եթե մեր ազատությունը կամենայինք պաշտպանել մեր սրով և արյունով: Բայց մենք ունենք այնպիսի հոգևորականություն ինչպես Մար-Շիմոնը. մենք ունենք այնպիսի ժողովուրդ, ինչպես Ջուրն: Հայը սրից այնպես է վախենում, ինչպես դևից...»:

ԽԱ

ՄԻՐՈ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Վանքի տոնախմբությունը արդեն վերջացած էր: Ուխտավորները սկսել էին վերադառնալ դեպի իրանց երկրները: Ծերունի որսորդի ընտանիքը նույնպես պատրաստվում էր առավոտյան թողնել վանքը: Բայց իմ մեջ առաջ էր եկել մի զարմանալի փոփոխություն. ես մոռացել էի Մարոյին, մոռացել էի Սոնային, մոռացել էի մորս և քույրերիս, որոնք այնքան սիրում էին ինձ, և աշխատում էին ինձ իրանց հետ մեր տունը տանել: Ես սիրահարվել էի Ասլանի վրա: Կարծես թե այդ ոգելից երիտասարդը կախարդած լիներ ինձ. ես չէի ուզում բաժանվել նրանից: Թեև Ասլանի խոսքերն ինձ շատ մութն էին, թեև ես դեռ պարզ չէի հասկացել, թե ի՞նչ նպատակի է ձգտում նա, և ի՞նչ են ուզում անել նրա մտերիմ ընկերներն, այսուամենայնիվ, մտածում էի, թե լավ է նրանց հետ լինել, նրանց հետ գործել, — նրանք ազնիվ մարդիկ են: Այս պատճառով, երբ Ասլանը հայտնեց, թե «մի գործի» համար միտք ունի Վան քաղաքը գնալ, ես աղաչեցի, որ ինձ էլ իր հետ տան: Նա չհոժարվեցավ, ասաց, թե դու եկել ես ծերունի որսորդի ընտանիքի հետ, պետք չէ նրանց անտեր թողնել: — Մարոն մեզ մոտ էր, նա լսեց այս խոսքերը և իրան հատուկ արհամարհական ոճով պատասխանեց, թե ես շատ հարկավոր չեմ նրանց, թե նրանք առանց ինձ էլ կարող են տուն վերադառնալ, թե որսորդի ընտանիքին ոչ ոք չի համարձակվի մոտենալ: Ով որ չէր ճանաչում Մարոյին, կարող էր վշտանալ այս խոսքերից, բայց ես գիտեի նրա սիրտը, թե որքան բարի էր նա, այս պատճառով նրա խոսքերը շարժեցին իմ ժպիտը միայն:

Երեկո էր: Այս խոսակցությունն անց էր կենում մեր մեջ մի բլուրի վրա, որ բավականին հեռու էր վանքից. այնտեղ գնացել էինք Մարոյի հետ «տիրամոր ծաղիկներ»⁷ քաղելու, ուր և հանդիպեցանք Ասլանին: Նա դարձյալ կերպարանափոխ էր եղած: Այժմ նմանում էր մի վանեցի վաճառականի:

Մարոն ևս իր կողմից խնդրեց Ասլանից, որ ինձ վեր առնե իր հետ, ասելով, թե ես ամենին քաղաք չէի տեսել, հարկավոր էր ինձ քաղաք տեսնել, և մենք երկուսս էլ երկար թախանձելուց հետո, վերջապես նրան ընդունել տվինք:

— Ես դուրս եմ գալու հենց այսօր, արևը մտնելեն հետո, — ասաց նա. — մնում է մեկ ու կես ժամ:

Ես խնդրեցի մի փոքր սպասել, մինչև ես գնամ մորս և քույրերիս հետ տեսնվեմ:

— Սպասել կարող չեմ, — ասաց նա, — վաղը չէ մյուս օրը առավոտյան ես պետք է Վանում գտնվեմ:

— Ուրեմն, դու գիշերները չի՞ պիտի հանգստանաս, որ կարողանաս հասնել, — հարցրուց Մարոն:

— Ոչ, — պատասխանեց նա, — որովհետև երեք օրվա ճանապարհ է:

— Ուրեմն ես չի՞ պիտի կարողանամ տեսնել մորս:

Նա մոտեցավ ինձ և հազիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Ով որ կամենում է մեր ետևից գալ, պետք է թողնե իր մորը, հորը, քույրերին և եղբայրներին: Հասկացա ր:

Այնուհետև Ասլանը հայտնեց, թեև ընդունում է ինձ իր հետ Վան տանել, բայց չէ կարող միասին դուրս գալ, այլ կսպասե ինձ առաջին իջևանում, որ այնքան հեռու չէր, և պատվիրեց գնալ ձի նստել և անմիջապես ճանապարհ ընկնել: Այնուհետև նա խիստ մտերմությամբ գրկեց Մարոյին և ինձ, հետո բաժանվեցանք: Մենք շտապեցինք դեպի մեր վրանը:

Ճանապարհին Մարոն ինձ ասաց:

— Գնա՛, Ֆարհատ, լավ ես անում, որ գնում ես, Վան քաղաքը կտեսնես, բայց Սոնային չմոռանա...

Այս խոսքը ինձ կասկածանքի մեջ գցեց, և ես հարցրի, թե ի՞նչ մտքով էր ասում այդ:

— Սոնան սիրում է քեզ, Ֆարհատ, դու էլ նրան խոսք ես տվել... տղամարդը պետք է իր խոսքը կատարե...:

— Այս դու ո՞ր տեղից գիտես:

— Ես բոլորը գիտեմ... ես գիտեմ, թե դուք ինչպես եք անցկացրել ձեր օրերը այն ժամանակ, երբ դու աշակերտ էիր նրա հոր տանը... ես ամենը գիտեմ...

Ես բոլորովին շփոթվեցա:

— Ո՞վ ասաց քեզ:

— Սոնան ինքը պատմեց ինձ: Նա այնպես ցավելով էր պատմում, որ ես չկարողացա իմ արտասուքը պահել:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի, նա շարունակեց խոսել.

— Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, Սոնան որքան անբախտ է. նրա միխիթարությունն այժմ դու ես. բայց եթե դու էլ խաբես նրան, նա էլ չի ապրի:

Մարոյի ամեն մի բառը ինձ վրա կայծակի ներգործություն էր ունենում: Ես չգիտեի ինչ պատասխանեմ. նրա ասածները բոլորը ճշմարիտ էին. ես Սոնային խոսք էի տվել...

— Դու Սոնային խոսք ես տվել, — կրկնեց Մարոն, — լավ չէ, երբ տղամարդն իր խոսքը չէ կատարում...

— Բայց եթե աղջիկը չէ՞ կատարում...

— Նույնպես լավ չէ:

Ես նկատեցի, Մարոյի ձայնը զգալի կերպով դողում էր վերջին պատասխանը արտասանելու միջոցին:

Ես ասեցի:

— Դու էլ ինձ խոսք ես տվել...

— Տվել եմ, ճշմարիտ է, բայց ես չեմ ուզում ուրիշի սիրո փշրանքովը կշտանալ...

Ես թեև հասկացա, թե ինչ ասաց նա, բայց դարձյալ հարցրի.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ:

Նա իսկույն չպատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա աչքերը վառվում էին բարկության բոցով. և նա վերջապես պատասխանեց բոլորովին կատաղած կերպով.

— Ես գիտեի, որ դու խիղճ չունես, բայց հիմա տեսնում եմ, որ դու խելք էլ չունես: Ես չեմ կարող սիրել այն մարդուն, որ խաբել գիտե...

— Ուրեմն մեր մեջ ամեն ինչ վերջացած է:

— Հենց այն բուպեից, երբ «Կաթնաղբյուրի» ձորում, Սոնան քո մոտ նստած, իր անբախտությունն էր պատմում...

Մարոյի խոսքերն որքան և վիրավորական լինեին, որքան և կծու լինեին, բայց նրանք ուղիղ էին: Ես զգում էի իմ մեղքը, ո՛չ բարկանալու և ո՛չ ներողություն խնդրելու իրավունք չունեի...

Առժամանակյա լռությունից հետո նա հարցրուց.

— Եթե դու ուզում ես, որ մենք դարձյալ բարեկամներ մնանք, պետք է սիրես Սոնային:

— Ես ուզում եմ, որ մենք մնանք այնպես, ինչպես էինք առաջ...

— Դա անցավ: Պատասխան տուր, ինչ բանի համար հարցնում եմ քեզանից: Կսիրե՞ս Սոնային, թե ոչ:

— Իմ խոսքը հենց այն է...

Նա կանգնեց կես ճանապարհի վրա. ես նշմարեցի, նա ամբողջ մարմնով դողում էր, և գունատված դեմքի վրա նկարված էր վայրենի կատաղություն:

— Այստեղ մենք բաժանվում ենք, — ասաց նա աշխատելով զսպել իր վրդովմունքը: — Դու այլևս չես կարող ոտք կոխել որսորդի վրանը: Սպասի՛ր այստեղ. ես կգնամ, կուղարկեմ քո ձին և զենքերը, ուր որ ուզում ես, գնա:

— Ուրեմն դու արտաքսում ես ինձ:

— Ինչպես կուզես, այնպես հասկացիր...

— Անգո՛ւթ...

Նա շուռ տվեց երեսը, որ ես չտեսնեմ և շարունակեց շտապով գնալ դեպի ուխտավորների բանակը: Որքան էլ խռոված լինեի ես, դարձյալ չէր կարելի չնկատել նրա աչքերում արասուքի այն կաթիլները, որոնք դուրս ցայտեցին հրեղեն գնդակների նման:

Մինչև այսօր և գուցե հավիտյան, չեմ կարող մոռանալ այն վշտահար դեմքը իր արդար-վրեժխնդրական զարհուրանքով...

Ես բոլորովին սառեցա, մնացի քարե արձանի նման կանգնած: Աչքերիս առջևը մթնեց, ոտքերս դողացին և անշունչ դիակի նման գլորվեցա զետին...

Մութը բոլորովին պատել էր, երբ հուշի եկա: Ո՛րքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ գլուխս Մարոյի գրկումը գտա: Նա համբուրեց իմ ճակատը, ասելով:

— Դու կներես ինձ, Ֆարհատ, ես քո սիրտը կոտրեցի...

Նա սկսեց դառը կերպով հեկեկալ: — Քո վերքը վտանգավոր չէ, Ֆարհատ, ես լվացի նրան, փաթաթեցի, արյունը բոլորովին դադարել է: Այժմ դու լավ ես:

Եվ իրավ, ես զգացի, որ ամբողջ մարմնով շաղախված եմ արյան մեջ: Իսկույն հասկացա, որ վայր ընկնելու միջոցիս գլուխս դիպցրել էի քարին, և Մարոն այդ տեսնելով, ետ էր դարձել ինձ օգնելու համար:

— Ես պատճառ եղա... — ասաց Մարոն, — ես կսիրեմ, մի՛ շտ կսիրեմ քեզ: Մի՛ նախատիր ինձ, Ֆարհատ:

Եթե մեռած ևս լինեի, այս խոսքերը կարող էին կենդանացնել ինձ: Բայց արյան չափազանց հոսումը բավականին սպառել էր իմ ուժերը: Ես կարծես երազի մեջ լսում էի նրա խոսքերը, կարծես, երազի մեջ զգում էի նրա ջերմ շրթունքների հպավորությունը, որ ստեպ-ստեպ սեղմվում էին իմ երեսի վրա...

Մին էլ զգացի՝ մի հսկայական ձեռք վեր բարձրացրուց ինձ գետնից և ծոխի նման զցեց ուսին. և ինձ լսելի եղան Մըհեի խոսքերը.

— Սատանան տանի... մի պատիկ ծվատվելուց ընկած է գետին, կթրթփա... չի էլ ամաչում... արյունից սիրտը կմարի...

Ես արթնացա մյուս անգամ, երբ գիշերից բավական անցել էր: Ծերունի որսորդի վրանի մեջ աղոտ լույսով վառվում էր յուղն սպառված լապտերը: Մարոն միայնակ նստած էր իմ մոտ. վրանում բացի մեզանից, ոչ ոք չկար. մյուսները քնած էին դրսումը: Մարոյի առաջին հարցմունքն եղավ, թե ի՞նչպես եմ զգում ինձ: Ես պատասխանեցի, թե լավ եմ, միայն շատ ցավում եմ, որ ետ մնացի Ասլանի հետ ճանապարհորդելուց:

— Մըհեն այստեղ է, — ասաց նա, — երբ բոլորովին կառողջանաս, նա քեզ կտանի Վան: Ասլանը այն տեղ մի քանի օր պետք է մնա: Դու դարձյալ կգտնես նրան:

— Ես կգնամ առավոտյան, վաղ առավոտյան: Ասլանը խոստացավ սպասել ինձ առաջին իջևանում, ես նրան սպասել չեմ տա:

Առավոտյան ինձ բոլորովին առողջ չէի զգում: Արյան չափազանց հոսումը բավական թուլացրել էր ինձ: Բայց մի քանի օրից հետո ես կարող էի ձի նստել և ճանապարհ գնալ: Մարոն առաջարկեց Մըհեին ինձ հետը վեր առնել:

— Մըհեն ի՞նչու է եկել, — հարցրի ես:

— Նա եկել է մեզ տանելու, — պատասխանեց նա:

— Ո՞վ է ուղարկել:

— Հայրս:

— Ուրեմն ես ի՞նչպես կարող եմ նրան առնել ձեզանից:

— Մենք առանց նրան ևս կարող ենք գնալ:

— Հենց ե՞ս կույր հավի պես չեմ կարող մենակ ճանապարհ գնալ:

— Կարող ես, բայց ճանապարհը կկորցնես: Բացի դրանից Մըհեն հորիցս նամակ ունի Ասլանի վրա, պետք է շուտով հասցնի:

Արևը դեռ չծագած Մըհեի հետ ճանապարհը ընկանք: Նա ձի նստելու սովորություն չունեի: «Մեղք է, ասում էր, ապա ոտքերս ինչո՞ւ համար ստեղծել է աստված»:

Մըհեն գնում էր իմ ձիու առջևից, ահագին լախտը իր թևի վրա դրած: Նա լուռ էր, նա չէր խոսում և իմ հարցերին տալիս էր խիստ կարճ պատասխաններ:

Ես ճանապարհին հազիվ կարողացա մտաբերել, թե որքան անքաղաքավարի կերպով բաժանվեցա Մարոյից: Ես նրան ոչ մի խոսք չասացի. նա այնքան տեղ եկավ ինձ հետ, նայում էր իմ վրա, սպասում էր մի քաղցր խոսք լսել: Ես մտաբերեցի, որ իմ հեռանալուց հետո, նա իսկույն

չվերադարձավ դեպի վրանը, այլ նստեց ճանապարհի մոտ մի քարի վրա: Ես այժմս էլ հիշում եմ, թե ինչպես գլուխը քարշ գցած, նստած էր նա: Ես հարցրի Մըհեից: Մըհեն Մարոյի մոտ էր, նա հետո եկավ և հասավ ինձ:

«Նա լաց էր լինում», ասաց իմ ուղեցույց Հերքուլեսը:

— Ինչո՞ւ էր լաց լինում, Մըհե:

— Սատանան գիտե, թե աղջիկը ինչու լաց կլինի...

Մըհեն, ինչպես առաջ ես մտածում էի, այնքան հիմար չէր. նա երևաց ինձ խիստ ծածկամիտ մի մարդ: Որովհետև որքան ես աշխատեցի նրանից դուրս քաշել մի խոսք, թե ի՞նչ նպատակ ունեւ նրա թափառելը մի օր այստեղ, մյուս օր այնտեղ, — նա ոչինչ չհայտնեց, տվեց միայն մի քանի արհամարհական պատասխաններ, ասելով. — «Եթե շատ բան գիտենաս՝ շուտ կպառավես»:

Առաջին իջևանում, ուր ժամադիր էր եղած Ասլանը ինձ սպասելու, նրան չգտանք: Դա մի փոքրիկ հայաբնակ գյուղ էր քրդերի հետ խառը: Բայց երբ մոտեցանք գյուղին, մի մարդ դուրս եկավ իմ առաջ, երևում էր, որ նա մեզ սպասում էր:

— Ի՞նչպես է քո անունը, — հարցրուց նա:

— Ֆարհատ:

Նա հանեց իր ծոցից մի կնքած թուղթ և տվեց ինձ: Նրա մեջ գրած էին այս խոսքերը.

«Ֆարհատ, մի դեպք առիթ տվեց ինձ շեղվիլ այն ճանապարհից, որ ուղղակի տանում է դեպի Վան: Ներիր, որ չկարողացա սպասել քեզ: Այս մարդուն պատվիրած եմ, որ քեզ ինձ մոտ բերե: Նա գիտե իմ տեղը: Ասլան»:

Թուղթը կարդալուց հետո այն մարդը հարցրուց.

— Եթե այստեղ հանգստանալու միտք չունեք, ես այս բոպեիս էլ պատրաստ եմ ձեզ առաջնորդելու:

Այս տղամարդը հագնված էր բոլորովին քրդի ձևով, և եթե նա հայերեն չխոսեր, ես նրան քուրդ պիտի կարծեի: Զենքերը նույնպես քրդի էին՝ երկար նիզակը ձեռին, մի գույգ ասորճանակներ գոտիումը խրած, ահագին երկաթապատ վահանը ուսին գցած և կեռ սուրը կողքից քարշ տված:

Նա սկսեց քրդերեն խոսել Մըհեի հետ: Երևում էր, երկուսն էլ ճանաչում էին միմյանց:

Ինձ էլ ծանոթ երևաց այն հսկա տղամարդի դեմքը, որպես թե մի անգամ պետք է տեսած լինեի նրան: Իսկույն մտաբերեցի, որ դա այն երկու զեյթունցի տղամարդերից մեկն է, որոնց ես տեսա արաբական մինարթթում, այն գիշերը, երբ առաջին անգամ հանդիպեցա Կարոյին: Այժմ հասկացա, թե ինչո՞ւ Ասլանը փոխել էր իր ճանապարհի ուղղությունը. երևի, զեյթունցին նրան մի անակնկալ բան հաղորդած պետք է լիներ, որ առիթ էր տվել նրան թողնել ուղղակի Վան գնալը:

Վերջացնելով իր խոսակցությունը նրա հետ, Մըհեն դարձավ դեպի ինձ այս խոսքերով.

— Ես հիմա գիտեմ, թե ուր է գնացել Ասլանը, ես քեզ կտանեմ ուղիղ նրա մոտ, այս մարդը մեզ պետք չէ:

— Բայց դու ճանապարհը ճանաչո՞ւմ ես, — հարցրի ես:

— Սատանայի պես:

— Բայց քանի որ դուք չեք ուզում այստեղ հանգստանալ, սպասեցեք, մինչև ես մի բան կբերեմ ճանապարհին ուտելու համար, — ասաց զեյթունցին և վազեց դեպի գյուղը:

Նա մտավ գյուղի ծայրումը գտնված տներից մեկի մեջ և քանի բուսերից հետո դուրս եկավ մի մաղ՝ ձեռին բռնած: Նրա մեջ դրած էին մի քանի հատ տափակ, լայն և բոլորակ հացի նման բաներ, մի փոքր դեղնագույն և երեսներն օժած մեղրով: Դա չորացրած սեր էր, բավականին հաստ զանգվածով, Հայաստանի պարարտ կաթի արդյունքն էր:

Մըհեն երկու հատ առեց, և փողի նման գալարելով, մի բուսեում կերավ:

— Մըհեն էսպիսի սատանայական բաներով չի կշտանա, գնա՛, հաց բեր, — ասաց զեյթունցուն:

Բայց ես մեկ հատի կեսը հազիվ կարողացա ուտել, այնքան պարարտ և սննդարար էր սերը:

— Ես հաց ունեմ հետս վերառած, երբ որ քաղցած լինես, կտամ, հիմա գնանք, ուշ է, Մըհե, — ասեցի նրան:

— Հիմա տո՛ւր, երբ փոքր դատարկ է:

Զեյթունցի տղամարդը չթողեց ինձ բաց անել խուրջինը, որ կապած էր ձիուս գավակին, որի մեջ Մարոն ինձ համար ճանապարհի պաշար էր դրած, այլ ինքը գնաց, բերեց երկու հատ գարեհացի ահագին բլիթներ: Մըհեն նրանց ևս կերավ: Այնուհետև մենք ճանապարհ ընկանք:

Արևն արդեն սկսել էր թեքվել իր կեսօրվա կետից դեպի մուտքը:

Խ՛

ՀԱՅ ՀՈՎԻՎՆԵՐ

Մըհեն հայոց լեռների գագանն էր. նա այնպիսի անհայտ շավիղներով տանում էր ինձ, ուր սատանան ինքը կմոլորվեր: Ես ստիպված էի ցած իջնել ձիուս: Մարերի ելևէջներն այնքան դժվարին էին, որ ձիս չէր կարողանում առաջ գնալ: Մըհեն կատաղության չափ բարկացած էր. «թո՛ղ ես անպիտանին, — ասում էր նա, — ես չեմ իմանում ի՞նչ բանի պետք է»: Մըհեի հետ վիճել այն քարերի մեջ, հիմարություն կլիներ, պետք էր նրա գլուխը մի կերպով շոյել: «Դա Կարոյի ձին է, ասում էի ես, նա է ընծայել ինձ, դու խո Կարոյին սիրո՞ւմ ես»:

Մըհեն Կարոյի վրա մեծ համարում ուներ, նրա անունը տալու ժամանակ նա մեղմանում էր. այսուամենայնիվ ձին մեզ հետ քարշ տալը վերջապես բոլորովին անհնարին եղավ: Մըհեն հայտնեց, եթե ես հաճություն կտայի, նա կարող էր մի մարդ գտնել և ձին նրան հանձնել, որ հետո ուրիշ ճանապարհով բերեր և հասցներ մեզ: Եվ ավելացրուց, թե ինքը շտապում է, շատ է շտապում, ձիան դանդաղ ընթացքով գնալ չէ կարող, որովհետև Ասլանի վրա նամակ ունի, պետք է շուտով հասցնի, և դրա համար ընտրեց դժվարին, բայց կարճ ու կտրուկ ճանապարհը:

Ես տեսա, որ Մըհեի առաջարկությունն ուներ իր առանձին կարևորությունը, բայց ո՞րտեղից մարդ գտնել և ո՞ւմ հանձնել ձին: — «Ես կգտնեմ», ասաց նա և պատվիրեց ինձ մի փոքր սպասել ձիան մոտ, իսկ ինքը առաջ վազեց և մի բռպեում բարձրացավ սարի գլխին, սկսեց այնտեղից նայել իր շուրջը: Նա արծվի սրատեսություն ուներ. շատ հեռվից տեսավ մի հովիվ, որ արածացնում էր ոչխարներ: Այնուհետև նա իր մատները փողի ձևով գալարելով դրեց բերնին, և այնպիսի մի որոտալից ձայն արձակեց, որի արձագանքը կրկնվեցավ լեռների հեռակայքում: Քանի բռպեից հետո նույն ձայնով պատասխանեցին: Ես առաջին անգամ տեսա, թե լեռների մեջ ինչպես են հեռվից-հեռու խոսում:

Շատ չանցավ, մեզ մոտ հայտնվեցավ հովիվը. դա մի քուրդ էր: Մըհեն մի քանի խոսք ասաց նրան քրդերեն, հետո ձին հանձնեց:

— Հիմա մենք գնանք, — ասաց ինձ:

— Ո՞ւր գնանք, դու ձին տալիս ես ավագակին և կարծում ես, թե նա կդարձնե՞ մեզ:

Մըհեն իր առանձին եղանակով հանգստացրուց ինձ, ասելով, թե ինքը գիտե, որ նա ավագակ է, բայց մի բան, որ հանձնում ես ավագակին որպես ավանդ, նա սրբության պես պահում է և կրկին դարձնում է իր տիրոջը: Բացի դրանից, ավելացրուց նա, թե ինքը տեղեկացավ, որ այդ հովիվը ո՞ր քրդի հոտերն է արածացնում, եթե նա անհավատարիմ կգտնվի իր պարտավորության մեջ, ինքը Մըհեն կարող է մի ձիու փոխարեն հափշտակել նրա աղայի ամբողջ երամակը:

Այս բաները, իհարկե, Մըհեն ինձանից լավ էր հասկանում. ես համաձայնվեցա, միայն հարցրի, թե մինչև ե՞րբ կարող էր նա հասցնել մեզ ձին:

— Մի օրից հետո, — պատասխանեց նա, — որովհետև այն ճանապարհը, որտեղից նա պետք է ձին բերե, մի օրով երկար է:

Մենք շարունակեցինք գնալ:

— Բայց մենք ե՞րբ կարող ենք հասնել այն տեղը, որտեղ այժմ գտնվում է Ասլանը, — հարցրի ես Մըհեից:

— Թե որ ամբողջ գիշերը գնալու լինենք, էգուց կեսօրին կհասնենք, — ասաց նա:

— Ամբողջ գիշերն ի՞նչպես կարող ենք գնալ առանց հանգստանալու, ես հիմակվանից հոգնած եմ:

— Թե որ չես կարող, — ասաց նա խիստ սառը կերպով, — ես քեզ թող կտամ, ինչպես քո ձիուն: Ես նորահարսի հետ քայլելու համբերություն չունեմ...

Ես մեղմությամբ պատասխանեցի.

— Մըհե, դու իմանում ես, որ ես սովոր չեմ այսպիսի քարերի մեջ ոտքով երկար ման գալ:

— Հիմա սովորի՛ր:

— Կսովորեմ, բայց մի անգամով չե՛ կարելի:

— Թե որ հոգնես, քեզ կառնեմ շալակս:

— Ես խո երեխա չե՞մ:

— Ապա ի՞նչ ես, — հարցրուց նա վայրենի ժպիտով:

Ես ոտքով ճանապարհորդելու մեջ շատ թույլ չեի, բայց ինձ թուլացրել էր գլխիս վերքը և արյան չափազանց սպառվիլը: Բայց Մըհեի նման երկաթի մարդու ծիծաղը միայն կշարժեր, եթե նրան ասեի, թե վերքիս պատճառով է, որ ես չեմ կարողանում նրա հետ ընթանալ: Նա իր մարմնի վրա ուներ անթիվ մեծամեծ սպիներ, որոնք ստանալու ժամանակ երբեք թուլացած չէ եղել...

Արևը մտավ: Բարեբախտաբար այն գիշեր լուսնկա էր: Ես ստիպված էի հպատակել իմ խստասիրտ ուղեկցի կամքին: Գիշերային հովասուն պահուն ճանապարհորդությունը շատ հոգնեցուցիչ չէ լինում, այսուամենայնիվ, երբ կեսգիշեր դարձավ, ես բոլորովին թուլացա: Մըհեն նկատեց այդ, երևի նա խղճաց իմ վրա: — Մի փոքր էլ գնանք, ասաց նա, ձորի մեջ հովիվների վրաններ կան, քեզ այնտեղ կհանգստացնեն: Բայց Մըհեի լեզվով ամեն խոշոր բան փոքր էր, ամեն երկար բան կարճ էր: Լուսաբացին երկու ժամ մնացած, մենք հազիվ կարողացանք հասնել այն ձորին, որ Մըհեն ասում էր, և իրավ, այնտեղ գտանք հովիվների վրաններ: Բայց կատաղի շները չէին թողնում մոտենալ, իսկ վրանների մեջ բոլորը քնած էին: Մըհեն ինձ ավելի երկյուղ տվեց, ասելով թե շների ձայնից հովիվները կզարթնեն, և մեզ ավազակներ կարծելով, գուցե հրացանով հեռվից կզարկեն: Բայց ես այնքան հոգնած էի, որ Մըհեի խոսքերը բանի տեղ չդրեցի, ես պատրաստ էի ամեն վտանգ հանձն առնել, զե՛թ մի փոքր հանգստանայի:

Բայց Մըհեն հեռվից մի տեսակ ձայն արձակեց, որի միտքը այն էր թե՛ «հյուր ենք»: Վրանների գիշերային պահնորդներից երկուսը մոտեցան մեզ: Մըհեն այժմ սկսեց խոսել հայերեն: Այլևս երկար բացատրություններ պետք չէին. մեր հայ լինելը փարատեց նրանց կասկածանքը, և իսկույն ընդունվեցանք: Հովիվները հայեր էին: Մեզ տարան տանուտերի վրանը, որ հովիվների գլխավորն էր: Տանուտերի մեծ որդին ընդունեց մեզ, իսկույն վառել տվեց փայտյա լուցկիներ ճրագի տեղ, և առանց մեզ հարցնելու, հրամայեց ուտելու մի բան պատրաստել: Ես հայտնեցի, թե ուտելու ամեննին ախորժակ չունեմ, թե շատ կցանկանայի ինձ մի անկյուն շնորհեին, որ մի փոքր քնեի և հանգստանայի:

— Թող նա քնե, — ասաց Մըհեն, — ես ուտել եմ ուզում. գայլի պես քաղցած եմ:

Վրանի մի կողմում, ուր պառկած էին մի քանի երեխաներ, ինձ համար պատրաստեցին անկողին. գլուխս բարձի վրա դնելն և աչքերիս փակվիլը մին եղավ: Ո՞րքան դուր է գալիս քունը վաստակած մարմնին, ո՞րքան քաղցր է լինում նա, մանավանդ հովվի խաղաղ վրանի տակ...

Քանի՞ ժամ քնել էի, ես չգիտեմ, միայն երբ արթնացա, արեգակը կանգնած էր կեսօրվա տեղում: Մըհեն չկար. նա անհայտացել էր:

Տանուտերը, որ մի ծերունի մարդ էր, պատմեց, թե քո ընկերը հեռացավ այստեղից հենց գիշերով, երբ իր քաղցր մի փոքր հագեցրուց: Ասաց, թե նա սաստիկ շտապում էր, այս պատճառով սպասել չկարողացավ:

Ես շատ բարկացա կիսախելագար Մըհեի մի այսպիսի վարմունքի վրա, և մտքումս սկսեցի նախատել Մարոյին, որ ինձ այն հիմարի ձեռքը զցեց: Բայց տանուտերն ինձ հանգստացրուց, ասելով.

— Դու քո սիրտը մի՛ դառնացնի, դու օտար տեղում չես, այստեղ քո տունն է, հանգստացի՛ր. բայց երբ կկամենաս գնալ, այն ժամանակ իմ որդիներից մեկը կտանե քեզ այնտեղ, ուր պետք է գնայիր:

— Բայց ես չեմ իմանում, ո՞ւր պետք է գնամ. այն հիմարը պետք է տաներ ինձ, — պատասխանեցի դարձյալ վրդովված կերպով:

— Մենք գիտենք, — ասաց ծերունին հանդարտությամբ: — Քո ընկերը պատվիրեց մեզ, որ քեզ հասցնենք Ս.-բեկի վրանները. նրա արոտամարգերը շատ հեռու չեն այստեղից:

— Ո՞վ է Ս.-բեկը:

— Եզիդիների գլխավորն է:

Ես մի փոքր հանգստացա, մանավանդ, երբ մտաբերեցի, որ Մըհեն նամակ ուներ Ասլանին հասցնելու, դրա համար նա շտապում էր, նա չէր կարող իմ դանդաղ քայլերին համբերել:

Տանուտերի խոսքերից երևաց, որ Մըհեն չէր հայտնել նրան մեր իսկական նպատակը, թե ինչ գործով էինք գնում եզիդիների գլխավորի մոտ և ոչ Ասլանի մասին հիշել էր մի բառ: Նա հնարել էր մի խոշոր սուտ, իբր թե մենք սուրբ տիրամոր ուխտավորներ ենք, այտեղ գողացել էին մեր ձին, և լսելով, թե ձին եզիդիների ցեղի մեջն է տարվել, այժմ գնում էինք այնտեղ ձին գտնելու: Մըհեի սուտը մասամբ ճշմարիտ էր, որովհետև նա իմ ձին հանձնեց մի հովվի, որ եզիդիների ցեղին էր պատկանում, և գուցե այնտեղ կգտնեիք, ուր պետք էր մեզ գնալ:

Ծերունի տանուտերը, իր նահապետական բնավորության հարմար, միշտ աշխատում էր մի բանով հյուրասիրել ինձ, որ ես ուտեի, խմեի և ուրախ լինեի: Դուք, ասում էր նա, անպատված կլինեք իմ վրանը, եթե դժգոհ հեռանաք այստեղից: Բայց ինչ որ աչքի էր զարկում, այն էր, որ նրա հարսները, աղջիկ թոռները, ոչ մեկը չէր թաքչում ինձանից, ոչ մեկը երեսը չէր ծածկում, որպես սովորություն է Պարսկաստանի հայ կնիկների մեջ: Նրանք բոլորը խոսում էին ինձ հետ, որպես թե ես նրանց վաղեմի բարեկամը լինեի: Եվ նրանց խոսակցությունն այնքան պարզ և անմեղ էր, որ չէր կարելի չհամակրել նրանց:

- Դու քույր ունե՞ս, — հարցնում էր մի հասուն օրիորդ:
- Ունեմ, երկուսը, — պատասխանեցի ես:
- Նրանք քեզ համար գուլբաներ գործում ե՞ն, քո ոտքերը մածո՞ւմ են քնելու ժամանակ:
- Ո՛չ, նրանք ծույլ են:
- Եվ դու նրանց չե՞ս ծեծում:

Մեկը ուրիշը հարցնում էր.

- Քո քույրերն այսպիսի ականջի օղեր ունե՞ն, — և ցույց էր տալիս իրը: -Տե՛ս, եղբայրս է առել:
- Չունեն, — պատասխանում էի ես:
- Բա դու նրանց չե՞ս սիրում:

Հարսներից մեկը հարցրուց.

- Քո նշանածը քա՞նի տարեկան է:
- Ես նշանած չունեմ, — պատասխանեցի:
- Հը՛մ, դու երևի քաջ տղա չես, որ աղջիկները քեզ չեն հավնում, — նկատեց նա ծիծաղելով:
- Կարելի է դա նրանց չե՛ հավնում, — մեջ մտավ մյուս հարսը:
- Կարելի է վարդապետ է ուզում դառնալ, — ասաց մեծ մայրը:

Բայց իմ սիրտն այնքան լցված էր, որ ես այս կատակները ախորժակ չունեի լսելու: Իմ պատասխանները լինում էին սառն և անհամ, այնպես, որ նրանք շուտով ձանձրացան:

Բայց տանտիրոջ որդիքն ամենևին խոսակցության մեջ չէին մտնում, երևում էր, հոր մոտ համարձակություն չունեին խոսելու: Իսկ բոլորը զինվորված էին. ինքը տանուտերն իր ծեր հասակով գոտկում խրած ուներ մի զույգ ատրճանակներ: Երբ ես հարցրի, թե խաղաղության ժամանակ, իր օթևանի ծածկի տակ, ի՞նչ պետք կար զենք կրելու, տանուտերը պատասխանեց.

- Մենք մեր ձեռքը մեզանից չենք կտրում, և դեն չենք զցում, երբ որ անգործ ենք մնում:
- Բայց ձեռքը մեզ ուրիշ ժամանակ պետք է:
- Մուրն էլ նույնպես, — ասաց նա, և ապա ավելացրուց. — աստված բոլոր անասուններին զենք է տվել, որովհետև թշնամի ունեն: Մարդուն զենք չէ տվել, բայց խելք է տվել զենք շինելու:

Անասունը իր կարճ խելքով միշտ իր զենքը իր վրա է պահում, բայց մենք հիմար կլինեինք, թե առանց զենքի մնայինք, որովհետև մեր թշնամին ավելի կատաղի է:

— Ո՞վ է մեր թշնամին, — հարց արի ես միամտաբար, ծերունուն փորձելու մտքով:

— Չե՞ս իմանում, քո ձին ո՞վ գողացավ, — հարցրուց նա:

— Քուրդը:

— Հիմա իմացա՞ր, մեր թշնամին նա է, որ մեր ունեցածը մեր ձեռքից խլում է: Դու ճանապարհ ես գնալու, ի՞նչ կանես, եթե մի քուրդ գա և իր նիզակը կուրծքիդ դնելով, ասե, դե՛, մերկացի՛ր:

— Ի՞նչ պետք է անեմ, կմերկանամ, ինչ որ ունեմ բոլորը կտամ:

— Այն ժամանակ առանց շապիկի կմնաս:

— Ուրիշ ի՞նչ ճար կա:

— Ինչո՞ւ չկա, — հարցրուց ծերունին մի փոքր բորբոքվելով: — Քրդի մարմինը խո երկաթից չէ շինած, նա էլ մեզ նման մարդ է: Դու էլ կարող ես քո նիզակը նրա կրծքին դնել, կամ կսպանես և շապիկդ կազատես, կամ կսպանվես. թող նրանից հետո ինչ որ տանելու է տանե, որովհետև մեռելի համար էլ հագուստ պետք չէ:

— Բայց Քրիստոս ասում է, որ հակառակություն չանեք, ով որ մեր շապիկն ուզում է, պետք է իրան տանք:

— Քրիստոս եթե շապիկ ունենար, այս խոսքը չէր ասի, — պատասխանեց ծերունին հեգնական ձևով:

Այս խոսքերը ինձ համար նոր չէին, ես հազար անգամ լսել էի ծերունի որսորդից: Բայց զարմանալին այն էր, որ ես տեսնում էի՝ խաշնարած հայերը բոլորովին ուրիշ սիրտ ունեին, մինչդեռ երկրագործներն և քաղաքացիքը բոլորովին մեռած մարդիկ էին: Ասվանը ասում էր. «դա նրա համար է, որ խաշնարածներն ավելի տերտերի երես չեն տեսնում»:

Այս հայերը մնացել էին իրանց նախնական պարզության մեջ, մտածում էի ես, իրանց լեռներում անարատ պահվել են նրանք, որովհետև փչացած, անպիտանացած հասարակության հետ հաղորդակցություն չեն ունեցել:

Ես վաղուց լսել էի այս ժողովրդի մասին մի գրույց, որ ինձ անհավատալի էր թվում, իբր թե մի անգամ նրանց մեջ խուլերա ընկած է եղել: Ժողովուրդը մի քանի անգամ դիմել է եկեղեցին, և խնդրել է իրանց սուրբ խաչից (եկեղեցին նրա անունով էր շինված), որ ցավը իրանցից հեռացնե: Բայց տեսել են, որ սուրբ խաչը ամենևին ուշադրություն չէ դարձնում, և ցավը օրըստօրե սաստկանում է: Այն ժամանակ բոլոր ամբոխը բարկությամբ հարձակվում են սուրբ խաչի վրա. եկեղեցու դռները փակում են և սկսում են նրա վրա հրացաններ արձակել և սպառնալիքներ կարդալ: Բարեբախտաբար խուլերան դադարում է և եկեղեցին ազատվում է քանդվելուց:

Այժմ, լսելով ծերունի տանուտերի խոսքերը, ես մտածում էի, թե շատ հեռու չէ մի այսպիսի ժողովրդից այս տեսակ վարմունք, որովհետև նա սուրբի վրա նայում է այն աչքով, ինչ աչքով նայում է ծառան իր տիրոջ վրա, որ եթե հաց չտա և նրան չվարձատրե, ծառան կդադարե ծառայելուց, և գուցե կթշնամանա նրա հետ:

Բայց որքան էլ հաճելի լիներ ինձ ծերունի տանուտիրոջ հյուրասիրությունը, ես դարձյալ շտապում էի շուտով ճանապարհ ընկնել: Որովհետև մտածում էի, եթե ուշանամ, գուցե Ասլանը դարձյալ չի սպասի ինձ: Ես նրան վերջին օրերում լավ էի ճանաչել. նրա համար ընկեր, բարեկամ ոչինչ նշանակություն չունեին. նա իր «գործին» էր նայում: Եվ շատ կարելի էր, նա ինձ բոլորովին մոռացել էր, որպես մոռացել էր Սոնային, որին մի ժամանակ այնքան տաք կերպով սիրում էր նա: «Այսպիսի մասնավոր սերը, ասաց նա, ոչինչ նշանակություն չունի այն մեծ սիրո մոտ, որով լցված է այժմ իմ սիրտը»...

Հովիվների վրանները կազմված էին մի նեղ հովիտի մեջ. նրանք թվով մի քանի հարյուր կլինեին. յուրաքանչյուր վրանը պատկանում էր մի ընտանիքի. բայց բոլորը մի գյուղի ժողովուրդ չէին, այլ մի քանի գյուղերի բնակիչները հավաքված էին միասին: Բայց դարձյալ նրանք խառնված չէին, և ամեն մի գյուղի խաշնարածներն իրանց առանձին տեղն ունեին, նրանց վրաններն առանձին խումբեր էին կազմում: Բայց այս ժողովուրդը բոլորովին չէր նվիրված խաշնարածության, նրանք ունեին և իրանց երկրագործությունը: Ամեն ընտանիքի մի մասը մնացել էր գյուղերում ցանքերը մշակելու համար. մանավանդ ցանքերի մեծ մասը չորային էր, որ ավելի ինամոց կարոտություն չունի. վարում են սարերի հարթահավասար կողքերը և ցանում են, այնուհետև ոռոգումը թողնում են բնության հոգատարությանը:

Տղամարդիկ միայն հոգս էին տանում հոտերի պահպանության և դարմանելու մասին. տնտեսական հոգսերը կանանց վրա էր: Ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ անգործ չէր այս աշխատասեր հասարակության մեջ. կանայք էին կաթը կթում, յուղ պատրաստում և պանիր մակարդում. կանայք էին ոչխարները մազակտուր անում, բուրդը մանում և նրանից կապերտներ, գորգեր և զանազան օթոցներ պատրաստում: Այս կանանց արդյունքն է այն նուրբ շալեղեն գործվածները, որոնցմով պարծենում է Վանը, որոնք ծառայում են հարուստ իշխանների համար վերարկու և այլ հագուստներ լինելու: Նրանք ծանոթ են բոլոր բույսերի, արմատների և հանքերի հետ, որոնք տալիս են զանազան ներկեր, և իրանք են պատրաստում այն գեղեցիկ գույները, որոնցմով նշանավոր են Վանա շալեղեն գործվածները: Այս բոլորից երևում է, որ այս ժողովուրդը շատ հին ժամանակներում դուրս է եկել իր վայրենությունից, և արհեստը ու աշխատությունը խիստ վաղուց ծանոթ է եղել նրան:

Կինը այստեղ մարդ էր, իր բուն նշանակությամբ. նրա հարաբերությունները տղամարդի հետ ավելի ազատ էին: Նա մնացել էր իր նահապետական պարզության մեջ. նա դեռ չէր խարդախվել հարեմական սովորություններով, որպես Պարսկաստանի և Հայաստանի այլ կողմերի հայ կանայք, որոնք մահմեդականների ազդեցության տակ փոխել էին իրանց ազգային բնավորության իսկական հատկանիշները:

Ավելի ազատ էին աղջիկները, դեռ կույս, չամուսնացած աղջիկները: Նրանք թեև սովոր չէին խոսել սիրո վրա, թեև չգիտեին սեթևեթև մանուկ պատանիների հետ, բայց նրանց արգելված չէր

խոսել, զվարճանալ, զբոսանքի գնալ երիտասարդների հետ: Այսպիսի սպարտական սերտ հարաբերությունները երկու սեռերի, առաջ էր բերել ամբողջ ժողովրդի մեջ մի տեսակ անմեղություն, որ տիրում է մի ընտանիքի մեջ, քույր և եղբոր մեջ:

«Ազատությունը, ասում էր Ասլանը, գտնվում է ժողովրդական կենցաղավարության երկու ծայրերի մեջ, մեկում, երբ նա դեռ իր նահապետական պարզության մեջ է ապրում, մյուսում, երբ նա հասել է քաղաքակրթության լույսին: Այս երկու ծայրերի միջոցում տիրում է ստրկությունը»: — Այս ժողովուրդը դեռ առաջին ծայրի վրա է կանգնած:

Ծերունի տանուտերը, տեսնելով, որ ես շատ շտապում եմ, հրամայեց իր ձեռքից պատրաստել երկուսը, մեկը տվեց իր միջնակ որդուն և հրամայեց ինձ տանել և հասցնել Ս.-բեկի վրաններին, մյուսը ինձ տալով, ասաց.

— Քո ձին գողացվել է, ինձ համար նախատինք կլինեք, որ մի «լավ բարեկամիս» որդեգիրն իմ վրանում հյուր լինելուց հետո, այստեղից հեռանար առանց ձիու. դրա համար այս նժույզը կտանես որպես իմ կողմից ընծա:

Ես հրաժարվեցա ընդունելուց, և միևնույն ժամանակ դժվարացա Մըհեի հնարած սուտը պարզել, որ իմ ձին ամեննին գողացված չէր:

Ծերունին դարձյալ պնդեց, թե ես հյուրասիրության դեմ վարված կլինեմ, եթե չընդունեմ նրա պարզը: Ես պատասխանեցի:

— Դուք այս ձին ինձ նրա համար եք ընծայում, որ ես կորցրել եմ իմը, ես կընդունեմ, միայն այն պայմանով, եթե կգտնեմ իմ ձին, այն ժամանակ ձերը ետ կդարձնեմ:

Ծերունին ասաց. միայն դա չէ պատճառը, այլ նա ցանկանում է, որ «իր բարեկամի» որդեգիրն մի թեթև բանով պատված լինի: Բայց ո՞վ էր նրա բարեկամը, որի որդեգիրը լինեի ես:

— Ծերունի որսորդը, — ասաց նա:

— Բայց դուք ո՞րտեղից գիտեք, որ ես նրա որդեգիրն եմ:

— Ես բոլորը գիտեմ... — պատասխանեց նա խորհրդավոր ձայնով:

Մենք ճանապարհ ընկանք: Տանտիրոջ ընտանիքը շատ սիրով ճանապարհ դրեց ինձ, կարծես, ես տարիներով նրանց մեջ ապրած լինեի:

Տանտիրոջ միջնակ որդին, որ պետք է առաջնորդեր ինձ մինչև եզրիների գլխավորի վրանը, մի կատարյալ դյուցազն էր. նա իր ձիու վրա նստած, կարծես թե, կազմում էր նրա հետ մի ամբողջ մարմին, որ ստեղծված էր պատերազմի համար: Ես երբեք չեմ մոռանա նրա խոսքը, որ ճանապարհին ասաց ինձ. «Մեր կյանքը սրի մեջն է»...

Մենք գնացինք ուղիղ ճանապարհով, և ոչ լեռների միջով, որպես տանում էր Մըհեն, և նույն ավուր երեկոյան պահուն հասանք Ս.-բեկի վրաններին:

ԽԳ

ԵԶԻԴԻՆԵՐ

Մենք հասանք եզրփակների բեկի չաղրներին նույն ավուր երեկոյան պահուն, երբ արևն արդեն մտած էր: Երկու մարդ կես ճանապարհի վրա սպասում էին, և մեզ ուղղակի տարան բեկի վրանը: Ասլանը այնտեղ էր. նա երբ տեսավ ինձ, «վերջապես եկար դու» ասաց և ժպիտի նման մի բան երևաց նրա սառն դեմքի վրա:

Մի փոքրիկ, կանաչագարդ հովիտի մեջ գետեղված էին եզրփակների չաղրները մի քանի հարյուրի չափ, իսկ կենտրոնում կազմված էր բեկի վրանը: Նա որոշվում էր մյուս բոլորից իր մեծությամբ և գեղեցկությամբ: Նա բաժանված էր չորս մասի, — մեկի մեջ, ուր ընդունեցին մեզ, նստած էր ինքը բեկը, և դիտակը ձեռքին անդադար նայում էր այս կողմ և այն կողմ, կարծես, նա միշտ երկյուղի մեջ էր, չիցե թե թշնամու անակնկալ հարձակում լինի նրա վրա: — Այդ մասը նրա հյուրանոցն էր: Նրա առջև, մերկ գետնի վրա կարգով ցցված էին մի քանի երկայն նիզակներ, շինված այն եղեգներից, որ բուսնում են Տիգրիսի եզերքի վրա, որոնք այնքան թեքուն և անբեկանելի են, որ կարծես բնությունն ինքը ստեղծել էր մահվան գործիք դառնալու: Հյուրանոցի սյուներից քարշ էին տված գեներալի այլևայլ տեսակներ, որպիսի են՝ վահաններ, սրեր և զանազան հրացան գործիքներ: Հյուրանոցի աջակողմյան մասնում կապած էին մի քանի ձիաներ, թամբած և բոլորովին կազմ ու պատրաստ: Այդ նրա համար էր, եթե վտանգ պատահի, իսկույն տերերը թռչեն նրանց վրա և դուրս գան թշնամու առջև: Հյուրանոցի ձախակողմյան մասնում գետեղված էին բեկի թիկնապահները, որոնք նրանից միշտ անբաժան են մնում: Դրանք նրա մերձավոր ազգականներիցն էին, որոնց վրա ավելի վստահություն ուներ բեկը: Հյուրանոցի ետևի կողմում մի ընդարձակ բաժին կացուցանում էր կանանոցը, ուր գետեղված էր նրա ընտանիքը: — Այս բոլորն այնպես հարմար կերպով վարագույրներով բաժանված էր մինը մյուսից, որ ամբողջ վրանը ներկայացնում էր մի գեղեցիկ, շարժական ապարանք իր բոլոր սարք ու կարգով. բայց ամենի մեջ նշմարվում էր պարզություն և նահապետական անշքություն:

Ինքը բեկը մի ցամաք մարդ էր միջակ հասակով, և կարելի է ասել ավելի կարճ, քան թե լինում են միջակ հասակ ունեցող մարդիկ: Նրա տարիքը վաղուց անցել էին հիսունից, բայց դեռ ոչ մի մազ չէր սպիտակել գլխի վրա: Դեմքը թուխ-դեղին գույն ուներ, խիստ մելամաղձոտ, բայց աչքերի մեջ բորբոքվում էր վայրենի կրակ: Ինձ վրա շատ վատ տպավորություն էր գործում նրա ավազակային հայացքը:

Բայց նա շատ քաղաքավարությամբ դարձավ դեպի ինձ և ասաց այս խոսքերը.

— Ես ուրախ եմ, որ դու ոտք կոխեցիր իմ վրանի շեմքի վրա, որովհետև դու իմ «լավ բարեկամի» ընկերն ես:

Վերջին խոսքերի միջոցին նա ակնարկություն արեց Ասլանի վրա: Ես գլուխ տվեցի և ոչինչ չպատասխանեցի:

Վրանի մուտքի այս և այն կողմերում, ձեռքները իրանց սրերի վրա դրած, կանգնած էին բեկի հինգ որդիքը, որպես պահապան հրեշտակներ: Նրանք երեսների բացատրության մեջ պարզ

նշմարվում էր, թե բավական էր մի փոքր ակնարկություն հոր կողմից, և նրանք իսկույն կկոտորեին հանդիպածին:

Հայրը նրանց մեկին հրամայեց, որ ընթրիք տան:

Բեկը ինձ հետ խոսում էր և վարվում էր, որպես մի երեխայի հետ: «Դու քանի՞ ձի ես գողացել, հարցնում էր նա, քանի՞ մարդ ես սպանել: — Պատահե՞լ է քեզ աղջիկ փախցնել:» — Այս և սրա նման շատ բաներ հարցնում էր նա այնպիսի մի հասարակ ձևով, որպես մեկը վարժատան աշակերտից հարցնելու լինի՝ «դու կարդացե՞լ ես Նարեկը, կամ շարականից որքա՞ն ես անցել»: Երբ էս պատասխանում էի, թե նրա ասածներից ոչ մեկը չեմ կատարել. նա ծիծաղում էր, ասելով, «որքա՞ն ծույլ ես դու»...

Ասլանը այս խոսքերը լսելով, նույնպես ծիծաղում էր, բայց էս բարկանում էի:

— Դու լավ տղա կդառնաս, — ասաց բեկը, — էս քեզ իմ որդիների մեջ կպահեմ և կսովորես քաջ լինել:

Մտքումս ասեցի, եթե քաջությունը ավագակության մեջն է, էս երբեք նպատակ չունեմ այդ սովորելու:

— Ես այնքան երկչոտ չեմ, որքան դուք կարծում եք, բեկ,-պատասխանեցի լսելի ձայնով:

— Այդ մենք կարող ենք փորձել, — ասաց նա, — և փորձելու առիթ կա. քո ձին, որ Մըհեն հանձնել է մի հովվի, նա ռավանդների ցեղին է պատկանում. թշվառականը, որպես խոստացել էր, դեռ չէ վերադարձրել ձին: Երևի պահելու միտք ունի: Ռավանդների երամակները մեզանից ոչ այնքան հեռու մի սարի ետևում արածում են: Եթե քեզանում սիրտ կա, այս բուպեխ կգնաս և նրանց ձիերից մի քանի հաստ կբերես: Էգուց նրանք ստիպված կլինեն քո ձին բերել և իրանցը տանել:

Ես զարմացա բեկի մի այսպիսի առաջարկության վրա և պատասխանեցի.

— Դիցուք թե մի խաբեբա հովիվ, օգուտ քաղելով Մըհեի միամտությունից, իմ ձին տարավ և էս դարձնելու նպատակ չունի. բայց էս ի՞նչ իրավունք ունեմ ուրիշի ձին բերել նրա փոխարեն:

Բեկը պատասխանեց.

— Հիմա երևաց, որ դու ոչ միայն երկչոտ ես, այլ աշխարհի կարգն էլ չես իմանում:

Ես կարծում էի, թե բեկն այս բոլորը կատակի համար էր խոսում, բայց երբ Ասլանը պատմեց մի քանի բաներ քրդերի կյանքից, այն ժամանակ էս համոզվեցա, որ նա կատակ չէր անում: Քրդերի մեջ օրենքի գորություն էր ստացել այն սովորությունը, երբ մի առանձին ցեղի պատկանող մարդ հափշտակում է որևիցե ուրիշ ցեղի հասարակությանը պատկանող մի մարդու սեփականությունը, վերջինը իրավունք ունի իր կորուստի փոխարենը հափշտակել ավագակի ցեղին պատկանող մի օտար մարդու կայքից, թեև նա ամեննին խառն չէ եղել հիշյալ գողության գործի մեջ: — Այստեղից առաջ են գալիս այն անընդհատ հափշտակությունները, որ կատարվում են տարբեր ցեղերի մեջ և պատճառ են տալիս նրանց մշտական կռիվներին: Վրեժխնդրության մի

այսպիսի ձևը շարժական կայքից անցնում է անձինքների վրա: Մի ցեղին պատկանող մարդ իր սպանված ազգակցի արյան փոխարեն կարող է սպանել մի ուրիշ մարդու հակառակ ցեղից, թեև նա բոլորովին անմեղ լիներ: — Դա ծագում է այն սկզբունքից, որ ցեղը քրդերի մեջ մի ամբողջ ընտանիք է, կապված թե նյութական, թե բարոյական շահերով, և ցեղը բաղկացնող յուրաքանչյուր անհատը մինը մյուսի փոխարեն պատասխանատու է: Մի այսպիսի կապակցությունը, թողնելով իր վատ կողմերը, ունի և իր հասարակական օգուտները, օրինակ, եթե մի քրդի ոչխարները հիվանդությունից կոտորվեցան, և նա մնաց առանց ապրուստի, այն ժամանակ նրա ցեղակից քրդերի պարտավորությունն է իրանց ունեցածից տալ անբախտին մի-մի ոչխար, մինչև նրա հոտի առաջվա թիվը լրանա:

Երբ որ բեկն ինձ հետ խոսում էր, հեռվից լսվեցան շների խառն ձայներ: Նրա որդիներից երկուսն իսկույն դուրս վազեցին իմանալու, թե ինչ էր աղմուկի պատճառը: Քանի բուպեից հետո հայտնվեցավ Մըհեն, քշելով իր հետ ձիաների մի ամբողջ երամակ:

— Սատանան տանի... — ասում էր նա ինքն իրեն մրթմրթալով, — թևքս ծվատեցին:

Եվ իրավ, մենք տեսանք, նրա թևքից արյուն էր հոսում, և վերքը թողած էր բոլորովին անխնամ, առանց փաթաթելու: Բեկի կանանոցից դուրս եկան մի քանի պատավներ, սկսեցին համոզել Մըհեին, որ վերքը վտանգավոր է, և խնդրում էին, որ թույլ տա սպեղանի դնել և փաթաթել: Նա խիստ դժվարությամբ ընդունեց:

Վերքը առաջ էր եկած նիզակի ծակելուց: Պատավներից մեկը սկսեց լիզել վերքը և ծծելով դուրս քաշել արյունը: Դա մի զգուշություն էր, չթողնել որ մարմինը վարակվի, եթե վիրավորող զենքը թունավոր է եղել: Այս գործողությունը ինձ զարմացրուց, որովհետե, առաջին անգամն էի տեսնում: Բայց երբ վերջին ժամանակներում, կարդալով հայոց պատմությունը, պատահեցան ինձ Առլեզ կամ Հարալեզ դից անունները, ես հասկացա, թե ինչ պաշտոն էին կատարում հայոց այդ բժիշկ աստվածները: Եվ շատ բնական է, գազանները միշտ իրանց մարմնի վերքը լիզելով են առողջացնում, և նախնական մարդիկ պետք է հետևին նրանց օրինակին:

Այսուամենայնիվ, քրդերի մեջ շատ առաջ է գնացել բժշկության վիրաբուժական մասը. կյանքն ու նրա կարիքներն ուսուցել են նրանց զարգանալ արհեստի այս ճյուղի մեջ:

Բայց ի՞նչ էր այս բոլոր աղմուկի պատճառը, որտեղի՞ց էր բերել Մըհեն այս ձիաները:

— Տե՛ս, քաջն այսպես է լինում, — ասաց բեկը դառնալով դեպի ինձ, — տեսնո՞ւմ ես Մըհեին, մի ձիու փոխարեն բերեց տասը ձիաներ:

Ես հասկացա, Մըհեն կատարել էր այն հափշտակությունը, ինչ որ բեկը քանի բուպե առաջ ինձ էր առաջարկում: Նա այս արել էր առանց ոչ ոքի հայտնելու: Առաջին օրը, երբ նա եկել էր Ասլանի մոտ և իմացել էր, որ ձիու տակավին չեն բերած, առանց նրա հետ խորհուրդ անելու, անհայտացել էր, և ահա դարձավ նա մեծ ավարով: Թեև Մըհեն մեզ ոչինչ չասեց, բայց երևում էր, որ նա կոթիվ էր ունեցել քրդերի հովիվների հետ, եթե ոչ, այլապես վիրավորված լինել չէր կարող:

Մըհեն չսպասեց մինչև ընթրիք տային, և խնդրեց մի քանի հացեր և մի մեծ կտոր պանիր, բոլորը կերավ, և խմելով մի ահագին աման ջուր, գնաց քնելու: Խղճալին երեք օր էր, որ մի բուսակ ևս հանգստացած չէր:

Գիշերից բավական անցել էր, բայց տակավին վրաններից շատերի մեջ լույս էր երևում: Մեր ընթրիքը տվեցին. նա պատրաստված էր խիստ պարզ կերակուրներից, որոնց մեջ գլխավոր տեղն էր բռնում մի ամբողջ խորոված գառը:

Ընթրիքից հետո բեկը կամեցավ մեզ զվարճացնել և կանչել տվեց մի երգիչ: Նա մի փոքրիկ մարդ էր, ոտքերով կաղ, որ շատ նմանում էր մեր աշուղներին, որոնք հազիվ ազատ են լինում մի որևիցե մարմնական արատից: Երգիչն ածում էր ջութակի վրա:

Ինձ մինչև այնօր չէր պատահել լսել մի երգ, որ այնքան հատկանիշ լիներ ազգային բնավորության, որ այնքան արտահայտող լիներ ժողովրդական ոգուն, որպես քրդի երգը: Քրդի երգը լսելիս, մարդ միշտ երևակայում է՝ իրան – քրդին, նիզակը ձեռին, սեզ նժույգի վրա նստած, կայծակի պես սլանում է լեռների մեջ...

Քուրդ աշուղի երգածները հասարակ տաղեր չէին. նա երգում էր մի ամբողջ վեպ, որ ժողովրդական պոետը առել էր կենդանի անցքերից: Դա մի քաջագնական բանաստեղծություն էր, որի մեջ խիստ ազդու կերպով նկարագրված էր այն արյունահեղ կռիվը, որ ունեցել էր բեկը քրդերի մի ուրիշ ցեղի հետ, և որի մեջ սպանվել էին նրա երկու որդիներն և ավար էին առնվել նրա հոտերը:

«Այսպես, ասում էր Ասլանը, մի ժամանակ մեր նախարարների տներում երգում էին Գողթան երգիչները, բայց նրանց ձայնը լռեց այն օրից, երբ հայերի մեջ քաջագնական հոգին հանգավ»...

Աշուղի բոլոր երգեցողության ժամանակ տխուր էր բեկը: Վրեժխնդրության արյունը բորբոքվում էր նրա աչքերում, որովհետև նա լսում էր սիրելի որդիների արյունոտ կռիվը, որի մեջ այնքան շատ սպանեցին նրանք և սպանվեցան...

Նույն միջոցին վարագույրի հետքից, որ բաժանում էր մեզանից կանանոցը, լսելի եղան դառն հեկեկանքի ձայներ: Մի աղախին դուրս եկավ այնտեղից, և մոտենալով բեկին, ասաց. «Տիկինը խնդրում է, որ այս երգը չերգեն»:

Ո՞վ էր տիկինը: — Դա նույն տղամարդի ամուսինն էր, որի քաջագործություններն էր երգում աշուղը, և որը սպանված էր...

Ճմարիտն ասած, ինձ վրա ևս խիստ դառն տպավորություն գործեցին վիպասանի խոսքերը, որոնք ազդում էին կորով և ցավակցություն:

Երևի ինքն բեկն ևս ուրախ տրամադրության մեջ չէր. նա մեզանից ներողություն խնդրեց և գնաց քնելու: Նրա գնալուց հետո երգիչը նույնպես հեռացավ: Այնուհետև Ասլանը ինձ պատմեց, թե այս անցքը պատճառ էր տվել եղիղիների ցեղի տոհմային ռիսակալությանը մի ուրիշ ցեղի հետ, որ Վանա նահանգում նշանավոր է իր վայրենի բարբարոսությամբ, որոնց ձեռքում այնքան տանջված են հայերը...

Այս լսելուց հետո ես մասամբ հասկացա Ասլանի եզրիղիների բեկի մոտ գալու նպատակը, հասկացա նաև, թե ինչ խորհուրդ ուներ Կարոյի նամակի մեջ այն մասը, որով առաջարկում էր ծերունի որսորդին եզրիղիների բեկի մոտ գնալ, և նա ստանալով նամակը, էլ չսպասեց, գիշերով ճանապարհ ընկավ: Դա մի քանի շաբաթ առաջ էր, և նամակը մի դիպվածով իմ ձեռքը ընկավ...

Մեզ համար ևս անկողին պատրաստեցին քնելու: Բայց Ասլանը երկար նստեց, նա պատրաստում էր մի քանի նամակներ, որ վաղ առավոտյան պետք է Մըհեն տանե: Նա ինձ չասաց, թե ումն է գրում նամակները և ոչ էս համարձակություն ունեցա հարցնելու, միայն նկատեցի, թե խեղճ Մըհեն այնպես վիրավոր, ո՛ր պես կարող էր ճանապարհ գնալ:

— Կգնա, — ասաց նա, — այնպիսի վերքերը Մըհեի համար նշանակություն չունեն:

Որքա՞ն անգութ են այս մարդիկը... մտածում էի ես:

Ես սպասել չկարողացա, մինչև Ասլանը վերջացներ իր գրությունները. հենց գլուխս դրի բարձի վրա, քունս տարավ: Բայց երբ աչքս ընկավ նրա նամակներից մեկի վրա, տեսա, նրա գրվածքը ոչ մի ազգի տառերի չէին նմանում, կարծես դա մի առանձին հնարած գիր լիներ, որի գաղտնիքը միայն գրողին և ստացողին էր հայտնի...

Վաղ առավոտյան Ասլանը ինձ զարթեցրուց: Ես շատ նեղացա: Այս մարդը դևի նման քուն չուներ, ինձ էլ անհանգիստ էր անում: Մըհեն արդեն գնացել էր. ես նրան տեսնել չկարողացա: Բայց Ասլանը, նկատելով իմ վրդովմունքը, մի առանձին կարեկցությամբ ասաց.

— Ես գիտեի, որ քունը քաղցր էր քեզ համար, բայց ես ցույց կտամ քեզ մի տեսարան, և դու կներես, որ քեզ անհանգիստ արեցի:

Նույն միջոցին ես լսեցի մի տխուր երգի ձայն.

«Այն քաջ մարդու շապիկն է դա,

Որ իմ ձեռքով կարեցի.

Արյունոտ է, կարմիր ներկած,

Արտասուքով լվացի:

Դա շապիկն է այն քաջ մարդու,

Որ քեզի հայր կոչվում է,

«Վըրե՛ժ, վըրե՛ժ չար ոսոխից»

Գերեզմանից կանչում է:

Դե՛, մեծացիր, իմ նազելի,

Չարի արյունը խմե՛,

Քո մոր սրտին մխիթարանք,

Ուրախություն պարզևե՛:

Մարսափելի՛ մի տեսարան էր այդ: Մի մանկահասակ տիկին նստացրել էր իր փոքրիկ երեխային մոխիրների կույտի վրա, և նրա վզին գցել էր արյան մեջ շաղախված մի շապիկ: Նա մոխիրը ճանկերով առնում էր գետնից, ցրվում էր իր գլխի վրա, լաց էր լինում, և դառն ձայնով եղանակում էր հիշյալ երգը:

— Այս այն տիկինն է, — ասաց Ասլանը, — որ գիշերը իր աղախնին ուղարկեց բեկի մոտ, խնդրելու, որ չասել տա այն երգերը, որոնք հարուցանում էին նրա մեջ տխուր զգացմունքներ: Ամեն առավոտ, արևածագից առաջ, ես տեսնում եմ սրան, այսպես լաց է լինում, սովորեցնում է իր զավակին վրեժխնդիր լինել հոր մահվան համար: Սովորեցնում է քաջ լինել...: Այսպես կրթում է դյուցազնական մայրը իր որդուն, այսպես պատրաստում է նրան այն կյանքի համար, որ առանց սրի և արյունի կյանք չէ:

Մի առանձին զգացմունքով արտասանեց Ասլանը այս խոսքերը: Բուպեական լռությունից հետո նա շարունակեց.

— Բայց ի՞նչ է սովորեցնում իր զավակին հայ մայրը: Սովորեցնում է խոնարհ և համբերող լինել... Եվ ստրկությունը ուսանում է որդին օրորոցի մեջ...: «Խոնա րի և համբերո ղ լինել»... գեղեցիկ խոսքեր են, քրիստոնեական ընկեր՝ հաշտության խոսքեր են: Բայց մենք բոլորովին ուրիշ աշխարհում ենք ապրում. մեզ դեռևս պետք է հետևել այն օրենքին, որ ասում է՝ «ակն ընդ ական»:

Ասլանը լռիկ մեկն էր, բայց երբ նա սկսում էր խոսել, էլ խոսքերին վերջ չկար:

— Քուրդ կինը իր զավակներից գազաններ է զարգացնում, — ասաց նա. — Բայց հայ կինը պատրաստում է գառներ: Ի՞նչ համեմատություն կա այս երկուսի կենակցության մեջ. չէ՞ որ վերջինը պետք է զոհ գնա իր տկարությամբ առաջինի կատաղությանը: Արդարև, ես ընդդեմ եմ վայրենության, բայց անձնապաշտպանությունը սուրբ է մարդու համար նույնքան, որքան արդար վրեժխնդրությունը:

Ասլանի խոսակցությունը ընդհատեց մի ծառա, որ ներս մտնելով ասաց, թե բեկը իր առանձնարանում կոչում է նրան: Նա իսկույն վեր կացավ գնաց: Ես մնացի մենակ: Նույն միջոցին իշխանի աղջիկները ներս մտան, հավաքեցին մեր անկողինները: Նրանցից մեկը ջուր բերեց և սկսեց իր ձեռքով ավել, որ ես լվացվեմ: Լեռների այս հարազատ կույսը մի սիրուն աղջիկ էր, և խիստ հրապուրիչ իր վայրենի գեղեցկությամբ:

— Քո անկողինը ես էի պատրաստել, — ասաց նա: — Դու հանգիստ քնեցի՞ր, լավ երազներ տեսա՞ր:

— Լավ երագներ տեսա: Ես ամբողջ գիշերը խոսում էի մի աղջկա հետ, որը այնպես գեղեցիկ էր, որպես դու:

Այս խոսքը ես ասեցի բոլորովին կատակով, բայց նա շարժեց սիրուն օրիորդի սիրտը, և նրա արտասուքի հետ դուրս թափեց մի գաղտնիք, որ ոչ սակավ զարմացրուց ինձ:

— Ես գեղեցիկ չեմ, — ասաց նա, — ես մի անպետք լաթի կտոր եմ, որ ոտքի տակ են գցում...

Ես ոչինչ չգտա նրան պատասխանելու, որովհետև չէի իմանում, թե ի՞նչ մտքով է ասում այդ: Նրա եղբայրները ներս մտան. օրիորդը հեռացավ:

Արևը նոր սկսեց ծագել:

Նույն միջոցին բեկի առանձնասենյակից ետ դարձավ Ասլանը, ինձ հայտնեց, թե ինքը մի ոչ այնքան հեռու տեղ պետք է երթա, և պատվիրեց սպասել մինչև իր վերադարձը:

Ձիերը վրանի առջև պատրաստ էին. նա և բեկը հեծան, և առնելով իրանց հետ մի քանի ծառաներ, հեռացան:

— Ո՞ւր են գնում, — հարցրի բեկի որդուց, որ ինձ մոտ նստած էր:

— Մեզանից ոչ այնքան հեռու մի ավերակ բերդ կա, հայրս միտք ունի նորոգել տալու, գնում են այն բերդը տեսնելու, — ասաց նա:

Ինձ շատ հետաքրքրական չէր այդ, որովհետև ես ուր որ գնում էի, միշտ ավերակ բերդեր էի տեսնում: Վանա կողմերի լեռները լիքն են ավերակ բերդերով, և նրանք ամենևին չէին գրավում ինձ: Բայց նույն րոպեում իմ միտքը գրավել էր գեղեցիկ օրիորդը. մտածում էի՝ թե այն ի՞նչ խոսք էր, որ նա ասաց ինձ, և ինչո՞ւ այնպես ակամա փղձկեցավ նա: Բայց ո՞րտեղ մյուս անգամ կարող էի տեսնել նրան:

Շուտով մեզ նախաճաշիկ տվեցին: Քրդի նախաճաշիկը շատ համեղ է լինում. նա պատրաստված է սերը, կարագը, մածունը մեղրի հետ խառնած մի բաղադրությունից, և համեմած է լեռնային բույսերով: Հացը նրանք թխում են երկաթյա լայն կասկարայի վրա: Ես վաղ առավոտյան տեսնում էի, թե որպես կանայք փութաջան կերպով հաց էին պատրաստում: Եվ չնայելով, որ բեկը մի ամբողջ ցեղի գլխավորն էր, դարձյալ նրա կանանց, աղջիկների և հարսների մեջ չէր երևում այն, այսպես ասած, տիկնության անշարժությունը, որ տիկիները հանգիստ նստած, տնային բոլոր գործերը աղախիներին և սպասավորներին են կատարել տալիս: Քրդի կինը, թե իշխանի տիկին լիներ նա և թե հասարակ հովվի, իր տնային գործերը իր ձեռքովն է կատարում: Քրդի տնտեսության մեջ անգործ է միայն տղամարդը: Նա առավոտյան վեր է կենում, կամ իր ձիու հետ է խաղում, կամ իր գենքերն է մաքրում, կամ վառող ու գնդակ է պատրաստում, և եթե ուրիշ գործ չունի, մի ընկեր է գտնում, և նստում է նրա հետ, ծխում է ու իր գլխի անցքերն է պատմում: Գլխավոր արհեստը, որի մեջ նա շահ է բերում իր ընտանիքին, է ավազակությունը, — այս գործի մեջ քուրդը ծույլ չէ:

Նախաճաշիկից հետո բեկի որդիքը կամեցան ինձ զվարճացնել և առաջարկեցին գնալ որսորդության: Ես ընդունեցի: Որսորդության համար ամեն ինչ հոգացել էին. ձիերը, շները և բազեններն արդեն պատրաստ էին: Մենք առավոտյան հովով դուրս եկանք: Այն հովտի մեջ, ուր զետեղված էին եզրիկների վրանները, կար մի ընդարձակ, կանաչապատ դաշտ: Այստեղ բեկի որդիքը կամեցան մի փոքրիկ ձիարշավ հանդիսացնել: Վրանաբնակների կանայք կանգնած, նայում էին մեզ վրա: Նրանք խիստ վարպետ կրիտիկոսներ են տղամարդի արհուրյունների:

Ինձ դժվար է նկարագրել, պետք է աչքով տեսնել, որ հասկանալ, թե որքան ճարպիկ, որքան արագաշարժ և որքան դևի պես խորամանկ է քուրդը, երբ նա հեծած է ձիու վրա: Ձին ամենայն արագությամբ վազելու ժամանակ՝ քուրդը ճախարակի նման պտույտվում է նրա ամեն կողմերը: Երբեմն տեսնում ես, նա մի թռիչք գործեց, ձիու պարանոցով անցավ, և կրկին նստեց թամբի վրա: Երբեմն տեսնում ես, նա իր ոտքերը ասպանդակի մեջ թողնելով, կռացավ, և ձեռքով գետնից հավաքում է քար, փայտ կամ իր ձգած նիզակը, և նրանցով կարկտի նման մինը մյուսի ետևից ուժեղանում է իր հակառակորդին, որին հալածում է: Բայց ձին նույն միջոցում արագ վազում է առանց կանգնելու: Եվ գլխավորը, որ միջոց է տալիս քրդին պատերազմելու ձիու վրա, այն է, որ նրա ձեռքերն ամենևին չեն զբաղված իր նժույգի սանձը կառավարելով. նա սանձը բոլորովին բաց է թողնում, և իր ծնկների զանազան շարժումները բավական են ցույց տալու ձիուն իր ընթացքի ուղղությունը: Եվ խելացի անասունը այն աստիճան վարժված է, որ բոլորը հասկանում է, և համարյա գուշակում է իր տիրոջ միտքը: Այսպիսով ձիավորի ձեռքերն ազատ են մնում, և նա կարողանում է իր ձին դեպի զանազան կողմերը պտտացնել և միևնույն ժամանակ գործածել իր զենքերը, — հրացան արձակել, դարձյալ լեցնել, դարձյալ արձակել, թեև ձին անդադար շարժողության մեջ է: Մի խոսքով, ձին և քուրդը գործում են, որպես մի ամբողջ մարմին, որին մի կամք և մի նպատակ է կառավարում:

Այսպես ես տեսա բեկի որդիներին, որոնք մի փոքրիկ ձիարշավ կատարեցին այն դաշտում: Նրանք հրավիրեցին ինձ ևս մասնակից լինել, բայց ես հրաժարվեցա, որովհետև բոլորովին անվարժ էի, և ինձ խայտառակել չուզեցի:

Բայց ինձ բոլորովին զարմացրին նրանց ձիերը: Չափազանց լավ կրթված էին արշավանքի համար: Քուրդն երբեք իր նժույգը չէ տալիս ուրիշին հեծնելու, թեև նա իր եղբայրը լիներ, որովհետև նրանք երկուսը ծանոթ են միմյանց բնավորությանը. մի օտար մարդ կարող էր հակառակ վարված լինել ձիու վարժությանը և վայրենացնել նրան: Այս պատճառով առած է դարձել քրդերի մեջ ասել, թե «երկու բան չէ կարելի ուրիշին տալ հեծնելու համար, մեկը՝ կինը, մյուսը՝ ձին»:

Մեր որսորդությունը բավականին հաջող անցավ: Ես թեև ձիարշավի մեջ ցույց տվի իմ կատարյալ անկրթությունը, բայց որսորդության մեջ մի փոքր երեսս պարզացրի: Քրդերը, սովորած լինելով ավելի նիզակի, ատրճանակի և սրի կոփներում, հրացան արձակելու և նպատակին դիպցնելու մեջ շատ վարժ չեն լինում: Ես քանիցս անգամ կարողացա վայր ձգել օղի մեջ թռչող կաքավին, կարողացա գետին գլորել նապաստակին իր փախչելու միջոցին, բայց նրանցից միայն երկուսին հաջողվեցավ այդ անել:

Ասլանը ինձ հետ ժամանակ չորոշեց, թե երբ կվերադառնա, այս պատճառով ես շտապում էի շատ չուշանալ, մտածելով, գուցե նա եկած կլիներ: Դրա համար մենք վերադարձանք բեկի վրանը, երբ կեսօր էր: Ասլանը դեռ եկած չէր:

Ես շատ սոված էի, բայց ճաշը ուշ տվեցին, որովհետև մեր որսած թռչուններից և երեներից ևս պետք էր մի բան պատրաստել. բացի դրանից, սպասում էին բեկի և Ասլանի գալուն:

Ես չուզեի անգործ նստել վրանի տակ և ինքնակոչ հյուրի պես սպասել, մինչև ուտելու մի բան տային, դուրս եկա այնտեղից և սկսեցի դիմել դեպի փոքրիկ վտակը, որ հոսում էր հովտի միջով:

Կեսօր էր: Այս ժամին հովիվները քշում են ոչխարները վրանների մերձակա մակադատեղիներում, ուր գնում են կնիկները և աղջիկները կաթը կթելու: Նրանք արդեն իրանց գործը վերջացրել էին, և կաթնով լի սափորները գլխների վրա դրած, վերադառնում էին ոչխարների հանգրվանից: Քիչ էր պատահում, որ այդ աղջիկները կամ մանկահասակ կանայք իմ մոտով անցնելիս, որևիցե կատակ կամ սրախոսություն չարձակեին դեպի ինձ: Նրանք մի բան էին ասում, և առանց պատասխանին սպասելու, ծիծաղելով անց էին կենում: Ես հիմարի պես նայում էի նրանց ետևից և լուռ էի մնում: — Վերջապես հանդիպեց նա, որին ես որոնում էի. — Թուֆին, այսպես էին կոչում այն աղջկան, որ առավոտյան իմ լվացվելու ժամանակ թողեց իմ մտքում մի կասկածավոր կարծիք. այժմ նա դառնում էր ոչխարների հանգրվանից, և որպես իր ընկերուհիքը, կաթնով լիքը սափորը գլխին դրած: Նրա հետն էր այն մանկահասակ կինը, որից առավոտյան լսեցի աղետալի երգը: Նրանք տեսնելով ինձ, բաժանվեցան իրանց խմբից և եկան ինձ մոտ:

— Կաթ կխմե՞ս, — եղավ Թուֆիի առաջին խոսքը:

Թեև ես սովորություն չունեի հում կաթ խմելու, բայց Թուֆիի խոսքը չկոտրելու համար, ընդունեցի նրա հրավերը: Նա լեցրուց փոքրիկ փայտյա գավաթը, որ իր հետ ուներ, և ժպտելով տվեց ինձ:

Նրանք նստեցին վտակի ափի մոտ հանգստանալու: Եվ իրավ, բավական հոգնած էին, որովհետև հեռու տեղից էին գալիս: Թուֆին սկսեց վտակի սառը ջրով լվանալ իր բորբոքված երեսը և հետո սրբեց հագուստի դրոշակով: Նրա ուղեկիցը լուռ էր. ցերեկով ես ավելի պարզ կարողացա նշմարել նրա գեղեցիկ երեսի տխուր գծերը:

Ես ուզեցի զբաղեցնել նրանց:

— Դուք ունե՞ք շատ աղախիններ, — ասեցի ես, — էլ ինչո՞ւ եք ինքներդ այսքան նեղություն քաշում:

— Մենք խո հիվանդ չենք, — պատասխանեց Թուֆին, — որ հանգիստ պառկենք ու ոչինչ չշինենք:

— Աղախինն էլ ունի իր գործերը, — պատասխանեց մյուսը ավելի խոհեմ կերպով:

— Ընկերիդ որտե՞ղ ես թողել, — հարցրուց Թուֆին:

Ես իմացա, որ Ասլանի մասին է հարցնում:

— Քո հոր հետ գնացել են, չեմ իմանում որտեղ:

— Նրա սրտում սատանա է նստած, դու գիտե՞ս, — հարցրուց Թութին բարկացած ձայնով:

— Ինչո՞ւ ես այսպես խոսում, խենթ, — զգուշացրեց նրան տիկինը և սկսեց կշտամբել: — Ասլանը շատ լավ տղա է:

— Բայց ձյունի պես սառն է նա:

— Ինչո՞ւ, նրա՞ համար, որ քեզ հետ սիլի-բիլի (սեթնեթ) չե՞ անում:

Այս երկուսի վիճելուց ես իսկույն հասկացա Թութիի ատելության պատճառը դեպի Ասլանը: Երևում էր, խղճալի աղջիկը սիրում էր նրան, և սառնասիրտ, անգուր Մսլանից մերժված էր եղել: Բայց Թութին չհանգստացավ տիկնոջ խոսքերով, և ավելի բարկանալով ասաց.

— Ես մի՛շտ կասեմ, նրա սրտում սատանա է նստած. նա խիղճ չունի. դրա համար էլ ոչ մի աղջիկ նրան լավ տղամարդ չի ապի...

Ես նկատեցի նրա աչքերի արտասուքը. նա էլ չսպասեց, առեց իր սափորը և սկսեց դիմել դեպի վրանները:

Նրա գնալուց հետո տիկինը ինձ պատմեց, թե մի օր բեկի վրանում մի քանի քուրդ իշխաններ ժողով են ունեցել, նրանց մեջն է եղել և Ասլանը: Ժողովի խորհրդածությունը հասել է տաք վիճաբանության, որի մեջ Աբդալլահի որդի Ահմեն խոսքով վիրավորել է Ասլանին: Այս Ահմեն նշանավոր էր քրդերի մեջ իր ժանտ բնավորությամբ և միևնույն ժամանակ իր տարօրինակ ուժով: Ասլանը չէ համբերում, հարձակվում է նրա վրա, և երեխայի նման կաշկանդելով, խլում է ժողովի միջից, և վրանից դուրս քարշ տալով, կամենում է սպանել նրան: Ժողովի բոլոր իշխանները վրա են թափվում, հագիվ կարողանում են ազատել վիթխարի Ահմեին Ասլանի ձեռքից: Թութին տեսնում է այս կռիվը, և «այն օրից, ասաց տիկինը, խեղճ աղջիկը գժված է Ասլանի համար»...

— Բայց նա որքան քաջ է, այնքան և լավ մարդ է, — ավելացրուց տիկինը: — Շատ անգամ նա միսիթարել է ինձ սիրելի ամուսնիս մասին, շատ անգամ խրատներ է տվել, թե որպես պետք է կրթեմ սիրուն զավակիս: Նա մի կատարյալ շեյխ է, միայն դիրքն է պակաս...

Ինձ շատ գրավեց տիկնոջ համակրական զգացմունքը դեպի ազնիվ մարդը:

— Թութին խենթ է, — ասաց նա, — չէ ճանաչում նրան:

Եվ նա դիմեց դեպի վրանները, ինձ թողնելով վտակի ափի մոտ:

Ասլանը և բեկը վերադարձան խիստ ուշ, քան թե մենք մտածում էինք: Եկածին պես նա մի փոքր հաց խնդրեց, կերավ, և ինձ պատվիրեց, որ պատրաստվեմ, որովհետև կես ժամից հետո ինքը պետք է ճանապարհ ընկներ դեպի Վան գնալու: Նույն միջոցին նա բաց արեց թղթերի մի պահարան, և կամենում էր այնտեղ դնել մի հաստ թերթ, որի վրա երևաց ինձ մի նկարված պատկեր: Ես մոտեցա, որ տեսնեմ պատկերները: Նա չգաղեց ինձանից և ցույց տվեց:

Դա ավերակ բերդի պատկերն էր, որին գնացել էր նա հետագոտելու: Թղթի վրա երևում էր բերդը իր աշտարակներով և կիսակործան փլատակներով, երևում էին լեռները, շավիղները և բերդի բոլոր մերձակայքը, այնքան կենդանի կերպով նկարված, որ կարծես իսկականը լիներ: Դա Ասլանի շնորհալի ձեռքի գործն էր: Մն մատիտը ամենայն ճարտարությամբ հնազանդվել էր նրան: Եվ ես առաջին անգամ տեսնում էի մի այսպիսի հիանալի պատկեր:

Ասլանը տեսնելով, որ ես շատ գրավվեցա, ցույց տվեց ինձ մի քանի ուրիշ թղթեր ևս, բայց նրանք պատկերներ չէին, ես նրանցից ոչինչ հասկանալ չկարողացա, ինձ երևում էին միայն թղթի վրա խազվազած սև գծեր, որոնք բաժանված էին գույնզգույն ներկերով:

— Դրանք ի՞նչ են, — հարցրի Ասլանից:

— Վանա նահանգի աշխարհագրական քարտեզներն են, — պատասխանեց նա:

Ես դարձյալ ոչինչ հասկանալ չկարողացա:

— Այս թղթերի վրա, — ասաց նա, — նկարված են Վանա նահանգի բոլոր գյուղերը, լեռները, գետերը, դաշտերը, մի խոսքով, ինչ որ ստեղծել են բնությունը և մարդիկ:

— Ցույց տուր մի գյուղ, — ասեցի նրան:

Նա ցույց տվեց փոքրիկ օ-ի պես մի բան, որի մոտ խազած էր նույնպես փոքրիկ մի խաչ:

— Դա, — ասաց, — սուրբ տիրամոր գյուղն է, որտեղ դու ուխտ էիր գնացել: Իսկ այն խաչը վանքն է:

— Այս ի՞նչպես գյուղ է, որտեղ ոչ մի մարդ չէ երևում, — հարցրի ես:

Նա ծիծաղեց և ոչինչ չպատասխանեց:

— Դրանք է՞լ դու ես նկարել, — հարցրի ես:

Նա գլխով շարժեց, թե այո՛:

Բայց ի՞նչ բանի պետք են դրանք:

— Բժիշկն էրբ որ կամենում է բժշկել մի մարդու հիվանդությունը, նախ և առաջ պետք է ծանոթանա նրա մարմնի կազմվածքի հետ, — պատասխանեց նա: — Եվ մենք, եթե կամենում ենք մեր հայրենիքին որևիցե օգուտ մատուցանել, նախ և առաջ պետք է ճանաչենք նրան:

Մեր ձիերը վրանի առջև կանգնած էին. ինձ համար պատրաստել էր տվել բեկը մինը իր ձիերից: Ես հայտնեցի նրան, թե ինչ պայմանով էի ընդունել ինձ ընծայած ձին հայ վրանաբնակների գլխավորից, և ավելացրի, թե ես այժմ իրավունք ունեի նրա տված պարգևը ինձ հետ տանել, որովհետև իմը չգտնվեցավ: Ուրեմն բեկին պետք չէր իր ձիերից մեկը անհանգիստ անել:

— Ձեր ձին գտնվածի հաշվումն է, որովհետև նրա փոխարեն մենք ունենք տասը հատ, — ասաց բեկը ծանր կերպով: — Բայց հայ վրանաբնականների գլխավորի քեզ ընծայած ձին ես վաղուց արդեն դարձրել եմ իր տիրոջը:

Ես ստիպվեցա ընդունել բեկի պարզևր, որի վրա ավելացրուց նա մի զույգ ատրճանակ, ասելով.

— Այս ատրճանակները նույնպես ընդունեցեք իմ կողմից որպես ընծա, դրանք Բախչիսարայի ընտիր գործ են: Երբ որ կհաջողվի ձեզ դրանցով սպանել ձեր թշնամիներից մեկին, միշտ հիշեցեք եզիդիների բեկին:

Ասլանը մինչ այն աստիճան ընտանեցած էր բեկի գերդաստանի հետ, որ մինչև անգամ մտավ կանանոցը և ամենի հետ մնաք բարյավ ասաց: Բոլորը շատ սիրով մեզ ճանապարհ դրին, միայն մի հոգի դժգոհ էր. դա էր գեղեցիկ Թուրին, որ վրանի ետևում մենակ կանգնած, լաց էր լինում...

Արևը մտավ, երբ մենք հեծանք ձիերը: Ես չկարողացա հասկանալ, թե ի՞նչ էր պատճառը, որ Ասլանը միշտ գիշերով էր ճանապարհ գնում:

ԽԴ

ԳԻԺ ՏԵՐՏԵՐԸ ԵՎ ԲԺԻՇԿԸ

Երկրորդ ավուր առավոտյան պահուն մենք հասանք ոչ այնքան հեռու Վանից մի հայաբնակ գյուղ: — Այստեղ, ասաց Ասլանը, պետք է փոքր — ինչ հանգստանալ:

Ինձ շատ հաճելի էր նրա խոսքը, որովհետև ամբողջ գիշերը չէինք քնել, անդադար ճանապարհ էինք եկած:

Նա ձին քշեց դեպի մի տուն, որ գյուղի քահանային էր պատկանում, ես էլ հետևեցի նրան: Քահանան հայտնի էր այս կողմերում իր մականունով՝ «դալի քեշիշ» — որ նշանակում է գիժ տերտեր, բայց ոչ այն տեսակ գիժերից, որոնք խելք չունեն, այլ այն տեսակներից, որոնք մեր գրաբար լեզվում արտասանվում են բառերովս «խոլ» կամ «վիրագ»:

Մենք հասանք նրա տանը նույն ժամանակներում, երբ նա, մի քանի մարդկանց իր դռան առջև կապած, ծեծ էր տալիս:

— Հը՛մ, տերտեր, էլ ի՞նչ կա, — ասաց Ասլանը նրան տեսնելով: — Դարձյալ արդարության գավազանը ձեռք ես առել...

— Այս անպիտաններին պետք է մի փոքր խրատել... — պատասխանեց նա անփույթ կերպով և մոտեցավ մեզ: — Դե՛, ցած իջեք, Վանից նոր բերել տված լավ արաղ և գինի ունեմ:

— Բայց մինչև մենք կխմենք ձեր լավ արաղն ու գինին, դուք հրամայեցեք, որ այս «անպիտաններին» արձակեն, — ասաց Ասլանը ծիծաղելով:

— Ոչ, դուք իմ դատաստանական գործերը մի՛ խառնեք, անպիտանները պետք է պատժվեն, —
ասաց նա: -Գնանք տուն:

Հանցավորներն երկու քրդեր էին, որոնք, ասում էր տերտերը, գողացել են գյուղի նախիրից երեք
կովեր: Ասլանը այս ասելով, այլևս չմիջնորդեց. մտանք տերտերի տունը: Նա մեզ տարավ մի
սենյակ, որ իր հյուրանոցն էր և միննույն ժամանակ քնարանը, բայց տերտերը նրան կոչում էր
դիվանխանա, այսինքն, դիվանատուն:

Ես մտածում էի, թե այնտեղ կգտնեմ տեր Թողիկի սենյակի նման զանազան կախարդական գրքեր
կամ Այսմավուրք. բայց մի թղթի պատառ անգամ չկար այնտեղ: Այնտեղ կային՝ նիզակներ,
հրացաններ և զանազան տեսակ զենքեր:

Տերտերը, որպես երևում էր, առաջուց գիտեր Ասլանի նույն ժամուն իր տունը գալը, գիտեր նաև,
թե որտեղից է գալիս նա: Ես իսկույն հասկացա, որ Ասլանը և «գիժը» նախաձանթներ էին, գուցե
շատ մոտ բարեկամներ: Բայց ի՞նչ գործ ուներ իսելացի Ասլանը «գժի» հետ:

Տերտերը բավական բարձրահասակ և ցամաք մարդ էր. նրա կազմվածքի բոլոր գծերից երևում էր
վայրենություն: Ինչ որ ավելի սարսափելի էր և անախորժ, էր նրա ձայնը, որ խոսելու միջոցում
որոտում էր: Նրա ձախ ձեռքի երեք մատները կտրած էին, երևի թրով, իսկ գլխի ու պարանոցի
վրա նույնպես վերքի նշաններ կային: Եթե Ասլանը չասեր ինձ, թե նա քահանա է, ես կհամարեի
«գժին» մի ավագակ, որ իր ամբողջ կյանքը անցուցել էր հափշտակություններով և
մարդասպանությամբ: Հենց որ մտանք «դիվանատունը», նա մոտեցավ մի պատուհանի,
վարագույրը ետ քաշեց և այնտեղից դուրս բերեց մի ահագին շիշ լիքը արաղով. նախ լեցրուց ինքը
խմեց, հետո տվեց Ասլանին, և ապա ինձ առաջարկեց, ասելով.

— Ա՛ռ խմիր, ոսկորներդ կպնդացնե, հոգնած ես:

Տեսնելով ահագին բաժակը, ես սարսափեցա:

— Արաղ խմելու սովորություն չունեմ, — ասեցի:

— Ինչո՞ւ, տիրացու, — հարցրեց նա, իր սուկալի աչքերով ուղիղ իմ երեսին նայելով:

— Տիրացու չէ, — պատասխանեց Ասլանը:

— Բայց շատ նման է, — ասաց նա հեզնական ձայնով:

— Մենք նրան տիրացությունից ազատեցինք, — պատասխանեց Ասլանը խորհրդական ձայնով:

— Այդ լավ է... — խոսեց նա և մոտեցավ մի ուրիշ պատուհանի: — Ես կտամ քեզ «կարմիր հարսի
արաղ», — ասաց նա և դուրս բերեց վարագույրի ետևից մի ուրիշ շիշ, լցրած դեղնագույն
ըմպելիքով:

Ես նրանից խմեցի, որովհետև բավականին քաղցր էր և ախորժելի: Հետո տերտերը մոտեցավ
լուսամուտին և ձայն տվեց:

— Տիրոխնի, սատանան քեզ տանի, որտե՞ղ ես կորե:

Իսկույն հայտնվեցավ մի կարճիկ հասակով կին, և սկսեց Ասլանի հետ բարովել: Դատերտերակին էր, բավականին համակրական մի կին:

— Գնա՛, այդ նոր հյուրի երեսն էլ պաշիր, քոռացած, — ասաց «գիժը» իր կնոջը:

Նա գրկեց ինձ և սկսեց երեսս համբուրել:

— Դե՛, հիմա գնա ինչ «հոգու բաժին» որ ունես, բոլորը բեր, դրանք քաղցած են:

Երեցկինը մի թեթև ժպիտ գործեց փոքրիկ երեսի վրա և դուրս վազեց: Երևում էր, նա շատ ուրախ էր իր հյուրերով, և գնաց մեզ համար նախաճաշիկ պատրաստելու:

«Գիժը» փոքր առ փոքր սկսեց ինձ դուր գալ. նրա առաջին ժանտությունը, որ ինձ վրա վատ տպավորություն գործեց, կարծես թե անցավ, և նա երևում էր ինձ մի մարդ չափազանց պարզ և բարեմիտ:

Ասլանը հարցրուց տերտերից, թե ո՞րտեղ են պահված իր «իրեղենները»: Նա ցույց տվեց մի ուրիշ սենյակ, և Ասլանը առանց առաջնորդի մտավ այնտեղ: Ես մնացի տեր հոր հետ մենակ:

— Կարդացե՛լ ես, — հարցրուց նա ինձանից:

— Կարդացել եմ, — պատասխանեցի ես:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Մեր թաղի քահանայի, տեր Թողիկի մոտ:

— Հասկացա...: Դեռ չե՞՞ սատկել այն ավազակը:

— Մնում է, — պատասխանեցի ես: — Բայց դուք ո՞րտեղից եք ճանաչում նրան:

— Ո՞վ չէ ճանաչում այն անպիտանին. նա Դատվանի «գզիրն» էր, էլ չարություն չթողեց, որ չգործեր: Վերջը «ոեսին» սպանեց, փողերը կողոպտեց, փախավ, եկավ Սալմաստ, այնտեղ անունը փոխեց, և ասաց, թե անապատի ճգնավոր եմ, այսպիսով քահանա դարձավ. հիմա սկսել է կախարդություններով ժողովրդին խաբել: Այդպես չե՞՞:

Այս խոսքերը լսելով, ես բոլորովին զարմացա:

— Դու ինչպե՞ս պրծար նրա ձեռքից, — հարցրուց ինձ:

— Փախա նրա ուսումնարանից:

— Խելացի բան տեսար: Երանի՛ թե Կարոյի հետ փախած լինէիր. հիմա մի օրինավոր մարդ դարձած կլինէիր... Ա՛խ, թե մի անգամ ձեռքս կընկներ այն անպիտանը...

— Ի՞նչ կանէիք, — հարցրի ես ծիծաղելով:

— Ի՞նչ պետք է անէի, իր հանգուցյալ հոր մոտ կուղարկէի...

Մեր խոսակցությունը ընդհատեց մի մարդ, որ դուրս եկավ այն սենյակից, ուր մտել էր Ասլանը:

Նա աչքերին ակնոցներ ուներ դրած և ոտքից գլուխ հագնված էր եվրոպական ձևով: Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի հագուստով մարդ: Նույն միջոցին ներս մտավ և երեցկինը նախաճաշիկի մատուցարանը ձեռին բռնած, և տեսնելով եվրոպացուն, երեսը խաչակնքեց, ասելով.

— Վա՛հ, տեր Հիսուս, չարը տանես, բարին բերե՛ս...

Տերտերը մի անկյունում կանգնած ծիծաղում էր: Ես լավ գննեցի, տեսա, որ եվրոպացին ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ Ասլանը, միայն կերպարանափոխ եղած, որպես շատ անգամ տեսել էի նրան աբեղայի հագուստով կամ վանեցի վաճառական ձևացած:

— Հը՛մ, երեցկին, — դարձավ նա դեպի միամիտ «տիրոխնին», — եթե գիշերով տեսնէիր ինձ, ի՞նչ կանէիր:

— Ի՞նչ պիտի անէի, երեսս խաչ կհանէի, դու դևի պես կխափանվէիր:

— Ես խո դև կամ սատանա չեմ, որ խաչից վախենայի:

— Բա՛ սատանան ի՞նչպես կլինի: Ափսոս չէի՞ն առաջվա շորերդ, որ փոխեցիր:

— Ես ամբողջ տասը տարի այսպես եմ հագնված եղել... — պատասխանեց Ասլանը:

— Սուրբ տիրամերը վկա, դա լավ չէ, ախար ինչի՞ է նման այսպիսի նեղ վարտիքը:

— Դրանք թող մնան, — կտրեց տերտերը կնոջ խոսքը: — Հիմա պետք է տեսնենք, թե ինչ բանի է նման քո բերած նախաճաշիկը:

Տերտերը ետ քաշեց մի ուրիշ վարագույր և նրա ետևից դուրս բերեց մի մեծ սրվակ գինի, դրեց իր կողքին և նստավ սեղանի մոտ: Մենք ևս մոտեցանք ուտելու: Նախաճաշիկը բավականին լավ էր պատրաստած. շա՛տ ապրի տերտերակինը, ամեննին չէր երևում, թե հասարակ գյուղացու եփած կերակուրներ լինեն: Բայց տերտերակինը գյուղացի չէր, նա Վանա քաղաքիցն էր, և որպես հայտնեց ինձ հետո Ասլանը, նա տեր հոր երկրորդ կինն էր, որի հետ ամուսնացել էր նա իր քահանայության ժամանակ, առաջին կինը մեռնելուց հետո: Թեև հայ քահանաներին թույլ տրված չէ երկրորդ ամուսնություն, բայց «գիժը» այն տերտերներից չէր, որ ենթարկվեր եկեղեցական կանոնների: Նա ամեն բանի մեջ, որպես ռամկորեն ասում են «չոմախի (մահակի) գոռով էր գործում»... Բայց որպես և լիներ, տերտերն ու երեցկինը շատ սիրով էին երևում միմյանց հետ:

Հացի ժամանակ Ասլանը հարցրուց, թե ի՞նչ նոր լուրեր կան Վանից:

— Ազգային գործերը վատ չեն, — պատասխանեց տեր հայրը ծանր կերպով: — Պ...-ը ողջ և առողջ է, գիշերները բռշաների լակոտներ պար ածելով է անցկացնում... իր ձեռները. նրանց շլինքեն է փաթաթում...: Քրդերին սովորեցնում է այս և այն վանքի հունձքի դեզերը կրակում են, որ գիշերները լույս լինի...: Տոնախմբությանց ժամանակ ինքն էլ ետ չէ մնում հասարակաց ուրախությունից, և իր ժողովուրդը բարոյապես մխիթարում է. կույս աղջիկներ և ջահել հարսներ է փախցնել տալիս, որ հայոց զավակներն աճեն, ազգը բազմանա...: Եթե մի անպատված աղջկա հայր գալիս է նույն անպատվողի մոտ բողոքելու (ուրիշ որտե՞ղ կարող է գնալ խեղճը), նրան մի փոքր խրատում է, փայտի տակ է գցում, ոսկորները լավ ջարդում է, որ փափկանան...: Հետո սրան ասում է — «գնա՛, եղբայր, այս աշխարհը քո տեղը չէ, դու մեծի պատիվը չես հասկանում»: Նա ականջ է դնում նրա խրատին և գնում է մյուս աշխարհը...: Մի ուրիշ սովորություն էլ ունի նա, որից երևում է, որ նա շատ բարեսիրտ է: Երբ քրդի ավազակները հայոց գյուղորայքը թալանում են, և դժբախտաբար բռնվում են, նա քրիստոնեական մարդասիրությամբ գնում է փաշայի մոտ և ավազակներին ազատում է, դրա համար քրդերը նրան «հայր» են կոչում...: Մի ուրիշ լավ կանոն էլ ունի նա, երբ մեկին կամենում է խրատել, նրանից փող է առնում. «ոչինչ պատիժ, ասում է նա, այնպես չի ցավեցնի աղամորդուն, որպես փողը, որովհետև շատ է սիրում»:

— Բայց ի՞նչպես մինչև այսօր նույն խրատներից գուրկ մնացիք դուք, — հարցրուց Ասլանը վրդովված ձայնով:

— «Գիժը գժին երբ որ կտեսնի, իր մահակը կթաքցնի», — ասաց նա թուրքի առածով: — Թեև նա ավազակ է, բայց ես էլ շատ բարի պտուղ չեմ...

— Լավ, դու այն ասա՛, ի՞նչ աչքով են նայում քաղաքի իշխաններն այդ ավազակի այս տեսակ առաքինությունների վրա, — հարցրուց Ասլանը:

— Նրանք անշնորհակալ մարդիկ չեն, ընդհակառակն, շատ երախտագետ են, — պատասխանեց տերտերը առաջվա ծանր կերպով: — Նրանք իրանց պարտքը լավ ճանաչում են, և ամեն ամիս ժողովրդի կողմից շնորհակալության վկայականներ են ուղարկում Պոլիս և նրան մեծ մարդկերանց հետ են համեմատում: Բայց պետք է ճշմարիտն ասած, նա էլ չէ մոռանում իր պարատ որսերից երբեմն նրանց բերանը փոքրիկ պատառներ գցել...:

— Փաշայի հետ ինչպե՞ս է նա:

— Որպես եղ ու մեղր, այնքան քաղցր են:

— Դա նույն փաշա՞ն է, որ մի անգամ հայոց եկեղեցու սեղանի վրա բռշա տղաներ էր պար ածել տվել և զինի էր խմել:

— Հենց նույնը: Նա էլ հենց փաշայից սովորեցավ բռշաների պար ածելը:

Բոլոր այս խոսքերը, ինչ որ ասում էր տերտերը, թեև ինձ շատ հասկանալի չէին, բայց որպես նկատում էի, խայթոցի նման ծակում էին Ասլանի սիրտը: Նրա պարզ դեմքը հետզհետե մթնում էր, և նրա ձայնը գայրացած եղանակ էր ստանում:

— Ինձ բոլորովին անհավատալի է թվում, — ասաց նա, — Վանա ժողովուրդը իր նահապետական պարզամտության մեջ չէր կարող համբերել այս աստիճան չարագործությունների: Այդ նշանավոր մարդու վատ օրինակը ավելի շատ գայթակղեցնում է, ավելի շատ վիրավորում է միամիտ ժողովրդի զգացմունքը:

— «Նիզակը գողացողը առաջ նրա թաքցնելու տեղը կգտնի», — պատասխանեց տերտերը: — Նա շատ ճարպիկ է իրան արդարացնելու խոսքեր գտնելու մեջ: Երբ նրան ասում են, թե դու ի՞նչ գործ ունես փաշայի կամ այս և այն ավագակ քրդի և բոշա պար եկողների հետ: — Նա միշտ Պողոսի, իր անվանակցի, խոսքերը վկայություն է բերում, թե «պետք է հրեայի հետ հրեա լինել և հեթանոսի հետ հեթանոս»: Ասում է, թե ես ժողովրդի օգտի համար եմ նրանց հետ բարեկամություն պահպանում, և մահմեդականության սովորություններին հետևում, որ նրանց հաճոյանամ և իմ ազգի շահերը պահպանեմ:

— Չարագո՛րծ, — ասաց Ասլանը: — Վասակները միշտ այսպես էին իրանց արդարացնում:

Թեև Ասլանը առաջուց ասում էր, շատ քաղցած եմ, բայց համարյա ոչինչ չկերավ: Տերտերն էլ նկատեց այս և հարցրուց.

— Ինչո՞ւ չես ուտում:

— Ախորժակս ավերվեցավ, — ասաց նա:

— Ա՛ռ, խմիր, թող սիրտդ հովանա, դարդերդ կմոռանաս:

Ասլանը ընդունեց գինու ահագին գավաթը, միանգամով խմեց:

— Բայց քո ախորժակը տեղն է, — դարձավ դեպի ինձ տերտերը. — որովհետև դու չես մտածում այն բանի վրա, թե Վանում ի՞նչեր են կատարվում:

— Ես դրա համար էլ գնում եմ այնտեղ, որ տեսնեմ, ինչպիսի քաղաք է:

— Ավելի լավ կանես, որ տեսնես մարդիկ ինչպես են ապրում այնտեղ, — ասաց քահանան:

Այնուհետև Ասլանը և տերտերը գնացին մի առանձին սենյակ, այնտեղ առժամանակ տաք-տաք խոսում էին. ես ոչինչ հասկանալ նրանց խոսքերից չկարողացա, որովհետև հեռու էին: Ասլանը դուրս եկավ շատ վրդովված, և հրամայեց իսկույն պատրաստել ձիերը:

— Դուք մտածեցեք, որևէ բան չմոռանալ այստեղ, — ասաց քահանան:

— Ինչ որ պետք էր վեր առնել՝ ես տեղավորեցի այն երկու արկղների մեջ, — ասաց Ասլանը: -Բայց դուք պատրաստեցեք մի ձի արկղները կրելու համար և մի ծառա, որ ինձ հետ լինի:

— Կես ժամից հետո կարող ես ճանապարհ ընկնել. դուք համեցեք, այս մի գավաթն էլ անուշ արեք:

Ասլանը ընդունեց և խմեց:

Տերտերի խոսակցության մեջ «դու» և «դուք» միևնույն նշանակությունն ունեին. նա խառն ամեն կերպ գործ էր ածում:

— Ո՞ւր են, տղերքից ոչ մեկը չէ երևում, — հարցրուց Ասլանը:

— Ամենքն իրանց սիրելի խանումներին առած, գնացել են սարը, ոչխարների մոտ. Ալմաստն էլ այնտեղ է. ես և իմ թանկագին «տիրոխնին» մնացել ենք տանը: Քահանայությունը ծա՛նր պաշտոն է, — ավելացրուց նա:

— Եվ դու ճշտությամբ կատարում ես... այնպես չէ՞, — հարցրուց Ասլանը ծիծաղելով:

— Ավելի լավ, քան մեր տեր Մարութը, որը քերականություն է կարդացել: Իմ մկրտածները ավելի լավ քրիստոնյաներ են դառնում, և իմ թաղած մեռելը գերեզմանից բնավ չէ վեր կենում...

— Բայց այն ինչպե՞ս եղավ, որ մի անգամ երեխային ավագանի մեջ խաշեցիր: Պատմի՛ր տեսնեմ:

— Դա հին բան է, հիմա այնպես չեմ անում:

— Պատմիր, թող Ֆարհատն էլ լսե:

Տերտերը շատ ծիծաղելի կերպով պատմեց, թե իրանց երկրում սովորություն կա, երբ ձմեռը երեխային եկեղեցում մկրտելու են բերում, նրա հետ տաք ջուր են բերում ավագանում լեցնելու համար: Մի մկրտության ժամանակ տատմոր բերած ջուրը շատ տաք է լինում, տեր հայրը այնպես լցնում է ավագանի մեջ, և չէ մտածում փորձել տաքության աստիճանը: Հենց որ տղային կոխում է ավագանի մեջ, խեղճը իսկույն խաշվում է, և տերտերը այն ժամանակ միայն հասկանում է, թե նա մեռավ, երբ նկատում է, որ էլ ձայն չէ հանում: «Դա փչացավ, ասում է կնքահորը, թե կա, գնացեք մի ուրիշը բերեք, որ մկրտեմ»:

Տերտերը մեզ երկար չպահեց՝ երևում էր, նա ինքը նույնպես շտապում էր, որ մենք շուտով ճանապարհ դուրս գանք: Ինքը և երեցկիներ եկան մեզ հետ մինչև գյուղից դուրսը, և այնտեղից բարեմաղթություններով բաժանվեցան մեզանից:

Գյուղը, ուր գտնվում էր տեր հոր տունը, նստած էր լեռների կուրծքի վրա, և չորեք կողմից, որպես բնական պարիսպներ, շրջապատել էին նրան սեպաձև բլուներ, որով նա ստացել էր շատ ամուր և անառիկ դիրք:

— Տեսնո՞ւմ ես այս գյուղը, — ասաց Ասլանը, երբ հեռանում էինք այնտեղից. — նա ունի հիսուն տուն միայն, բայց ամբողջ մի ամիս պատերազմեց ավելի քան 500 քրդերի հետ և մնաց դարձյալ անառիկ:

— Որովհետև ամուր դիրք ունի, — պատասխանեցի ես:

— Այդ չէ միայն պատճառը, բնակիչները քաջ և սրտոտ մարդիկ են:

— Որովհետև այնպիսի քահանա ունեն, որպես «գիժը»:

— Ջարմանալի մարդ է դա, — պատասխանեց Ասլանը: — Դու նրա կատակներին մի՛ նայիր, բավականին և խելք ունի և շատ բարեսիրտ է:

Այնուհետև Ասլանը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր «գժի» կյանքից, որոնց ամենի մեջ երևում էր նա չափազանց հանդուգն և մեծասիրտ բնավորությամբ, — մի արկածախնդիր մարդ, որ իր ամբողջ կյանքում կովել էր զանազան դժվարությունների դեմ: Նրա ձեռքերը մաքուր չէին մնացել և արյունից. նա շատ անգամ սպանել է, հափշտակել է, ավար և գերի է բերել: Շատ անգամ ևս հաղթվել է, բոլոր կայքը թշնամուց հափշտակվել է, և նրա առաջին կինը և որդիքը սրի բերան են ընկել: Մի փոքր նշմարվող ինելագարությունը այս անցքից հետո է պատահել:

— Այսուամենայնիվ, — շարունակեց Ասլանը, — տեր Մեսրոպը ժողովրդից շատ սիրված մարդ է. մոտ տասն հայոց գյուղեր այս կողմերում գտնվում են նրա հովանավորության ներքո: Եվ բոլորը հոր նման պաշտում են նրան: Մի սաստիկ սովի ժամանակ, նա ծախեց ինչ որ ինքն ուներ, և ծախել տվեց հարուստներին, և այսպիսով պահպանեց աղքատների կյանքը: Նա իբրև քահանա, թեև անհարմար է, բայց իբրև կառավարող անձն, ունի շատ արժանավորություններ: Այս պատճառով է, որ կարողացել է իր ձեռքի տակը պահել այս լեռներում գտնված բոլոր հայոց գյուղորայքը, առանց թույլ տալու որևիցե քրդի կամ թուրքի միջամտություն գործել նրանց հասարակական գործերի մեջ:

— Բայց կարդալ իմանո՞ւմ է, — հարցրի ես:

— Նա անգրագետ է և իր անունը հազիվ է գրում. բայց իմ կարծիքով, այսպիսի քահանաներն ավելի լավ են, քան թե նրանք, որ աստվածաբանական մթին խնդիրների մեջ թթված, ժողովրդին ավելի մոլորության և հոգևոր մեռելության մեջ են զգում: Այսպիսի ժողովուրդը կյանք և հիմք չունի երկրի վրա:

— Տեր Մեսրոպը, — առաջ տարավ նա, — հայ քահանայի տիպ չէ: Նա, ավելի հարմար է ասել, քրդի շեյխ է, որ մասնակից է լինում իր ժողովրդի բոլոր կարիքներին. կովի ժամանակ քաջ զինվոր է, խաղաղության ժամանակ քահանա է և դատավոր: Միշտ այսպես են եղել խաշնարած ցեղերի քահանաները: Այսպես էին և Աբրահամը, Իսահակը, Հակոբը ու նրանց հաջորդները: Մեր ընկերներից մեկը քահանա է, — չեմ ուզում անունը տալ, և լավ քահանա, գիտե հունաց, եբրայեցոց և լատինացոց լեզուները, կարդացել է այն բոլոր գրքերը, ինչ որ վերաբերում է աստծուն, սկսած այն օրից, երբ հայտնվեցավ մարդերի մեջ աստվածության գաղափարը: Բայց այս երևելի աստվածաբանը իր բոլոր գիտությունը ծալել է և պարկն է դրել, որովհետև իմանում է, թե ժողովուրդը չի հասկանա իրան: Բայց մեր ժողովուրդն ավելի լավ կհասկանա տեր Մեսրոպի լեզուն, որովհետև նա ժողովրդի միջից ծագած և ժողովրդի գաղափարներով մարդ է, նա դպիր չէ:

Ասլանի այն խոսքը, — թե «մեր ընկերներից մեկը քահանա է» — ինձ նոր մտածության մեջ զգեց: Ես նրա ընկերներին բոլորին ճանաչում էի, այդ որն էր, որ «աստվածաբանությունը ծալած

պարկն էր դրել» և այժմ սրի հետ էր խաղում: Նա ինձ ոչինչ չասաց և ես չհարցրի, որովհետև սկզբից հայտնեց, թե ասելու նպատակ չունի:

Բայց ինձ ոչ սակավ զարմացնում էր Ասլանի եվրոպական ձևով կերպարանափոխությունը, մանավանդ այն խոսքը, որ նա ասաց տերտերակնոջը՝ «ես ամբողջ վեց տարի այսպես եմ հագնված եղել»... որտե՞ղ, ո՞ր երկրում:

Մինչ ես այս մտածության մեջ էի, նա ինձ ասաց. — Ֆարհատ, այսօր մենք հասնելու ենք Վան քաղաքը. այնտեղ ոչ ոք չէ ճանաչում ինձ, բացի մի քանի բարեկամներից. ես այնտեղ հայտնվելու եմ, որպես եվրոպացի բժիշկ. դու պետք է զգույշ լինես չխանգարել իմ դերը...

— Ես այնքան հիմար չեմ, — պատասխանեցի: — Բայց եթե քեզ առաջարկելու լինեն մի հիվանդ, ի՞նչ կանես:

— Կբժշկեմ, — պատասխանեց նա:

— Ինչպե՞ս կարող ես բժշկել, — հարցրի ես զարմանալով:

— Կարող եմ, — դարձյալ պատասխանեց նա վճռական կերպով: — Տեսնո՞ւմ ես այն երկու մեծ արկղները, որ տանում է տեր Մեսրոպի ծառան, նրանց մեջ ամփոփված են իմ դեղորայքը և բժշկական գործիքները, որ շատ անգամ ինձ հետ ման եմ ածում:

Ես հետո, շատ հետո իմացա, որ Ասլանը ոչ թե հասարակ բժիշկ էր, այլ մի հմուտ բժշկապետ: Նա այդ արհեստը ուսել էր Ամերիկայում, երբ Հնդկաստանից այնտեղ էր գնացել: Նա ուսել էր և շատ եվրոպական լեզուներ, և այնպես էր սիրում արհեստը ու գիտությունը, որպես հասարակաց բարօրության գործը: Այո՛, ես շատ հետո իմացա, որ նա տեր Թողիկի դպրոցից փախչելուց հետո իրան նվիրել էր ուսման և բարձր գիտությունների...

— Լավ, քանի որ դու բժիշկ ես, այլևս կասկածելու ի՞նչ ունես: Ես ինչո՞վ կարող եմ խանգարել քո դերը, — հարցրի ես:

— Ես այնտեղ պետք է գաղեմ իմ հայությունը... — պատասխանեց նա վրդովված ձայնով, կարծես, նրան խիստ ծանր էր արտասանել այս խոսքը:

Նույն օրվա երեկոյան պահուն, երբ մութը պատել էր աշխարհը, մենք մտանք Վան քաղաքը:

Առաջին հատորի վերջը